КАМІТЭТ ПА АРХІВАХ І СПРАВАВОДСТВУ
ПРЫ САВЕЦЕ МІНІСТРАЎ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

АРХЕАГРАФІЧНАЯ КАМІСІЯ БЕЛКАМАРХІВА

БЕЛАРУСКІ НАВУКОВА-ДАСЛЕДЧЫ ІНСТЫТУТ
ДАКУМЕНТАЗНАЎСТВА І АРХІЎНАЙ СПРАВЫ

БЕЛАРУСКІ АРХЕАГРАФІЧНЫ ШТОГОДНІК

Выпуск 5

Мінск
2004

УДК 930.25(476)(058)
ББК 79.3(4Беи)я5
Б 43

Адказныя рэдактары выпуску: Ю. У. Несцяровіч і Я. Я. Янушкевіч

Рэкамендаваны да друку бюро Археаграфічнай камісіі Белкамархіва і Вучоным саветам БелНДІДАС

Б 43 **Беларускі** археаграфічны штогоднік. Вып. 5 / Рэд. калегія: У. І. Адамушка і інш. — Мн.: БелНДІДАС, 2004. — 330 с.

У пятым выпуску «Беларускага археаграфічнага штогодніка» друкуюцца матэрыялы па археаграфіі, архівазнаўстве і эканоміцы архіўнай справы, крыніцазнаўстве, тэксталогіі і геральдыцы, сфрагістыцы, гісторыі дзяржаўных устаноў, гісторыі СМІ. Публікуюцца дакументы па старажытна-сярэднявечнай і найноўшай гісторыі Беларусі, матэрыялы пра жыццё М. В. Доўнар-Запольскага. Змешчаны працы пра дзейнасць М. І. Гарбачэўскага і А. С. Грушэўскага, рэцэнзія на публікацыю кнігі Метрыкі ВКЛ 46, інфармацыя пра дзейнасць Археаграфічнай камісіі Белкамархіва і яе аддзяленняў і іншыя матэрыялы.

Прызначаны для спецыялістаў — аспірантаў-гісторыкаў, філолагаў, архівістаў, краязнаўцаў.

УДК 930.25(476)(058)
ББК 79.3(4Беи)я5

АРХЕАГРАФІЯ

М. Ф. Шумейко

О НОВЫХ ЗАДАЧАХ АРХЕОГРАФИЧЕСКОЙ КОМИССИИ БЕЛКОМАРХИВА*

Прежде чем говорить о задачах, следует коротко остановиться на итогах деятельности комиссии. К этому, между прочим, обязывает и небольшой ее юбилей или «полуюбилей», который приходится на нынешний год. Напомню, что именно 28 октября 1999 г. принято постановление коллегии тогдашнего Госкомархива РБ «Об Археографической комиссии Государственного комитета по архивам и делопроизводству Республики Беларусь». В соответствии с ним на вновь созданную по существу фактическую организацию возлагались разработка совместно с государственными архивами и заинтересованными научными и учебными учреждениями программы издания документов НАФ РБ, координация публикационной деятельности государственных архивов и заинтересованных учреждений, научная разработка проблем истории и теории белорусской археографии.

За истекающее пятилетие со дня создания комиссии ее деятельность наиболее ощутимо проявлялась, если можно так выразиться, в двух основных направлениях, а именно: *организационно-методическом* и *конкретно-практическом*. По первому направлению комиссией проделана определенная позитивная работа. Она же сводится только к созданию двух региональных отделений (Витебского и Гродненского), участию в подготовке и издании «Метадычных рэкамендацый па публікацыі рукапісных актавых кірылічных крыніц у Беларусі (XIII—XVIII стст.)» (Мн., 2003), проведению ряда «круглых столов» по вопросам публикации исторических источников и т. д. Самим фактом своего существования и деятельностью комиссия призывает научную общественность страны обратить внимание на необходимость активизировать археографическую работу, исключить из нее или хотя бы минимизировать проявление «археографического нигилизма», который в последнее время приобрел широкое распространение в некоторых сферах эдиционной работы.

По второму направлению также имеются определенные результаты: издано 20 сборников документов, научных работ и других материалов, подготовленных с участием членов комиссии под ее грифом. В их числе — представляющие особый интерес и научное значение для исследования

* У аснову артыкула пакладзены даклад, зроблены М.Ф.Шумейкам на агульным сходзе АК Белкамархіва 4 марта 2004 г. — *Рэд.*

отечественной истории архивного дела, шире — архивоведения и археографии — материалы Первой всебелорусской конференции архивных работников 1924 г. (Мн., 1999)[1], Второго совещания архивных работников Беларуси 1927 г. (Мн., 2001), монография о выдающемся архивисте и археографе Д. И. Довгялло, сборники документов о белорусизации, о политической и духовной жизни БССР в 1920-е гг., об аграрных преобразованиях в западных областях Беларуси в конце 1930-х—1950-е гг., сборник статей безвременно ушедшего первого председателя комисссии Р. П. Платонова.

К сожалению, нам не удалось издать в полном объеме материалы Второй международной научной конференции по вопросам археографии, состоявшейся в Минске в марте 1999 г. и приуроченной к 175-летию выхода в свет первого белорусского археографического сборника документов «Белорусский архив древних грамот» И. И. Григоровича (первая аналогичная по дисциплинарной и тематической направленности конференция с участием белорусских, литовских, российских, украинских историков-архивистов и археографов проходила в Минске в октябре 1976 г. и ее материалы опубликованы[2]). Данное обстоятельство не может не наводить на некие размышления, связанные с отношением в стране к археографии.

Переход к изложению новых задач Археографической комиссии предварим следующим замечанием. Во многом эти «новые задачи» являются продолжением и развитием тех приоритетных, с нашей точки зрения, направлений в сфере археографии, которые были определены при создании комиссии.

В области организационно-методической работы по-прежнему важнейшей задачей комиссии будет являться расширение сети региональных отделений. На очереди создание Гомельского и Могилевского отделений комиссий. Созданы все предпосылки для открытия в Гомеле региональной структуры, учитывая активность и заинтересованность в этом со стороны руководства местного архивного отдела (Т. И. Адамович) и конструктивной поддержки данного мероприятия историческим факультетом Гомельского университета (М. И. Старовойтова, В. М. Лебедевой и др.). Неопределенными на данный момент представляются перспективы создания отделений в Могилеве и Бресте.

Одним из направлений совершенствования организационной структуры АК мы предлагаем создание (если оно соответствует практическим потребностям деятельности) ряда секций с учетом особенностей их последующей деятельности, как это имеет место, например, у наших российских коллег. Там в структуре АК РАН существует секция восточной археографии. Мы могли бы сформировать секции по изучению и публи-

кации латинских грамот; документов новейшей политической истории; актовой археографии; интернет-археографии и т. п.

Представляется, что комиссия совершенно не использует возможностей гораздо ранее ее созданной общественной структуры. Имеется в виду возникшее в 1990 г. Белорусское общество архивистов, одним из направлений деятельности которого является, согласно уставу общества, «активизация творческой деятельности сотрудников архивов». К сожалению, даже нынешний председатель общества архивистов не является членом комиссии, не говоря уже о ее руководящем ядре. Эта наша очевидная недоработка, которая должна быть устранена.

Однако ввести председателя общества архивистов в состав комиссии — это еще не решение. Важно, чтобы само общество активно включилось в деятельность комиссии, реализуя тем самым процитированное выше положение своего устава. Опять-таки надо сослаться на опыт наших восточных соседей. Известно, что Российское общество историков-архивистов, имеющее, кстати говоря, в своей структуре и секцию археографии (наряду с секциями документоведения, архивоведения, технотронных архивов), ведет очень активную научно-методическую, практическую деятельность в сфере археографии. Без нее не обходится организация и проведение ни одной научной, научно-практической конференции по проблемам архивоведения и археографии, не говоря уже о его периодическом издании — «Вестнике архивиста», который и по своему научному уровню, и по составу авторов не уступает, а в ряде случаев и превосходит основное государственное — «Отечественные архивы».

Мы не призываем к созданию и в Беларуси подобного российскому «Вестнику архивиста» или украинскому «Віснику Спілкі архівістів України» периодического издания: наши «Архівы і справаводства», «Беларускі археаграфічны штогоднік» в состоянии опубликовать заслуживающие внимания статьи по вопросам археографии и связанных с ней архивоведения, документоведения, текстологии и т. п. Речь о другом: Белорусское общество архивистов должно стать равноправным партнером нашей комиссии. В качестве первого шага в направлении реального сотрудничества необходима совместная подготовка и проведение под эгидой Белкомархива научной конференции, темой которой может стать обсуждение вопросов сотрудничества между историками и архивистами. Именно конференции, а не практиковавшихся прежде в республике встреч архивистов с историками, при которых первые, как правило, выслушивали претензии со стороны вторых. Круг вопросов, подлежащих обсуждению на такого рода конференции, достаточно широк; несомненно, подобное мероприятие будет полезно для всех.

И поскольку речь уже зашла о конференциях, не мешало бы возродить позитивно зарекомендовавшую себя в 1920-е годы практику проведения архивных конференций (в России, Украине — архивных съездов; в Польше, кстати говоря, съезды архивистов проводятся и в настоящее время). Обсуждение на них вопросов археографии заняло бы достойное место.

Говоря об организационных аспектах археографической деятельности комиссии, хотелось бы проинформировать участников сегодняшнего собрания о том, что 23 октября 2003 г. Совмин Республики Беларусь принял постановление «О Государственной программе развития социально-гуманитарных наук на 2003—2005 гг.». Программа в числе прочего предусматривает создание в стране Республиканского археографического центра. Это представляется добрым знаком, свидетельствующим о переходе от деклараций к неким конкретным действиям на общегосударственном уровне.

Создание такого центра мы ни в коей мере не рассматриваем как появление конкурирующей организации нашей комиссии. Совсем напротив, общереспубликанский центр (если он будет создан) станет добрым партнером ведомственной Археографической комиссии. Что же касается «разграничения сфер влияния» или, точнее говоря, объектов публикации между ним и комиссией, то здесь, думается, мы найдем общий язык, как в свое время это сделали наши украинские коллеги, создавшие в конце 1920-х годов наряду с АК Всеукраинской академии наук и АК Центрархива Украины. При этом первая занималась публикацией преимущественно древних и средневековых документов, в большинстве своем не хранившихся в государственных архивах, а вторая — изданием архивных документов Нового и Новейшего времени. По существу, мы уже имеем у себя подобную дифференциацию: как известно, Метрика ВКЛ, выступающая в качестве объекта публикации археографов из НАНБ не находится в белорусских архивах; с другой стороны, архивисты-археографы наших национальных и государственных архивов публикуют хранящиеся в своих архивах исторические источники.

К числу задач в рамках организационно-методического направления деятельности АК следует отнести продолжение разработки собственной нормативно-методической базы в области археографии, хотя докладчик по известным причинам, которые высказывал на заседании «круглого стола», проведенном 25 сентября 2003 г. комиссией, достаточно критически оценивал целесообразность разработки ее первой составляющей (т. е. нормативной части, предполагающей форму обязательных, а не рекомендательных «правил», «инструкций»). Что же касается методических рекомендаций, то целесообразность их разработки очевидна, учитывая тот «археографический беспредел» и «археографи-

ческую безграмотность», с которыми порой приходится сталкиваться, особенно в так называемых «малых формах публикаций». Другое дело, будут ли прислушиваться к подобным рекомендациям те, кто занимался и будет заниматься публикацией исторических источников, при этом совершенно игнорируя почти два века тому назад высказанное одним из основоположников российской археографии П. М. Строевым соображение о том, что «археография — есть наука, имеет свои правила и требует познаний разнообразных и многочисленных»[3].

Какие задачи представляются нам первоочередными по второму, названному нами конкретно-практическим, направлению деятельности АК? Здесь неизбежно возникают вопросы, следует ли продолжать и развивать эдиционное направление в археографии или разумнее максимум внимания уделить камеральной археографии? Каковы перспективы полевой археографии в стране, давно уже ставшей объектом полевых археографических исследований, организуемых хотя и представителями братских, но все же зарубежных государств?

Самый общий анализ первых итогов выполнения перспективного плана публикаций НАФ РБ архивными учреждениями, составленный АК, свидетельствует о пока еще сохраняющемся традиционалистском подходе, при котором основное внимание по-прежнему уделяется эдиционной археографии. Между тем активное внедрение новейших технических средств в работу основных мест хранения объектов публикации, т. е. государственных архивов, делает неизбежной переориентацию сотрудников отделов использования и публикации с описаний отдельных конкретных документов для последующего опубликования их текстов на описания массивов документации для создания баз и банков данных с последующим размещением их в Интернете.

Если обратиться к международному опыту, то нельзя не заметить, что там в число приоритетных все больше выдвигаются публикации не первичной информации, т. е. собственно текстов исторических источников (в традиционной и электронной формах), а вторичной — информации об источниках.

В этих условиях задачей комиссии является разработка и введение в научный оборот совместно с архивами всевозможных справочников, начиная от путеводителей, перечней фондов и заканчивая тематическими, пофондовыми обзорами и т. д.

С учетом значительного расширения и качественного изменения в последнее время пользователей архивной информацией, а также для реализации важнейшей общественной функции архивных учреждений — обеспечения интеллектуального доступа к документам НАФ РБ крайне важным представляется информирование научной общественности, всех граждан страны о составе и структуре научно-справочного аппарата, имеющегося во всех архивах Беларуси. Аналоги подобной работы уже имеются. Так, Росархив в 1994 г. издал краткий справочник «Федеральные архивы России и их научно-справочный аппарат», который является, по словам его составителей, первой в истории российского архивного дела попыткой дать представление о составе научно-справочного аппарата федеральных государственных архивов. Принципиально новым в нем является то, что кроме опубликованных справочников здесь дается информация и о внутриархивном справочном аппарате (описях, каталогах, указателях, обзорах и т. д.), а также АБД по архивным документам. И следует согласиться с несколько пафосной, но по существу совершенно справедливой оценкой значения данного издания: «Канут в Лету скороспелки-публикации, основанные на неизвестных ранее по разным причинам документах, но в благодарной памяти навсегда останутся имена людей, выполнявших одну из своих главных профессиональных обязанностей — обеспечение пользователей надежным ориентиром по архивным фондам и документам»[4].

В 2002 г. Украинский НИИ архивного дела и документоведения также издал подобный справочник — «Національний архівний фонд України: Засоби інтелектуального доступу до документів. Короткий довідник». В него, в отличие от российского аналога, включена информация о научно-справочном аппарате как центральных, так и местных архивных учреждений, в том числе и отраслевых: архивов МВД, СБ, МО, Историко-архивного управления МИД Украины и др. Очевидна целесообразность подготовки подобного справочника и у нас. Надо полагать, что АК совместно с БелНИИДАД могла бы взять на себя функции координирующего центра по подготовке такого издания.

Вряд ли целесообразно полностью отказываться и от подготовки традиционных археографических изданий, особенно в тех случаях, когда они носят мемориальный характер (как, например, 2-й вып. «Белорусского архива древних грамот», «Первое правительство Советской Беларуси» и др.). В ближайшее время пройдут юбилеи белорусской археографии: 180-летие выхода в свет т. 1 «Белорусского архива древних грамот» (было бы очень кстати, если бы мы не в 2006 г., а в нынешнем году осуществили его продолжение!), 250-летие со дня рождения одного из инициаторов его подготовки и спонсора графа Н. П. Румянцева и, наконец, 140-летие создания Виленской АК. Все эти даты включены в составленный нами Календарь знаменательных и памятных дат, помещенный в «Архівах і справаводстве» (№ 6, 2003; № 1, 2004). Дело остается за малым: достойно отметить эти памятные в истории белорусской археографии события.

Коротко остановимся на полевой археографии как направлении деятельности АК. На вышеупоминавшемся заседании «круглого стола» уже высказывались предложения о целесообразности организации и проведения в республике археографических экспедиций. Заметим, что этот вопрос требует серьезной проработки. Представляется, что Археографической комиссии архивного ведомства будет гораздо сложнее решать его, чем, скажем, структурам Министерства образования или НАНБ. Припомним, кстати говоря, что знаменитая общероссийская археографическая экспедиция П. М. Строева в 1820-е гг. была организована и профинансирована Петербургской академией наук; региональные археографические экспедиции по территориям белорусских и литовских губерний во второй половине XIX в. поддерживались Виленским учебным округом, т. е. Министерством народного просвещения; организация полевой археографии в современных России, Украине опять-таки связана с деятельностью вузов, академических институтов. Известно, например, что в 1971 г. по инициативе ректора МГУ академика И. Г. Петровского была создана Археографическая группа (лаборатория) кафедры источниковедения исторического факультета университета. За три десятилетия ею было организовано более 80 экспедиций, в том числе (неоднократно) и в Ветковский район Гомельской области. Лаборатория стала ведущей организацией и фактическим инициатором программы «Редкая рукописная книга в вузах России. Выявление, сохранение и использование»[5].

С 11 апреля по 4 сентября 1996 г. проходила экспедиция, организованная Центром белорусоведческих исследований Института славяноведения и балканистики РАН. Основным ее объектом являлись частные и церковные (приходские и епархиальные) архивы и библиотеки Украинского Полесья и Волыни, Белостокско-Гданьской, Варшавско-Бельской, Гродненской, Пинской и Брестской православных епархий. Как отмечают руководители экспедиции, количество выявленных и скопированных источников приближается к тысяче[6].

Эти и другие аналогичные примеры свидетельствуют, что, несмотря на крайне неблагоприятные условия, в Беларуси продолжают еще находиться в среде бытования памятники письменности и задача археографов состоит в том, чтобы выявлять их, описывать, брать на учет и — в идеале — приобретать для передачи на государственное хранение. Для организации такой работы могут быть привлечены местные краеведы из числа профессиональных историков — преподавателей вузов, средних школ, а также студенты, школьники. АК, действуя в контакте с другими учреждениями и прежде всего архивными, могла бы взять на себя разработку методического обеспечения в проведении подобной работы.

Далее коснемся так называемой «археографической революции», происшедшей в 1990-е гг. в бывших республиках СССР, и отношения к ее продуктам со стороны АК. Как известно, итогом этой «революции» стал мощный всплеск публикационной деятельности не только научных, архивных, учебных заведений и учреждений, но и СМИ, многочисленных издательств, частных лиц и т. п. Объектом публикации в числе прочих стали и архивные материалы, ранее находившиеся в режиме ограниченного доступа или секретного хранения. Демократические преобразования, затронувшие деятельность государственных и инкорпорированных в них бывших партийных архивов, сделали возможным обнародование многих документов, сам факт существования которых ранее отрицался официальной властью (ярчайшим примером здесь могут служить дополнительные протоколы к пакту Молотова—Риббентропа, материалы по катынскому делу и др.). Все это — позитивные результаты «археографической революции».

Однако наряду с этим в архивы стали в буквальном смысле слова рваться любители «политической и прочей клубнички». Наиболее дальновидные историки-архивисты, археографы, рискуя быть записанными в разряд «ретроградов», «сталинистов», тем не менее не могли не высказать опасений в связи с подобными действиями. Так, выступая 31 мая 1994 г. на очередных Тихомировских чтениях в АК РАН, д-р ист. н. А. А. Амосов счел необходимым подчеркнуть, что «чрезмерная открытость архивов может привести к взрыву дилетантизма и созданию новой мифологии, еще более опасной, чем старая»[7].

Как представляется, задачей структур, подобных нашей АК, и является вовсе не осуществление контролирующих и надзирающих функций над той документальной продукцией, которая готовится (хотя, к слову сказать, в период существования инбелкультовской АК один из ее представителей — Д. И. Довгялло — и призывал к этому!), а действие на опережение дилетантов-публикаторов, любителей «острых ощущуений» необходим весьма взвешенный подход к отбору источников для публикации. В этой связи нельзя не отметить крайнюю осторожность, можно сказать, деликатность, которую обязан проявлять археограф, публикуя, скажем, документы архивных следственных дел. Можно себе представить, кем могли бы выглядеть люди, — цвет российской (да и белорусской также!) исторической науки, проходившие по так называемому «Академическому делу», если бы материалы этого дела публиковал дилетант или — хуже того — любитель «жареных фактов»! Опубликованные же опытными археографами (без купюр, с научными комментариями и пр.) эти материалы не дают повода для досужих россказней, а служат важнейшим историческим источником[8].

Весьма любопытные данные на этот счет привела консультант Центрального архива ФСБ России, выступая в июне 1999 г. в Москве на конференции «Проблемы публикации документов по истории России XX в.» Она рассказала, как архивистов с Лубянки очень долго донимал один весьма популярный журналист, который просил ознакомить его с архивным уголовным делом известной советской актрисы с трагически сложившейся судьбой. При этом он декларировал благородные цели: положить конец спекуляциям вокруг ее горькой судьбы. Действуя в рамках закона, отмечает далее консультант, архивисты пошли навстречу журналисту. «Что же мы прочитали потом? — вопрошает далее она. — Оказалось, нашего заявителя в судьбе этой несчастной женщины интересовало единственное: с кем она находилась в сугубо интимных отношениях. И вышло так, что, сами того не желая, мы сделались невольными соавторами «чернухи»[9].

Далее автор приводит еще один пример, связанный с публикацией документов о А. А. Власове, появлением целых библиотек литературы о нем и даже диссертаций. Между тем, совершенно справедливо подчеркивает она, серьезных ученых в рядах «отмывателей» генерала Власова не замечено. Остается предположить, что власовскую тему муссируют историки-дилетанты, этакие «дети безответственности», играющие в модную ныне политику…»[10]

В подобных ситуациях, повторимся, задачей археографов, архивистов, историков должна стать подготовка комплексной документальной публикации, свободной от политических, идеологических, конфессиональных и прочих пристрастий. В этом мы видим и свою задачу.

Немаловажными представляются и так называемые учетно-информационные задачи, решать которые также призвана комиссия. С ними нам пришлось столкнуться, занимаясь подготовкой биобиблиографического словаря «Белорусские архивисты». Если раньше, хотя бы в форме ротапринтных изданий, готовились перечни публикаций, предпринятых по документам архивов, то сейчас, насколько известно, такой практики не существует. Между тем в многочисленных периодических изданиях, в том числе и региональных, «рассыпаны», в буквальном смысле этого слова, публикации сотен, а может быть и тысяч архивных документов, незафиксированных, а потому по существу потерянных для исследователя. Настало время исправить этот пробел, заняться составлением указателя по примеру наших российских и украинских коллег. Напомним, что там, помимо указателей документальных и иных публикаций, составленных к специализированным архивным, археографическим журналам и ежегодникам («Историческому архиву», «Археографическому ежегоднику», «Советским архивам», «Архивам Украины» и пр.), подготовлены и специальные справочники, зафиксировавшие публикации документов в российской периодике[11].

1 Несмотря на мизерный тираж, книга была замечена не только в Беларуси; в изданной монографии российского исследователя Т. И. Хорхординой «Российская наука об архивах. История. Теория. Люди» (М., 2003) приводятся целые ее фрагменты.

2 См.: Вопросы археографии в БССР (материалы Научной конференции архивных учреждений республики). Мн., 1980.

3 Цит. по кн.: Хрестоматия по археографии. М., 1955. С. 145.

4 Федеральные архивы России и их научно-справочный аппарат: Краткий справочник / Сост. О. Ю. Нежданова. М., 1994. С. 7.

5 См.: Карпов С. П. Научное и педагогическое значение археографических исследований Московского университета // Мир старообрядчества. Вып. 4. М., 1998. С. 7—11; Поздеева И. В. Комплексные исследования современной традиции культуры русского старообрядчества. Результаты и перспективы // Там же. С. 12—20.

6 См.: Лабынцев Ю. А., Щавинская Л. Л. Белорусско-украинско-русская православная книжность межвоенной Польши: Исследования и публикации по материалам экспедиции 1996 г. М., 1999.

7 Отечественные архивы. 1994. № 6. С. 113—114.

8 См.: Академическое дело 1929—1931 гг.: Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ. СПб., 1993. Вып. 1: Дело по обвинению академика С. Ф. Платонова; То же. СПб., 1998. Вып. 2. Ч. 1, 2: Дело по обвинению академика Е. В. Тарле и др. Частично материалы следственного дела В. И. Пичеты публиковались О. А. Яновским в «Беларускім гістарычным часопісе» (2001. № 4).

9 Перемышленникова Н. М. Архивное следственное дело как исторический источник // Вестник архивиста. 1999. № 4—5 (52—53). С. 228.

10 Там же.

11 См.: Открытый архив. Справочник опубликованных документов по истории России XX века из государственных и семейных архивов (по отечественной периодике 1985—1995 гг.) / Сост. А. И. Кондакова. М., 1997; То же (по отечественной периодике 1995—1996 гг.). 2-е изд. М., 1999.

Ю. У. Несцяровіч

ТЭРМІНАЛОГІЯ І ДЭФІНІЦЫЯ ПАНЯЦЦЯ АРХЕАГРАФІІ

Айчынныя археографы не ўдзялялі значнай увагі вызначэнню паняцця археаграфіі і разгляду пытанняў тэрміналогіі, якая выкарыстоўваецца ў межах тэорыі археаграфіі. Тут магчыма нагадаць толькі працы Я. Ф. Шорахава [1], Ю. У. Несцяровіча [2; 3] і М. Ф. Шумейкі [4]. Затое значную ўвагу гэтаму надавалі савецкія і надаюць расійскія археографы.

Разам з тым для выразнага выкладання вынікаў распрацоўкі тэарэтычных пытанняў у пэўнай галіне даследаванняў важнае значэнне мае ўстанаўленне адназначнай тэрміналогіі, выкарыстоўваемай у яе рамках. На важнасць устанаўлення тэрміналогіі для археаграфіі ўказвае С. О. Шміт, нагадваючы: «Перагляд тэрмінаў, удакладненне іх, пераасэнсаванне старых тэрмінаў, драбленне звыклых тэрмінаў, выкарыстанне ўдакладненай дэфініцыі ў сферы іх распаўсюджання, узнікненне новых слоў і словазлучэнняў на сутыку навук характэрны для ўсякай навукі, якая развіваецца, і гэта амаль ці не самы галоўны знешні паказчык яе развіцця» [5, с. 134]. Шміт адзначае складанасць праблемы ўпарадкавання тэрміналогіі археаграфіі. На важнасць распрацоўкі праблем тэрміналогіі ў межах археаграфіі звяртае ўвагу і У. П. Казлоў [6].

У артыкуле мы зробім спробу ўпарадкавання, у прыватнасці, устанаўлення аптымальнай базіснай тэрміналогіі тэорыі археаграфіі, не закранаючы пытанне уніфікацыі спецыяльнай тэрміналогіі, якая распрацоўваецца ў межах методыкі археаграфіі. Упарадкаванне пачнём з асвятлення у савецкай і постсавецкай традыцыі дэфініцыі паняццяў, якія абазначаюцца праз тэрмін «археаграфія».

Дэфініцыю паняцця археаграфіі, дадзеную М. С. Селязнёвым («археаграфія як галіна навуковых ведаў і спецыяльная гістарычная дысцыпліна займаецца вывучэннем гісторыі публікацыі гістарычных дакументаў і распрацоўкай тэорыі і методыкі іх выдання на аснове абагульнення археаграфічнай практыкі» [7, с. 12]), палічым класічнай для савецкага часу пры той умове, што ў ёй наяўнае меркаванне, паводле якога публікацыі дакументаў (пісьмовых матэрыялаў) прызначаюцца для мэт гістарычных, але не літаратуразнаўчых даследаванняў.

Дэфініцыя, дадзеная Я. Ф. Шорахавым («археаграфія — навуковая дысцыпліна, якая вывучае і распрацоўвае тэорыю, методыку і гісторыю падрыхтоўкі дакументальных выданняў» [1, с. 56]), цалкам узгадняецца з дэфініцыяй археаграфіі, дадзенай М. С. Селязнёвым, толькі яна больш сціслая па змесце.

Дэфініцыя паняцця археаграфіі, дадзеная А. Ф. Казловым («археаграфія — дапаможная гістарычная дысцыпліна, якая займаецца аналізам вынікаў археаграфічнай практыкі ў яе гістарычным развіцці і іх тэарэтычным абагульненнем з мэтай стварэння навуковых асноў для распрацоўкі методыкі публікацыі пісьмовых крыніц» [8, с. 39]), больш глыбокая за папярэднія, хаця не такая дакладная. Тое, што археаграфію характарызуюць як дапаможную дысцыпліну, не адмаўляе, што яе магчыма характарызаваць і як спецыяльную гістарычную дысцыпліну.

Паколькі абагульненне вынікаў археаграфічнай практыкі — гэта абагульненне вопыту эдыцыйнай археаграфічнай працы, яго належыць характарызаваць хутчэй як эмпірычнае, метадычнае, а не тэарэтычнае (у абодвух асноўных значэннях тэрміна «тэорыя»).

У прыведзеных дэфініцыях вучоныя вызначалі паняцце археаграфіі як навуковай дысцыпліны. Разам з тым савецкія і постсавецкія археографы, выкарыстоўваючы розныя паняцці археаграфіі, разважаюць пра паняцце археаграфіі ў вузкім і шырокім сэнсе тэрміна. Апошняе здзіўляе з пункту гледжання логікі: хіба ж паняцце — гэта нешта такое, што магчыма ўрэзваць і пашыраць.

Я. М. Дабрушкін, тлумачачы розніцу паміж шырокім і вузкім разуменнем археаграфіі, выдзяляе сферу пошуку і вывучэння дакументальных помнікаў, іх апісання і публікацыі і сферу публікацыі дакументаў і сцвярджае, што аптымальным будзе «…разглядаць археаграфію перш за ўсё як навуковую дысцыпліну … якая распрацоўвае тэорыю і методыку публікацыі дакументаў» [9, с. 8—9].

Акрамя таго, Я. М. Дабрушкін, спасылаючыся на меркаванні С. О. Шміта і В. А. Чарных пра абгрунтаванасць уключэння практыкі ў склад сферы археаграфіі (выкладзеных імі ў шэрагу прац [5, с. 136—138; 10, с. 94—95; 11, с. 48]), лічыць не зусім паслядоўна і не зусім у адпаведнасці з іх меркаваннямі, што «…больш адпавядае логіцы і тэорыі навуковага пазнання пункт погляду, паводле якога ў сферу археаграфіі ўключаецца і галіна навуковых ведаў (навуковая дысцыпліна), і непасрэдна археаграфічная практыка … археаграфію магчыма разглядаць як спецыфічную галіну ведаў, якая ўтрымлівае ў сабе археаграфію і як навуковую, і як навучальную дысцыпліну, а таксама практыку выдання дакументаў як гістарычных крыніц» [9, с. 12]. На наш погляд, у Дабрушкіна наяўная спроба адрозніваць археаграфію як сферу грамадскай дзейнасці (і феномен культуры) ад археаграфіі як навуковай дысцыпліны і практыкі пры недастаткова выразным адрозніванні паняццяў навукі і навуковай дысцыпліны.

В. А. Чарных тлумачыць, што, паводле «шырокага» і «вузкага» разумення, археаграфія — гэта спецыяльная навуковая дысцыпліна, якая займаецца пытаннямі публікацыі гістарычных крыніц (пераважна пісьмовых), і спецыяльная гісторыка-філалагічная дысцыпліна, «…што з пункту гледжання «шырокага» разумення археаграфіі ўласна археаграфічнымі публікацыямі належала б называць навуковыя выданні паасобных унікальных пісьмовых помнікаў…», г. зн. прывязвае трактоўкі археаграфіі да кірунку археаграфічнай працы. І нечакана робіць выснову, што несупадзенне аб'екта археаграфіі пры «шырокім» і «вузкім» разуменні яе свед-

чыць: «мы маем справу з дзвюма featureрознымі спецыяльнымі дысцыплінамі, воляй лёсу атрымаўшымі аднолькавую назву» [13, с. 24—27].

Выклікае здзіўленне трактоўка В. А. Чарных археаграфіі як спецыяльнай гісторыка-філалагічнай дысцыпліны [12, с. 24—27]. Сапраўды, археаграфічныя публікацыі іншы раз прызначаюцца і выкарыстоўваюцца для мэт і літаратуразнаўчага, і філалагічнага даследавання, аднак гэта не дае падстаў для выдзялення археаграфіі як сумежнай гісторыка-філалагічнай дысцыпліны. Яшчэ ў 1979 г. на прапанову Чарных (1976) класіфікаваць археаграфію як гісторыка-філалагічную дысцыпліну, было слушна заўважана, што «…уплыў філалагічных аспектаў у тэорыі і практыцы археаграфіі значна меншы гістарычных. Тут, дарэчы, маецца аналогія з крыніцазнаўствам, якое цяжка назваць гісторыка-філалагічнай дысцыплінай, таму і ўзнікла лінгвістычнае крыніцазнаўства» [13, с. 6].

С. О. Шміт выдзяляе розныя накірункі археаграфічнай працы — акадэмічна-археаграфічны і архіўна-публікатарскі [14]. Такое выдзяленне — зусім іншае, чым выдзяленне дзвюх аднайменных дысцыплін. Канстатуючы два значэнні (шырокае і вузкае), у якіх ужываецца тэрмін «археаграфія», Шміт кажа пра археаграфію як «галіну гістарычнай навукі, якая мае сваёй задачай збіранне, апісанне і публікацыю гістарычных помнікаў», і пра археаграфію як пра галіну гістарычнай навукі, якая мае сваёй задачай толькі публікацыю іх. Ён прапануе наступную дэфініцыю паняцця археаграфіі: «…гэта навукова-метадычная дысцыпліна (або сістэма ведаў) пра збіранне, апісанне і выданне дакументальных помнікаў (або больш вузка — пісьмовых помнікаў) … Асноўная задача археаграфіі — забеспячэнне крынічнай базы навукі, пераважна грамадскіх навук…». С. О. Шміт сцвярджае: «У асяроддзі архівістаў распаўсюджана ўяўленне пра археаграфію як навуковую дысцыпліну, якая распрацоўвае пытанні тэорыі, методыкі і практыкі публікацыйнай дзейнасці…», і разам з тым паведамляе пра больш шырокую трактоўку археаграфіі — як навукова-метадычнай дысцыпліны, якая ўключае пошук, вывучэнне дакументальных помнікаў [5, с. 135—136, 138].

М. Ф. Шумейка, сцвярджаючы, што «…мы ўслед за іншымі даследчыкамі разглядаем археаграфію ў шырокім сэнсе — як навуковую дысцыпліну (або навуку), якая займаецца ўсім комплексам праблем, звязаных з увядзеннем пісьмовых крыніц у навуковы ўжытак на этапе іх пошуку і збірання (палявая археаграфія), навуковага апісання (камеральная) і публікацыі (эдыцыйная). У вузкім жа сэнсе пад археаграфіяй павінна разумецца навуковая дысцыпліна (або навука), якая распрацоўвае тэорыю і методыку публікацыі дакументаў» [4, с. 91], зыходзіць у цэлым з пункту гледжання, які абгрунтоўвае С. О. Шміт.

Новыя моманты, якія мы ўбачылі ў дэфініцыі паняцця археаграфіі, дадзенай У. П. Казловым і А. М. Міхальчанкам (гл.: [21, с. 7]), — гэта той момант, што яны вызначаюць яе як навуковую дысцыпліну без удакладнення яе статуса (спецыяльная, дапаможная, гістарычная, гісторыка-філалагічная), і той, што ў склад (гэтай) навуковай дысцыпліны ўключаецца рэалізацыя дакументальных публікацый.

С. М. Каштанаў, робячы заўвагі па артыкуле У. П. Казлова, адрознівае публікацыязнаўства — спецыяльную навуковую дысцыпліну і археаграфію — «збіранне, апісанне і выданне пісьмовых гістарычных крыніц». Але пасля гэтага Каштанаў схіляецца да такой трактоўкі археаграфіі, пры якой яе задачы не абмяжоўваюцца «толькі пытаннямі выдання крыніц» [15, с. 59, 60], што дае падставы інтэрпрэтаваць гэта як прытрымліванне пункту гледжання, паводле якога археаграфія — навука, якая ўключае і навуковую дысцыпліну (галіну ведаў), і пэўнага роду практыку. М. С. Каштанаў крытыкуе У. П. Казлова за тое, што той «…як і шэраг яго папярэднікаў, зводзіць «археаграфію» да публікацыязнаўства…» [15, с. 60].

Аналіз выказванняў савецкіх і постсавецкіх вучоных, датычных дэфініцыі паняцця археаграфіі, паказвае, што імі не адрозніваюцца выразна шырокае паняцце навукі як сферы па вытворчасці новых ведаў, вузкае паняцце навукі як пэўнага сацыяльнага інстытута і паняцце навуковай дысцыпліны (г. зн. пэўнай самастойнай галіны даследаванняў, адносна якой выдзяляецца эмпірычны ўзровень даследавання, але якая не ўключае пэўнага роду практыку).

У адпаведнасці з дзейнасным падыходам прымальна адрозніваць практыку і пазнанне як розныя спосабы сумеснай дзейнасці людзей. Практыка — гэта вытворчая прадметная сумесная дзейнасць людзей, у ходзе якой адэкватна «схопліваюцца» з'явы і кіруюць працэсамі наваколля; пазнанне — творчая дзейнасць, у ходзе якой адлюстроўваюцца з'явы рэчаіснасці, а таксама канструіруюцца мадэлі і ідэальныя аб'екты, якія служаць сродкам яго ажыццяўлення. Пры разглядзе навуковага пазнання ў кагнітыўным аспекце выдзяляюцца эмпірычны і тэарэтычны, але не практычны ўзровень даследавання.

У рамках філасофіі і сацыялогіі навукі навука, як і, напрыклад, дзяржава, разглядаецца як сацыяльны інстытут (гл.: [27, с. 55; 28, с. 84]). У рамках сацыяльнай філасофіі, у якой выдзяляюцца сферы грамадскага жыцця, навуку, па сутнасці, трактуюць звычайна як сферу грамадскага жыцця, а менавіта як сферу па вытворчасці новых ведаў. Разгляд навукі ў сацыяльным аспекце як сферы грамадскага жыцця патрабуе ўключэння ў яе пэўнага роду практыкі. Разгляд навукі ў кагнітыўным аспекце

выключае трактоўку яе часткі як пэўнага роду практыкі. Тое, што археаграфія ўяўляе сабой перш за ўсё пэўнага роду практыку, пры ўмове неўключэння яе ў склад навукі або архіўнай справы, дазваляе выдзяляць яе асобным відам грамадскай дзейнасці.

Адрозненне паняццяў навукі і навуковай дысцыпліны ўзгадняецца з адрозненнем кагнітыўных і сацыяльных аспектаў навуковага пазнання (гл.: кн. [16] і арт. [17]). З улікам такога адрознення і на аснове дзейнаснага падыходу аптымальна выдзяляць археаграфію: у кагнітыўным аспекце — як навуковую дысцыпліну (самастойную галіну даследаванняў з уласцівымі ёй спосабамі даследавання, зыходзячы з прынятай ў рамках сацыялогіі навукі трактоўкі навуковай дысцыпліны як «сукупнасці навуковых спосабаў пазнання» [29, с. 334]); у сацыяльным аспекце — як сферу грамадскай дзейнасці, якая накіравана на ўзнаўленне пісьмовых матэрыялаў для патрэб грамадства; у сацыёкультурным аспекце — як такую з'яву культуры (г. зн. форму дзейнасці людзей, неабходную для назапашвання іх гістарычнага вопыту), як археаграфічная публікацыя.

У мэтах пазбегнуць шматзначнасці ўжывання тэрміна «археаграфія» мы прапануем азначаць тэрмінам «археаграфія» паняцце віда грамадскай дзейнасці, якая ахоплівае пошук, збіранне, апісанне, падрыхтоўку да друку і публікаванне розных пісьмовых матэрыялаў (не толькі старажытных і рукапісных), галоўным чынам, у мэтах забеспячэння вучоных матэрыялам для навуковых даследаванняў (у першую чаргу гістарычных), а таксама і ў іншых мэтах (навучальных, прапагандысцкіх). Археагарафія, разглядаемая культуралагічна, бярэцца як сукупнасць з'яў культуры (археаграфічныя публікацыі і экспедыцыі, архіўныя вопісы пісьмовых матэрыялаў і інш.). Тэрмінам «публікацыязнаўства» (а больш дакладна — «археаграфазнаўства») аптымальна абазначаць спецыяльную гістарычную дысцыпліну, у якой распрацоўваюцца прынцыпы, метады і правілы апублікавання пісьмовых матэрыялаў для мэт навуковага даследавання, прасочваецца развіццё археаграфіі і вырашаюцца тэарэтычныя пытанні, датычныя яе.

Сёння ў рамках публікацыязнаўства тэрмінам «(гістарычны) дакумент» абазначаюць паняцце, якое прымальна перадаваць таксама праз тэрмін «(гістарычны) пісьмовы матэрыял». Але паколькі паўсюдна сустракаюцца дакументальныя і недакументальныя (наратыўныя) пісьмовыя матэрыялы, мы лічым першы тэрмін супярэчлівым і непрыдатным для ўжывання яго ў межах публікацыязнаўства. Дарэчы, непрымальнасць выкарыстання тэрміна «дакумент» для пабудовы канцэпцый тэорыі археаграфіі адпавядае погляду пра тое, што дакумент не з'яўляецца аб'ектам археаграфіі.

Калі ў межах археаграфіі ўжываць замест тэрміна «дакумент» тэрмін «пісьмовы матэрыял» і ў адпаведнасці з гэтым зыходзіць з наступнага ўжывання базісных тэрмінаў (абыходзячыся тут без далейшай тэрмінадыферэнцыяцыі): «дакумент» — у межах дакументазнаўства, «архіўны дакумент» — у межах архівазнаўства, «гістарычная крыніца» — у межах крыніцазнаўства, «пісьмовы матэрыял» — у межах публікацыязнаўства, то робіцца відавочным, што не маецца падстаў для будавання канцэпцыі ператварэння дакумента ў гістарычную крыніцу.

Разважанні пра трансфармацыю дакумента ў гістарычную крыніцу, а таксама і ў археаграфічную публікацыю (якія сёння распаўсюджаны сярод расійскіх вучоных), мы ацэньваем як дастаткова спекулятыўныя ў тым выпадку, калі іх кладуць у аснову пабудовы навуковых канцэпцый, і разам з тым як эўрыстычныя ў адносінах да распрацовак тэорыі археаграфіі.

У. П. Казлоў, будуючы канцэпцыю (якая з'яўляецца ўкладам у распрацоўку тэорыі архіўнай справы і тэорыі справаводства) дакумента ў стане спакою, сфармуляваў тэзісы: «Фаза спакою дакумента … з'яўляецца фазай існавання дакумента ў якасці гістарычнай крыніцы»; дакумент, які знаходзіцца ў стане спакою, «ператвараецца ў гістарычную крыніцу, у тым ліку дзякуючы яго дакументальнай публікацыі» [18, с. 91]. Калі пад дакументам разумеецца матэрыяльны аб'ект з інфармацыяй, то сцвярджэнне пра ператварэнне дакумента ў гістарычную крыніцу з'яўляецца таўталогіяй.

Паняцце носьбіта справаводна задзейнічанай інфармацыі з рэквізітамі (якое абазначаецца тэрмінам «дакумент») — паняцце з паняційнага апарату дакументазнаўства, паняцце архіўна задакументаванага матэрыялу, які ўтрымлівае рэтраінфармацыю («архіўны дакумент»), — паняцце архівазнаўства, паняцце матэрыяльнага аб'екта, у якім адлюстравана мінулае грамадства («гістарычная крыніца»), — паняцце крыніцазнаўства. Паняцце публікацыі пісьмовых матэрыялаў, якія ўзнаўляюцца ў адпаведнасці з патрабаваннямі публікацыязнаўства («археаграфічная публікацыя»), — паняцце публікацыязнаўства. Таму, на наш погляд, апісанне эвалюцыі дакумента ў гістарычную крыніцу з выдзяленнем розных стадый яго трансфармацыі — гэта штучная пабудова.

Вызначым эпістэмалагічна — у адпаведнасці з класіфікацыяй аб'ектаў пазнання як прадметаў мыслі, якую прапануюць Я. К. Вайшвіла і М. С. Дзегцяроў (гл.: Войшвилло Е. К., Дегтярев М. С. Логика. М., 2001), паняцце дакумента як носьбіта інфармацыі з рэквізітамі — як рэальны тэарэтычны аб'ект, паняцце гістарычнай крыніцы — як абстрактны тэарэтычны аб'ект. Стварэнне пабудоў, у якіх рэферэнты, тэрміны якіх вызна-

чаюцца як эмпірычныя або як рэальныя тэарэтычныя аб’екты, трансфармуюцца ў рэферэнты, тэрміны якіх вызначаюцца як абстрактныя або ідэалізаваныя тэарэтычныя аб’екты (напрыклад, ператварэнне мінерала ў горную пароду, жалеза ў метал, пратона ў рэчыва), з’яўляецца логіка-метадалагічным парушэннем разважання ў межах навуковага пазнання.

У. П. Казлоў пасля спробы ўвядзення значнай колькасці новых тэрмінаў у тэорыю археаграфіі, а таксама і ў методыку археаграфіі, патлумачвае, што не трэба аспрэчваць увядзенне новай тэрміналогіі [18, с. 65]. Але заўвагі, зробленыя пасля апублікавання ім артыкула «Тэарэтычныя асновы археаграфіі з пазіцый сучаснасці» М. С. Каштанавым [15], Я. В. Старасціным [19], і заўвагі, якія робім мы, датычацца не мэтазгоднасці ўвядзення новай тэрміналогіі, а вялікай колькасці прапануемай тэрміналогіі, разрыву з існуючай традыцыяй абазначэння, непадмацаванасці ўведзеных тэрмінаў новымі даследуемымі з’явамі, паняццямі. Казлоў фармулюе, што «…мэтазгоднасць увядзення ў тую ці іншую галіну ведаў таго ці іншага тэрміна павінна абгрунтоўвацца толькі адным — наяўнасцю або адсутнасцю за гэтым тэрмінам нейкіх значных з’яў і працэсаў, аб’ектаў і станаў» [18, с. 85]. Але ж такі метадалагічны тэзіс правільны ў выпадках, калі маюцца на ўвазе перш за ўсё новыя адкрытыя з’явы.

Ніжэй прапануем варыянт устанаўлення аптымальна адкарэліраванай базіснай тэрміналогіі тэорыі археаграфіі. Тэрмінам «друкаваная публікацыя» ў кагнітыўных рамках публікацыязнаўства прымальна абазначаць шырокае паняцце — друкаванага ўзнаўлення пісьмовых матэрыялаў як дакументальнага, так і наратыўнага характару, як для мэт забеспячэння навуковых даследаванняў, так і ў якасці афіцыйных заканадаўчых і нарматыўных актаў, публіцыстычных твораў, мемуараў і г. д.

У артыкулах у ОА [20] і ў БАШ [21] У. П. Казлоў прапанаваў дыферэнцаваную тыпалогію дакументальных публікацый. Мы лічым, што ў межах тэорыі археаграфіі мэтазгодней будаваць тыпалогію не дакументальных, а 1) друкаваных публікацый або 2) археаграфічных публікацый пісьмовых матэрыялаў, калі канстытуіраваць і ўлічваць адрозненне друкаваных і электронных публікацый іх. Друкаваныя публікацыі прымальна падзяляць на археаграфічныя і неархеаграфічныя, дакументальныя і недакументальныя (наратыўныя), камбінаваныя (дакументальна-наратыўныя). Калі будаваць тыпалогію археаграфічных публікацый пісьмовых матэрыялаў, то неархеаграфічныя публікацыі не выдзяляюцца.

Пры зыходжанні з першай тыпалогіі ад паняцця археаграфічнай друкаванай публікацыі пісьмовых матэрыялаў належыць адрозніваць паняцце публікацыі, якое абазначым тэрмінам «неархеаграфічныя друкаваныя публікацыі». У неархеаграфічных друкаваных публікацыях матэрыялы не апрацаваны ў адпаведнасці з дзеючымі Правіламі выдання гістарычных дакументаў або, кажучы інакш, у іх матэрыялы не распрацаваны ў розных аспектах методыкі археаграфіі.

Ад неархеаграфічных друкаваных публікацый будзем адрозніваць афіцыйныя публікацыі дакументаў, г. зн. публікацыі дакументальных пісьмовых матэрыялаў не ў якасці гістарычных крыніц, а ў заканадаўчых і справаводных мэтах. У якасці прыкладу апошніх публікацый спашлёмся на «Ведамасці Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь». Яны не змяшчаюць рэтраспектыўныя пісьмовыя матэрыялы. Неархеаграфічныя друкаваныя публікацыі змяшчаюць неапрацаваныя ў адпаведнасці з патрабаваннямі методыкі археаграфіі рэтраспектыўныя пісьмовыя матэрыялы, якія выкарыстоўваюцца ў якасці гістарычных крыніц. Яны звычайна наяўныя ў навукова-папулярных і хрэстаматыйных выданнях. Сустракаюцца яны і ў навуковых выданнях (як правіла, у форме дадатку да даследавання). У якасці прыкладу апошняй публікацыі спашлёмся на публікацыю тэкстаў праграм БСГ У. К. Коршукам у навукова-тэарэтычным часопісе «Веснік БДУ» [22].

У. П. Казлоў не карыстаецца тэрмінам «археаграфічная публікацыя», разам з тым ён сцвярджае пра «назапашаны масіў дакументальных публікацый, што складае археаграфічны фонд» [21, с. 30], з чаго не вельмі зразумела, ці адносіць ён да археаграфічнага фонду публікацыі пісьмовых матэрыялаў, якія не апрацаваны паводле патрабаванняў методыкі археаграфіі. У. П. Казлоў і А. М. Міхальчанка ў залежнасці ад ступені страты дакументам сваёй першапачатковай мэтавай функцыі выдзяляюць тыпамі дакументальнай публікацыі «аператыўную дакументальную публікацыю» і «дакументальную публікацыю гістарычнага дакумента, г. зн публікацыі дакументаў, якія перайшлі ў чацвёртую стадыю свайго існавання — трансфармаваліся ў гістарычную крыніцу» [21, с. 8, 30]. Але разважаць з дапамогай тэрміна «дакументальная публікацыя дакумента», як і з дапамогай іншай падобнай тэрміналогіі, напрыклад, з дапамогай выразаў «наратыўная публікацыя наратываў», «ідэалагічны характар ідэалогіі», пагадзіцеся, у межах строга ажыццяўляемага даследавання непрымальна.

У залежнасці ад спосабу перадруку дакументаў У. П. Казлоў і А. М. Міхальчанка выдзяляюць наступныя тыпы дакументальнай публікацыі: друкаваная, факсімільная і тэхнатронная дакументальныя публікацыі [21, с. 32]. Факсіміле, на наш погляд, — гэта спосаб узнаўлення тэкстаў пісьмовых матэрыялаў, але не тып дакументальнай публікацыі. Змяшчэнне тэкстаў на сайты Інтэрнета — гэта, здаецца, не асаблівы тып публікацыі, а іншы, чым друкаваны спосаб узнаўлення пісьмовых матэ-

рыялаў іх карыстальнікам; разам з тым яно можа быць дубліраваннем друкаванай археаграфічнай або неархеаграфічнай публікацыі.

Пры зыходжанні з другой тыпалогіі тэрмінам «археаграфічная публікацыя» мы абазначаем друкаваную і электронную публікацыі (узнаўленні) пісьмовых матэрыялаў, у якой матэрыялы пададзены ў адпаведнасці з патрабаваннямі публікацыязнаўства, пры падрыхтоўцы якой ужыты археаграфічныя прынцыпы і метады. Такім чынам, замест формулы для археаграфічнай публікацыі, якую абгрунтоўвае Я. М. Дабрушкін: археаграфічная публікацыя — гэта навуковае выданне дакумента ў якасці гістарычнай крыніцы (гл.: [9, с. 9]), мы прапануем іншую формулу: археаграфічная публікацыя — гэта такая публікацыя пісьмовых матэрыялаў, у якой яны апрацаваны ў адпаведнасці з патрабаваннямі публікацыязнаўства. У залежнасці ад ступені прапрацаванай працы з тэкстамі прымальна падзяляць археаграфічныя публікацыі на інтэнсіўныя і экстэнсіўныя. Да першага тыпу публікацый адносяцца публікацыі, у якіх узнаўляюцца рукапісныя тэксты, тэксты на старажытных мовах, пашкоджаныя тэксты.

Тым самым у паняцці археаграфічнай і неархеаграфічнай публікацыі намі ўключаецца іншы змест у параўнанні са зместам, які ўключае ў паняцце археаграфічнай і неархеаграфічнай публікацыі Я. М. Дабрушкін. Адзначаючы, што «…з моманту ўзнікнення спецыфічных публікацый дакументаў у інтарэсах навуковага гістарычнага пазнання ўзнікае становішча, пры якім адначасова пачынаюць функцыяніраваць дзве плыні дакументальных выданняў, якія ўмоўна магчыма падзяліць на навуковыя і ўсе іншыя» (ён абазначае іх як «археаграфічныя і неархеаграфічныя выданні дакументаў») [9, с. 32], галоўнае адрозненне паміж археаграфічнымі і неархеаграфічнымі публікацыямі ён бачыць «у мэтах, якія праследуюцца выданнем», абгрунтоўваючы, што «археаграфічная публікацыя — гэта замацаваныя навуковыя веды пра дакумент як гістарычную крыніцу» [9, с. 32—34, 43].

Аднак тое, што пры падрыхтоўцы археаграфічных публікацый да друку «археограф глядзіць на публікуемы дакумент як на гістарычную крыніцу» [9, с. 35], яшчэ не дае падстаў вылучаць дэфініцыю паняцця археаграфічнай публікацыі як публікацыі дакументаў у якасці гістарычных крыніц. Я. М. Дабрушкін указвае, што «…задача археаграфічнай публікацыі — стварыць перш за ўсё адэкватную копію наяўнага дакумента, якая павінна пачаць функцыяніраваць у сістэме гістарычных навуковых ведаў…» [9, с. 37]. Аднак такое палажэнне зусім не эквівалентна яго выснове пра тое, што археаграфічная публікацыя — навуковае выданне дакумента ў якасці гістарычнай крыніцы. Такому палажэнню адпавядае выснова пра археаграфічную публікацыю як пра публікацыю дакумента ў якасці часткі крынічнай базы навуковых даследаванняў (інакш — археаграфічнага фонду).

Абгрунтоўваючы трактоўку археаграфічнай публікацыі, Я. М. Дабрушкін сцвярджае: «…археаграфічная публікацыя — узноўлены публікатарам вобраз выдаваемага дакумента на падставе пэўных навуковых (крыніцазнаўчых) установак…» [9, с. 42]. Дабрушкін звязвае паняцце археаграфічнай публікацыі з адзнакай не рэтраспектыўнага характару дакументаў, а перш за ўсё з адзнакай прапрацаванай навуковай працы. Заўважым, што выкарыстоўваемы ім выраз — «вобраз дакумента» — метафара філасофкага плана, якая нічога каштоўнага не дадае да характарыстыкі археаграфічнай публікацыі як выніку пэўнай археаграфічнай працы, і таму непрымальны ў якасці тэрміна тэорыі археаграфіі.

Пункт гледжання А. Д. Сцяпанскага на археаграфічную публікацыю даволі блізкі да пункту гледжання, якога прытрымліваецца У. П. Казлоў. Ён адносіць да археаграфічных публікацый рэтраспектыўныя, але не апературыўныя публікацыі, надзяляючы першыя шэрагам адметных рыс: «…публікацыя ажыцццяўляецца ў мэтах пазнання мінулага … публікуемая крыніца ўзята з архіва … падрыхтоўку да выдання выконвае археограф … крыніца, як правіла, не толькі ўзнаўляецца, а і абагачаецца…» [23, с. 10]. Тым самым Сцяпанскі атаясамлівае ў значнай ступені паняцце рэтраспектыўнай публікацыі з паняццем археаграфічнай публікацыі, паколькі для яго галоўны крытэрый аднясення публікацыі матэрыялаў да рэтраспектыўных і аперытыўных публікацый — мэта выдання: навукова-гістарычная — для першых, і палітычная або адміністрацыйная — для другіх.

Выдзяленне паняццяў рэтраспектыўнай і аперытыўнай публікацыі пісьмовых матэрыялаў мэтазгоднае. Большасць тэарэтыкаў археаграфіі трактуюць рэтраспектыўныя дакументальныя публікацыі як публікацыі тых дакументаў, якія страцілі сваё заканадаўчае і адміністрацыйнае значэнне, вынутыя з бягучага справаводства. У прыватнасці, У. П. Казлоў, не карыстаючыся тэрмінам «рэтраспектыўная публікацыя», пад (дакументальнай) публікацыяй гістарычнай крыніцы [20, с. 26] разумее публікацыю дакумента, «які страціў свае першапачатковыя мэтавыя функцыі, службовы характар» [21, с. 30]. Пры падобнай трактоўцы да рэтраспектыўных публікацый магчыма адносіць выключна дакументы, але не наратывы. Калі прыняць некалькі іншы крытэрый выдзялення рэтраспектыўнай публікацыі пісьмовых матэрыялаў — публікацыі матэрыялаў, напісаныя ў мінулым грамадства, пэўнай краіны, у папярэднюю эпоху, якія ўжо нельга адносіць да сучаснасці, то ў адпаведнасці з такім крытэрыем прымальна адносіць да рэтраспектыўных матэрыялы, афіцыйна выдадзеныя і напісаныя ў пэўны перыяд (напрыклад, да абвяшчэння незалежнасці Рэспублікі Беларусь).

На наш погляд, паколькі паняцце публікацыі гістарычнай крыніцы — паняцце крыніцазнаўства, а паняцце археаграфічнай публікацыі — паняцце публікацыязнаўства, то не зусім карэктным будзе ўжываць выраз «апублікаваныя крыніцы» ў межах апошняй. А. Д. Сцяпанскі, канстатуючы: «У нашай (савецкай. — *Ю. Н.*). крыніцазнаўчай і бібліяграфічнай літаратуры шырока распаўсюджаны тэрмін «апублікаваныя крыніцы», заўважае, што «пры канкрэтным знаёмстве са складам матэрыялаў, якія адносяць сюды, не можа не кідацца ў вочы, што тэрмін гэты штучна аб'ядноўвае дзве розныя катэгорыі публікацый — аператыўныя (якія прадпрыняты для мэт кіравання і бягучага справаводства) і рэтраспектыўныя (якія прадпрыняты для мэт гістарычнага пазнання)». Атаясамліваючы археаграфічныя публікацыі і рэтраспектыўныя публікацыі дакументаў з публікацыямі гістарычных крыніц (разумеючы пад апошнімі як выданні архіўных дакументаў, так і перавыданні старажытных матэрыялаў), ён ужывае выразы «археаграфічныя публікацыі» і «публікацыі гістарычных крыніц» як эквівалентныя. Пры гэтым Сцяпанскі лічыць, што «археаграфія ж традыцыйна сканцэнтроўвае свае намаганні на праблемах рэтраспектыўнай публікацыі дакументаў у мэтах выкарыстання апошніх менавіта ў якасці гістарычных крыніц» [23, с. 41]; і ўвогуле «да археаграфіі адносяцца толькі рэтраспектыўныя публікацыі» [24, с. 17].

А. Д. Сцяпанскі абгрунтоўвае таксама адрозненне такіх, на яго погляд, «агульных тэрмінаў археаграфіі», як «археаграфічна апублікаваныя крыніцы» і «археаграфічны твор друку», патлумачваючы пры гэтым, што «ўсякая археаграфічная публікацыя з'яўляецца творам друку (кніга) або яго часткай (прыкніжная, часопісная, газетная падборка) і ў якасці такіх можа і павінна разглядацца не толькі з архівазнаўчых, крыніцазнаўчых і архівазнаўчых пазіцый, але і з пазіцый кнігазнаўчых. У прынцыпе археаграфія ўвогуле можа быць прадстаўлена як частка кнігазнаўства». (У апошнім выказванні мы ўгледжваем непаслядоўнасць, улічваючы тое, што Сцяпанскі не аспрэчвае вызначэння археаграфіі як гістарычнай дысцыпліны.) Ён ўдакладняе, што «калі для крыніцазнаўцы і архівазнаўцы цэнтральным паняццем у археаграфіі з'яўляецца «археаграфічна апублікаваная крыніца (архіўны дакумент)», то для кнігазнаўцы такім паняццем будзе «археаграфічны твор друку». Гэтыя два паняцці супадаюць толькі тады, калі публікацыя ўключае ў сябе толькі адну крыніцу (або поўны комплекс крыніц пэўнай катэгорыі)» [23, с. 43—44]. Не аспрэчваючы дадзеныя тэзісы, мы не бачым у іх аргументаў на карысць ужывання ў рамках тэорыі археаграфіі ў якасці базісных тэрміны «археаграфічныя творы друку», «археаграфічна апублікаваныя крыніцы».

Я. Ф. Шорахаў у артыкуле ў СА, аналізуючы паняцці публікацыі дакументаў і публікацыі гістарычных дакументаў, зыходзіць з поглядаў балгарскага філосафа Т. Паўлава і робіць выснову, што «калі падысці да публікацыі дакументаў з пункту гледжання (тэорыі, паняцця? — *Ю. Н.*) інфармацыі, магчыма заўважыць, што публікуемыя ў зборніках дакументы не што іншае, як носьбіты інфармацыі, і … гэта інфармацыя не заўсёды мае рэтраспектыўны характар». Заняўшы пункт гледжання на дакумент як на носьбіт інфармацыі, Шорахаў адрознівае паняцці гістарычнага дакумента, дакумента і гістарычнай крыніцы: «…па-першае, публікуемыя ў зборніках дакументы не абавязкова будуць выкарыстаны як гістарычныя крыніцы, і, па-другое, абумоўленасць ўзроўню інфармацыйнай насычанасці зборніка, заключанай у ім інфармацыі, прынцыпаў яе сістэматызацыі і пошуку мэтавым прызначэннем выдання — вось тыя крытэрыі, якія разам з іншымі, распрацаванымі археаграфіяй, дапамогуць правільна вырашаць пытанні выяўлення, адбору, сістэматызацыі дакументаў і стварэння навукова-даведачнага апарату зборнікаў». Я. Ф. Шорахаў не характарызуе адназначна публікуемыя ў зборніках дакументаў пісьмовыя матэрыялы як публікацыі гістарычных крыніц, ён адзначае, што «…не належыць разглядаць зборнік дакументаў толькі як зборнік носьбітаў інфармацыі, але бачыць у кожным выданні комплекс інфармацыі, якая разлічана на пэўнае мэтавае прызначэнне, будзе правільным» [1, с. 54].

Калі не лічыць публікацыязнаўства часткай крыніцазнаўства, то няма падстаў браць тэрмін «апублікаваныя гістарычныя крыніцы» для абазначэння паняццяў тэорыі археаграфіі.

А. Д. Сцяпанскі сцвярджае, што: «Публікацыя, якая скажае тэкст (або іншыя элементы) дакумента, з'яўляецца антынавуковай і выкарыстанню не падлягае» [25, с. 19]. Аднак, заўважым, маюцца розныя ступені скажэння тэксту. У паасобна ўзятай публікацыі маецца, мабыць, мяжа скажэння тэксту, апушчэнне ніжэй якой робіць выданне непрыдатным для выкарыстання яго матэрыялаў пры правядзенні даследаванняў. З другога боку, сустракаюцца археаграфічныя публікацыі, у якіх няма яўных скажэнняў тэксту, але якія належыць ацэньваць як антынавуковыя, з прычыны тэндэнцыйнага падбору матэрыялаў. Такі падбор можа быць абумоўлены палітыка-ідэалагічнымі ўстаноўкамі. У БССР і СССР выходзілі іншы раз публікацыі са скажонымі тэкстамі матэрыялаў (г. зн. антынавуковыя публікацыі), але іх паспяхова выкарыстоўвалі навукоўцы-гісторыкі для мэт, якія ставіліся перад імі. Гэта значыць, тэрмін «антынавуковая публікацыя» не з'яўляецца несупярэчлівым.

Канцэптуальнае дзяленне С. О. Шмітам у 1979 г. археаграфічнай працы на палявую, камеральную (апісальную) і эдыцыйную археагра-

фію (гл.: [5, с. 136; 26]), з'яўляецца зусім аптымальным і сёння. Разам з тым мы лічым мэтазгоднай наступную тэрміналагічную карэкцыю: ужываць замест тэрмінаў «палявая, камеральная, эдыцыйная археаграфія» тэрміны «палявая, камеральная, эдыцыйная археаграфічная праца». Ужыванне першых тэрмінаў паказвае на неадрозненне іх ужывальнікамі археаграфіі як навуковай дысцыпліны і археаграфіі як пэўнага роду практыкі. І нават калі навуказнаўча адрозніваць археаграфію як галіну ведаў (і даследаванняў) (якую мы ўслед за М. С. Каштанавым называем «публікацыязнаўства») і археаграфію як пэўнага роду практыку, датычную такіх даследаванняў, нязручна абазначаць розныя паняцці публікацыязнаўства адным і тым жа тэрмінам. Што да тэрміна «практычная археаграфія», то ім звычайна абазначаюць або паняцце той працы, якая выражаецца тэрмінам «эдыцыйная археаграфія», або больш шырокае паняцце, якое ўключае і рэдакцыйна-паліграфічныя аспекты здзяйснення публікацыі. Але ўлічваючы тое, што археаграфія трактуецца як пэўнага роду практыка, тэрмін «практычная археаграфічная праца» супярэчлівы і непрымальны для ўжывання ў межах тэорыі археаграфіі.

Ужываць тэрміны «археаграфічная праца», «археаграфічная дзейнасць», «археаграфічная практыка» для «разгружэння» шматзначнага тэрміна «археаграфія» мы лічым мэтазгодным незалежна ад адказу на пытанне пра ўключэнне ў склад археаграфіі як навуковай дысцыпліны практыкі падрыхтоўкі да публікацыі пісьмовых матэрыялаў. Належыць адрозніваць іх значэнне і значэнне тэрміна «археаграфія». Тэрмінам «археаграфічная праца» аптымальна абазначаць пэўную працу па пошуку, апісанні, падрыхтоўцы да друку пісьмовых матэрыялаў, якая вядзецца ў межах археаграфіі як сферы грамадскай дзейнасці.

Амаль у кожнай працы па археаграфіі магчыма сустрэць тэрмін «археаграфія», які ўжываецца ў значэнні навуковай дысцыпліны, і ў значэнні пэўнага роду практыкі, і ў змешаным значэнні і навукі, і практыкі датычных публікацыі пісьмовых матэрыялаў. Зыходзячы з непрымальнасці такога становішча, лічым абавязковым адрозніваць тэрміналагічна навуковую дысцыпліну пад найменнем «публікацыязнаўства», публікацыю пісьмовых матэрыялаў, ажыццяўляемую на аснове строгіх прынцыпаў і метадаў, якія распрацоўвае методыка археаграфіі («археаграфічную публікацыю»), і працу, якая ажыццяўляецца для дасягнення такой публікацыі («археаграфічную працу»).

Лічым непрымальным ў якасці базісных тэрмінаў тэорыі археаграфіі ўжываць тэрміны «тэарэтычная, ужытковая археаграфія», як гэта робяць, у прыватнасці, У. П. Казлоў і А. М. Міхальчанка [21, с. 7], улічваючы тое, што археаграфія як навуковая дысцыпліна (г. зн. публікацыязнаўства) і без гэтага пры ўстанаўленні яе навуказнаўчага статуса вызначаецца як ужытковая дысцыпліна.

А. Д. Сцяпанскі заўважае: «Паўстае пытанне пра суадносіны тэорыі і методыкі (археаграфіі. — *Ю. Н.*). Увядзенне паняцця «тэорыя археаграфіі» не суправаджалася вызначэннем гэтага паняцця» [25, с. 22]. Пры гэтым ён трактуе прадметныя рамкі тэорыі археаграфіі занадта вузка (не ўключаючы ў іх пытанні тыпалогіі пісьмовых публікацый, базіснай тэрміналогіі): «На наш погляд, да галіны тэорыі археаграфіі належыць адносіць толькі пытанні пра задачы, аб'ект і прадмет археаграфіі — іншымі словамі, пытанні пра межы і структуры паняццяў «археаграфія» і «публікацыя гістарычнай крыніцы». У такім разе да методыкі адыдзе працэс падрыхтоўкі публікацый» [25, с. 23]. Апошняе палажэнне трывіяльна.

Акрамя таго, А. Д. Сцяпанскі лічыць, што «…тэрмін «методыка» ўяўляецца нам састарэлым і недастатковым — больш прымальна казаць «тэхналогія» [25, с. 23]. Наконт такога тэрміналагічнага ўдакладнення належыць заўважыць, што калі яго і прымаць, то не ў якасці ўдакладнення наймення радзела археаграфіі — «тэхналогія археаграфіі». На наш погляд, слова «тэхналогія» больш падыходзіць у якасці складанай часткі найменняў раздзелаў навуковых дысцыплін, якія класіфікуюцца як тэхнічныя, але і не ў межах дысцыплін, якія класіфікуюцца як гістарычныя.

«Тэорыя археаграфіі», «методыка археаграфіі», «гісторыя археаграфіі» — найменні раздзелаў публікацыязнаўства. Выраз «методыка археаграфіі» падаецца яўна супярэчлівым у тым выпадку, калі называць «археаграфіяй» навуковую дысцыпліну, у межах якой распрацоўваецца методыка археаграфічнай працы. Але ён несупярэчлівы, калі называць такую дысцыпліну інакш — «публікацыязнаўствам», а ім абазначаць у якасці наймення раздзел яе, а ў якасці тэрміна паняцце сукупнасці прынцыпаў і метадаў археаграфічнай працы. Нагадаем, што «методыка» — тэрмін, прыдатны для абазначэння паняцця сукупнасці метадаў, правіл, прыёмаў, працэдур, рэкамендацый, якія звязаны са строгім ажыццяўленнем пэўнага роду дзейнасці.

Выкладзем найбольш істотныя высновы праведзенага даследавання. Належыць адрозніваць паняцці навукі і навуковай дысцыпліны, археаграфіі як навуковай дысцыпліны і як сферы грамадскай дзейнасці. Навука як сацыяльны інстытут альбо інстытуцыялізаваная сфера грамадскага жыцця, а больш вузка — дзейнасці, якая накіравана на вытворчасць новых ведаў, у тым ліку такіх ведаў, з дапамогай якіх ажыццяўляецца кіраванне працэсамі наваколля. Навуковая дысцыпліна — гэта самастойная галіна даследавання (навуковага пазнання), узятая і разглядаемая з боку атрымліваемых ведаў. Навука, узятая ў кагнітыўным аспекце, уяўляе сабой сукуп-

насць галін даследаванняў, адносна якіх выдзяляюцца эмпірычны і тэарэтычны, а таксама метатэарэтычны ўзроўні даследавання.

Археаграфія, выдзяляемая як сфера грамадскай дзейнасці, ахоплівае не толькі археаграфічную і публікацыязнаўчую працу, а і архіўную эўрыстыку, краязнаўства, рэдакцыйную справу. Пры разглядзе археаграфіі як феномена культуры (г. зн. выдзяляючы формы дзейнасці людзей, з дапамогай якіх назапашваецца іх гістарычны вопыт) перш за ўсё выдзяляецца такі феномен, як археаграфічная публікацыя.

Археаграфію аптымальна вызначаць як комплексную грамадскую дзейнасць, якая ўяўляе сабой перш за ўсё комплексную практычную дзейнасць — пошук, апісанне і падрыхтоўку да публікацыі не толькі старажытных і рукапісных пісьмовых матэрыялаў і рознага роду помнікаў пісьменства (літаратурных, філасофскіх і інш.), публікацыю розных пісьмовых матэрыялаў, у мэтах забеспячэння навуковых (у першую чаргу — гістарычных) доследаў матэрыяламі, для патрэб навучання, для прапаганды пэўных ідэй. Археаграфічную працу нельга абмяжоўваць выключна падрыхтоўкай публікацый для мэт навуковага даследавання, але такая праца павінна весціся ў пэўнай адпаведнасці з патрабаваннямі публікацыязнаўства.

Прапануем наступнае вызначэнне: публікацыязнаўства (інакш — археаграфазнаўства) — навуковая дысцыпліна, у якой вывучаюцца розныя аспекты і моманты археаграфічнай працы, і з'явы, датычныя археаграфіі, выкарыстоўваюцца агульнанавуковыя і распрацоўваюцца спецыфічныя прынцыпы і метады навуковай працы (напрыклад, прынцып дыферэнцыраванага падыходу да выбару тэксту пісьмовага матэрыялу (дакумента), метад вызначэння падразнавіднасці яго).

Разважанні пра археаграфію ў вузкім і шырокім сэнсах паняцця замацоўваюць ужыванне шматзначнага тэрміна «археаграфія». Тэрміналогію, якая ўжываецца ў рамках тэорыі археаграфіі, сёння мэтазгодна дыферэнцыраваць (у прыватнасці, ужываць замест тэрміна «археаграфія» тры тэрміны — «археаграфія», «археаграфічная праца», «публікацыязнаўства») і карэлятыўна эксплікаваць.

Мы прапануем не элімінаваць, а абмежаваць у рамках тэорыі археаграфіі выкарыстанне тэрміна «дакументальная публікацыя», зыходзячы з абгрунтаванасці выдзялення дакументальных, наратыўных і камбінірованых публікацый як тыпаў друкаванай публікацыі пісьмовых матэрыялаў. Больш адэкватным будзе паняцце, якое сёння ім абазначаецца, перадаць праз тэрміны «друкаваная, археаграфічная публікацыя (пісьмовых матэрыялаў)».

Л і т а р а т у р а

1. Шорохов Е. Ф. О некоторых вопросах теории советской археографии // СА. 1976. № 4.
2. Несцяровіч Ю. У. Базавая тэрміналогія па археаграфіі // Архівы Беларусі на рубяжы XX—XXI стст.: гісторыя, стан, перспектывы развіцця. Міжн. навук.-практ. канф. Мінск. 8—9 лютага 2001 г. Мн., 2001.
3. Несцяровіч Ю. У. Абгрунтаванне і крытыка выкарыстання некаторых тэрмінаў у археаграфіі // Архивознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий наук. зб. — Вып. 5: «Архіви — складова інформаційних ресурсів суспільства». К., 2000.
4. Шумейко М. Ф. О роли и месте археографии в ряду исторических дисциплин источниковедческого цикла // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. Мн., 2002.
5. Шмидт С. О. Некоторые вопросы развития советской археографии // Археографический ежегодник за 1978 год. М., 1979.
6. Козлов В. П. Приглашение к размышлению об археографии состоялось… // ОА. 2002. № 6.
7. Селезнев М. С. О некоторых вопросах советской археографии // Исторический архив. 1960. № 4.
8. Козлов О. Ф. К вопросу об определении предмета советской археографии // СА. 1976. № 2.
9. Добрушкин Е. М. Основы археографии. Учебное пособие. М., 1992.
10. Шмидт С. О. Советская археография и ее современные задачи // Материалы всесоюзной научной конференции «Архивы СССР периода развитого социалистического общества» М., 1979. Ч. 1.
11. Черных В. А. О предмете археографии и ее месте в кругу смежных научных дисциплин // СА. 1976. № 6.
12. Черных В. А. Еще раз об объекте и предмете археографии // ОА. 2001. № 3.
13. Современные проблемы советской археографии (к итогам дискуссии в журнале «Советские архивы» // СА. 1979. № 6.
14. Шмидт С. О. 25 лет Археографической комиссии АН СССР // Археографический ежегодник за 1981 год. М., 1982.
15. Каштанов С. М. О предмете и объекте археографии (Некоторые заметки по поводу статьи В. К. Козлова) // ОА. 2002. № 3.
16. Огурцов А. П. Дисциплинарная структура науки. М., 1988.
17. Уитли Р. Когнитивная и социальная институциализация научных специальностей и областей исследования // Научная деятельность, структура и институты. М., 1980.
18. Казлоў У. П. Дакумент у стане спакою // БАШ. Вып. 4. Мн., 2003.
19. Старостин Е. В. Терминологическая интервенция // ОА. 2001. № 5.
20. Козлов В. П. Теоретические основы археографии с позиций современности // ОА. 2001. № 1.
21. Казлоў У. П., Міхальчанка А. М. Некаторыя пытанні археаграфіі як навуковай дысцыпліны // БАШ. Вып. 2. Мн., 2001.

22. Коршук В. К. Программа Белорусской Социалистической Громады // Веснік БДУ. Серыя 3. 1993. № 1.
23. Степанский А. Д. Археографическая база и археографический фонд исторической науки // ОА. 1991. № 1.
24. Степанский А. Д. К 225-летию русской археографии // ОА. 1992. № 6.
25. Степанский А. Д. Археография: термин, объект, предмет // ОА. 1996. № 3.
26. Шмидт С. О. Некоторые вопросы истории и методики археографии и архивоведения // Актуальные вопросы архивоведения и источниковедения марксизма-ленинизма и истории КПСС. М., 1979.
27. Кравченко А. И. Основы социологии. М., 2002.
28. Лешкевич Т. Г. Философия науки: традиции и новации. М., 2001.
29. Абушенко В. Л., Кацук Н. Л. Дисциплинарность, дисциплина // Новейший философский словарь. Мн., 2003.

О. С. Иванова

«НАХОДКА» ТРЕТЬЕЙ ЧАСТИ «БЕЛОРУССКОГО АРХИВА ДРЕВНИХ ГРАМОТ» И. И. ГРИГОРОВИЧА В БГАМЛИ

Главной заслугой выдающегося белорусского археографа Ивана Ивановича Григоровича по праву считается подготовка и издание в 1824 г. сборника документов «Белорусский архив древних грамот» (ч. I). Однако судьба «Архива» остается невыясненной до конца. Вскоре после выхода первой части возникла необходимость продолжения издания, что было обусловлено появлением более широких возможностей для исследования белорусских архивов и соответственно увеличением количества документов для публикации. Поэтому «вторую книжку архива надлежало начать снова с помещением в ней древнейших актов, чтобы чрез то в следующей дать место и позднейшим. Таким образом, в сей второй части заключаются грамоты с половины XIII до окончания XVI века». Эта часть, хранившаяся в рукописи, несмотря на многочисленные свидетельства о ее существовании, долгое время считалась исчезнувшей, пока не была обнаружена А. А. Преображенским в Красноярской коллекции Г. В. Юдина.

О части III «Архива» нам достоверно известно лишь то, что в ней должны были «заключаться грамоты XVII века, с начала онаго»[1]. Данное свидетельство мы интерпретируем как то, что в ч. III должны были включаться грамоты и XVII, и XVIII вв. Несмотря на отсутствие реестра документов, включаемых И. И. Григоровичем в ч. III «Архива», возможно составить приблизительный перечень документов, предположительно включаемых в ч. III, исходя из анализа «Предисловия» к т. 2 «Архива», общих тенденций археографической работы Григоровича над

«Архивом» и на основании хранящихся в БГАМЛИ документов древне-средневекового периода истории из коллекции Григоровичей.

Основная работа над ч. I «Белорусского архива древних грамот» была проведена непосредственно И. И. Григоровичем, исправления и дополнения вносились К. Ф. Калайдовичем, И. Н. Лобойко, Н. П. Румянцевым, а также митрополитом Евгением (Е. А. Болховитиновым). Часть I «Архива» была напечатана только спустя год после составления предисловия. Сначала все листы были планомерно отпечатаны, затем сверены и исправлены[2].

Еще до выхода первой части началась масштабная работа по изучению белорусских архивов. Значительно расширился состав членов Румянцевского кружка. В полоцких архивах работали: законоучитель полоцкого училища иерей Федор Голодковский, регент подкоморских судов Иван Сытенко (Сыценко[3], Сыщанко[4]), возглавил группу смотритель полоцких уездных училищ, губернский секретарь Антоний Дорошкевич, бывший в 1820—1822 гг. членом Комиссии по разбору местных иезуитских архивов. С марта по сентябрь 1824 г. они описывали и копировали материалы Полоцкой греко-униатской консистории. В октябре 1824 г. Дорошкевич получил распоряжение Румянцева наведаться в архивы Друи и Дисны, а в январе 1825 г. туда был направлен Сытенко, который затем обследовал и хранилища Лепеля.

В августе 1825 г. Дорошкевич и Сытенко получили разрешение на осмотр архивов Витебской губернии. Здесь было обнаружено и скопировано дело об убийстве в 1623 г. епископа Иосафата Кунцевича. Предполагалось также просмотреть и материалы Сапег в Деречине. В феврале 1825 г. переводчик главного губернского суда г. Могилева, губернский секретарь Н. Г. Гортынский с двумя писарями был направлен для работы в Мстиславль[5].

Скопированные «списчиками» документы пересылались в Гомель графу Румянцеву, который «их представлял на рассмотрение митрополита Евгения»[6], а затем они попадали к Григоровичу, который в свою очередь должен был делать с нужных бумаг списки и отправлять их обратно Румянцеву[7].

Перечисленные этапы работы Румянцевского кружка можно проследить в документах коллекции И. И. Григоровича в БГАМЛИ. Здесь, например, можно ознакомиться с двумя вариантами «Реестра списанных копий из разных древних документов, описанных в архиве Полоцкой греко-униатской консистории» от 8 декабря 1825 г., составленными А. Дорошкевичем[8]. В связи с этим Н. П. Румянцев в письме И. И. Григоровичу от 16 сентября 1825 г. сообщает: «Г. Дорошкевич препроводил мне копии некоторых грамот, отысканных им в архиве Полоцкой греко-униатской

консистории, и при особом им реестре, я их представлял на рассмотрение митрополита Евгения. Из приложенного его здесь письма Вы усмотреть изволите, что он почитает их важными, но заключает, что списки столь неисправны, что прежде напечатания их во II части Белорусского архива, непременно нужно потребовать от Дорошкевича списков точных и безошибочных»[9]. Румянцев также просит Григоровича поместить эти списки во вторую часть «Архива». Но эта просьба выполнена не была.

Первая часть «Архива» была подготовлена на основе материалов, извлеченных из архивов Могилева (2 документа заимствованы из мстиславльского и оршанского хранилищ). Это издание «было следствием предположения собрать материалы к объяснению истории и словесности Белорусской»[10]. Комплекс, состоящий из 57 документов, охватил период с 1463 по 1768 г. При этом подавляющее большинство документов относится к XVI и XVII вв., соответственно 42 и 36%, и лишь оставшиеся 12 документов — к XV и XVIII столетиям. Что же касается тематики сборника, то большинство материалов отражают историю г. Могилева (45%), включены также документы городов Мстиславля, Орши и Витебска. Учитывая тот факт, что первоначальной целью обследования белорусских архивов было выявление документов для дополнения работы Амвросия «История русской иерархии»[11], не удивительно, что большинство документов первой части (49%) посвящены истории церкви.

Вторая часть «Архива» состоит из 67 документов и включает грамоты с 1253 г. до конца XVI в., о чем и сообщает И. И. Григорович в предисловии. Большинство грамот (65%) относятся к XVI в., 17% — к XIV, остальные к XIII, XIV, XVII и даже XVIII вв. Как и в первой части, большинство документов (55%) касается церковной истории, в равной степени отражены развитие городов и общегосударственные процессы.

Предисловие к ч. II «Архива», написанное рукой протоиерея Григоровича, датировано 26 декабря 1825 г. Граф Румянцев умер 3 января 1826 г.. Вполне вероятно, что протоиерей не успел переслать ему ни подготовленный второй том, ни те материалы, которые были присланы для работы над третьим, и оставил их у себя. Аналогичная ситуация была описана Николаем Григоровичем: разбирая архив отца, он обнаружил черновик ответа протоиерея на записку графа Румянцева от 8 декабря и сделал вывод, что канцлер не успел с ним ознакомиться[12].

Потеряв советчика и мецената, И. И. Григорович обращается к Киевскому митрополиту Евгению, принимавшему активное участие в работе кружка, более всего интересуясь историей церкви. И 10 мая получает от него письмо, в котором митрополит сообщает: «Оглавление 2-й части Белорускаго архива я у себя оставляю, полагая, что у вас список с онаго

есть». Митрополит также уверяет, что издание книг после смерти Н. П. Румянцева не должно прекратиться, т. к. в распоряжение комиссии был предоставлен значительный капитал, поэтому он советует Григоровичу не прекращать работы над третьей частью «Архива». «Но отыскание грамот с кончиною мецената теперь уже, без сомнения, прекратится»[13]. Однако со смертью графа прекратилось не только собирание, но и издание грамот, касающихся истории Беларуси. И. И. Григорович был вынужден прекратить работу над «Архивом», а собранные материалы остались в его собственном архиве, часть которого хранится сегодня в БГАМЛИ.

В 1837 г. при Министерстве народного просвещения России начала работу Археографическая комиссия, которая в своем издании «Акты Западной России» активно использовала как первую, так и вторую части «Белорусского архива древних грамот», ссылаясь на рукопись последней, как на «принадлежащую Археографической комиссии»[14]. И. И. Григорович, являясь главным редактором Актов, «со свойственным ему бескорыстием пожертвовал в комиссию богатое свое собрание … приготовленное им к изданию как 2-я часть Белорусских грамот»[15]. Речь о передаче материалов третьей части не шла. Сегодня они находятся в одном фонде, поэтому можно предположить, что либо Григорович имел еще один вариант рукописи II части «Архива», либо она слишком часто использовалась им для работы и после смерти оказалась в личном архиве. Вторая версия менее вероятна, поскольку Археографическая комиссия, несомненно, потребовала бы вернуть рукопись, тем более, что владельцем личного архива Григоровича стал его сын Николай, сотрудник упомянутой комиссии.

В предисловии ко второй части сборника «Белорусский архив древних грамот» составитель определяет хронологию планируемой третьей части. В рамках данного сборника составителем предполагалось неизменными оставлять тематику, хронологию и территориальный охват документов.

Коллекция И. И. Григоровичей в БГАМЛИ содержит около 195 копий документов (листов, привилеев, грамот), переписанных и подписанных уже упомянутыми А. Дорошкевичем, Ф. Голодковским, И. Сытенко, И. Шулякевичем (архимандрит Иероним), Н. Гортынским, а также самим Григоровичем (причем не на всех таких документах имеются подписи).

В целом материалы охватывают период с 1503 по 1797 г. Из них — 87% относятся к XVII и XVIII вв. 12% — фиксируют события XVI в., остальное — это документы XIV в. В большей степени отражена история городов Могилева и Мстиславля, в меньшей — Полоцка, Витебска, Орши, Друи, Быхова, Себежа, Гродно, Гомеля и т. д., всего информацию по истории городов содержат 40% документов, по церковной истории — 30%.

Сводная таблица
характеристики документов, содержащихся в ч. I—II
и предполагаемых к включению в ч. III
«Белорусского архива древних грамот»

Части «Архива»	Хронологические рамки, заданные составителем (вв.)	Хронология документов по векам (%)			Территориальный охват (%)			Тематика документов (%)	
		XVI	XVII	XVIII	Могилев	Мстиславль	ВКЛ	История церкви	Права городов
I	XV—XVIII	42	36	15	45	14	22	49	35
II	XIII—XVI	65	7	0,6	13	13	41	55	19
III	с XVII	12	48	39	19	16	12	30	40

На основе приведенных данных выделим основные, на наш взгляд, тенденции в отборе материалов для издания: во-первых, документы охватывают более широкий промежуток времени, чем было намечено, однако сохранение первоначального хронологического замысла очевидно в первых двух частях и особенно ярко выражено в материалах третьей. Во-вторых, количество документов по истории белорусских городов постепенно увеличивается, что связано с расширением поисков в рамках Румянцевского кружка. В-третьих, преобладающей тематикой является история церкви. Эта тенденция несколько нарушена в последней группе, которая, кстати, не была до конца подготовлена к изданию. Тематика материалов коллекции Григоровичей в БГАМЛИ в значительной степени совпадает с тематикой документов, опубликованных в ч. I—II «Архива». Она соответствует общей тенденции отбора документов И. И. Григоровичем для сборника «Белорусский архив древних грамот».

Из рассматриваемой группы протоиереем было опубликовано всего несколько документов: один — в первой части «Архива», шесть — во второй и незначительное количество в «Актах Западной России», куда практически полностью были перепечатаны документы первых двух частей «Белорусского архива древних грамот». После смерти графа Н. П. Румянцева рукопись ч. II «Белорусского архива древних грамот» вместе с материалами готовившейся III части, вопреки принятым правилам, остались в личном архиве И. И. Григоровича.

Мы считаем, что среди материалов коллекции Григоровичей в БГАМЛИ имеются материалы к III части «Белорусского архива». Это мы заключаем из того, что около 85% тех материалов относятся к XVII—XVIII вв., что, как известно, соответствует первоначальному

замыслу И. И. Григоровича. Кроме того, тематика таких материалов вполне соответствует, на наш взгляд, общим тенденциям формирования ч. I, II «Белорусского архива» Григоровичем.

Таким образом, в БГАМЛИ хранится не только подготовленная к изданию ч. II сборника «Белорусский архив древних грамот», но и материалы к ч. III, работа над которой была прекращена к середине 1826 г., через некоторое время после смерти Н. П. Румянцева. БГАМЛИ располагает копиями документов, являющимися ценными источниками для исследования истории Беларуси.

[1] Белорусский государственный архив-музей литературы и искусства. Ф. 6. Оп. 1. Д. 14. Л. 2.
[2] Григорович Н. Переписка Григоровича с графом Румянцевым // Чтения в обществе истории и древностей российских. Кн. 2. СПб., 1864. С. 57.
[3] БГАМЛИ. Ф. 6. Оп. 1. Д. 3. Л. 10.
[4] Козлов В. П. Колумбы российских древностей. М., 1981. С. 31.
[5] Там же.
[6] Григорович Н. Указ. соч. С. 61.
[7] Там же. С. 60.
[8] БГАМЛИ. Ф. 6. Оп. 1. Д. 15. Л. 1—4.
[9] Григорович Н. Указ. соч. С. 61.
[10] БГАМЛИ. Ф. 6. Оп. 1. Д. 14. Л. 2.
[11] Козлов В. П. Колумбы российских древностей. М., 1981. С. 74.
[12] Григорович Н. Указ соч. С. 82.
[13] Там же. С. 91.
[14] Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и издаваемые Археографической комиссией. СПб., 1851. Т. 4. С. 21.
[15] Григорович Н. Указ. соч. С. 37.

С. Я. Новікаў

ПРА НЕАБХОДНАСЦЬ АРХЕАГРАФІЧНАЙ РАСПРАЦОЎКІ ДАКУМЕНТАЛЬНЫХ МАТЭРЫЯЛАЎ ФОНДУ «WI STAB OST» АБ ГЕРМАНСКАЙ ВАЕННА-ГАСПАДАРЧАЙ ПАЛІТЫЦЫ Ў БЕЛАРУСІ (1941—1944)

У айчыннай гістарыяграфіі аналіз дакументальных матэрыялаў фонду «Wi Stab Ost» [1] (гаспадарчага штаба Ост. — *С. Н.*) праводзіцца ўпершыню. У замежнай гістарыяграфіі іх распрацоўка пачалася нядаўна — на рубяжы 1980—90-х гадоў [2]. Пра значнасць дадзеных дакументальных матэрыялаў, уведзеных у навуковы ўжытак, сярод іншага сведчыць той факт, што яны адразу патрапілі ў рээстр

важнейшых распрацовак па вывучэнні «ваенна-эканамічнай» гісторыі другой сусветнай вайны [3, s. 324; 4, s. 17].

Інтарэс беларускай грамадскасці і асабліва прафесійных гісторыкаў да матэрыялаў, выяўленых у фондзе Wi Stab Ost Федэральнага ваеннага архіва Германіі, вынікае нават з агульных колькасных характарыстак: амаль тысяча адзінак захавання ці каля 18 уліковых метраў. Навуковая каштоўнасць гэтага комплексу дакументальных матэрыялаў, на наш погляд, значна ўзрасце ў выніку ажыццяўлення крыніцазнаўчага аналізу ўсяго корпуса матэрыялаў і археаграфічнай распрацоўкі асобных першакрыніц у прыватнасці, асабліва тых архіўных дакументаў, якія маюць прамое дачыненне да германскай эканамічнай палітыкі ў Беларусі ў гады другой сусветнай вайны.

Прапанаваны ў дадзеным артыкуле агляд, на наш погляд, дазваляе: па-першае, рэканструяваць структуру гаспадарчага штаба Ост; па-другое, выявіць сутнасць яго ваенна-эканамічнай палітыкі на ўсходзе; па-трэцяе, раскрыць характар «вядзення гаспадаркі» на акупаванай тэрыторыі Беларусі ў 1941—1944 гг.

Разглядаючы масіў арыгінальных матэрыялаў у першую чаргу скрозь прызму вывучэння малавядомых аспектаў ваенна-эканамічнай гісторыі Беларусі, трэба мець на ўвазе, што ў фондзе захаваны шэраг унікальных дакументальных крыніц, сярод якіх: дырэктывы, указы, загады, распараджэнні, прадпісанні, інструкцыі, планавыя заданні, бягучыя і выніковыя справаздачы, дзённікі баявых дзеянняў, статыстычныя даныя, табліцы, карты і шмат усяго іншага, што ўсебакова характарызуе дзейнасць аднаго з упраўленняў адначасова і ўпаўнаважанага па чатырохгадовым плане трэцяга рэйха, і вярхоўнага галоўнакамандавання германскага вермахта — гаспадарчага штаба Ост на ўсёй усходняй акупаванай тэрыторыі, у тым ліку ў Беларусі.

Сістэматызацыя матэрыялаў, якія раскрываюць структуру фонду Wi Stab Ost, паказвае, што будова эканамічнай арганізацыі вялася ў абставінах падрыхтоўкі Германіяй праграмы заваёвы «жыццёвай прасторы на ўсходзе» з улікам выключнага вырашэння як ваенных, так і эканамічных задач, асабліва па «забеспячэнні» прадуктамі харчавання дзеючых вайсковых часцей і «ўзмацненні» ваеннай эканомікі трэцяга рэйха шляхам максімальнага выкарыстання «рускіх» рэсурсаў [5]. Вырашыць новыя задачы, абумоўленыя ходам вайны на ўсходзе і характарам «татальнага» выкарыстання ўсіх гаспадарчых рэсурсаў, вышэйшае кіраўніцтва трэцяга рэйха патрабавала ад спецыяльна створанага дзеля дасягнення гэтай мэты арганізацыйна-выканаўчага органа — «гаспадарчага штаба», які да пачатку захопу тэрыторыі СССР меў назву «Ольдэнбург» [6, bl. 1]

(зашыфраваная назва «Ост». — *С. Н.*). Як вынікала з загаду начальніка ўпраўлення эканомікі і ўзбраенняў галоўнакамандавання вермахта генерала Г. Томаса, «ваенна-гаспадарчая арганізацыя Ост» з канца кастрычніка 1940 г. павінна была стаць галоўным «выканаўчым органам» трэцяга рэйха ў вобласці ваеннай гаспадаркі на ўсходніх тэрыторыях [6, bl. 1].

Падпарадкаваная непасрэдна ўпаўнаважанаму па чатырохгадовым плане трэцяга рэйха Г. Герынгу новая арганізацыя з самага пачатку 1941 г. бачыла галоўныя вынікі аперацыі на ўсходзе ў «ваенна-гаспадарчым выкарыстанні сельскай гаспадаркі, рэсурсаў і прамысловасці» [6, bl. 5]. З улікам такога падыходу начальнік ўпраўлення эканомікі і ўзбраенняў 8.05.1941 г. зацвярджае структуру «рабочага штаба» будучай эканамічнай арганізацыі, куды ўвайшлі — кіруючы штаб эканомікі Ост, гаспадарчы штаб (начальнік — генерал-лейтэнант люфтвафэ В. Шуберт), гаспадарчыя інспекцыі, гаспадарчыя каманды, групы IV Wi (гаспадарка. — *С. Н.*) пры палявых камендатурах і аддзелы IV Wi армейскага камандавання [7, bl. 1]. У ходзе правядзення ваеннай аперацыі на ўсходзе прадугледжваўся падзел захопленай тэрыторыі з улікам яе знаходжання ў кожнай з дзвюх зон ваеннага падпарадкавання: у першым выпадку — у зоне аператыўнага армейскага тылу, у другім — у зоне глыбокага тылу групы армій Mitte, дзе гаспадарчыя службы павінны былі вырашаць асноўныя задачы па выяўленні «ўсіх прадуктаў сельскай гаспадаркі», выкарыстанні захаваных прамысловых вытворчасцей і запасаў сыравіны, лясной гаспадаркі і рабочай сілы. Практычнымі выканаўцамі планаў па гаспадарчым выкарыстанні ўсходняй тэрыторыі разам з гаспадарчымі групамі, інспекцыямі і камандамі з'яўляліся таксама ваенна-гаспадарчыя службы тылавых аддзелаў армій, армейскія перадавыя гаспадарчыя каманды, аддзяленні перадавых гаспадарчых каманд, аддзяленні гаспадарчых каманд і інш. [2, s. 31—35; 7, bl. 3—6].

Групуючы матэрыялы на аснове іх прыналежнасці да канкрэтнай структурнай адзінкі (галоўнага выканаўчага органа ці падпарадкаваных яму службаў), бачым, што асаблівую каштоўнаць для даследавання германскай ваенна-гаспадарчай палітыкі на тэрыторыі Беларусі маюць дзённікі баявых дзеянняў гаспадарчых каманд, адпаведна: Wi Kdo 203 — Клімавічы (з 20.06.41 да 30.04.43 г.); Wi Kdo 206 — Віцебск (з 1.01.42 да 9.01.44 г.); Wi Kdo 207 — Полацк (з 1.10.41 да 31.03.43 г.); Wi Kdo 208 — Бабруйск (Бунцлаў) (з 9.06.41 да 30.09.43 г.); Wi Kdo 209 — Гомель (з 25.01.42 да 27.05.43 г.); Wi Kdo 211 — Орша (з 1.01.42 да 31.06.43 г.); Wi Kdo 212 — Магілёў (з 12.01.42 да 31.09.43 г.); Wi Kdo 213 — Барысаў (з 21.09.41 да 20.08.44 г.); Wi Kdo 214 — Лепель (з 1.01.42 да 31.03.43 г.) [8].

Адзначаючы важнасць паўмесячных і месячных паведамленняў і справаздач, а таксама бягучых дзённікаў дзевяці гаспадарчых каманд,

неабходна заўважыць, што ў гэтых матэрыялах адсутнічаюць абагульненыя звесткі ў дачыненні да ўсёй тэрыторыі Беларусі, што ўваходзіла ў зону аператыўнага армейскага тылу і глыбокага тылу групы армій Цэнтр. Аднак праблема адсутнасці гэтых матэрыялаў здымаецца ў выпадку выкарыстання іншых матэрыялаў фонду Wi Stab Ost. У першую чаргу дзённікаў баявых дзеянняў штаба Wi In Mitte (гаспадарчай іспекцыі Цэнтр з месцам знаходжання ў Барысаве. — *С. Н.*) за перыяд з 9.06.41 да 31.10.43 г. і з 1.11.43 да 27.10.44 г. [9].

Аналіз архіўных дакументаў паказвае: штаб інспекцыі забяспечыў выкананне гаспадарчымі камандамі, спецыяльнымі групамі і нарыхтоўчымі камандамі «дырэктыў аб вядзенні гаспадаркі на новазанятых усходніх тэрыторыях» праз адпаведныя загады і распараджэнні, вызначаючы пры гэтым канкрэтныя гаспадарчыя заданні ў такіх галінах, як нарыхтоўка сельскагаспадарчых прадуктаў і сыравіны, выпуск прадукцыі прамысловай вытворчасці, лясной гаспадаркі і дрэваапрацоўкі, выкарыстанне рабочай сілы. З дырэктыў вышэйшага кіраўніцтва трэцяга рэйха вынікала, што інспекцыі разглядаліся ў якасці «аддзелаў чатырохгадовага плана», паколькі адказвалі за выяўленне, улік, ахову, выкарыстанне, дастаўку і захаванне прадукцыі, а таксама за аднаўленне прамысловых вытворчасцей, забеспячэнне іх кіраўнікамі, сыравінай і матэрыяламі, пастаўку электраэнергіі, выкарыстанне мясцовай рабочай сілы і г. д. [10, bl. 12—14].

Сістэматызацыя дакументаў, якія раскрываюць характар дзейнасці ўсіх ваенна-гаспадарчых службаў, патрубуе вызначэння галоўных напрамкаў германскай эканамічнай палітыкі на акупаванай тэрыторыі Беларусі. У адпаведнасці з дырэктывамі Wi Stab Ost галоўнай «выканаўчай адзінкай па практычным выкарыстанні» захопленай тэрыторыі з'яўляліся гаспадарчыя каманды [10, bl. 14], якія павінны былі: выяўляць захаваныя вытворчасці і вызначаць магчымасці іх практычнага выкарыстання; прызначаць кіраўнікоў на дзеючыя вытворчасці; пастаўляць рабочую сілу на ўведзеныя ў лік дзеючых вытворчасці; пастаўляць на іх сыравіну і матэрыялы, забяспечваць электраэнергіяй; наладжваць фінансаванне, а таксама забяспечваць працуючых харчаваннем, вопраткай і месцам пражывання; кантраляваць выкананне правіл працоўнай дысцыпліны і аховы працы. Зыходзячы з пастаўленых задач, гаспадарчая каманда мела структуру, цалкам адпаведную гаспадарчай інспекцыі з групамі — сельскай гаспадаркі, лясной гаспадаркі і дрэваапрацоўкі, прамысловасці, работы, вытворчага развіцця і прафесійнай падрыхтоўкі.

Тэматычны аналіз дакументаў бачыцца нам найбольш удалым на прыкладзе разгляду не столькі справаздач гаспадарачых каманд і гаспадарчай інспекцыі Mitte, колькі дакументальных матэрыялаў па гісторыі

гаспадарчага штаба Ост. Такі падыход дазваляе ўбачыць асноўныя напрамкі дзейнасці «выканаўчага органа», выявіць функцыі падпарадкаваных яму «практычных службаў» і паказаць асаблівасці «вядзення гаспадаркі» на акупаванай тэрыторыі Беларусі, што адлюстравана праз:

— гісторыю стварэння гаспадарчага штаба Ост і падпарадкаваных яму іншых выканаўчых структур з мэтай «вядзення гаспадаркі» на ўсходзе (дырэктыўныя ўказанні аб стварэнні ваенна-гаспадарчай арганізацыі «Ольдэнбург», распараджэнні, інструкцыі і прадпісанні гаспадарчага штаба Ост (1941—1943), загады аб правядзенні структурных змяненняў у гаспадарчай арганізацыі Ост, матэрыялы па камплектацыі асабовага складу арганізацыі Ост і г. д.) [1];

— забеспячэнне вермахта (распараджэнні аб харчовым забеспячэнні часцей вермахта, загады аб уліку і нарыхтоўцы сельскагаспадарчай прадукцыі, справаздачы аб аб'ёмах паставак прадуктаў харчавання, статыстычныя даныя аб харчовым забеспячэнні армейскіх часцей на ўсходняй тэрыторыі, дзённікі гаспадарчых каманд па пастаўках прадуктаў харчавання, фуражу і інш.) [1];

— арганізацыю работы ў вобласці сельскай гаспадаркі і нарыхтоўкі харчавання (дырэктывы аб правядзенні «аграрнай рэформы», планавыя заданні на 1941/42, 1942/43, 1943/44 гаспадарчыя гады, планы па выкананні заданняў па харчаванні, становішча з забесяэннем прадуктамі харчавання мясцовага насельніцтва, харчовае становішча ў Беларусі, забеспячэнне прадуктамі цывільнага насельніцтва, нарыхтоўка і пастаўкі тэхнічных культур з акупаванай тэрыторыі і г. д.) [1];

— выкарыстанне лясной гаспадаркі і арганізацыі вытворчасцей па дрэваапрацоўцы (асноўныя распараджэнні аб выкарыстанні рэсурсаў лясной гаспадаркі на захопленай тэрыторыі, агульная карціна лясной гаспадаркі і дрэваапрацоўкі на ўсходзе ў 1942—1943 гг., выкарыстанне рабочай сілы на лесанарыхтоўках і ў дрэваапрацоўцы ў 1943—1944 гг., планавыя заданні па вывазу леса і матэрыялаў дрэваапрацоўкі, статыстычныя даныя аб стане лясной гаспадаркі і інш.) [1];

— аднаўленне прамысловай вытворчасці (загады аб аднаўленні прамысловых вытворчасцей, заданні для галаўной групы гаспадарчага штаба Ост, штотыднёвыя паведамленні шэфгруп, рапарты аб выніках работы тэкстыльных фабрык, статыстычныя даныя аб торфанарыхтоўках на акупаванай усходняй тэрыторы, у тым ліку ў Беларусі і інш.) [1];

— улік і нарыхтоўку сыравіны і матэрыялаў для прамысловых вытворчасцей (звесткі аб нарыхтоўцы сыравіны, агляды матэрыялаў і сыравіны, выкарыстанне рабочай сілы, збор сыравіны і г. д.) [1];

— дзейнасць гандлёвых і нарыхтоўчых усходніх арганізацый (дырэктывы аб стварэнні ўсходніх арганізацый, матэрыялы аб дзейнасці цэнтральнага гандлёвага таварыства аб збыце і нарыхтоўцы сельскагаспадарчай прадукцыі ZHO, статыстыка аб выніках дзейнасці сельскагаспадарчага таварыства на занятай усходняй тэрыторыі LO) і інш. [1].

Нават кароткае знаёмства з дакументамі гаспадарчага штаба Ост пацвярджае той факт, што апошні з'яўляўся галоўным органам па выкананні праграмы «максімальнага выкарыстання запасаў і рабочай сілы» ўсходу для германскай ваеннай эканомікі. Знаходзячыся ў падпарадкаванні «Кіруючага штаба эканомікі Ост», гаспадарчы штаб быў самым важным звяном у ланцугу ад ўпаўнаважанага па чатырохгадовым плане трэцяга рэйха да гаспадарчых інспекцый, каманд і груп на акупаванай тэрыторыі Беларусі ў 1941—1943 гг.

Вывучэнне зместу архіўных матэрыялаў, скампанаваных у фондзе на аснове праблемна-храналагічнага падыходу, сведчыць аб захаванні значнага масіву разрозненых дакументальных крыніц, без выкарыстання якіх на сённяшні дзень практычна нельга комплексна даследаваць ваенна-гаспадарчую палітыку, што праводзілася германскай ваеннай адміністрацыяй на тэрыторыі аператыўнага і глыбокага тылу групы армій Цэнтр, а таксама ў генеральных акругах — Беларусь, Жытомір, Валынь і Падолія. На прыкладзе разгляду нават асобных дакументальных матэрыялаў паспрабуем раскрыць характар «вядзення гаспадаркі», канцэнтруючы пры гэтым увагу на канкрэтных фактах ваенна-гаспадарчай гісторыі Беларусі 1941—1944 гг.

Адным з першых дакументаў, у якім беларуская тэрыторыя з яе вытворчымі і людскімі рэсурсамі разглядалася ў якасці канкрэтнага аб'екта будучай ваеннай аперацыі на ўсходзе, з'яўляецца дакладная запіска «*Ваенна-эканамічныя вынікі аперацыі на ўсходзе*», падрыхтаваная начальнікам ваенна-эканамічнага ўпраўлення і ўпраўлення ўзбраенняў пры галоўным камандаванні вермахта генералам Г. Томасам 13.02.1941 г. Разглядаючы магчымасці атрымання значных харчовых рэсурсаў з еўрапейскай тэрыторыі СССР (акрамя Урала і Каўказа), ваенна-эканамічнае кіраўніцтва трэцяга рэйха таксама планавала максімальна поўна выкарыстаць сельскагаспадарчы патэнцыял Беларусі. Асаблівы інтарэс надаваўся пры гэтым жывёлагадоўлі. Так, у дакуменце адзначалася, што па колькасці коней беларуская тэрыторыя стаіць адразу за Украінай, Цэнтральнай часткай Расіі і краінамі Балтыкі. Паводле дакумента, асаблівае месца займала Беларусь як рэгіён, дзе меліся значныя рэзервы буйной рагатай жывёлы і асабліва свіней. Так, па лічбавых паказчыках менавіта Беларусь разглядалася ў якасці аднаго з важнейшых рэгіёнаў па вырошчванні свіней: каля 20% ад агульнай колькасці ўсяго СССР, што з'яўлялася другім паказчыкам пасля Украіны [2, s. 389—390].

Коратка спынімся на некалькіх канкрэтных дакументах фонду Wi Stab Ost і паспрабуем прааналізаваць іх змест у рамках раскрыцця характару «вядзення гаспадаркі» на акупаванай тэрыторыі Беларусі. Так, значную цікавасць у беларускіх даследчыкаў можа выклікаць статыстычны матэрыял, сабраны ў выглядзе дадаткаў да архіўнай справы 84 пад назвай «Geschichte der Wi Stab Ost». Разгледзім, напрыклад, дадатак 10, адлюстраваны ў табл. 1 (нумарацыя аўтара. — *С. Н.*).

Табліца 1

Шчыльнасць насельніцтва і сельскагаспадарчай рабочай сілы на кожныя 100 га с /г угоддзяў (снежань 1942 г.), %

Вобласць	Агульн. кол-ць нас-ва на 100 га с/г угоддзяў	С/г нас-ва на 100 га с/г угоддзяў	С/г рабоч. сіла на 100 га с/г угоддзяў	С/г рабоч. сіла на 100 га ворнай зямлі
ГА Беларусь	89,3	74,4	40,9	78,0
РК Остланд	60,7	47,2	27,1	47,9
Гі Поўнач	47,4	42,0	26,1	62,0
Гі Цэнтр	64,1	51.6	28,4	49,2
ГА Валынь і Падолія	86,4	79,7	33,2	50,0
ГА Жытомір	96,4	79,3	30,9	38,1
РК Украіна	69,9	55,4	25,7	33,8
Гі Поўдзень	75,5	46,6	25,0	34,6
Увогуле па зан. усх. тэрыторыі	66,9	50,9	26,3	39,5

Складзена па: BA-MA, RW 31/84: Anlage 10. Bevoelkerungsdichte und landwirtschaftliche Arbeitskraefte je 100 ha landwirtschaftliche Nutzflaeche (Stand vom Dezember 1942).

Як бачна з табліцы, у дачыненні да ўсёй акупаванай на канец 1942 г. тэрыторыі СССР, якая знаходзілася ў падпарадкаванні ваеннай і цывільнай адміністрацый (рэйхскамісарыятаў Остланд і Украіна, а таксама эканамічных інспекцый Поўнач, Цэнтр, Поўдзень), прыведзены працэнтныя паказчыкі аб агульнай колькасці насельніцтва і выключна сельскага насельніцтва з улікам яго суадносін на кожныя 100 га сельскагаспадарчых угоддзяў, а таксама аб фактычным становішчы з наяўнасцю рабочых рук на кожныя 100 га угоддзяў і ворнай зямлі. З дакумента

вынікае, што тэрыторыя генеральнай акругі Беларусь адлюстравана лічбавымі паказчыкамі, якія значна адрозніваліся ад сярэдніх паказчыкаў па ўсіх астатніх рэгіёнах акупаванай тэрыторыі СССР. Напрыклад, сярэдні паказчык аб агульнай колькасці насельніцтва на кожныя 100 га сельскагаспадарчых угоддзяў вагаўся ад 60,7% у рэйхскамісарыяце Остланд да 75,5% — на тэрыторыі эканамічнай інспекцыі Поўдзень, у той час як у генеральнай акрузе Беларусь ён складаў 89,3% (аднак самым высокім быў паказчык па генеральнай акрузе Жытомір — 96,4%); падобная карціна назіралася і па сельскагаспадарчым насельніцтве з улікам яго выкарыстання на кожныя 100 га сельскагаспадарчых угоддзяў: самы нізкі паказчык 46,6% быў на тэрыторыі эканамічнай інспекцыі Поўдзень, самы высокі сярэдні паказчык — 55,4% характарызаваў становішча ў рэйхскамісарыяце Украіна, у той час у генеральнай акрузе Беларусь ён складаў 74,4% (аднак самы высокі сярэдні паказчык мела генеральная акруга Валынь-Падолія — 79,7%). Дакумент апрача ўсяго ўтрымлівае інфармацыю і аб наяўнасці працоўнай сілы на сяле — менш за ўсё яе было ў рэйхскамісарыяце Украіна, дзе на кожныя 100 га сельскагаспадарчых угоддзяў сярэдні паказчык складаў толькі 35,7% ад усяго сельскага насельніцтва, у той час як у генеральнай акрузе Беларусь — 40,9%, прычым гэта быў самы высокі паказчык у параўнанні з усёй акупаванай тэрыторыяй на ўсходзе. Першы радок займала генеральная акруга Беларусь і па паказчыках аб выкарыстанні сельскай рабочай сілы на кожныя 100 га ворнай зямлі — 78,0%, тады як самым ніжэйшым быў рэйхскамісарыят Украіна (33,8%).

Змест некалькіх наступных дадаткаў гэтай жа архіўнай справы дае магчымасць прааналізаваць дакладныя лічбы аб аб'ёмах вытворчасці сельскагаспарчай прадукцыі, пасяўных плошчах, плануемым ураджаі зерневых культур «за 1941/42, 1942/43 гаспадарчыя гады», а таксама ўбачыць ход выканання даведзеных «без наступных змяненняў» заданняў на «1941/42, 1942/43 і 1943/44 гаспадарчыя гады» па нарыхтоўцы хлеба, фуражнага зерня, мяса, тлушчаў і іх пастаўках вермахту і ў рэйх.

Правядзём аналіз статыстычных лічбаў, выяўленых у некалькіх табліцах. Так, цікавым можа быць параўнанне лічбаў у дачыненні да нарыхтоўкі асноўных відаў сельскагаспадарчай прадукцыі, у першую чаргу жыта, пшаніцы, аўса і ячменю на тэрыторыі генеральнай акругі Беларусь і эканамічнай інспекцыі Цэнтр. Так, у 1942 г. агульны аб'ём нарыхтаванага азімага жыта павінен быў скласці 241,5 тыс. т, у наступным годзе — 238,0 тыс. т. Пшаніцы, паводле дакументальных матэрыялаў, за першы год планавалі нарыхтаваць 34,1 тыс. т, за другі — 30,0 тыс. т. Адпаведна гэтаму аўсу — 130,0 і 126,0 тыс. т, ячменю — 65,1 і

65,0 тыс. т. Калі запланаваны аб'ём гэтых відаў зерненарыхтовак на тэрыторыі генеральнай акругі Беларусь у 1942 г. складаў 470,7 тыс. т, то ў 1943 г. — 459,2 тыс. т. (падлікі аўтара. — *С. Н.*) [2, s. 445—446].

Больш змястоўную інфармацыю ўтрымліваюць дадаткі 27 і 28, у якіх знайшлі адлюстраванне лічбы аб фактычным выкананні даведзеных заданняў на 1941/42, 1942/43 і 1943/44 гаспадарчыя гады па нарыхтоўках зерня, мяса, тлушчаў і іх абавязковай адпраўцы ў рэйх ці для вермахта (гл. падрабязней табл. 2 і 3).

Табліца 2

Заданні па нарыхтоўцы зерня і іх выкананне за 1941/42, 1942/43 і 1943/44 гаспадарчыя гады (у тонах)

	Заданні па зерні (без дадатковых змяненняў)			Выкананыя пастаўкі па зерні (вермахту і ў рэйх)		
	1941/42	1942/43	1943/44	1941/42	1942/43	1943/44
Гі Поўнач	310 000	50 000	—	204 000	31 000	64 000
РК Остланд		304 000	280 000		255 000	224 000
ГК Беларусь	450 000	90 000	50 000	239 000	37 000	39 000
Гі Цэнтр		260 000	220 000		118 000	69 000
РК Украіна / Гі Поўдзень	1 300 000	2 150 000	2 500 000	1 562 000	2 293 000	1 570 000
Увогуле	2 060 000	2 854 000	3 050 000	2 005 000	2 734 000	1 966 000

Складзена па: BA-MA, RW 31/84: Anlage 27. Getreideauflagenund ihre Erfuellung in den Wirtschaftsjahren 1941/42, 1942/43 und 1943/44 (in Tonnen).

Звернемся да зместу табл. 2, у аснове якой ляжаць лічбавыя паказчыкі аб абавязковых заданнях, даведзеных да гаспадарчых інспекцый, гаспадарчых каманд, нарыхтоўчых груп і іншых ваенна-гаспадарчых службаў на тэрыторыі ваеннай адміністрацыі, а таксама кіраўнікоў галоўных аддзелаў ці начальнікаў аддзелаў генеральнага і акружных камісарыятаў на тэрыторыі рэйхскамісарыятаў Остланд і Украіна на кожны гаспадарчы год. Але пры гэтым засяродзім увагу толькі на тых даных, якія з'яўляліся фактам выканання гаспадарчых планаў. З іх вынікае, што планавыя лічбы ў большасці сваёй заставаліся толькі на паперы, хаця і дакумента. Параўнанне лічбавых паказчыкаў, асабліва таго, што было запланавана, і таго, што выканана ў час адпраўкі зерня, мяса, тлушчаў для вермахта і ў рэйх, дае магчымасць для некаторых высноў у дачыненні да тэрыторыі акупаванай Беларусі. Так, за 1942/43 гаспадарчы год самы найменшы паказчык па выкананні зерневых заданняў быў на тэрыторыі генеральнай акругі Беларусь — 41%, пры самым высокім у рэйхска-

місарыятах Остланд — 83% і Украіна — 106%, у той час як заданне 1943/44 гаспадарчага года ў генеральнай акрузе было выканана на 78% (пры самым высокім паказчыку ў 80% у рэйхскамісарыяце Остланд), а на тэрыторыі эканамічнай інспекцыі Цэнтр — 31%. Як вынікае з дакументальных матэрыялаў, за тры гаспадарчыя гады з тэрыторыі генеральнай акругі Беларусь і гаспадарчай інспекцыі Цэнтр агульная колькасць нарыхтаванага і адпраўленага вермахту і ў рэйх зерня складала толькі 46,9%, ці 502 000 т (падлікі аўтара. — *С. Н.*).

Даныя аб нарыхтоўцы мяса і тлушчаў з акупаванай тэрыторыі Беларусі ўтрымлівае табл. 3, адпаведна:

Табліца 3

Заданні па нарыхтоўцы мяса і іх выкананне за 1941/42, 1942/43 і 1943/44 гаспадарчыя гады (у тонах)

	Заданні па мясу (без дадатковых змяненняў)			Выкананыя пастаўкі па мясу (вермахту і ў рэйх)		
	1941/42	1942/43	1943/44	1941/42	1942/43	1943/44*
Гі Поўнач	55 000	3000	2000	59 895	1803	5500
РК Остланд		50 000	50 000		46 613	50 000
ГК Беларусь	120 000	25 000	12 000	70 524	3478	5500
Гі Цэнтр		40 000	25 000		9070	11 000
РК Украіна / Гі Поўдзень	150 000	188 000	130 000	136 883	176 596	68 000
Увогуле	325 000	306 000	219 000	267 302	242 560**	140 000***

Складзена па: BA-MA, RW 31/84: Anlage 27. Fleischauflagen und ihre Erfuellung in den Wirtschaftsjahren 1941/42, 1942/43 und 1943/44 (in Tonnen).

Аналізуючы прыведзеныя лічбы, можна ўбачыць тую сітуацыю, якая складвалася ў генеральнай акрузе Беларусь, дзе ў 1942/43 годзе працэнт выканання задання па нарыхтоўцы мяса складаў лічбу 13. У гэтай сувязі падаецца малазразумелым, як аб'ёмы пастаўленага вермахту і ў рэйх мяса ў 1943/44 гаспадарчым годзе маглі дасягнуць 45% і пры гэтым пераўзышлі паказчыкі папярэдняга гаспадарчага года практычна на 2000 т? Адказам на гэта пытанне можа быць згадка, прыведзеная ў

* Падлікі частковыя.
** Уключаны пастаўкі па птушыным мясе, а таксама пастаўка 20 000 т мяса з Каўказа.
*** Уключаны пастаўкі па яйках, птушцы і рыбе з пералікам на мяса.

якасці тлумачэння да гэтай лічбы. Атрымалася, што канчатковая лічба магла стаць вынікам праведзенага пераразліку іншых сельскагаспадарчых паставак, напрыклад, яек, птушкі, рыбы. Іншая сітуацыя ў дачыненні да мясанарыхтовак была характэрнай толькі для рэйхскамісарыята Остланд, дзе выкананне заданняў па мясу дасягала 93% у 1942/43 і 100% — у 1943/44 гаспадарчым годзе. У гэты ж час на тэрыторыі эканамічнай інспекцыі Поўнач, адпаведна 60 і 275%, Цэнтр — 22 і 44%; гаспадарчай інспекцыі Поўдзень і рэйхскамісарыята Украіна (разам) — 93 і 52%. Па тлушчах: за першы гаспадарчы год самы нізкі працэнт быў у генеральнай акрузе Беларусь — 53%, за другі ён склаў 66%, у той час як самым меншым ён быў якраз на тэрыторыі эканамічнай інспекцыі Цэнтр — 20% пры самым высокім у рэйхскамісарыяце Остланд — 68% (падлікі аўтара. — *С. Н.*) [2, s. 448].

Звернем увагу на тое, што менавіта разгляд гэтых лічбавых паказчыкаў пераканаўча сведчыць аб тым, што фактычнае выкананне заданняў на «1942/43 і 1943/44 гаспадарчыя гады» па абавязковых пастаўках зерня, мяса і тлушчаў, інакш кажучы, самых неабходных прадуктаў харчавання, з'яўлялася адлюстраваннем той харчовай катастрофы, якая складвалася ў выніку злачыннага рабавання мясцовага насельніцтва на акупаванай тэрыторыі Беларусі.

Аб поўнай карціне харчовых «Паставак з занятай усходняй тэрыторыі з пачатку акупацыі (ліпень 1941 г.) да 31 снежня 1943 г.» можна ўбачыць з дадатку 28, у якім у выглядзе табліцы сабраны лічбы аб фактычнай колькасці сельскагаспарчых прадуктаў, напрыклад тлушчаў, мяса, рыбы, птушкі, яек, бульбы, цукру, садавіны, гароднiны, а таксама сена, саломы і інш., нарыхтаваных на акупаванай тэрыторыі СССР і пастаўленых вермахту і ў рэйх. Так, да канца 1943 г. было пастаўлена 6 320 000 т зерня, з якога: для германскага вермахта — 4 710 000, для рэйха — 1 610 000 т. За гэты ж час было нарыхтавана мяса 600 564 т: для вермахта — 537 208, для рэйха — 63 356 т.; яек 872 400 000 шт.: для вермахта — 760 000 000, для рэйха — 118 100 000 шт.; бульбы 2 693 000 т, у тым ліку для вермахта — 2 677 100, для рэйха — 15 900 т і інш. [2, s. 449].

Падлікі, праведзеныя на аснове двух апошніх дакументальных матэрыялаў паказваюць, што за «1941/42, 1942/43 і 1943/44 гаспадарчыя гады» на тэрыторыі генеральнай акругі Беларусь і эканамічнай інспекцыі Цэнтр заданне па нарыхтоўцы зерня складала 1070 тыс. т, з якога фактычна было пастаўлена вермахту і адпраўлена ў рэйх 502 тыс. т, ці 46% ад абавязковага задання. Пры падрабязным аналізе даных вынікае: на насельніцтва генеральнай акругі Беларусь выпада-

ла практычна трэць тых заданняў, якія па зерненарыхтоўках былі выкананы на тэрыторыі эканамічнай інспекцыі Цэнтр. Блізкія да гэтых суадносіны захоўваліся і ў дачыненні да заданняў па нарыхтоўцы мяса, якога за тры «гаспадарчыя гады» з тэрыторыі генеральнай акругі Беларусь і эканамічнай інспекцыі Цэнтр нарыхтавалі 99 572 т. Пры гэтым пры параўнанні аб’ёмаў планавых заданняў атрымоўваецца, што практычна палова нарыхтовак па мясу ў 1942/43 і 1943/44 гаспадарчыя гады была выканана з тэрыторыі генеральнай акругі Беларусь. З выніковых лічбаў бачна: агульныя зерне- і мясанарыхтоўкі на тэрыторыі Беларусі і тылавой групы армій Цэнтр хаця і складалі адпаведна толькі восьмую частку (падлікі аўтара. — *С. Н.*) ад агульных аб’ёмаў зерня і трэць мяса [2, s. 449], нарыхтаваных да 31.12.1943 г. з усёй акупаванай усходняй тэрыторыі, аднак гэта было выпрабаваннем на выжыванне для мірнага беларускага насельніцтва.

Разглядаючы іншыя матэрыялы, якія ўтрымліваць падрабязныя даныя аб выніках дзейнасці гаспадарчых службаў ваеннай і цывільнай адміністрацый на тэрыторыі Беларусі, неабходна заўважыць, што даныя аб выкананні за «1941/42 і 1942/43 гг. гадавых гаспадарчых заданняў» маюць канкрэтную геаграфію і датычацца ў асноўным генеральнай акругі Беларусь і тэрыторыі эканамічнай інспекцыі Цэнтр, г. зн. тэрыторыі Беларусі, якая знаходзілася ў тылавой зоне групы армій Цэнтр. Між тым неабходна памятаць, што астатняя тэрыторыя Беларусі, якая, як вядома, уваходзіла ў склад 10 паўночных акруг рэйхскамісарыята Украіна, а таксама ў склад акругі Беласток і генеральнай акругі Літва, у разглядаемай дакументальный крыніцы не выдзелена асобным радком, што абцяжарвае даследчыцкі пошук у дачыненні да выяўлення абсалютных лічбаў па ваенна-гаспадарчым рабаванні акупаванай тэрыторыі Беларусі.

Завяршаючы ў рамках дадзенага артыкула агляд дакументальных матэрыялаў фонду «Wi Stab Ost», аўтар звяртае ўвагу айчынных даследчыкаў: па-першае, на каштоўнасць для распрацоўкі раённай гісторыі Беларусі комплексу дакументальных матэрыялаў фонду гаспадарчага штаба Ost; па-дургое, на неабходнасць іх усебаковай археаграфічнай распрацоўкі; па-трэцяе, на патрэбу ва ўвядзенні ва ўжытак усяго комплексу дакументальных матэрыялаў па праблемах ваенна-эканамічнай гісторыі германскай акупацыі Беларусі 1941—1944 гг.

Л і т а р а т у р а

1. Федэральны ваенны архіў Германіі (далей: BA-MA). Bestand RW 31 /1—986.
2. Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941—1943. Boppard a. R., 1991.

3. Mueller R.-D., Ueberschaer G. R. Hitlers Krieg im Osten. Ein Forschungsbericht. Darmstadt, 2000.
4. Gerlach Ch. Kalkulierte Morde: die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland 1941 bis 1944. Hamburg, 2000.
5. BA-MA. RW 31/144. Wirtschatliche Richtlinien fuer die Wirtschats- organisation Ost vom 23.5.41., erarbeitet von der Gruppe Landwirtschaft.
6. Ibid. RW 31/80: OKW / Wi Z I /II. Geschichte der Wi Stab Ost. Aus Akte «Oldenburg».
7. Ibid.: Arbeitsstab zb. V. v. 8.05.1941. OKW/WFSt, Stab Ia 42/41 gK.
8. Ibid. RW 31/770—864: KTB Wi Kdos 203, 206—209, 211—214.
9. Ibid. RW 31/358—393, 554—580: KTB Wi In Mitte, 9.06.41—31.10.43, 1.11.43—27.10.44.
10. Архіў Інстытута сучаснай гісторыі (Мюнхен) — A IfZ. ED 2 /I, II: Kriegswirtschaft im Operationsgebiet des Ostens in den Jahren 1941—1943: Bd. I, bl. I—XII, 1—195.

АРХІВАЗНАЎСТВА

Г. М. Брэгер, Л. А. Лінская

ФРАГМЕНТ АРХІВА СЛУЦКАГА ТРАЙЧАНСКАГА СВЯТА-ТРАЕЦКАГА МАНАСТЫРА Ў ФОНДАХ НМГІКБ

Час узнікнення Слуцкага Свята-Траецкага манастыра невядомы. Упершыню ён згадваецца ў 1455 г.[1] У пазнейшых дакументах фундатарамі і калятарамі манастыра называюцца князі Алелькавічы (Слуцкія), якія валодалі Слуцкім княствам з канца XIV ст. Несумненна, заснавальнікам і фундатарам манастыра быў пратапласта роду князь Аляксандр (Алелька) Уладзіміравіч Альгердавіч, які атрымаў Слуцк у спадчыну ў 1395 г. (памёр у 1454 г.[2]). На манастырскіх землях ужо ў XVI ст. існавала мястэчка, якое атрымала назву ад тытула манастыра — Траецкае. З сярэдзіны XVII ст. назва манастырскага мястэчка трансфармавалася ў Трайчаны, якое пазней ужо лічылася як прадмесце Слуцка. Траецкі манастыр меў вялікае значэнне ў праваслаўным свеце, з'яўляўся цэнтрам архімандрыі Кіеўскай мітраполіі, цэнтрам судова-адміністрацыйнага кіравання парафіямі Слуцкай пратапопіі.

Гісторыя і склад архіва Слуцкага Трайчанскага манастыра каротка апісана гісторыкам Андрэем Сніткам у 1913 г. у выданні «Минская старина»[3]. Там жа прадстаўлены загалоўкі і тэксты некаторых дакументаў. Архіў быў перададзены ў 1870 г. у Мінскі Свята-Духаў манастыр разам з пераводам туды і манахаў Слуцкага манастыра. Пазней архіў паступіў у распараджэнне Мінскага царкоўнага гісторыка-археалагічнага камітэта. Аднак найбольш старажытныя дакументы архіва XVI—XVIII стст., пераплеценыя ў XIX ст. у дзве кнігі вялікага фармату (якія складаюць дзве часткі 1-га тома), трапілі ў Камітэт у якасці дэпазіту ад нейкай прыватнай асобы. Пасля рэвалюцыі 1917 г. на базе Камітэта быў створаны Мінскі абласны музей, пераўтвораны пазней у Беларускі дзяржаўны музей (БДМ), дзе архіў і захоўваўся. У БДМ апісваемы 1-ы том архіва (у 2 частках) атрымаў № 107 і 108 (нумарацыя на вокладках чырвоным алоўкам). Таксама на вокладцы першай часткі маецца наклейка міжваеннага часу з валавым № 5510 /1—538 (тады ўжо не хапала двух дакументаў). Верхняя вокладка другой часткі не захавалася. Яшчэ на абедзвюх частках маецца адзіны № 201, пазначаны чорным колерам. На адваротных баках вокладак абедзвюх частак маюцца запісы аб праверцы наяўнасці аркушаў у кнігах: другая частка праверана 17 чэрвеня 1941 г. (908 аркушаў), а першая частка праверана ўжо на пачатку нямецкай акупацыі Мінска 14 ліпеня 1941 г. Апісваемыя кнігі дакументаў архіва Слуцкага манастыра былі вывезены немцамі з Мінска разам з іншымі экспанатамі музея. Пасля вайны дакументы былі вернуты ў Беларусь і часова

размешчаны ў Гродзенскім гісторыка-археалагічным музеі, дзе атрымалі № 15537 (1-я частка) і № 15536 (2-я частка).

У 1964 г. дакументы Трайчанскага архіва зноў былі вернуты ў Мінск ва ўзноўлены Дзяржаўны музей БССР. Аднак апісваемыя тамы памылкова размясцілі сярод кніжных фондаў і яны не мелі сталай сігнатуры. Таму да апошняга часу архіў быў забыты і не выкарыстоўваўся даследчыкамі.

У першай частцы 1-га тома Трайчанскага архіва змешчана 540 дакументаў (арыгіналы і копіі) за 1517—1747 гг. (у другой частцы дакументы за 1747—1796 гг.). Дакументы пранумараваны алоўкам у XIX ст., а ў 1920—1930-я гг. у БДМ аркушы пранумаравалі сінім атрамантам. Паводле нумарацыі XIX ст. цяпер у 1-й частцы не хапае некалькіх дакументаў (некаторых з іх ужо не было ў міжваенны час). Акрамя дакументаў уласна Слуцкага Свята-Траецкага манастыра і Капітулы Слуцкай архімандрыі ў гэтых тамах маюцца дакументы Праабражэнскай і Успенскай цэркваў і брацтваў пры іх, Слуцкага Ільінскага і Грозаўскага Яна-Багаслоўскага манастыроў, дакументы Алелькавічаў, Радзівілаў, слуцкіх і трайчанскіх мяшчан і інш.

Дадзеная публікацыя выклікана цікавасцю даследчыкаў да гісторыі Слуцка і яго храмаў. Да таго ж выданне «Минской старины» з'яўляецца бібліяграфічнай рэдкасцю. А самае галоўнае, што А. Снітка рабіў апісанне дакументаў на недастаткова высокім археаграфічным узроўні: шмат недакладнасцей у загалоўках і вызначэнні тыпаў дакументаў, памылак у геаграфічных назвах, прозвішчах, датах, падача толькі прозвішч асоб без імён і вызначэння тытулаў. У дадзенай працы апісаны 86 дакументаў (дакументы № 1—88 па старой нумарацыі) за 1517—1649 гг. (аднак сярод іх ёсць копіі дакументаў № 16, 17 за 1488 г.). Дакументы № 6 і 12 адсутнічаюць (магчыма, цяпер пад іншымі нумарамі музея). Прынцыпы археаграфічнага апісання вытрыманы ў рамках папярэдніх публікацый.

1. а) Ліст-обліг святара Слуцкай Спаскай царквы Афтанасія Герасімовіча дамовы з навагародскім кашталянам князем Аляксандрам Палубенскім наконт арэнды падданымі апошняга сяла Заракітляны Скавышынскай вол. царкоўнага вострава Качава за 3 капы гр. у год. Вагееўшчына, 4.12.1517.

Копіі подпісаў: Аляксандр Палубенскі; Афтанасій Герасімовіч.

б) Надпіс А. Палубенскага з пералікам сваіх падданых, якія арандуюць востраў. Без месца і даты.

Копія подпісу: Аляксандр Палубенскі.

в) Надпіс на затылку аб тым, што падданыя с. Заракітнае Скавышынскай вол. дапусцілі да сумеснай арэнды вострава падданых Пісарэўскіх і Ражанцаў. Без месца, 4.06.1601.

Копія XVIII ст. Стб. м. пол. літ. Ст. сігн.: № 13. 2 арк. (арк. 1—2адв.).

2. Выпіс з кніг Кіеўскага гродскага суда ад 19.03.1621, атрыманы ігуменам Кіеўскага Выдубіцкага манастыра Св. Архангела Міхаіла Іаасафам Дзіноўскім. Пацвярджальны прывілей Жыгімонта І ігумену Кіеўскага Выдубіцкага манастыра Св. Архангела Міхаіла Яфрэму на маёнтак Асакорскі і астравы за р. Дняпро, падараваныя раней манастыру вялікімі князямі рускімі. Варшава, 26.04.1538.

Копія подпісу: Павел Рэхоўскі, пісар гродскі кіеўскі.

Копія XVIII ст. Стб. і стукр. м. (кірыліца), 1 арк. (арк. 3—3адв.).

3. Выпіс з кніг Кіеўскага гродскага суда ад 25.04.1614. Ліст угоды паміж архімандрытам Кіеўскага Пячэрскага манастыра Елісеем Плецянецкім і намеснікам Кіеўскай мітраполіі, ігуменам Выдубіцкага манастыра Антоніем Грэковічам наконт земляў Выдубіцкага манастыра ў Звярынцу і Наводзічах і здзейсненых шкодаў.

Без месца, 1.05.1613.

Копія подпісу: Павел Рэхоўскі, пісар гродскі кіеўскі.

Копія XVIII ст. Стукр. м. (кірыліца), 3 арк. (арк. 4—[5а]).

Заўвага: дак. № 2, 3 пісаны разам на арк. 3—6; арк. [5а] — не пранумараваны, арк. 6 — чысты. Ст. сігн.: «Паперы Выдубіцкія».

4. а) Пацвярджальны прывілей Жыгімонта Аўгуста Марціну Валадковічу камісарскага ліста ад 18.09.1554 на абмежаванне земляў в. Міхалевічы, Дубейкі і Канюхі, яго маёнтка Грэск ад земляў маёнтка Сыравацічы князёў Юрыя і Сямёна Юр'евічаў Слуцкіх. Вільня, 15.04.1558.

Копіі подпісаў: Жыгімонт Аўгуст, кароль польскі, вялікі князь літоўскі; Яўстафі [Валовіч], маршалак, пісар.

Заўвага: у старым загалоўку памылкова напісана: «Агранічэнне Грозава Вялікага».

б) Надпіс на затылку аб абмежаванні земляў засценка Зубовічы ў маёнтку Старчыцы Слуцкага княства ад в. Аксаміты Грозаўскага манастыра. Без месца, 12.07.1673. Копія (выпіс) выдадзена ў 1684 г.

Копіі подпісаў: Ерафей (Яраш) Сыцко, рэвізор; Абрагам Бекер дэ Адлер Шверт, яго каралеўскай вялікасці оберштэр-лейтэнант, уладальнік старыцкі.

Подпісы (XIX ст.): З подлінным па веданню кепскаму польскай мовы здаецца верным, Грозаўскі архімандрыт (неразборліва); перакладаў дваранін Серна-Салаўёвіч.

Копія XIX ст. Пер. на рус. м. (пераклад рабіўся з дак. № 5), 4 арк. (арк. 7—10адв.).

5. Той жа тэкст, што ў дак. № 4.

Копія XVIII ст. Стб. м. пол. літ. (прывілей), пол. м. (затылак). Ст. сігн.: № 9; 75 (Грозаўскі манастыр). 4 арк. (арк. 11—14адв.).

6. Адсутнічае.

7. а) Выпіс з кніг Галоўнага Трыбунала ВКЛ у Вільні ад 15.05.1717. Выпіс з кніг Меншай Канцылярыі ВКЛ караля Яна Казіміра ад 24.07.1668 прывілея караля Жыгімонта Аўгуста, пацвярджаючага Гарадзельскі прывілей [1413 г.] на свабоды і вольнасці шляхце ВКЛ рымскага (каталіцкага) веравызнання, а таксама на тыя ж правы шляхце ВКЛ грэцкага (праваслаўнага) веравызнання. Вільня, 6.06.1563.

Копіі подпісаў: Юры Сапега, маршалак Гал. Трыб. ВКЛ; Ваўжынец Вінцэнты Максевіч, канюшы і дэпутат з в-ва Віленскага; Міхал Паўлоўскі, земскі віленскі пісар; Юзаф дэ Кампо Сцыпіён, старосціч і дэпутат пав. Лідскага; Самуэль Лазовы, войскі і дэпутат пав. Гродзенскага; Уладыслаў Тадэуш Ваньковіч, староста рушэўскі, дэпутат в-ва Мінскага; Аляксандр Генрык Руцкі, О. П. Р. (абозны?) і дэпутат пав. Рэчыцкага; Ян Міхал з Бужына Бужынскі, войскі і дэпутат в-ва Смаленскага; карыгаваў Зелянацкі.

б) Нататка аб прывілеі караля Жыгімонта Аўгуста, які пацвярджае папярэдні прывілей (дак. № 7а) для шляхты ВКЛ усіх хрысціянскіх канфесій на правы і пасады ў ВКЛ. Гродна, 1.07.1568.

Копія XVIII ст. Пол. м. Ст. сігн. № 8. 4 арк. (арк.15—18адв.).

8. Ліст князя Юрыя Юр'евіча Слуцкага да свайго езаўнічага аб дазволе карыстацца езамі і бабровымі гонямі на рацэ Арэсе і на Жыдвозеры людзям Слуцкага манастыра Св. Тройцы. Слуцк, 5.12.1466 (дата памылковая, хутчэй — 1566 г.).

Копія XVIII ст. Пол. м. Ст. сігн.: № 30, 52. 1 арк. (арк. 21).

9. Выпіс з кніг Навагрудскага земскага суда ад 12.01.1579. Тэстамент нябожчыка князя Юрыя Юр'евіча Алелькавіча Слуцкага, у якім загадвае пахаваць сваё цела ў Кіеўскім Пячэрскім манастыры, а ўсе маёнткі даручае ў апеку жонцы Кацярыне Станіславаўне, графіні з Тэнчына, кракаўскай ваеваддзянцы; пасля вяртання з навучання сыны маюць падзяліць маёнткі такім чынам: Юрыю замак Слуцкі з местам Старым Слуцкім і з дваром Івань; Сымону места Новае Слуцкае з Зарэччам і з маёнткам Новы Двор над ракой Случ; Аляксандру места Слуцкае Новы Востроў з дваром Новаастроўскім; грашовыя сумы на замку ЯКМ Бабруйскім Юрыю, а на застаўных маёнтках Глуск, Дарогі і Макраны Ноўгародскага пав. Сымону і Аляксандру; жонцы запісвае ў 60 000 пол. злотых пажыццёва замак і места Ванева Бельскага пав. на Падляшшы, маёнткі Турэц Ноўгародскага пав., Старое Сяло і Тонвы з фальваркам Скірмантавым Мінскага пав., якія пасля яе смерці сыны маюць выку-

ціць; таксама яна мае распарадзіцца як захоча маёнткамі Азярніца і Блізнікі Слонімскага пав. і Промезь Ковенскага пав. Новы Двор, 16.10.1578.

Копія XVIII ст. Пол. м. Ст. сігн.: № 96, 30. 8 арк. (арк. 22—29; арк. 22 — тытульны; арк. 28 — чысты; арк. 29 — затылак).

10. Ліст князя Юрыя Юр'евіча Алелькавіча Слуцкага да сваіх іванскіх намесніка Мікалая Прасмыцкага і ключніка Агея Казарына і да свайго слуцкага войта Купрыяна Тышэвіча з загадам выплочваць штогод жыта, мёд і грошы з маёнтка Івань багамольцам саборнай царквы Прачыстай Багародзіцы ў Слуцкім замку — папу Міне Васілевічу, дзякам Фёдару і Якаву і ўстаўніку Ваську Караневічу. Слуцк, 15.11.1577.

Копія XVIII ст. Стб. м. пол. літ. Ст. сігн.: «Соборной церкви». 1 арк. (арк. 30).

11. а) Выпіс з кніг Слонімскага гродскага суда ад 7.08.1582 ліста князёў Юрыя, Яна-Сімяона і Аляксандра Юр'евічаў Алелькавічаў Слуцкіх падзелу бацькоўскіх маёнткаў. Юрыю дасталіся замак Слуцкі Верхні і Ніжні з местам Слуцкім Старым, двары Івань, Пагост, Мецявічы, Вызна, Заўшычы, Прусы, Цялевічы, Белічы, Красны, воласць Бярэзніцкая з Морацкім манастыром Ноўгародскага пав., маёнтак Вяйсеі Гарадзенскага пав. Яну-Сімяону — места Слуцкае Новае з дваром Новы Двор, двор Амговічы, воласці Скавышынская і Валатынская, замак Копысь з местам і воласцю, двары Цімкавічы, Савічы, Скяп'ёва, Вусава, Таліховічы, места Сямёнава (Семежава?), палова маёнткаў Глуск і Дарогі Ноўгародскага пав., маёнтак Лічкава Гарадзенскага пав.; Аляксандру — места Слуцкае Новы Востраў з дваром Астроўскім і сёламі Шастакі і Брановічы (Бранчыцы?), двары Баслаўскі з фальваркам Грозава, Старыца, Быстрыца, Бялевічы, Карупатвінскі з мястэчкам Себежаўскім (Семежава?), Душава, Вялешына, Ярэмічы з мястэчкам Любанскім, Языль, палова маёнткаў Глуск і Дарогі Ноўгародскага пав., замак Петрыкавічы з местам і воласцю, двор Кольна з местам Ленін, воласці Добрадзярэўская і Юдзенаўская Мазырскага пав., маёнтак Ваўкалата Ашмянскага пав., маёнтак Сямёнавічы Мінскага пав. Слуцк, 6.07.1582.

Копія подпісу: Міхал Валовіч, староста слонімскі.

Копія XVIII ст. Стб. м. пол. літ.

б) Сумарыуш інвентару места і княства Слуцкага і Капыльскага 1566 г. Спіс сёл і колькасць служб падданых, якія належаць Слуцкім [каталіцкай] плябаніі, Уваскрасенскай царкве, манастырам Св. Тройцы і Св. Эльяша (Іллі), Морацкаму манастыру.

Копія XVIII ст., пол. м.

Ст. сігн.: № 19, 91, 85, 55. 6 арк. (арк. 31—36адв.; арк. 31 — тытульны; арк. 36 — затылак).

12. Адсутнічае.

13. Пацвярджальны прывілей караля Стэфана Баторыя ад 25.02.1585 па просьбе Кіеўскага мітрапаліта Анісіфора Дзявочкі прывілея караля Жыгімонта I па просьбе кіеўскага мітрапаліта Іосіфа, гетмана ВКЛ князя Канстанціна Іванавіча Астрожскага і іншых паноў, які пацвярджае прывілеі вялікіх князёў Вітаўта, Казіміра і Аляксандра, дадзеныя на вольнасць і правы грэчаскай (праваслаўнай) царкве ВКЛ.

Берасце, 2.07.7019 (1511).

Копіі подпісаў: Стэфан, кароль; Леў Сапега, падканцлер Вялікага Княства Літоўскага.

Копія XVIII ст. кірыліцай. Стб. м. 2 арк. (арк. 37—38адв.).

14. Выпіс з кніг Ноўгародскага земскага суда ад 14.06.1588. Выпіс з кніг Ноўгародскага гродскага каптуровага суда ад 4.04.1587 ліста ноўгародскіх гаспадарскіх зямян Аршулі Багданаўны і яе сыноў Марціна, Мікалая, Станіслава і Крыштафа Сабестыянавічаў Сянковічаў-Сцяпкоўскіх продажу Аляксандру Фёдаравічу Грыдзе-Быкоўскаму і яго жонцы Ганне Міхалаўне Маклокаўне зямлі Каспароўскай у сяле Пятрылава ад іх маёнтка Сцепкаў Ноўгародскага пав. за 50 коп грошаў. Пятрылава, 2.12.1585.

Копія подпісу: Ян Галаўня, земскі ноўгародскі пісар.

Копія XVIII ст. Стб. м. пол. літ. Ст. сігн.: № 1, 23, 48, 46 (Грозаўскі манастыр). 3 арк. (арк. 40—42адв.; арк. 39 (тытульны ліст дак.) адрэзаны).

15. Пацвярджальны прывілей караля Жыгімонта III на перадачу ў карыстанне на 5 год спраўцы лясных тавараў у пушчах каралевы у ВКЛ Яну Гілебранту вёсак Вайшвілы, Стаўлокі, Скерпеева, Брэдзейкі, Боркі (дзве) у Пуньскім лясніцтве каралевы ад пісара ЯКМ ВКЛ, крынскага ляснічага Яраша Валовіча і яго жонкі Барбары Гербуртаўны з Фулштына, якія атрымалі ад сваёй цешчы і маці саноцкай кашталянавай Кацярыны з Драгаёва Гербуртавай. Варшава, 2.05.1596.

Вялікая пячатка ВКЛ. Подпісы: Жыгімонт, кароль; Война, пісар.

Арыгінал. Стб. м., 1 арк. (арк. 43, 125. Дакумент разарваны напалам; кожная частка мае асобную пагінацыю).

16. Выпіс з кніг Ноўгародскага гродскага суда ад 30.07.1599. Дароўны ліст княгіні Ганны Міхайлавай Аляксандравічавай [Слуцкай] і яе сына князя Сямёна Міхайлавіча [Слуцкага] [Слуцкаму] манастыру Св. Тройцы на стаў з млынам на рацэ Лакнея. Слуцк, 14.09.1697 (!, трэба 6997) (1488), індыкт 7. (Выпіс выданы ў 1-й пал. XVII ст.).

Копія XVIII ст. Стб. м. пол. літ., 2 арк. (арк. 44—45; арк. 45 — чысты, захаваўся напалову).

17. Той жа тэкст, што ў дак. № 16. Тут дата — 14.09.6597 (1088!).

Арыгінал выпіса выдадзены ў 1-й пал. XVII ст. (дата не пазначана).
Пячатка на кустодыі ноўгародскага падваяводы Паўла Уніхоўскага.
Стб. м. Ст. сігн.: № 8; 90; 84; 77; 59. 3 арк. (арк. 46—48адв.).

18. а) Ліст слуцкага спаскага святара, іерэя Самойлы да ананчыцкіх «мужоў» (сялянскіх старшын) Морацкага ігумена Анісіма і Нікана Аліферавічаў: інш. аб дазволе карыстацца бортным дрэвам у востраве Качова. Слуцк, 17.07.1569.

Копія подпісу: святара Спаскага Слуцкага рука іерэя Самойлы.

б) Квіт слуцкага спаскага святара Афтанасія Герасімовіча Ігнату Хомічу аб атрыманні ад яго грошаў за арэнду падданымі даманаўцамі Скавышынскай вол. царкоўнага вострава Качэва за 1602 г. Слуцк, 1602 г. (без месяца і дня).

в) Квіт слуцкага спаскага папа Лазара Кірыловіча Ігнату Хомічу аб атрыманні ад яго грошаў за арэнду ім жа (гл. № 18б) таго ж вострава за 1605 г. (Папярэднік Лазара — святар Апанас Гарасімовіч.) Даманавічы, 10.10.1605.

Копія подпісу: Лазар Кірыловіч, поп спаскі слуцкі.

Копія XVIII ст. Стб. м. пол. літ. Ст. сігн.: № 5. 1 арк. (арк. 49—49адв.).

19. Угодлівы ліст Ганны Хадкевічаўны, жонкі валынскага ваяводзіча князя Яхіма Карэцкага, аб размежаванні спрэчных земляў паміж яе маёнткам і мястэчкам Леснікі і маёнткам Хатава Елісея Плецянецкага, архімандрыта, і ўсіх братоў Кіеўскага Пячэрскага манастыра. Кіеў, 20.05.1610.

Копіі подпісаў: Ганна Хадкевічаўна, кн. Карэцкая; Гаўрыла Гонскі, харужы кіеўскі; Філон Стрыбіл, чашнік зямлі Кіеўскай.

Копія XVIII ст. кірыліцай. Стукр. м., 3 арк. (арк. 50—52; арк. 50 — чысты, абрэзаны ўздоўж напалову).

20. а) Ліст (прэзентацыя) падчашага ВКЛ, барысаўскага і інш. старосты Януша Радзівіла і яго жонкі княжны Зофіі Юр'еўны Алелькавічаўны Слуцкай святару Дзімітру Захарэвічу на службу ў грэчаскай (праваслаўнай) царкве ў сяле Манастырцы над возерам Жыд Скавышынскай вол. Слуцкага маёнтка, фундаванай іх папярэднікамі князямі Слуцкімі, пры передачы яе ад паповіча Цімафея Семяновіча. Старчыцы, 3.12.1611.

Копіі подпісаў: рукой сваёй; гэты ліст у сіле як апякун пакідаю, Радзівіл (пазнейшы подпіс?).

Копія сярэдзіны XVII ст. Пол. м.

б) Надпіс унізе аб прадстаўленні жыцкім святаром айцом Дмітрыем гэтага ліста для актыкацыі ў кнігах [Слуцкага замкавага суда]. Без месца, 5.11.1641.

Копіі (?) подпісаў: Якуб Бароўскі [наместнік замка Слуцкага]; Мікалай Крукоўскі, пісар [замка Слуцкага].

Копія (?) сярэдзіны XVII ст. Стб. м.

в) Надпіс на адвароце: «Арыгінал пры сабе затрымаўшы, да гэтага транскрыпту падпісваюся: Станіслаў Незабытоўскі, падчашы калішскі». Арыгінал, без даты.

Ст. сігн.: № 1. 1 арк. (арк. 53—53адв.).

21. Ліст-абвестка слуцкага старосты, мінскага стольніка Юрыя Капашчэўскага да падданых сяла Даманаўскага Скавышынскай вол., каб не перашкаджалі яго пасланцу і святару Слуцкай Спаскай царквы айцу Бартламею Зажкоўскаму збіраць пажыткі з вострава Качэва, прысуджаныя царкве дэкрэтам [Станіслава Раскоўскага], слугі пана маршалка [ЯКМ Грыгорыя Трызны]. Слуцк, 6.10.1612.

Кустадыйная пячатка не захавалася.

Подпіс: Павел Война Пузіноўскі, пісар.

Арыгінал. Стб. м. Ст. сігн.: № 3, 5, 9, 7. 1 арк. (арк. 54—54адв.).

22. Выпіс з кніг урада Слуцкага замка. Дэкрэт менскага стольніка, слуцкага намесніка Ю. Капашчэўскага, які пацвярджае дэкрэт С. Раскоўскага, слугі маршалка ЯКМ Г. Трызны, трымаючага вол. Скавышынскую, які прысудзіў востраў Качэва Слуцкай Спаскай царкве ў справе віленскага пратапопа, слуцкага спаскага прэзбітэра айца Бартламея Жашкоўскага з падданымі сяла Даманаўцы. Слуцк, 1.10.1612.

Пячатка на кустодыі і подпіс (па-польску) Ю. Капашчэўскага.

Арыгінал. Стб. м. Ст. сігн.: № 5, 4, 11. 2 арк. (арк. 55—56адв.).

23. Судовы ліст (дэкрэт) Захар'яша Пашкевіча, пасланца менскага стольніка, слуцкага старосты Ю. Капашчэўскага, і С. Раскоўскага, слугі слонімскага маршалка Г. Трызны, у справе слуцкага спаскага святара айца Варфаламея Жашкоўскага з падданымі сяла Даманавічы аб праве ўласнасці на востраў Качэва. Даманавічы, 22.08.1612.

Дзве пячаткі на кустодыі і подпісы: Станіслаў Раскоўскі (пол. м.); Захар'яш Пашкевіч (стб. м.).

Арыгінал. Стб. м. Ст. сігн.: № 3; 1; 2. 2 арк. (арк. 57—58адв.; аркушы цяпер паасобку).

24. Прыватны ліст (пісьмо) слонімскага маршалка Г. Трызны да менскага стольніка, слуцкага намесніка Ю. Капашчэўскага з паведамленнем наконт аплаты даманаўскімі падданымі арэнды вострава Качэўскага слуцкаму спаскаму папу, аб абрабаванні свайго падданага з с. Кузмічы зямянінам Слуцкага княства Фёдарам Загароўскім на таргу ў Слуцку і інш. Быцень, 11.05.1614.

Подпіс: Грыгоры Трызна. Пячатка на кустодыі амаль не захавалася.
Арыгінал. Пол. м. Ст. сігн.: № 13. 1 арк. (арк. 59).

25. Ліст [Станіслава Раскоўскага] аб прызначэнні пэўнага тэрміну для справы дазорцаў Слуцкай царквы Св. Спаса з падданымі даманаўцамі Скавышынскай вол. наконт вострава Качэва. Слуцк, 15.12.1616.
Подпіс: уласнай рукой. След пячаткі С. Раскоўскага на паперы.
Арыгінал. Пол. м. 1 арк. (арк. 60).

26. Обліг Карнея Патапавіча, Давіда Сямёнавіча, Дмітра Цяцерынца і Данілы Хамічэвіча, даманаўцаў, падданых слонімскага маршалка Грыгорыя Трызны, дадзены святару Слуцкай царквы Св. Спаса айцу Варфаламею Жашкоўскаму аб арэндзе вострава Качэва за 10 коп грошаў штогод. Манастыр Жыдскі, 25.10.1612.
Пячатка на кустодыі, подпіс і нататка (па-польску) Станіслава Раскоўскага, ураднікa Г. Трызны.
Арыгінал. Стб. м. Ст. сігн.: № 6; 8; 10; 9. 1 арк. (арк. 61).

27. Выпіс з кніг Гадзяцкага замка і магістрата. Апавяданне слуцкага купца Феафана Банцэвіча аб утапленні ў рацэ падчас кірмашу ў месце Гадзяч яго чаляднікa Івана Шчэрбы і пахаванні яго цела пры царкве Св. Архістраціга Міхаіла ў Гадзячы. Замак Гадзяцкі, 3.07.1696.
Пячатка кустадыйная гарадавога магістрата места Гадзяч.
Подпіс: Карп Іванавіч, пісар магістрата Гадзяцкага.
Арыгінал. Стукр. м. 2 арк. (арк. 62—63адв.; арк. 63 — чысты, толькі з анатацыяй на затылку).

28. Выпіс з кніг Слуцкага манастыра Св. Тройцы. Сазнанне [слуцкага] манастырскага мешчаніна Фёдара Сцяпанавіча Саваневіча аб продажы слуцкаму мешчаніну Астапу Грыгор'евічу Цішэвічу паўвалокі зямлі ва ўрочышчы за Астрэкамі. Слуцк, 12.05.1616.
Пячатка на кустодыі не прыціснута.
Арыгінал (дублет?). Стб. м. Ст. сігн.: № 48. 1 арк. (арк. 64).

29. Дэкрэт духоўнага суда слуцкага траецкага архімандрыта Міхайлы Загароўскага ў справе слуцкіх мяшчан з Новага Места Вострава Аўдоцці Іванаўны Рэбусчынай з мужам Максімам Луцкевічам Козічам аб п'янстве, растраце яе маёмасці, збіцці яе і яе дзяцей ад першага шлюбу і іншых шкодах з прысуджэннем Максіму не з'яўляцца ў хаце Аўдоцці тэрмінам на адзін год. Слуцкі манастыр Св. Тройцы, 7.08.1619.
Пячатка на кустодыі і подпіс: Міхаіл Загароўскі, архімандрыт слуцкі.
Арыгінал. Стб. м. 2 арк. (арк. 65—66).

30. Ліст калішскага падчашага Станіслава Незабытоўскага з прапановай новаму святару Жыцкай царквы ў Скавышынскай вол. Грыгорыю Мінкевічу дазволіць Матэушу Дзмітравічу Жыцкаму, брату і іншым сваякам былога жыцкага святара нябожчыка Стэфана Дзмітравіча, сабраць ураджай гэтага года, заплаціць ім па рахунках і інш. Слуцк, 3.05.1689.
Подпіс: Станіслаў Незабытоўскі, падчашы каліскі.
Арыгінал. Пол. м. Ст. сігн.: № 13. 1 арк. (арк. 67).

31. Дэкрэт рэвізораў, пасланых ад плоцкага стольніка Казіміра Клакоцкага і калішскага падчашага Станіслава Незабытоўскага, аканомаў маёнткаў княжны Людовікі Караліны Радзівілаўны, канюшанкі ВКЛ, у справе падданых в. Даманавічы Скавышынскай вол. і Слуцкага брацтва пры царкве Праабражэння Гасподня (Спаскай) аб праве ўласнасці і карыстання вострaвам Качэва. Слуцк, 27.01.1679.
Дзве пячаткі на чырвоным сургучы і подпісы: Самуэль Уладыслаў Вішнеўскі, рэвізор; Ваўжынец Нікшыц Горват.
Арыгінал. Пол. м. Ст. сігн.: № 95; 13. 2 арк. (арк. 68—69).

32. Ліст Грыгорыя Куніцкага, слугі і рэвізора польнага гетмана ВКЛ кн. [Крыштафа Радзівіла] падачы на ўтрыманне Васілю Скваровічу вострава Звярынец на ставе Кляпчанскім і валокі зямлі ў с. Новадворскім з двума моргамі зямлі Пастухоўскай у суме 300 злотых паводле застаўнога ліста ад Станіслава Крышкоўскага, дазорцы маёнткаў Слуцкага княства. Слуцк, 15.04.1622.
Копія подпісу: Грыгорый Куніцкі.
Копія кан. XVII — пач. XVIII ст. Пол. м., 1 арк. (арк. 70; ліст з затылкам адарваны і адсутнічае). (Гл. арыгінал № 34.).

33. Ліст рэвізора Яна Крыніцкага пра абмежаванне зямлі ў Звярынцу над р. Случ і падачы яе ў карыстанне Пятру Гутоўскаму паводле загаду калішскага падчашага Станіслава Незабытоўскага, аканома маёнткаў княжны [Л. К. Радзівілаўны], які атрымаў указанне 11.10.1698 ад свайго пана князя Нейбурскага. Слуцк, 23.04.1699.
Копіі подпісаў: Да волі князя яго міласці дабрадзея падпісваюся Станіслаў Незабытоўскі, п[адчашы] к[алішскі]; Ян Крыніцкі, рэвізор.
Копія XVIII ст. Пол. м. Ст. сігн.: № 6. 1 арк. (арк. 71).

34. Той жа тэкст, што ў дак. № 32.
Кустадыйная пячатка і подпіс Грыгорыя Куніцкага.
Арыгінал. Пол. м. Ст. сігн.: № 10; 42. 2 арк. (арк. 72—73; арк. 73 — чысты, з затылкам).

35. а) Той жа тэкст, што ў дак. № 32.
Копія XVII ст. Пол. м. 1 арк. (арк. 74).

б) Той жа тэкст, што ў дак. № 33.
Копія XVII ст. Пол. м. 1 арк. (арк. 75).
Ст. сігн.: № 6. (Два дакументы на 2 арк. — арк. 74—75).

36. а) Ліст караля і вял. кн. Жыгімонта III да ўсіх людзей духоўнага і свецкага стану грэчаскай рэлігіі ў Кароне Польскай і ВКЛ па просьбе айца кір Іосіфа Веляміна-Руцкага, мітрапаліта Кіеўскага, Галіцкага і ўсяе Русі, з дазволам правесці царкоўны Сабор, або Сінод, пасля працяглага перапынку, 6 верасня 1626 г. у месце Кобрыне. Варшава, 31.03.1626.
Без пячаткі і подпісаў.
б) Універсал Іосіфа [Веляміна-Руцкага], архіепіскапа, мітрапаліта Кіеўскага, Галіцкага і ўсяе Русі, да ўсіх людзей [грэчаскай рэлігіі] аб прызначэнні епіскапскага Сабору на 27 жніўня 1626 г. (па юліянскім (старым) каляндары) у месце Кобрыне. Навагародак, 10.06.1626.
Без пячаткі і подпісаў.
в) Нататка ніжэй Антонія Сялявы, архіепіскапа полацкага, віцебскага і мсціслаўскага, аб актыкацыі вышэй згаданых дакументаў у духоўных архіепіскапскіх кнігах і выдачы копій усім, каму належыць. Полацк, 27.06.1626.
Тагачасная копія. Стб. м. 1 арк. (арк. 76—76адв.; аркуш разарваны напалам. Дакументы б) і в) на арк. 76, дакумент а) на арк. 76адв.).

37. Рэестр спісання (інвентар) Морацкага манастыра з цэрквамі Успення Багародзіцы і Св. Цудатворца Мікалая, фальваркам і сялом Ананічы, па адной службе (сям'і) у сёлах Міхневічы і Доўгае, з перавозам і карчмой, дадзены слуцкім вайтовічам Канстанцінам Цішэвічам слуцкаму архімандрыту айцу Міхаілу Загароўскаму. Без месца, 20.07.1627.
Копія кан. XVIII — пач. XIX ст. (кірыліца). Сумесь стб. і рус. м. Ст. сігн.: № 19. 6 арк. (арк. 81—86; арк. 81 — тытульны).

38. а) Судовы ліст (дэкрэт) мінскага стольніка, слуцкага старосты Юрыя Капашчэўскага і суддзяў пры ім у справе яго пана кн. Януша Радзівіла, падчашага ВКЛ, і Андрэя Зембрыцкага, застаўніка маёнтка Ленін з в. Цімашова і Іваўліна Добрадзярэўскай вол., з Паўлам і Марціянам Ванькевічамі, уласнікамі, і слуцкім вайтовічам Амяллянам Купрыяновічам, застаўнікам в. Грычыновічы, аб праве ўласнасці на востраў Запруддзе ў Забалоцці. Слуцк, 21.08.1608.
Копіі подпісаў: Юры Капашчэўскі; Ян Чэрленікоўскі [стольнік браслаўскі]; Кастанты Гурын.
б) Судовы ліст Станіслава Крышкоўскага [слуцкага старосты], аб прысуджэнні вострава Запруддзе падданым грычыноўцам у сувязі з адмовай падданых цімашоўцаў выканаць прысягу аб праве ўласнасці на востраў. Ленін, без числа, 03.1627.

Копія подпісу: Станіслаў Крышкоўскі.
в) Судовы і падаўчы ліст рэвізора Грыгорыя Куніцкага аб памеры і падачы зямлі ў засценку Запруддзе падданым с. Грычыновічы паводле папярэдніх дэкрэтаў у справе з падданымі с. Цімашоўцы-Ноўлінцы, якім пакінута зямля ў засценку Заблоцце. Без месца, 20.12.1627.
Копія подпісу: Грыгоры Куніцкі.
Копія XVII ст. Пол. м. Ст. сігн.: «Брацкія справы». 2 арк. (арк. 77—78адв.).

39. Ліст слуцкага архімандрыта Міхала Загароўскага і слуцкага пратапопа Андрэя Мужылоўскага падачы айцу Іаану Міхайлавічу царквы Архангела Міхаіла ў месце Слуцк на [прадмесці] Востраў з царкоўнымі землямі і падданымі ў Бронавічах і іншымі ўгоддзямі паводле прывілея польнага гетмана ВКЛ кн. Крыштафа Радзівіла. Без месца, 12.03.1627.
Копіі подпісаў: Міхал Загароўскі, архімандрыт слуцкі; Андрэй Мужылоўскі, пратапоп слуцкі.
Копія XVIII ст. Пол. м. 1 арк. (арк. 79).

40. Выпіс з кніг урада Слуцкага манастыра Св. Тройцы. Сазнанне Сямёна Пастушонка, манастырскага мешчаніна мястэчка Траецкага, і яго маці Яўгеніі аб продажы мешчаніну Матфею Міскевічу Скрынніку морга зямлі за 1 капу і 38 грошаў. Манастыр Слуцкі, 14.03.1628.
Пячатка на кустодыі і подпіс Міхала Загароўскага, архімандрыта слуцкага.
Арыгінал. Стб. м. Ст. сігн.: № 32. 1 арк. (арк. 80).

41. а) Апісанне межаў земляў Морацкага манастыра пры перадачы яго ад слуцкага архімандрыта Міхаіла Загароўскага Грыгорыю Куніцкаму. Слуцк, 14.08.1628 (стары стыль).
Подпіс: Міхаіл Загароўскі, архімандрыт слуцкі (стб. м.).
б) Нататка М. Загароўскага, што Г. Куніцкі адсудзіў у [слуцкага] войта сярэбраны келіх, блюда і лыжкі, якія належалі манастыру. Без месца і даты. Без подпісу.
Арыгінал. Пол. м. (дакумент), стб. м. (нататка). Ст. сігн.: № 3; 20. 2 арк. (арк. 87—88; арк. 88 — затылак).

42. а) Тэстамент [слуцкага мешчаніна] Васілея Фёдаравіча Цішэвіча, у якім загадвае пахаваць сваё цела ў манастыры і царкве Св. Тройцы ў Слуцку, запісвае жонцы Стэфанідзе Данілаўне Міхайловічаўне 300 коп грошаў, дом у Слуцку на вул. Узіцкай, рухомыя рэчы і інш., дачцэ Стэфанідзе Васілеўне Цішэвічаўне і яе мужу Яну Дубіне замест пасагу ў 2000 злотых — дзве віціны і грашовы обліг, Траецкаму манастыру — 300 коп грошаў на за-

стаўным фальварку Звярынец, царкве Св. Спаса (якая згарэла) — дом у Слуцку на вул. Іллінскай і іншыя запісы. Слуцк, 23.09.1629.

Дзве пячаткі на кустодыі А. Пузакевіча і М. Вітроліна.

Подпісы: Васілей Фёдаравіч Цішэвіч (стб. м.); Андрэй Пузакевіч, пісар [замка Слуцкага] (стб. м.); Мікалай Вітролін, [падстароста слуцкі] (пол. м.); Дзям'ян Капішэўскі [слуцкі мешчанін] (стб. м.); Стэфан Ярашэвіч, [слуцкі мешчанін] (пол. м.).

б) Нататка аб актыкацыі гэтага дакумента ў кнігах [Слуцкага замкавага ўрада?] Данілам Міхайлавічам. Без месца, 3.10.1629.

Подпіс: Станіслаў Бучынскі.

Арыгінал. Стб. м. (дакумент), пол. м. (нататка). Ст. сігн.: № 20. 6 арк. (арк. 89—94адв.; арк. 93 — чысты; арк. 94 — з затылкам).

43. а) Квітацыйны ліст Майсея Захарэвіча аб уступцы святару Жыцкай царквы айцу Дмітру Жыцкаму царкоўных двара і пляца Кавураўскага, дзе сам мешкаў, паводле дэкрэта Дарожскага ўрада, за што атрымаў ад святара 28 коп грошаў. Дарогі, 16.03.1629.

Тры пячаткі на кустодыі.

Подпісы: Стэфан Стома Нарніцкі; Габрыэль Бокша, Пётр Касажэцкі; Лукаш Бокша.

б) Нататка аб актыкацыі гэтага дакумента ў кнігах Дарожскага і Скавышынскага ўрадаў. Дарогі, 18.03.1629.

Подпіс: Ян Невяртовіч [наместнік дарожскі і скавышынскі].

Арыгінал. Стб. м. (дакумент); пол. м. (нататка). 2 арк. (арк. 95—96; арк. 96 — чысты).

44. Выпіс з кніг Галоўнага Трыбунала ВКЛ у Мінску ад 4.12.1629. Фундушавы ліст троцкай падкаморынай Рэгіны Грыгораўны Валовічаўны [Багданавай] Агінскай царкве і манастыру Св. Тройцы ў маёнтку Кроні Ковенскага пав., якія яна разам са сваім мужам-нябожчыкам троцкім падкаморым Багданам Агінскім яшчэ раней заснавалі і змуравалі, на фальваркі Межыкоўскі і Іванаўшчына з сялом Жэйдэкішкі, аддзеленыя ад м-каў Кроні і Войгева. Вільня, 2.08.1629.

Копія XVIII ст. Стб. м. пол. літ. Ст. сігн.: № 100. 4 арк. (арк. 97—100адв.; арк. 100 — чысты, з затылкам).

45. Выпіс з кніг Ноўгародскага земскага суда ад 23.02.1630. Ліст канстанцінопальскага патрыярха Феафана, пацвярджаючы грамату канстанцінопальскага патрыярха Ерамеі ад 1606 г., падпісаную пазней віленскім кашталянам Янушам Радзівілам, слуцкаму архімандрыту Міхайле Загароўскаму на пратапопства, дазор над цэрквамі і манастырамі і судовую ўладу над святарамі ў Слуцкім княстве. Кіеў, 30.08.1620.

Дзве пячаткі на кустодыі не захаваліся.

Подпісы: Ян Пратасовіч, пісар [земскі ноўгародскі]; Клішэўскі, скарыгаваў.

Арыгінал. Стб. м. Ст. сігн.: № 38; 14. 2 арк. (арк. 101—102адв.; арк. 102 — чысты, з затылкам).

46. а) Ліст петрыкаўскай мяшчанкі Ганны Мішкавай [Дубінічавай], удавы, замены дварамі ў месце Петрыкаўскім на Рынку з Петрыкаўскім мешчанінам Трахімам Пятровічам. Петрыкавічы, 2.02.1630.

Чатыры пячаткі на кустодыі і подпісы петрыкаўскіх мяшчан: Філіп Сямёнавіч, на сес час войт петрыкаўскі; Адам Пятровіч; Васіль Лукашэвіч (Лук'янавіч — у тэксце дакумента); Багдан Несцяровіч.

б) Нататка з подпісам петрыкаўскага старосты Мікалая Бжазоўскага аб актыкацыі гэтага дакумента ў кнігах яго ўрада. Без месца, 14.02.1630.

Арыгінал. Стб. м. (дакумент); пол. м. (нататка). 2 арк. (арк. 103—104; арк. 104 — чысты).

47. Ліст прыватны (пісьмо) польнага гетмана ВКЛ кн. Крыштафа Радзівіла да слуцкага архімандрыта з просьбай аб рамонце Слуцкай замкавай царквы і перабудове званіцы намаганнямі святароў усіх цэркваў Слуцкага княства з дазволам карыстацца дрэвам княжацкіх пушч пад кіраўніцтвам замкавага цесляра Юрыя Немца. Слуцк, 23.04.1631.

Копія (?) подпісу: Рукой сваёй.

Тагачасная копія (?). Пол. м. Ст. сігн.: Катэгорыя 1-я. 2 арк. (арк. 105—106адв.; арк. 106 — чысты, з затылкам).

48. Дароўны ліст навагрудскіх зямян ЯКМ Лукаша Марцінавіча Бацвіні і яго жонкі Зофіі Хршчановічаўны-Грабенскай пляменніцы Зофіі-Гальшцы Рудкоўскай, дачцэ Крыштафа Рудкоўскага, якую выхоўвалі з дзяцінства, на сваю частку маёнтка Глуск-Дварэц і сяла Ямінск Навагрудскага пав. пры выдачы яе замуж за Яна Скабейку. Мінск, 20.10.1631.

Копіі подпісаў: Лукаш Бацвіня; Зофія Хршчановічаўна Бацвінава; Аляксандр Курмін; Эразмус Скондвіл; Томаш Салома.

Копія XVIII ст. Пол. м. Ст. сігн.: № 31; дак. на двор Глуск № 66. 2 арк. (арк. 107—108адв.).

49. Ліст Міхаіла Загароўскага, архімандрыта і аканома княства Слуцкага і Капыльскага, айцу Лявонцію Арэшкевічу на заведванне і службу ў царкве Узвіжэння Чэснага Крыжа ў месце Слуцку за Вялікім мастом у сувязі з пераводам айца Іаана Міцкевіча з гэтай царквы ў царкву Нараджэння Хрыстова ў месце Востраў. Слуцкі манастыр Св. Тройцы, 11.03.1633.

Пячатка кустадыйная (кепска адбілася) і подпіс М. Загароўскага: рукою ўласнаю.

Арыгінал. Стб. м. 2 арк. (арк. 110; адзін аркуш чысты, з затылкам, без нумарацыі).

50. а) Дароўны ліст жыхара места Слуцкага Крыштафа Савіцкага сваёй жонцы слуцкай мяшчанцы Алюшы Раманаўне на ўсе свае рухомыя рэчы і грошы, якія выслужыў за сваё жыццё, у сувязі з адсутнасцю ў іх дзяцей. Слуцк, 10.01.1634.

Пячаткі на кустодыі не прыціснуты. Подпісы: Крыштаф Савіцкі (пол. м.); [слуцкія мяшчане] (стб. м.) — Якім Шчоціч; Грыгорый Яцкавіч [Яскевіч]; Павел Яцкавіч Яскевіч.

б) Нататка аб прызнанні гэтага дакумента на ўрадзе [Слуцкага замка]. Без месца, 15.05.1634.

Подпіс: Станіслаў Бучынскі, [слуцкі ўраднік].

Арыгінал. Стб. м. (дакумент), пол. м. (нататка). 1 арк. (арк. 109).

51. Выпіс з кніг Слуцкага замкавага суда ад 15.05.1634. Той жа тэкст, што ў дак. № 50). Слуцк, 10.01.1634.

Пячатка на кустодыі слуцкага намесніка Станіслава Бучынскага з Олшын.

Подпіс: Мікалай Крукоўскі, пісар [Слуцкага замка].

Арыгінал. Стб. м. Філігрань. 1 арк. (арк. 111).

52. а) Фундушавы ліст браслаўскай падкаморынай Ганны Агінскай Вільгельмавай Стэткевічавай царкве Св. Тройцы і заснаванаму пры ёй манастыру ў яе маёнтку Прылукі Мінскага пав. на сяло Стукоцічы з 4 вал. зямлі для фальварка. (У царкве пахаваны былыя ўласнікі маёнтка князі Заслаўскія, Вішнявецкія і Горскія, муж і сын фундатаркі браслаўскі падкаморы Вільгельм Стэткевіч і аршанскі харужы Ян Стэткевіч.) Мінск, 28.12.1635.

Копіі подпісаў: Ганна Агінская Стэткевічавая; Тэадор Друцкі-Горскі, войт мінскі; Крыштаф Стэткевіч, падкаморы браслаўскі; Геліяш Аляксандр Валадковіч.

б) Нататка аб прызнанні гэтага дакумента на ўрадзе Мінскага земскага суда. Без месца, 2.01.1636.

Копіі подпісаў: Марцін Валадковіч, суддзя земскі мінскі; Крыштаф Валадковіч, пісар.

Копія XVIII ст. Пол. м. Філігрань. Ст. сігн.: № 1; 95. 2 арк. (арк. 112—113адв.).

53. Ліст іераманаха Ірынархі, ігумена Густынскага манастыра, да невядомага адрасата з падзякай за «ялмужну» (матэрыяльную дапамогу) манастыру. Манастыр Густынскі з-пад Прылукі Заднепрскай, 27.01.1636.

Подпіс: іераманах Ірынарха, ігумен.

Пячатка на кустодыі не захавалася.

Арыгінал. Стукр. м. Філігрань. 1 арк. (арк. 114).

54. а) Ліст святароў і ктытараў царквы Нараджэння Прасвятой Багародзіцы ў месце Капыль кн. Багуслава Радзівіла аб выбары старшага для нагляду за царквой Івана Ерманавіча Дзеравянкі. Капыль, 28.03.1638.

Копіі подпісаў: Сава Федаровіч, святар капыльскі: Матфцей Казаковіч, войт капыльскі; Сімяон Замара, вікарый (?) царквы капыльскай; Грыгорый Хрысціініч; Пракоп Хрысціініч; Васілей Кірыловіч.

б) Нататка аб прадстаўленні гэтага ліста перад слуцкім архімандрытам, намеснікам Кіеўскай мітраполіі ВКЛ Самуэлем Шыцікам-Залескім. Без месца, 11.03.1639.

Копія подпісу: рукою сваёю ўласнаю.

в) Нататка аб прадстаўленні гэтага ліста перад слуцкім архімандрытам. Без месца, 9.08.1673.

Копія подпісу: Тэадосій Васілевіч, архімандрыт слуцкі, намеснік мітраполіі Кіеўскай у ВКЛ.

г) Нататка аб зацвярджэнні гэтага ліста слуцкім архімандрытам. Без месца, 12.05.1689.

Копія подпісу: Серафіён Палхоўскі, архімандрыт слуцкі, намеснік м[ітраполіі] К[іеўскай].

Копія кан. XVII ст. Стб. м. Без філіграні. Ст. сігн.: «Соборной церкви». 1 арк. (арк. 115).

55. Ліст брацііі Люблінскага брацтва пры царкве Праабражэння Гасподня да Слуцкага брацтва з просьбай аб дапамозе вярнуць да праваслаўя іх царкву, захопленую непрыяцелямі (уніятамі або католікамі). Люблін, 10.03.1639.

Подпіс: Брацiя Брацтва Любельскага Праабражэння Гасподня.

Пячатка на кустодыі не захавалася.

Арыгінал. Стб. (стукр.) м. Філігрань (на арк. 117). 2 арк. (арк. 116—117; арк. 117 — чысты, з адрасам).

56. Ліст брацііі Слуцкага брацтва пры царкве Праабражэння Гасподня да слуцкага архімандрыта з просьбай пакінуць на старым месцы іх брацкага ігумена і не пераводзіць на іншае месца. Манастыр Слуцкага брацтва, 27.02.1639.

Подпіс: брацiя брацтва Слуцкага пры царкве Праабражэння Гасподня.

Арыгінал (чарнавы варыянт). Пол. м. Без філіграні. 1 арк. (арк. 118).

57. Выпіс з кніг Слуцкага замкавага суда. Сазнанне перад слуцкім падстаростам Янам Адляніцкім-Пачобутам айца Гіпаліта Ярашэвіча-Скарыніча і пані Марыны Адзерышанкі (?) Прохаравай Ярашэвічавай аб

перадачы панны Марыны Ярашэвічаўны (пляменніцы Гіпаліта, а ўнучкі Марыны) разам з двума моргамі зямлі за Іллінскай брамай [у Слуцку] у апеку Дзям'яну Якімавічу Шчотчычу і яго жонцы Фабронії Ярашэвічаўне. Слуцк, 12.12.1669.

Пячатка замкавая Слуцкага княства на кустодыі (герб «Пагоня»).

Подпісы: Аляксандр Крукоўскі, пісар; карыгаваў Кунцэвіч.

Арыгінал. Пол. м. Без філіграні. 1 арк. (арк. 119).

58. а) Судовы і падаўчы ліст старадубскага падчашага, дарожскага старосты Грыгорыя Куніцкага, урадніка харужага ВКЛ кн. Багуслава Радзівіла, аб прысуджэнні і падачы ва ўласнасць брацтву Слуцкай царквы Праабражэння Гасподня (Спаскай) паводле старых дакументаў вострава Качова ў Скавышынскай вол., які захапілі падданыя даманаўцы маёнтка Дарогі. (У дакумент упісаны тэкст арэнднага ліста даманаўцаў на востраў Качова ад 5.10.1612 на стб. м.) Дарогі, 20.11.1640.

Пячатка на кустодыі і подпіс Грыгорыя Куніцкага, старадубскага падчашага.

б) Нататкі на затылку з хронікі Яхіма Бельскага ад 1503 і 1508 гг. аб разгроме татарскіх войскаў пад Слуцкам кн. Сімяонам Слуцкім і княжной Анастасіяй Слуцкай. Без месца, [2-я пал. XVII ст.].

Арыгінал. Пол. і стб. м. Філіграні. Ст. сігн.: № 22; 9. 5 арк. (арк. 120—124адв.).

59. а) Ліст-дамова вял. харужага ВКЛ Багуслава Радзівіла слуцкім жыдам Шымону Шаўловічу і Міхелю Мукасею на арэнду ўсяго мыта з мытніцай у местах слуцкіх на два гады, г. зн. мыта гандлёвага, карчомнага, мяснога і іншага у Слуцку і дварах Слуцкага княства, у тым ліку корчмаў, якія належаць Слуцкаму касцёлу, Траецкаму манастыру і іншым цэрквам. Слуцк, 28.05.1641.

Пячатка на кустодыі і подпіс: Багуслаў Радзівіл.

б) Нататка віленскага падстолія Яна Сасноўскага, слугі Б. Радзівіла, аб працягу арэнды мыта тым жа жыдам яшчэ на два гады. Слуцк, 29.06.1644.

Пячатка на кустодыі не захавалася.

Подпіс: Ян Сасноўскі, падстолі віленскі.

Арыгінал. Пол. м. Філіграні. Ст. сігн.: катэгорыя 2-я; з 2-га № 4 і 5; 93. 4 арк. (арк. 125—128адв.; арк. 128 — чысты, з затылкам).

60. Вытрымка (эксцэпт) з кантракта 1641 г. кн. Б. Радзівіла слуцкім жыдам на арэнду мыта, што датычыцца корчмаў Слуцкага касцёла і Св.-Траецкага манастыра. Без месца і даты.

Подпісаў і пячатак няма.

Копія часткі арыгінальнага дакумента, XVIII ст. (?). Пол. м. Філігрань. 1 арк. (арк. 129).

61. а) Прыватны ліст (пісьмо) айца Канановіча да айца ігумена луцкага з падзякай за дапамогу яго царкве. Без месца і даты. Пол. м.

б) Прыватны ліст (пісьмо) айца ігумена нікольскага да айца ігумена луцкага з падзякай за дапамогу і пажаданнямі служыць па першай просьбе. Без месца і даты. Пол. м.

в) Нататка аб нейкай судовай справе [мітрапаліта Кіеўскага?]. Без месца і даты. Стб. м.

г) Позва іераманаху Лявонцію Федаравічу Шыціку-Залескаму, луцкаму ігумену, у духоўны суд Кіеўскага мітрапаліта Пятра Магілы пры Катэдральнай царкве Св. Сафіі [у Кіеве] па скарзе іераманаха Ілярыёна Дарафеевіча, законніка Віленскага брацкага манастыра, аб няслушным абвінавачванні ў самавольным прыняцці Слуцкай архімандрыі, якую скаржнік атрымаў з дазволу мітрапаліта. Прэсвітэрыя капітулы мітрапалітанскай Кіеўскай, 14.12.1642. Стб. (стукр.) м.

д) Ліст (пісьмо) архіепіскапа, мітрапаліта Кіеўскага, Галіцкага і ўсяе Русі, Пячэрскага архімандрыта Пятра Магілы да айца луцкага ігумена з просьбай прыехаць у Варшаву на каралеўскі суд па царкоўных справах. Манастыр Варшаўскі, 1.01.1642 (стары стыль). Пол. м.

Копія подпісу: Пётр Магіла, архіепіскап, мітрапаліт Кіеўскі, Галіцкі і ўсяе Русі, архімандрыт Пячэрскі.

Копіі 2-й пал. XVII ст. Пол. і Стб. м. Філігрань. 2 арк. (арк. 130—131).

62. а) Выпіс з кніг Слуцкага замкавага суда (перад падстаростам Якубам Бароўскім і пісарам Мікалаем Крукоўскім ад імя віленскага падстолія, слуцкага намесніка Яна Сасноўскага). Скарга зямяніна Слуцкага княства Пятра Тышэвіча, уладальніка сяла Грычыновічы, на падданых Слуцкага княства сяла Бярэзнікі, якое на ўтрыманні ковенскага земскага суддзі Давыда Нароўніка, аб захопе зямлі і знішчэнні мяжы, усталяванай у 1641 г. княжацкімі рэвізорамі Андрэем Пристаноўскім і Вацлавам Трэмбашэўскім, якія размяжоўвалі землі Дабрадзееўскай (Добрадзярэўскай?) і Урэцкай валасцей. Слуцк, 14.06.1642.

б) Нататка аб скаргах падданых грычыноўцаў на падданых беразнячан і мікеўцаў у той жа суд у 1652 г. аб захопах зямлі і збіцці сялян. Без месца і даты.

Копія 2-й пал. XVII ст. (гл. арыгінал № 87). Пол. м. Філігрань. 2 арк. (арк. 132—133; арк. 133 — чысты).

63. Выпіс з кніг Ноўгародскага земскага суда ад 1642 г. (число і месяц не пазначаны). Канфірмацыйны (пацвярджальны) ліст віленскага бі-

скупа Абрама Войны ад 01.1642 ліста ўгоды навагрудскага і ішкалдскага плябана Марціна Градоўскага з мітрапалітам Кіеўскім і Галіцкім, Кіеўскім Пячэрскім архімандрытам Пятром Магілай і дзяцелавіцкім ігуменам Ігнаціем Аксенавічам Старушычам у судовай спрэчцы аб праве ўласнасці на в. Малы Лулінец Навагрудскага в-ва, некалі запісаную Ішкалдскаму касцёлу Мікалаем Немiровічам з Уселюба і яго жонкай Альжбетай (у XV ст.). М. Градоўскі паступіў вёску Дзяцелавіцкаму манастыру за атрыманыя ад праваслаўнай капітулы 2000 злотых. Навагрудак, 17.01.1642.

Пячатак і подпісаў няма.

Копія 2-й пал. XVII ст. Стб., лац. і пол. м. Філіграні. Ст. сігн.: да манастырскіх ф[асцыкул] № 1, 16; 31. 4 арк. (арк. 134—137адв.).

64. Ліст (пісьмо) праваслаўнага іерарха Феадора Беражэцкага да брацтва Праабражэння Спасіцеля ў г. Слуцку з абяцаннем наведаць іх у першы тыдзень свята чатырохдзесятніцы. Магілёў, 22.01.1643.

Пячатка на кустодыі (на затылку) не захавалася. Подпіс: Феадор Беражэцкі, уласнаю рукою.

Арыгінал. Струс. м. Філігрань. 2 арк. (арк. 138—139адв.; арк. 139 — чысты, з адрасам).

65. Квітацыйны і асекурацыйны ліст зямяніна ЯКМ Навагрудскага в-ва і Пінскага пав. Грыгорыя Валадковіча панне Харытыне Касцюшкаўне, старшай законніцы Слуцкага кляштара пры царкве Св. Прарока Геліяша (Іллі), аб вяртанні яму обліга на 800 злотых, якi разам з іншай маёмасцю нябожчыца пані Радульская запісала яго Грозаўскаму манастыру пры царкве Св. Яна Евангеліcты. Слуцк, 10.11.1643.

Чатыры пячаткі на кустодыі і подпісы: Грыгоры Валадковіч; Гіляры Дарафеевіч Балоцінскі, архімандрыт княства Слуцкага, ігумен грозаўскі; Грыгоры Куніцкі, падчашы старадубскі; Ян Лазоўскі.

Арыгінал. Пол. м. Філігрань. 2 арк. (арк. 140—141; арк. 141 — чысты).

66. Рэляцыя (справаздача) Яна Пенкальскага паводле загаду віленскага падстолія, [слуцкага намесніка Яна Сасноўскага] падчас інвентарызацыі даходаў Скавышынскай вол. аб расследаванні прыналежнасці вострава Качова па скарзе брацтва Слуцкай царквы Св. Спаса на падданых в. Даманавічы, якія на той час на ўтрыманні Стэфана Ярашэвіча. Даманавічы, 28.11.1644.

Пячатка на кустодыі і подпіс: Ян Пенкальскі.

Арыгінал. Пол. м. Без філіграні. Ст. сігн.: № 24; 3. 2 арк. (арк. 142—143адв.).

67. Той жа тэкст, што ў дак. № 66.

Тагачасная копія. Пол. м. Філігрань. 2 арк. (арк. 145—146; арк. 146 — чысты).

68. Ліст Яна Сасноўскага [слуцкага намесніка], у якім прызначаецца падданым даманаўцам з'явіцца на судовае разбіральніцтва аб востраве Качова ў Слуцку або Івані 1 студзеня 1645 г. у сувязі з тым, што яны па пэўных прычынах не маглі з'явіцца цяпер. Слуцк, 28.12.1644.

Подпіс: Сасноўскі.

Арыгінал. Пол. м. Філігрань. Ст. сігн.: № 1; 2; 4. 1 арк. (арк. 144).

69. Прыватны ліст (пісьмо) законніка Кіеўскай Пячэрскай лаўры Сільвестра Собаля да жыхароў Слуцка Васіля і Івана Скачкевічаў, апекуноў маёмасці нябожчыка Яна (Іллі) Дабранскага, каб перадалі 15 злотых, вінных яму за набытыя нябожчыкам кнігі, удаве былога слуцкага спаскага святара Венядыкта, так як гэтаму святару быў вінен грошы яго сын Цімафей [Собаль]. Магілёў, 27.01.1645.

Пячатка на кустодыі не захавалася. Подпіс: Сільвестэр Собаль, законнік С[вятой] Лаўры Пячэрскай.

Арыгінал. Стб. м. Філігрань. 2 арк. (арк. 147—148адв.; арк. 148 — чысты, з адрасам).

70. Выпіс з кніг Пінскага гродскага суда ад 4.03.1645. Рэляцыйны квіт енерала ЯКМ Пінскага пав. Аляксандра Альпінскага аб падачы атварыстага (адкрытага) ліста ад кажангарадоцкага старосты Астафія Ігнатовіча ў Дзяцелавіцкім манастыры Наўгародскага в-ва для Кіеўскага мітрапаліта Пятра Магілы і дзяцелавіцкага ігумена Юзафа Кананoвіча-Гарбацкага з просьбай адтэрмінаваць падкаморскае размежаванне земляў манастырскіх дзяцелавіцкіх і лулінецкіх падданых з землямі кажангарадоцкіх падданых, якія належаць крэпіцкаму і жыжморскаму старосце графу Тэадору Тарноўскаму ў сувязі з абраннем апошняга паслом на Варшаўскі Сойм 1645 г. ад Серадзкага в-ва. Без месца, 28.02.1645.

Пячатка кустадыйная (1786) Пінскага гродскага суда і пінскага старосты Ксаверыя Хамінскага.

Подпісы (1786 г.): звяраў ІГС Наздрына-Плотніцкі, РЗГПП (рэгент земскі і гродскі пав. Пінскага); чытаў з актаў Юзаф Сачкоўскі, Ін. ГПП (інстыгатар (?) гродскі пав. Пінскага).

Арыгінал выпіса, выдадзенага з актаў 14.10.1786. Стб. м. (пол. літ.) і пол. м. Філіграні. 2 арк. (арк. 149—150).

71. а) Выпіс з кніг Капыльскага замкавага суда пільнасці Стэфана Ярашэвіча і Васіля Скачкевіча, абываталяў места Слуцка, аб нез'яўленні ў тэрмін 8.03.1645 у Капыльскім замку падданых Скавышынскай вол. з сяла Даманавічы ў справе аб карыстанні імі даходамі з вострава Качова без ніякай павіннасці ўласніку вострава Слуцкай царкве Св. Спаса. Капыль, 9.03.1645.

Пячатка на кустодыі ўрада Капыльскага замка (?) (кепскай якасці).

Подпісы: Міхал Карэва; Крыштаф Svіда (ураднікі ад капыльскага старосты Яна Аляксандра Карэйвы); скарыгаваў Валодзька.

б) Ліст [слуцкага намесніка Яна] Сасноўскага аб прызначэнні штрафу 100 коп грошаў на падданых даманаўцаў за няяўку ў суд, пасылцы рэвізораў у Дарожскую вол., у т. л. і наконт вострава Качэва, і перанясенні судовага разбіральніцтва на новы тэрмін — дзень Св. Пятра, «свята рускага» ў Слуцку. Без месца, 26.03.1646.

Подпіс: Сасноўскі.

Арыгінал. Пол. м. Філігрань. Ст. сігн.: № 2; 4:5; 16. 1 арк. (арк. 151—151адв.).

72. а) (№ 4). Той жа тэкст, што ў дак. № 71а.

б) (№ 4, спраўлена з № 5). Той жа дакумент, што № 71б.

в) (№ 1). Супліка (скарга) служыцеляў Слуцкай Спаскай царквы да кн. [Багуслава Радзівіла] з просьбай аб дапамозе ў справе з падданымі Скавышынскай вол. аб востраве Качэва. Да суплікі дзве прыпіскі: 1) Аборскага, што князь адсылае справу на вырашэнне пана слуцкага старосты; 2) без подпісу, што рэвізоры ад пана старосты маюць прыехаць у Дарогі для вырашэння справы. Слуцк, 17.08.1644.

г) (№ 2). Той жа тэкст, што ў дак. № 68.

д) (№ 6). Рэвізорскі ліст пастановы рэвізораў, пасланых віленскім падстоліем Янам Сасноўскім, аканомам маёнткаў харужага ВКЛ кн. Багуслава Радзівіла, аб парадку карыстання і выплаты падаткаў падданымі сяла Даманавічы Скавышынскай вол. м-ка Дарогі з вострава Качэва ўласніку вострава Слуцкай Спаскай царкве паводле ранейшых дэкрэтаў. Слуцк, 15.10.1646.

Копіі подпісаў: Самуэль Лязніцкі; Яраш Тамковіч (рэвізоры); зацвярджаю гэты ліст рэвізорскі: Ян Сасноўскі, падстолі віленскі.

е) (№ 3). Той жа тэкст, што ў дак. № 75а.

Копіі XVIII ст. Пол. м. Філігрань. 2 арк. (арк. 152—153адв.).

73. Прыватны ліст (пісьмо) ігумена Кіеўскага Пустыннага манастыра Св. Мікалая Ісаіі да брацііі Слуцкага царкоўнага брацтва [Св. Спаса] з паведамленнем, што іх ліст перададзены айцу мітрапаліту Кіеўскаму і той хутка адкажа на яго. Кіеў, з [Сабора] Св. Сафіі, 10.05.1645.

Подпіс: Ісаія, ігумен м[анастыра] Св. Мікалая Пустыннага Кіеўскага.

Пячатка на кустодыі (на затылку) не захавалася, але добра захаваўся яе адбітак на чырвонай падкустадыйнай мастыцы.

Арыгінал. Пол. м. Філігрань. 2 арк. (арк. 154—155адв.; арк. 155 — чысты, з адрасам).

74. Пратакольныя запісы пасяджэнняў і пастаноў [Слуцкага Спаскага] брацтва наконт куплі дрэва на будоўлю святару, адсуджэнні камня, воску ад мытнікаў і каморы, легаванай ад Дэдэцкага, аб найме чалавека для дазору ўбогіх у брацкім шпіталі і інш. Без месца, 11 студзеня, 14 чэрвеня і 20 снежня 1646 г.

Без пячатак і подпісаў.

Арыгінал. Стб. м. Без філіграні. 1 арк. (арк. 156).

75. а) Ліст-абвестка віленскага падстолія, [слуцкага старосты] Яна Сасноўскага да даманаўскіх падданых двара Дарожскага, каб 26.03.1646 з'явіліся ў Слуцку перад яго ўрадам у справе з парафіянамі Слуцкай брацкай царквы [Св. Спаса] аб праве ўласнасці на засценак Востраў Качова. Слуцк, 19.03.1646.

Пячатка на кустодыі і подпіс: Ян Сасноўскі, падстолі віленскі.

б) Нататка на затылку аб падачы [слуцкім] урадавым віжам Шыманам Андрэевічам гэтага ліста-абвесткі войту і падданым даманаўскім. Без месца, 26.03.1646.

Подпіс: М. Крукоўскі, пісар [Слуцкага замка].

Арыгінал. Пол. м. Філігрань. Ст. сігн.: № 3; 10. 1 арк. (арк. 157—157адв.).

76. а) Ліст-абвестка Яраша Тамковіча і Самуэля Лязніцкага, рэвізораў ад віленскага падстолія [Яна Сасноўскага], да дарожскіх дзяржаўцаў Базыля Тышэвіча і Яна Лаўрэнчовіча з паведамленнем, што яны прысудзілі востраў Качова [Слуцкай] царкве Св. Спаса, з якога, а таксама з вострава Хадычыцы падданыя даманаўцы за арэнду павінны плаціць царкве пэўныя падаткі. Слуцк, 15.10.1646.

б) Квітацыйная нататка на адвароце слуцкіх братчыкаў царквы Св. Спаса аб атрыманні 10 вёдраў мёду за 1646 г. ад дарожскіх дзяржаўцаў за карыстанне даманаўцамі востравам Качова. Слуцк, 28.11.1646.

Подпісы: Сымон Ваўковіч (пол. м.); Васілей Скачкевіч (стб. м.).

Арыгінал. Пол. м. Філігрань. 1 арк. (арк. 158—158адв.).

77. Квітацыйны ліст старадубскага падчашага Грыгорыя Куніцкага з Вялікіх Куніц і яго жонкі Гальшкі Дэмбоўскай панне Харытыне Касцюшкаўне, ігуменні манастыра Св. Геліяша ў Слуцку, і законніцам манастыра ў сувязі з вяртаннем Куніцкім манастыра Морач у Слуцкім княстве Навагрудскага в-ва з вёскамі Бабічы і Ананчыцы, карчмой, перавозам і інш., што законніцы атрымалі ад іх у заставе ў 3000 злотых. Слуцк, 23.04.1646.

Подпісы: Грыгоры Куніцкі з Вялікіх Куніц, падчашы старадубскі; Гальшка Дэмбоўская Грыгоравая Куніцкая, падчашыная старадубская; Самуэль Сулімоўскі; Мікалай Крукоўскі (усе — пол. м.); Ян Загароўскі (стб. м.).

Арыгінал. Пол. м. Філігрань. Ст. сігн.: № 8; 23; 1817 г. № 8; 28. 2 арк. (арк. 159—160адв.; арк. 160 — чысты, з затылкам).

78. а) Фрагмент (апошні аркуш) прадажнага ліста Якуба Прашыцкага і яго жонкі Зофіі Свідэрскай Фёдару Андрэевічу і яго жонцы Аўдоцці Філіповічаўне на нейкую маёмасць. Навагрудак, 25.01.1647. (гл. дак. № 79).

Пячатка на кустодыі Я. Прашыцкага.

Подпісы: Якуб Прашыцкі; Зофія Свідэрская Прашыцкая; Шчасны Ялча(?); Крыштаф Свідэрскі; Ян Свідэрскі.

б) Нататка на затылку аб актыкацыі Якубам Ярашавічам Прашыцкім і яго жонкай гэтага ліста ў кнігах Навагрудскай ратушы (магістрата). Без месца, 26.01.1647.

Подпісы: Базылі Яхімовіч, войт места навагрудскага; Мікалай Багдановіч, райца [навагрудскі] і на месцы пісарскім.

Арыгінал. Пол. м. Філігрань. Ст. сігн.: № 2; 8; 14. 1 арк. (арк. 161).

79. [Выпіс з кніг урадавых месцкіх Навагрудскіх]. Сазнанне славетных Ждана Капяевіча і Крыштафа Навамескага, райцаў, аб падачы ва ўласнасць навагрудскаму райцу славетнаму Фёдару Андрэевічу і яго жонцы Аўдоцці Філіповічаўне дома з пляцам у месце Навагрудку на завулку з вул. Траецкай да студні Рацоўля, які побач з домам навагрудскага бурмістра Сямёна Філіповіча, паводле прадажнага ліста Якуба Ярашавіча Прашыцкага і яго жонкі Зофіі Янаўны Свідэрскай. Навагрудак, 26.01.1647.

Пячатка на кустодыі месцкая Навагрудская (з гербам Навагрудка «Архангел Міхаіл»).

Подпіс: Мікалай Багдановіч, райца і на месцы пісарскім.

Арыгінал. Пол. м. Філігрань. 1 арк. (арк. 162—162адв.).

80. Выпіс з кніг Пінскага гродскага суда. Скарга Івана Дашкевіча-Гладкага, ураднiка маёнтка Дзяцелавіцкага і Лулінецкага Дзяцелавіцкага манастыра, ад імя ігумена гэтага манастыра айца Інацэнція Гізеля (?), кіеўскага рэктара, на віленскага мешчаніна Марціна Фаненду, які трымае арэндай маёнтак Кажангарадок Навагародскага в-ва ад нябожчыка крэпіцкага старосты Тэадора Тарнаўскага, аб нападзе сялян і баяр Кажангарадоцкай вол. на манастырскія палі Манцаў Дубок і Табарова Ніва, пакашэнні і знішчэнні пасеваў. Таксама рэляцыйны квіт енерала ЯКМ Пінскага пав. Яна Саваневіча ад 11.08.1647 агляду вышэйапісаных шкодаў. Пінск, 26.08.1647.

Пячатка кустадыйная (1786 г.) Пінскага гродскага суда і пінскага старосты Ксаверыя Хамінскага.

Подпісы (1786 г.): І. Г. С. Наздрына-Плотніцкі, РЗГПП (рэгент земскі і гродскі пав. Пінскага); чытаў з актаў Юзаф Сачкоўскі, ІГПП (інстыгатар (?) гродскі пав. Пінскага).

Арыгінал выпіса, выдадзенага з актаў 17.10.1786. Стб. м. пол. літ. Філіграні. 2 арк. (арк. 163—164).

81. а) Ліст-кантракт архімандрыта Слуцкага княства, грозаўскага ігумена Гіларыёна Дарапховіча Балоцінскага жыду Давіду Якубавічу на арэнду піўнога шынка з пляцам і будаваннем у архімандрыцкім мястэчку Траецкім, а таксама канона мядовага Благавешчанскага і Свята-Траецкага на тры гады за 510 злотых. Слуцкі манастыр Св. Тройцы, 1.10.1647. (Гл. тагачасную копію № 102.)*

Копія подпісу: Гіляры Дарапховіч Балоцінскі, архімандрыт слуцкі, ігумен грозаўскі.

б) Ліст віленскага стольніка, слуцкага намесніка Яна Сасноўскага пацвярджэння траецкаму арандатару жыду Давіду Якубавічу па смерці слуцкага архімандрыта Варфаламея Скачкевіча і працягу на тры гады арэнды карчмы ў мястэчку Траецкім. Слуцк, 8.01.1654. (Гл. тагачасную копію № 101.)*

Копія подпісу: Ян Сасноўскі, стольнік віленскі.

Копія XVIII ст. Пол. м. Філігрань. 2 арк. (арк. 165—166).

82. Прыватны ліст (пісьмо) Абрагама Пшэторскага [ураднiка м-ка Дарогі, які трымае пан сакратар ЯКМ (без імя)] да Слуцкага брацтва Св. Спаса аб няведанні інфармацыі аб мядовай і грашовай дані на брацтва з скавышынскіх падданых сяла Даманавічы, акрамя дані з асобнага вострава Хадычычы. Дарогі, 6.04.1648.

Кустадыйная пячатка і подпіс: Абрагам Пшэторскі.

Арыгінал. Пол. м. Без філіграні. 1 арк. (арк. 167).

83. Прыватны ліст (пісьмо) А. Пшэторскага да Базылія Скачкевіча і Сямёна Ваўковіча, братчыкаў Слуцкага брацтва Св. Спаса, з паведамленнем, што п. сакратару ЯКМ (без імя) пададзены разам з падданымі даманаўцамі востраў Хадычыцы, а востраў Качова, які належыць Слуцкай царкве Св. Спаса, яму не пададзены і за яго не адказвае. Без месца, 24.04.1648.

Пячатка на кустодыі захавалася часткова.

Подпіс: Абрагам Пшэторскі.

Арыгінал. Пол. м. Без філіграні. 1 арк. (арк. 168).

84. Прыватны ліст (пісьмо) А. Пшэторскага да абываценя места Слуцка Базылія Скацкевіча (у адрасе; у загалоўку дакумента — пан Шчакатовіч) з выбачэннямі за непрысылку мёду з вострава Качова на царкву Св. Спаса ў сувязі з запозненым атрыманнем ліста ад паноў рэвізораў аб даніне, які ліст затрымаў даманаўскі падданы нябожчык Пархом. Даманавічы, 1.06.1648.

* Гэтыя нумары будуць апісаны ў наступным выпуску БАШ. — *Рэд.*

Кустадыйная пячатка і подпіс: Абрагам Пшэторскі.

Арыгінал. Пол. м. Філігрань. 2 арк. (арк. 169—170адв.; арк. 170 — чысты, з адрасам).

85. а) Ліст слуцкай мяшчанкі Магдалены Матыяшаўны Папмейзаўны, былой Станіслававай, а цяпер Янавай, злотнікавай, аб продажы слуцкім мяшчанам і братчыкам Стэфану Ярашэвічу, Сымону Ваўковічу, Васілю Скачкевічу і ўсяму брацтву царквы Св. Спаса дома з пляцам у месце Старым Слуцкім у Рынку каля гасціннага дома, якія ёй дасталіся пасля смерці маці Евы Андрэевай, млынаровай, за 400 злотых. Слуцк, 31.07.1648.

Подпісы: Ціхан Баткел (стб. м.); Станіслаў Целігоўскі (пол. м.); Мікалай Крукоўскі (пол. м.); Марцін Крукоўскі (пол. м.).

б) Нататка на затылку аб прызнанні гэтага ліста на ўрадзе [Слуцкага замка]. Без месца, 1.08.1648.

Подпісы: Станіслаў Целігоўскі, падстароста (пол. м.); Мікалай Крукоўскі, пісар (стб. м.).

Арыгінал. Стб. м. Філігрань. 2 арк. (арк. 171—172адв.).

86. Прыватны ліст (пісьмо) іераманаха Ісаіі Торскага, ігумена Густынскага манастыра, да браціі Слуцкага брацтва з паведамленнем аб разбурэнні манастыра непрыяцелем і просьбай аб дапамозе для манастырскай царквы Св. Тройцы, якая адбудоўваецца. Манастыр Густынскі Св. Тройцы, 20.10.1648.

Пячатка на кустодыі (на затылку) не захавалася. Подпіс: іераманах Ісаія Торскі, ігумен густынскі.

Арыгінал. Стукр. м. Філігрань. 2 арк. (арк. 173—174адв.; арк. 174 — чысты, з адрасам).

87. Той жа тэкст, што ў дак. № 62а. Слуцк, 14.06.1642.

Пячатка на кустодыі слуцкага падстаросты Якуба Бароўскага.

Подпіс: Мікалай Крукоўскі, пісар [Слуцкага замка].

Арыгінал. Пол. м. Без філіграні. 2 арк. (арк. 176—177адв.; арк. 177 — чысты, з затылкам).

88. Фундушавы ліст жыхара места Слуцка Іаана Скачкевіча Слуцкай саборнай царкве Праабражэння Гасподня, слуцкаму пратапопу Іаану Бакачычу і ўсяму брацтву на 1000 злотых і шпіталю пры царкве на 60 злотых штогод. Слуцк, 5.07.1649.

Тры пячаткі прывесістыя Іаана і Васілія Скачкевіча і Капітулы Слуцкай саборнай царквы не захаваліся.

Подпісы: Іаан Дмітравіч Скачкевіч; Іаан Бакачыч, пратапоп слуцкі; Васілей Дмітравіч Скачкевіч; Іаан Мінковіч, святар «рождественный»; Кандрацей Мінькевіч, святар варварынскі; Семіён Якавовіч, дыякан царквы саборнай слуцкай; Сімяон Ваўковіч, войт слуцкі.

Арыгінал. Пергамін. Цркслав. і стб. м. Без філіграні. Ст. сігн.: «Соборной Слуцкой [церкви], № 25». 1 арк. (арк. 178).

[1] Пятровіч Н. Слуцкі Троіцкі манастыр / Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 6. Ч. I. Мн., 2001. С. 352—353.

[2] Казлоўскі П. Р. Алелькавічы / Там жа. Т. 1., Мн., 1993. С. 101.

[3] Минская старина. Вып. четвертый. Труды Минского церковного историко-археологического комитета (Тройчанский архив). Мн., 1913.

Т. В. Буевич

ПРИНЦИПЫ КОМПЛЕКТОВАНИЯ АРХИВОВ ОБЛАСТНЫХ КОМИТЕТОВ КПБ ДОКУМЕНТАМИ ПО УЧЕТУ ЛИЧНОГО СОСТАВА

В недавнем прошлом госархивы Беларуси, решая вопросы комплектования, ставили своей целью принимать в первую очередь документы, раскрывающие историю государственных учреждений, промышленных предприятий, общественных и других организаций. Именно они виделись источниками изучения истории страны в целом. Что же касается документов, касающихся рядовых граждан, то их прием на постоянное хранение не предусматривался. Это привело к тому, что в условиях нынешнего возросшего интереса к генеалогии отложившиеся в государственных архивах материалы не могут помочь пользователям. Стала еще более актуальной данная проблема в связи с выплатами различных пособий и компенсаций.

Все это в равной мере следует отнести и к документам, составляющим Архивный фонд КПСС (КПБ) и в 1992 г. интегрированным в состав НАФ РБ. Они являются важным источником по изучению не только политической, социально-экономической и культурной истории Беларуси, но и содержат ценную информацию, касающуюся личной жизни граждан. Заметим, кстати, что материалы по учету личного состава членов КПБ, интегрированные в областные государственные архивы, составляют более половины от всех принятых на хранение документов партийных комитетов и организаций[1].

Закрытость партийного делопроизводства привела к тому, что сегодня работники госархивов не всегда в состоянии удовлетворить запросы бывших членов КПБ, желающих восстановить сведения из своей биографии на основе учетных партдокументов. Следует отметить, что последние не идентичны тем, которые принято называть документами по личному

составу. Будучи одной из форм контроля за расстановкой кадров и выполнением ими партийных обязанностей, учет коммунистов позволял иметь информацию о численности и качественном составе КПБ. Ведение учета включало в себя несколько специальных делопроизводственных систем: единого партбилета, единого партучета и партстатистики и др.

Известно, что вопрос о единых принципах оформления членства в РСДРП(б) встал после февраля 1917 г., когда партия вышла из подполья. В марте 1917 г. были введены членские карточки (билеты), но до 1919 г. они не имели единого образца: каждая организация изготавливала их по своему усмотрению и с самостоятельной нумерацией. Это привело к тому, что установить точное количество коммунистов в стране не представлялось возможным.

На январском (1920) пленуме ЦК КПБ(б) была утверждена единая форма партбилета, а затем на IX съезде партии, состоявшемся в этом же году, принято решение, что «в основу учета должна быть положена система единого партийного билета»[2]. В этом же 1920 г. ЦК РКП(б) утвердил «Положение о едином партбилете», после чего понятие «партдокументы» стало пониматься как комплекс взаимосвязанных документов специального образца, определявших принадлежность к РКП(б)—ВКП(б)—КПСС и служивших способом контроля-учета их выдачи и использования. Это были документы строгой отчетности, бланки которых с единой нумерацией могли изготавливаться только ЦК партии и затем рассылаться в местные парткомитеты.

При выдаче партбилета за ним закреплялся определенный номер всего комплекса партдокументов, который сохранялся на все время пребывания человека в партии, даже если ему были выданы затем новые документы за другим номером. Бланки партийных билетов для нацкомпартий (с 1952 г. — компартий союзных республик) печатались на русском и белорусском языках.

В июле 1920 г. ЦК РКП(б) предложил ввести всем губкомам партии единый партбилет в своих организациях при одновременном проведении партийной перерегистрации (прошла в 1921 г.), которая, по сути, была первой чисткой партии[3]. Выдавать билеты с этого периода разрешалось и районным комитетам партии.

После упорядочения выдачи и учета партдокументов перед РКП(б) встал вопрос о создании системы учета своих членов. Попытка перехода на единую карточную систему учета коммунистов была впервые осуществлена в 1926 — феврале 1927 г[4]. Считалось, что она вытекала из принципа демократического централизма и что такая «организация учета коммунистов являлась необходимой мерой укрепления дисциплины в партии, повышала

ее роль и авторитет в политической системе советского общества»[5]. Однако окончательное ее установление относится к середине 1930-х гг., после подведения итогов прошедшей в этот период очередной чистки партии и проверки партдокументов. Среди выявленных недостатков учета личного состава, существовавшего до 1936 г., были выделены как негативные следующие моменты: предоставление прав персонального учета первичным парторганизациям; отсутствие контроля за работой с учетной карточкой горкомов, райкомов, связи партбилета и учетной карточки, правильного учета в случаях перемещения членов партии и, что считалось самым важным, контроля и личного участия руководителей партийных организаций в «важнейших моментах жизни члена партии — передвижении на другую работу, приеме и снятии с учета, приеме и исключении из партии»[6]. Но особо обращалось внимание на то, что учетная карточка не была связана с партбилетом и что «…пользуясь неорганизованностью партийного учета … чуждые элементы … проникли в ряды партии»[7]. Система единого партучета была провозглашена одним из рычагов организационно-партийной работы и взята под особый контроль ЦК. С этого момента две специальные системы партийного документооборота — системы единого партбилета и единого партучета — перестали существовать как самостоятельные системы, поскольку учетная карточка стала входить в комплекс партдокументов и имела номер, одинаковый с номером партбилета.

Порядок работы с партдокументами определялся Уставом партии и инструкциями к нему, решениями и постановлениями съездов партии и ЦК КПСС. Для «Системы единого партбилета» это были: разделы уставов партии, регламентирующие права и обязанности членов и кандидатов в члены партии; инструкции о порядке учета и выдачи партийных билетов и кандидатских карточек установленного образца, утвержденные ЦК КПСС в 1939, 1956, 1962, 1967 (в 1968 г. вышло разработанное сектором единого партбилета ЦК КПСС приложение к ней, касающееся примерных записей основания выдачи партийных документов), 1975 и 1991 гг. В периоды обмена партийных билетов действовали инструкции, определявшие порядок проведения обмена партбилетов старого образца на новые. Инструкции строго определяли порядок учета и способы заполнения граф партдокументов, регламентировали информацию, которую необходимо было в них внести. Выходили даже типовые формы «Оснований к заполнению граф партдокументов»[8].

В 1953 г. Отдел партийных, профсоюзных и комсомольских органов ЦК КПСС выпустил памятку о технике заполнения партийных документов образца 1954 г.

Таким образом, с 1937 г. система единого партбилета включала в себя следующие документы: регистрационные карточки (существовали до 1972 г.), на основе которых учитывались сведения о персональной принадлежности выданных партдокументов; отчетные карточки, которые являлись по существу копиями учетных карточек коммунистов и служили оправдательными документами на заполненные партдокументы; учетные карточки, являвшиеся основой персонального учета коммунистов в горкомах, райкомах партии; партбилеты, определявшие принадлежность к КПСС. Каждый из четырех партдокументов имел один и тот же номер. На руки коммунисту выдавался только партбилет.

Заполнение партийных документов производилось работниками райкомов, горкомов, ответственных за учет коммунистов, в отдельной комнате, куда никто из посторонних не допускался, в том числе и коммунисты, на которых заполнялись партдокументы. В партдокументах не допускались никакие исправления и помарки. В случаях, когда на члена или кандидата в члены партии были ошибочно заполнены документы, имеющие разные номера, или в одном из них были допущены помарки (исправления), или один из трех документов был утерян, необходимо было погашать (уничтожать) весь комплекс документов. Все три документа скреплялись печатью партийного органа, которая ставилась специальной мастикой, полученной из ЦК ВКП(б)—КПСС.

Заполнение партийных документов, за исключением регистрационной карточки, производилось только специально присланными из ЦК ВКП(б)—КПСС чернилами; при этом запрещалось пользоваться промокательной бумагой.

На системе единого партбилета базировался персональный учет состава и движения партийных организаций. Его основой, как уже отмечалось, стала введенная при обмене партийных документов в 1936 г. учетная карточка. До этого ответственными за персональный учет коммунистов были секретари первичных парторганизаций. После обмена он велся только горкомами, не объединявшими райкомы партии городов, и райкомами партии, где и хранились эти карточки, а также первичными парторганизациями, парткомам которых предоставлялись права райкомов по вопросам приема в КПСС, ведения учета членов и кандидатов в члены партии, рассмотрения персональных дел коммунистов. Правда, с января 1991 г. такой порядок был отменен: решение о постановке на учет членов КПСС стали принимать первичные парторганизации, хотя учетные карточки продолжали храниться в горкомах, райкомах.

С момента введения единой учетной карточки персональный учет парткомитеты вели следующим образом:

а) учетные карточки членов и кандидатов в члены партии располагались в картотеке учетных карточек, где они систематизировались по первичным партийным организациям, при этом учетные карточки членов и кандидатов в члены партии каждой первичной партийной организации располагались отдельно и в алфавитном порядке;

б) для текущих справочных целей в райкомах, горкомах составлялись алфавитные карточки установленной ЦК ВКП(б)—КПСС формы, в которых отмечалось, в какой первичной парторганизации состоит член или кандидат в члены партии или куда он выбыл. Карточки располагались в строго алфавитном порядке и разделялись на две части: в первой — находились карточки наличного состава партийной организации, в другой — карточки выбывших из организации членов и кандидатов в члены партии (архивная картотека). Уничтожать их запрещалось;

в) для разработки статистических данных о составе и движении городской, районной партийной организации на каждого члена и кандидата в члены партии заполнялась по данным их учетных карточек статистическая карточка установленной ЦК ВКП(б)—КПСС формы. Картотека статистических карточек разделялась также на две части: в первой находились карточки наличного состава партийной организации, расположенные по первичным парторганизациям (отдельно членов и отдельно кандидатов в члены партии и по алфавиту), в другой — карточки выбывших из организации членов и кандидатов в члены партии с разделением их на группы по причинам снятия с учета (выбывшие в другие районы, исключенные и механически выбывшие из партии и т. д.). В 1939 г. было оговорено, что внутри каждой группы карточки располагались в хронологическом порядке.

Для правильного учета каждого кандидата и члена партии, а также регистраций всех изменений в составе партийных организаций райкомы, горкомы систематически вносили в учетные карточки коммунистов записи об изменениях в их учетных данных, например, об изменениях в образовании, специальности, издании научных трудов и сделанных изобретениях; об изменениях в знании языков и т. п. Данные записи, которые получили название «дополнительных», вносились в учетные карточки на основании извещения секретаря первичной парторганизации об изменениях в учетных данных коммунистов или выписок из решений вышестоящих парткомитетов и партийных комиссий. Они хранились в специальных папках (дело «Основания для дополнительных записей в учетные карточки членов и кандидатов партии»), где подкладывались в хронологическом порядке их поступления и нумеровались единым порядковым номером, который обозначался в учетной карточке, в графе «основание записи». В 1960-х гг. наличие единого дела было отменено: устанавливалось только, что данные

документы хранятся в специальных папках. В графу «основание записи» сведения о местонахождении документов в деле не заносились.

С 1991 г. основанием для внесения изменений в учетные партдокументы стали являться только «Карточки персонального учета в первичной парторганизации». Хранение учетных карточек допускалось только в несгораемых или железных шкафах и только отдельно от других документов. С середины 1970-х гг. погашенные учетные карточки коммунистов разрешалось не уничтожать, а использовать в справочной работе партархивов. Это правило еще раз было закреплено нормативно-методическими документами, появившимися в начале 90-х гг., и, таким образом, ряд партархивов, в частности Витебского обкома КПБ, получил на хранение массив учетных карточек коммунистов, которые до сих пор используются Госархивом Витебской области и при наведении архивных справок.

В первичных парторганизациях учет коммунистов велся двумя способами: по книге (с 1939 г. — еще и по спискам) установленной ЦК ВКП(б)—КПСС формы, и «Карточкам персонального учета в первичных парторганизациях». Способ учета определялся типом первичной парторганизации и количеством ее членов: в небольших парторганизациях использовали списки, в крупных — карточки. Последние не являлись партийными документами и хранились в парткоме или у секретаря первичной парторганизации.

Книги, списки и карточки велись секретарем. В партгруппах списки разрешалось вести по произвольной форме, но с обязательным включением граф о партстаже, номер документа, датам приема и снятия с учета. Списки и карточки переписывать не рекомендовалось. В тех случаях, когда список заканчивался, заводился новый. При этом фамилии коммунистов, стоящих на учете, из предыдущего списка переносились в новый, и в конце старого делалась запись типа «Список закрыт, продолжение учета см. в списке № 2», после чего ставилась подпись секретаря. В графе «Дата снятия, куда выбыл» делалась запись типа «Перенесен в список № 2, порядковый № 1».

Внесение изменений в учетные данные коммунистов происходило в первичных парторганизациях следующим образом: каждый член и кандидат в члены партии, в учетных данных которого произошли изменения, обязан был сообщать о них секретарю первичной парторганизации, который заполнял специальный бланк — «Сообщение/Извещение об изменениях в учетных данных» — и направлял его секретарю горкома, райкома, делая одновременно отметку об изменении в «Карточке персонального учета коммуниста в первичной парторганизации».

Хранение документов по учету в первичных парторганизациях велось на тех же принципах, что и хранение документов по персональному учету в горкомах, райкомах партии. Обкомы партии персонального учета

не вели. Вместе с тем они контролировали количественный и качественный состав всей областной организации КПБ на основе сведений, концентрировавшихся в документации системы единого партучета. Такое ведение учета получило название партстатистики. Она велась на основе статистических форм, утвержденных ЦК партии, и содержала сведения о социальном, национальном составе парторганизации, количестве принятых и исключенных из партии, количестве первичных парторганизаций и парткомитетов на территории города, района, области и т. п. В отличие от системы единого партучета ее цель была — контролировать деятельность партийной организации в целом, а не отдельных ее членов[9].

Система единой партстатистики стала складываться после октября (1917). Начало ее было положено проведением осенью 1921 г. (в связи с введением партбилета единого образца) Всероссийской перерегистрации членов партии. Большое значение в становлении данной системы имело совещание секретарей губкомов и обкомов партии, проведенное в декабре 1921 г., посвященное организационно-партийным вопросам. Итогом его явилась разработка целой серии циркуляров, положений и инструкций по учету и распределению членов РКП(б) и введение в 1922 г. обязательных общепартийных форм отчетности. Сведения, включаемые в них, а также сроки их предоставления менялись в зависимости от обстановки и потребности в соответствующих данных.

Базой для составления статотчетов в горкомах, райкомах, кроме персональных статистических карточек, служили «Карточки первичных парторганизаций (форма № 8)». Карточка заводилась на каждую первичную организацию и содержала сведения о дате ее создания, сменяемости в ней секретарей, количестве членов партии, стоящих на учете по состоянию на 1 января каждого года. При этом инструкция по учету членов и кандидатов в члены партии устанавливала общие правила составления данных отчетов, но в отличие от работы с персональной учетной документацией не давала рекомендаций по заполнению граф, за исключением отдельных случаев.

В основе начала работы с документами по учету личного состава партии лежало несколько причин. Первая — это обмен партдокументов. Обмен партдокументов не предполагал изменений в системе учета коммунистов. Изменению подвергались только формы бланков партдокументов. В истории партии они так и назывались: партдокументы образца, например, 1954 г. (заменены в связи с переименованием ВКП(б) в КПСС), образца 1973 г. (заменены в связи с истечением срока, на который были рассчитаны старые партдокументы). Обмен кандидатских карточек не производился. Обмены проводились по решению либо съезда партии, либо пленумов ЦК. Образец получал наименование по году проведения об-

мена. Следует отметить, что в 1920—1930-е гг. он сопровождался чистками личного состава партии. При проведении обмена руководствовались инструкциями о проведении обмена партийных документов членов и кандидатов в члены партии. После завершения обмена ЦК КПСС утверждал инструкции по работе с документами нового образца.

Другой причиной начала работы по заполнению партдокументов являлось утверждение горкомом, райкомом решения первичной парторганизации о приеме в ряды партии новых членов. Прием осуществлялся в порядке, устанавливаемом Уставом партии, и только той организацией, которая действовала в данном учреждении, в организации или на предприятии. Устав определял, что вступить в члены можно, пройдя кандидатский стаж, необходимый для того, чтобы испытуемый мог ознакомиться с Программой, Уставом партии и чтобы первичная парторганизация могла проверить личные качества вступающего. Следует отметить, что самостоятельный раздел, посвященный правам и обязанностям кандидатов партии, в Уставе появился только в 1939 г. С этого времени было четко определено, что он длится 1 год (в отдельные периоды — с возможностью продления еще на год), а порядок приема в кандидаты (индивидуальный прием, представление рекомендаций, решение первичной парторганизации о приеме и его утверждение соответствующим парткомитетом) стал соответствовать порядку приема в члены партии. Кандидаты принимали участие в работе руководящих органов парторганизации, но имели только право совещательного голоса. Кандидату могло быть отказано в приеме в члены ВКП(б)—КПСС.

Последний Устав партии не оговаривал наличие кандидатского стажа. Однако в нем записано, что по усмотрению первичной парторганизации может быть установлен испытательный срок до одного года[10].

До середины 1930-х гг. в состав дела по приему в партию входили: анкета-заявление, куда вписывались рекомендации, и выписка из решения партсобрания или парткомитета о приеме в члены ВКП(б). Затем группа документов, представляемых в партком или бюро первичной парторганизации для начала рассмотрения вопроса о приеме кандидатом или членом партии (состав документов был одинаковый), значительно расширилась и стала включать в себя: личное заявление; анкету (заполнялся стандартный бланк); автобиографию; рекомендации (в количестве, определенном Уставом).

В 1990 г. в состав дела по приему в партию снова изменился: в него входили только письменное заявление и анкета. Личное дело вступающего членом или кандидатом в члены партии, в случае его рассмотрения, дополнялось выпиской из решения собрания первичной парторганизации.

Личные дела по приему в партию можно разделить на две группы: а) принятых в члены КПСС и б) лиц, которым отказано в приеме. Последняя группа дел для утверждения в вышестоящий парторган не направлялась и, следовательно, не являлась основанием для работы с партдокументами. Однако если в приеме было отказано уже в горкоме, райкоме партии, то такие личные дела до середины 1960-х гг. подлежали постоянному хранению в партархивах.

В партдокументах находили отражение и факты о привлечении к партвзысканиям и об исключении из партии. Причины и порядок привлечения к партвзысканиям, как и проведение так называемых чисток (до 1939 г.), устанавливались Уставом партии[11]. XVIII съезд ВКП(б) отменил проведение чисток, а каждый член партии стал проверяться индивидуально в процессе проведения обмена партдокументов. Съезд установил единый порядок привлечения к партийной ответственности, независимо от происхождения и социального положения: решение о наложении партвзыскания и исключении из рядов ВКП(б)—КПСС принимало собрание первичной парторганизации и подлежало обязательному утверждению (до 1990 г.) горкомом, райкомом партии.

Причинами привлечения к партвзысканиям могли быть поступившие письма, заявления, жалобы, приговоры суда, акты проверок, выписки из приказов и т. п. Соответственно в персональном деле должны быть следующие документы: а) документ, на основе которого возникло персональное дело; б) документы, подтверждающие предъявленное коммунисту обвинение (материалы партийного расследования, заключение экспертов, материалы следственных органов, специальных проверок и т. п.); в) письменное объяснение коммуниста по существу предъявленного ему обвинения, утвержденное на партбюро (партсобрании) в присутствии привлекаемого к партответственности (при необходимости объяснения брались у других коммунистов); г) характеристика коммуниста, рассмотренная и утвержденная в его присутствии на партбюро, а где нет партбюро — на партсобрании.

После поступления персонального дела в горком, райком состав документов пополнялся выпиской из учетной карточки, а также материалами проводимого расследования по предъявленному обвинению внештатной (или штатной) парткомиссией, а после рассмотрения персонального дела на бюро горкома, райкома к делу прилагалась выписка из протокола заседания. Отметим, что, если выносилось взыскание без занесения в учетную карточку, персональное дело в парткомитет на утверждение не направлялось.

С 1990 г. появились новые дела для добровольно вышедших из рядов КПСС. Заявление (письменное или устное, в том числе и через прес-

су) коммуниста рассматривалось индивидуально и поэтому на его основе формировалось персональное дело, в которое входили: а) личное заявление коммуниста (в случае отказа члена КПСС подавать письменное заявление о выходе из партии создавалась специальная комиссия, которой составлялась справка за подписью секретаря парторганизации или двух-трех коммунистов); б) выписка из протокола общего собрания первичной парторганизации (или цеховой с правами первичной). В парткомитете в дело добавлялась выписка из учетной карточки члена КПСС.

Как показал анализ архивных документов, такие материалы нередко объединялись в одно дело под общим заголовком «Документы/Материалы о добровольном выходе из рядов КПСС» и включали в основном два первых из перечисленных выше видов документов.

Рассмотрение персонального (апелляционного) дела о снятии с коммуниста партвзыскания или восстановлении его в партии начиналось с личного заявления. Среди апелляционных дел можно выделить две группы:

1. Дела, рассмотрение которых происходило по прошествии года со дня наложения взыскания. Это такие персональные дела с решениями партсобраний, по которым коммунист был согласен. На время действия партвзыскания коммунист работал по специальному плану, утвержденному партбюро (парткомом), а партсобрание первичной парторганизации или партбюро периодически заслушивали его самоотчеты. Взыскание снималось тем же парторганом, который его и накладывал. Однако в инструкциях определялся крайний срок снятия партвзыскания — 2 года. Если в этот период коммунист не подавал заявления о снятии взыскания, то парторганизация рассматривала этот вопрос по своей инициативе тем же порядком и принимала решение в зависимости от обстоятельств (вплоть до исключения из партии).

2. Вторая группа документов — дела, возникавшие в случаях, если коммунист не был согласен с решением о наложении на него партвзыскания или исключения из партии. До 1939 г. порядок их рассмотрения определялся соответствующими постановлениями ЦК ВКП(б). Уставом он стал определяться только после XVIII съезда: апелляции должны были рассматриваться соответствующими партийными или контрольными органами. Состав документов и правила оформления их полностью соответствовали составу документов в персональных делах по привлечению к партответственности и исключению из рядов ВКП(б)—КПСС. Личное дело считалось оконченным после вынесения решения горкомом, райкомом партии, и в случае подачи апелляции на коммуниста заводилось новое личное дело.

Таким образом, работа по учету личного состава партии позволяла создавать документооборот значительного объема, который содержал сведения, касающиеся трудовой деятельности и биографии членов КПСС.

Как показал наш анализ «Типовых перечней документальных материалов партийных органов и первичных партийных организаций», перечней документов партийных органов и организаций и номенклатур дел партийных комитетов за 1950—1980-е гг., из огромнейшего массива документов постоянному хранению подлежали только статистические отчеты о составе партийных организаций и объяснительные записки к ним; списки горкомов, райкомов партии и первичных парторганизаций; карточки первичных парторганизаций (форма № 8); анкеты на секретарей первичных парторганизаций и краткие сведения на членов бюро и парткомов; личные дела по приему в члены партии; персональные и апелляционные дела коммунистов; книги учета партдокументов; списки выбывших из партии; сообщения обкомов и ЦК КПБ о решениях об исключении из партии[12]. При этом личные дела коммунистов формировались в отдельную опись по году приема-исключения из партии или вынесения-снятия партвзыскания.

Остальные документы не принимались на постоянное хранение в партархив, хотя инструкции и «Типовые перечни…» предполагали их хранение в текущих (ведомственных) архивах парткомитетов до особого распоряжения об уничтожении.

Кратко коснемся истории комплектования партархивов личными делами по приему в члены КПСС. До середины 1960-х гг. они в числе прочих дел по приему в партию поступали на постоянное хранение по тем же описям, что и дела вступивших в ряды КПСС. Такое же положение распространялось и на документы кандидатов, которым было отказано в приеме в партию[13]. Затем они стали уничтожаться. Более того, выявлялись и уничтожались даже дела, ранее принятые на хранение в партархив. В последние годы деятельности партархивов поднимались вопросы о том, что и делам по приему, персональным и апелляционным делам следует установить не постоянный, а длительный срок хранения (50 лет)[14].

29 марта 1991 г. ЦК КПСС принял постановление «О некоторых вопросах обеспечения сохранности документов Архивного фонда КПСС», повлекшее за собой в начале 1990-х гг. проведение очередной экспертизы ценности принятых на хранение в партархивы дел персонального характера фондов районных парторганизаций за 1946—1985 гг.[15]

Таким образом, находящийся на сегодняшний день в составе НАФ РБ комплекс партдокументов, отражающий работу партии в области учета своего личного состава, может частично компенсировать недостаток сведений о личной жизни граждан. Однако следует

отметить, что он содержит сведения из частной жизни людей только за период до их вступления в партию.

1 Государственный архив Витебской области (далее — ГАВО). Ф. 520-п. Оп. 1. Д. 195. Л. 23.
2 Гончаренко А. И. Партийное хозяйство партийных органов и первичных партийных организаций: Лекция, прочитанная слушателям ВПШ при ЦК Компартии Украины. Киев, 1978. С. 15.
3 ГАВО. Ф. 10051-п. Оп. 1. Д. 95. Л. 1—8.
4 Там же. Д. 311. Л. 45—45об.
5 Гончаренко А. И. Указ. соч. С. 13.
6 О новом учете коммунистов: Приложение к журналу «Партия ишчиси». Баку, 1936. С. 11.
7 Там же. С. 10.
8 Примерные записи основания выдачи партийных документов: К инструкции ЦК КПСС о порядке учета и выдачи партийных билетов и кандидатских карточек образца 1954 г. М., 1968.С. 1 — 15.
9 Спиридонов В. Г. Партийный учет и партийное хозяйство. М., 1974. С. 38; Гончаренко А. И. Указ. соч. С. 17; Юдин Г. Ф., Засорин В. М. Партийный учет и партийное хозяйство. М., 1962. С. 29; Татыбаев С., Белый В. Партийное хозяйство и учет коммунистов. Ташкент, 1975. С. 29.
10 Устав Коммунистической партии Советского Союза (утв. XXVIII съездом КПСС). М., 1991. С. 2.
11 Устав Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков) // XVII съезд ВКП(б) 26 января—10 февраля 1934 г.: Стенографический отчет. М., 1934. С. 675.
12 ГАВО. Ф. 520-п. Оп. 1. Д. 236. Л. 27; Д. 209. Л. 19—21; Примерный перечень типовых документальных материалов партийных органов и первичных парторганизаций с указанием сроков хранении. М., 1959. С. 24—27; Перечень документальных материалов партийных органов и первичных организаций, подлежащих хранению в партийных архивах (утв. Секретариатом ЦК КПСС 13 января 1965 г.). М., 1965. С. 9—10; Перечень документов партийных органов и первичных организаций, подлежащих сдаче в партийные архивы (утв. постановлением Секретариата ЦК КПСС 22 июня 1984 г.). М., 1984. С. 11—12; Национальный архив Республики Беларусь. Ф. 511-п. Оп. 8. Д. 42. Л. 55; Д. 37. Л. 53—56; ГАВО. Ф. 113-п. Оп. 68. Д. 26. Л. 15—18.
13 ГАВО. Ф. 520-п. Оп. 1. Д. 195. Л. 23об.
14 Там же. Л. 24.
15 Там же. Л. 8—10.

В. В. Федосов

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ РАБОТЫ УЧРЕЖДЕНИЙ АРХИВНОЙ ОТРАСЛИ (НА ПРИМЕРЕ БелНИИДАД)

Нынешний этап развития белорусской государственности, характеризуемый наличием политического и экономического суверенитета, предполагает его укрепление и развитие. При этом ускорение научно-технического развития экономики страны требует более решительного, чем прежде, использования и внедрения научных разработок. Принятие важнейших государственных решений в сфере экономики, законодательства и в других областях общества также требует сегодня согласования с мнением ученых соответствующих научных специальностей.

Научно-исследовательская работа (НИР) в БелНИИДАД ведется с целью получения теоретических, методических и практических знаний в областях архивоведения, документоведения, археографии, а также и других специальных исторических дисциплин. Как отмечалось в научной и учебной литературе, выходящей еще в советский период, традиционные научные исследования архивоведов и документоведов стали дополняться специальными исследованиями в области экономики архивного дела, научной организации труда в архивных учреждениях, научно-информационной деятельности архивов (опубликование архивных документов, создание и подготовка к изданию архивных справочников, подготовка тематических информаций и др.)[1].

Учреждения архивной отрасли выступают соразработчиками НИР. Организацией, определяющей тематику научных исследований БелНИИДАД (и других учреждений архивной отрасли РБ) и выдающей заказ на их выполнение, является головное учреждение отрасли — Комитет по архивам и делопроизводству при Совете Министров Республики Беларусь (Белкомархив).

Порядок планирования, финансирования и выполнения научных исследований и разработок в архивной отрасли, направленных на научно-техническое обеспечение деятельности Белкомархива, определен специальной инструкцией. Она разработана на основе руководящих документов правительства и заинтересованных ведомств и утверждена постановлением Белкомархива[2]. Основное место в разработанном документе принадлежит экономическим аспектам научно-исследовательской работы в специализированных научных учреждениях государственной архивной службы РБ.

Специализированными научными учреждениями архивной отрасли выступают Белорусский научно-исследовательский институт доку-

ментоведения и архивного дела (БелНИИДАД) и Белорусский научно-исследовательский центр электронной документации (БелНИЦЭД). Перед ними ставится задача проведения научных исследований и разработок для отрасли, ими же выполняется основная доля теоретических и прикладных исследований и научно-технических разработок.

Увеличение объема НИР, проводимой как архивными, так и специализированными научными учреждениями отрасли, расширение направлений научной деятельности и необходимость учета в их деятельности экономической составляющей требуют обоснования экономической стратегии научно-исследовательских работ.

Согласно классификации форм научной работы (по версии ЮНЕСКО)[3], они делятся на чисто теоретические исследования, целенаправленные научные исследования, прикладные исследования и научные разработки. Чисто теоретические исследования, согласно данной классификации, определяются прежде всего как глубокий поиск новых явлений. Для ученого это в основном деятельность мышления, включая воображение, интуицию, которые служат импульсом научного творчества. Целенаправленные теоретические исследования в областях документоведения, архивоведения и археографии представляют собой скорее поиск оптимальных алгоритмов, адекватных решений, прогнозов, обоснованных рекомендаций, предписаний и т. п. в архивном деле, делопроизводстве, публикации исторических источников, чем поиск новых явлений. Важно также отметить, что в данных областях исследований теоретические исследования проводятся на основе соотнесения опыта НИР с результатами практической деятельности.

Теоретические исследования имеют место в НИР БелНИИДАД, однако их объем незначителен по отношению к общему объему работ, составляет около 5%.

Основное место в НИР БелНИИДАД, БелНИЦЭД и других архивных учреждений занимают прикладные исследования (т. е. продолжение теоретического исследования, необходимое для решения целенаправленных задач, связанных с удовлетворением практических нужд)[4].

Научные разработки (в соответствии с указанной классификацией — использование результатов теоретических и прикладных исследований для перехода к конкретным формам их применения) занимают в НИР БелНИИДАД весомое место, что проявляется в издании методических пособий общего характера, разработках нормативных документов, археографических публикациях и справочно-информационных изданиях (сборников документов, архивных справочников).

Анализ состояния и организации форм НИР в архивной отрасли Республики Беларусь показывает, что сейчас, как никогда, необходимы тщательный, скрупулезный анализ и взвешенная реальная оценка тех процессов, которые происходят в архивном деле, особенно в экономическом плане.

Рассмотрение экономических аспектов НИР БелНИИДАД предварим теоретической схемой, согласно которой производство научных знаний представляет собой особую форму общественного производства. В соответствии с ней НИИ архивной отрасли рассматриваются как такие предприятия, где средства и предметы труда соединяются с живым трудом, а в результате этого создается специфическая продукция — новые научные знания. Ряд авторов отмечают, что знания в сфере науки представляют духовную и материальную ценность не только сами по себе (что очень важно), но и как средство (орудие) получения новых знаний[5].

Средствами труда при осуществлении научных исследований и разработок являются компьютеры, различного рода приборы и технические аппараты, специальное оборудование. Средствами труда в сфере науки, кроме того, выступают также теории, научные идеи, гипотезы, а предметами труда — научные разработки, архивные документы и способы их комплектования, хранения и использования.

Экономику научно-исследовательских учреждений, как и в других звеньях экономики, приемлемо рассматривать через такие показатели экономической деятельности, как основные и оборотные фонды. Однако использование научного продукта (в данном аспекте информации) имеет определенные особенности. Научный продукт здесь, подобно основным фондам, не переносит свою стоимость частями на стоимость готового продукта и не оборачивается как оборотные фонды: использование научного результата не делает его непригодным для дальнейшего потребления. Вместе с тем в ходе потребления архивистом научного продукта он реализуется в качественных и количественных показателях практической деятельности архивов.

Специфика экономики НИР проявляется также и в системе ценообразования на научную продукцию. Ценой научной продукции выступает не цена в чисто экономическом смысле, а сметная стоимость работ или плановая сумма затрат на выполнение конкретной темы.

В стоимость НИР включаются затраты, производимые непосредственно БелНИИДАД, а также затраты по работам, выполняемым сторонними организациями (архивами или другими НИИ), состоящими на самостоятельном балансе. Оценочным критерием конечной научной продукции института выступает потребительная стоимость созданной разработ-

ки, а количественной оценкой — цена единицы показателя главного полезного свойства, характеризующегося обобщенным показателем качества новой разработки по сравнению с базовой, если таковая существует.

НИР БелНИИДАД направлена в первую очередь на обеспечение деятельности архивных учреждений в плане разрешения возникающих в отрасли практических задач. Ее организующим началом является планирование НИР, которому в свою очередь предшествует разработка прогноза на более длительную перспективу. Планирование НИР института представляет собой разработку планов научных исследований и оформление плановой документации, ориентированной на выполнение задач, стоящих перед архивной отраслью. Это в свою очередь требует своевременного обеспечения выполнения НИР трудовыми, финансовыми и материально-техническими ресурсами.

В соответствии с инструкцией проекты, направленные на научно-техническое обеспечение деятельности Белкомархива и финансируемые из республиканского бюджета, включаются в годовой тематический план научных исследований и разработок по научно-техническому обеспечению деятельности Белкомархива, утверждаемый председателем Белкомархива. Существует и перспективный план разработки нормативных правовых актов и методических документов, утвержденный председателем Белкомархива на 2002—2005 гг.

Основой формирования тематического плана БелНИИДАД является перечень заказываемых структурными подразделениями Белкомархива проектов, нацеленных на выполнение задач, определенных законами и законодательными актами[6], вытекающими из Указов Президента Республики Беларусь, постановлений Совмина РБ, государственных программ.

В соответствии с перечнем заказываемых проектов и на основе предложений структурных подразделений Белкомархива, разрабатываемых в виде технико-экономических заданий (ТЭЗ) на выполнение каждого из заявляемых проектов с соответствующим обоснованием необходимости их выполнения, примерной сметной стоимости работ, определяемой исходя из действующих нормативов затрат, и разрабатывается проект тематического плана института. При этом важнейшей задачей при включении соответствующих научных тем выступает подготовка обоснованного заключения о возможности и целесообразности выполнения конкретного проекта и его финансирования за счет средств республиканского бюджета.

В БелНИИДАД научно-исследовательская работа проводится в соответствии с годовым планом НИР института и его отделов, индивидуальными планами работы научных сотрудников. При этом важнейшей составной частью планирования является экономическое

обоснование планов НИР. Оно позволяет выбрать для разработки такие темы и методы исследований, которые обеспечат оптимальную эффективность в разрешении проблем архивной отрасли. Кроме того, экономическое обоснование планов обязывает также предусмотреть подробный расчет предполагаемых затрат на темы и дать отправные моменты для определения эффективности выполнения НИР.

В процессе составления годовых планов НИР института при экономическом планировании обычно учитываются, с одной стороны, темы НИР, утверждаемые заказчиком (Белкомархивом), с другой стороны, наличие квалифицированных исполнителей (сотрудников) в соответствии со штатным расписанием института. Экономической проблемой здесь выступает приведение в соответствие имеющейся тематики и трудовых ресурсов, что иногда представляет определенные сложности из-за наличия ряда объективных и субъективных обстоятельств.

Основой экономического планирования является определение бюджета рабочего времени на НИР института. Он складывается из суммы годовых бюджетов времени всех научных сотрудников. Последние подразделяются на время, используемое на НИР (полезное время), время, затраченное на повышение квалификации, и время планируемых невыходов на работу[7].

Во многих случаях научным сотрудникам института, помимо выполнения тем по плану НИР, приходится выполнять разовые задания Белкомархива, готовить всевозможные справки, рецензировать работы, выполняемые государственными архивами, участвовать в работе различных комиссий и т. д. На них затрачиваются значительные силы научного коллектива. Поэтому обычно весь годовой бюджет полезного времени разбивается на две части: выполнение плана НИР и выполнение дополнительных заданий. Согласно подсчетам, произведенным учеными ВНИИДАД, на выполнение плана НИР уходит 90% полезного времени научного сотрудника. При этом поисковые исследования по основной тематике не превышают 10%. На выполнение дополнительных заданий также идет 10%[8].

Трудоемкость выполнения темы в планируемом году определяется по трудоемкости выполнения темы в целом в соответствии с примерной поэтапной разбивкой темы по укрупненным нормативам. Однако в связи с отсутствием в институте в отдельных случаях квалификационных кадров трудоемкость определяется в основном опытным путем, сравнением с фактическими трудовыми затратами на аналогичные разработки.

Сложнейшими экономическими проблемами НИР сегодня является финансирование исследований и распределение средств бюджета между организациями, структурными подразделениями, осуществляющими различные виды исследований. Одновременно в финансовой деятельности

БелНИИДАД выделяются два направления: обеспечение денежными ресурсами всех работ, связанных с выполнением плана НИР, а также финансирование обеспечивающих подразделений (редакционно-издательского отдела, административно-хозяйственного и др.).

Согласно инструкции, отдел финансирования и бухгалтерского учета Белкомархива направляет выделенные в установленном порядке средства республиканского бюджета организациям — исполнителям работ в соответствии с утвержденными заказами или заключенными договорами и в зависимости от результатов приемки проектов структурными подразделениями Белкомархива — заявителями проектов. Финансирование НИР БелНИИДАД осуществляется в виде авансовых платежей или платежей за выполненные работы (в целом или по этапам) согласно актам сдачи-приемки научной продукции.

В условиях рынка при определении объема финансирования цена на создаваемую научную продукцию определяется на стадии заключения договора и не подлежит изменению (кроме тех случаев, которые оговариваются в дополнительных условиях к договору). Поэтому ее величина может определяться на базе нормативной себестоимости (расчета трудозатрат), нормативной дополнительной прибыли с учетом эффективности создаваемых разработок.

Осуществляемые в БелНИИДАД НИР финансируются как из средств госбюджета, так и из средств заказчиков в соответствии с договорами, заключенными по так называемой хоздоговорной тематике. Последняя форма финансирования НИР предусматривает стоимостную форму экономических взаимоотношений между исполнителем и заказчиком в качестве основной. В этом случае производится взаимное согласование сторон как по содержанию работ и срокам их проведения, так и объемам затрат по каждой теме.

Финансирование НИР, выполняемых по договорам, осуществляется заказчиком за счет средств, предусмотренных для этих целей в их финансовых планах. Основанием для такого финансирования служит хозяйственный договор, заключаемый между заказчиком и исполнителем с прилагаемыми к нему сметной калькуляцией, актами приемки-сдачи работ.

Важной в экономике научных исследований БелНИИДАД является проблема материального стимулирования труда ученых, которое должно предусматривать премиальные выплаты за выполнение плана научных исследований, за сдачу досрочно важнейших ключевых НИР, за ускорение их внедрения в практику. Объем финансирования НИР Белкомархива постоянно снижается, что негативно влияет на качество проводимых научных исследований. Вследствие этого происходит отток кад-

ров высшей научной квалификации (докторов и кандидатов наук) из института. Оплата труда сотрудников института в 1,7 раза ниже, чем в академических институтах. Институт переведен в разряд тех НИИ, в которых основной отпуск составляет: для главного научного сотрудника (доктор наук) — 35 календарных дней вместо 56; ведущего, старшего научных сотрудников (кандидат наук) — 33 календарных дня вместо 42; научного, младшего научных сотрудников — 31 календарный день[9].

В условиях ограниченного финансирования приходится искать нетрадиционные пути для финансового и материального обеспечения НИР в интересах развития архивной отрасли. Это в первую очередь внебюджетная деятельность БелНИИДАД, связанная с реализацией издаваемой в институте научной, нормативной, методической литературы, с хоздоговорной тематикой, проведением платных семинаров по документоведению и делопроизводству. Институту ежегодно доводится план поступления внебюджетных средств. Так, в 2004 г. БелНИИДАД должен заработать 35 миллионов рублей и использовать их на обеспечение НИР.

В соответствии с Инструкцией о порядке планирования, учета и использования средств, получаемых организациями, финансируемыми из бюджета, от приносящей доходы деятельности[10], директору БелНИИДАД предоставлено право направлять до 40% от суммы превышения доходов над расходами, остающейся в распоряжении организации, на материальное поощрение сотрудников института, 60% на расширение и укрепление материально-технической базы, приобретение материалов и оборудования сверх ассигнований, предусмотренных на эти цели утвержденными сметами.

Экономические аспекты научных исследований и разработок в БелНИИДАД не ограничиваются лишь вопросами планирования, финансирования и стимулирования труда ученых, занимающихся этой деятельностью. Они включают целый комплекс вопросов, решение которых позволит оптимизировать работу БелНИИДАД, БелНИИЦЭД и архивов Беларуси в названном направлении. По нашему мнению (совпадающему с мнением ученых ВНИИДАД), к таким вопросам относятся: менеджмент НИР, разработка оптимальных методов перспективного и текущего планирования НИР; организация целенаправленной, планомерной работы по выполнению планов НИР; координация ведущихся научных исследований с учреждениями-соисполнителями и внутри учреждения; научное нормирование труда; создание методик НИР; организация работы по обеспечению планомерного процесса труда научных сотрудников; определение критериев оценки труда сотрудников и научных подразделений; поиск рациональных методов контроля и учета деятельности исполнителей; оптимальное, способное обеспечить выполнение поставленных задач

материально-техническое обеспечение научных исследований и др.[11] Не вызывает сомнения, что именно экономической составляющей при их решении принадлежит главенствующая роль.

Из-за дефицита бюджета, неполного и несвоевременного финансирования уже утвержденных проектов, отсутствия кадров высшей научной квалификации институту приходится отказываться от разработки ряда тем, увеличивать сроки создания или даже прекращать работы по отдельным из них, а также ограничивать перспективные исследования, направленные на разрешение практических задач, стоящих перед отраслью.

Решению этих проблем будет способствовать всестороннее экономически обоснованное определение направленности развития НИР отрасли, их материально-технического обеспечения. При этом важно обеспечивать сохранение технологического единства научных исследований и разработок, различного рода поддержек (экономической, моральной и др.) научных коллективов как важнейших компонентов успешной деятельности отрасли в целом.

1 Теория и практика архивного дела в СССР: Учебник. М., 1980. С. 322.

2 См.: Положение о порядке финансирования научной, научно-технической и инновационной деятельности за счет средств республиканского бюджета (утв. постановлением Совета Министров Республики Беларусь от 10 июля 1998 г. № 1084), Типовой порядок планирования, проведения экспертизы и финансирования из республиканского бюджета научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ по научному обеспечению деятельности министерств и других центральных органов управления (утв. первым заместителем министра — председателем Комитета по науке и технологиям Министерства образования и науки Республики Беларусь 18 июля 1996 г.), Инструкция о порядке планирования, финансирования и выполнения научных исследований и разработок, направленных на научно-техническое обеспечение деятельности Комитета по архивам и делопроизводству при Совете Министров Республики Беларусь (утв. постановлением Белкомархива от 9 апреля 2004 г. № 3).

3 См.: Добровольский И. Г. Основы научной работы. Наука как процесс получения информации. Мн., 2001. С. 24—25.

4 Там же. С. 24.

5 Там же. С. 19.

6 Закон Республики Беларусь от 6 октября 1994 г. «О национальном архивном фонде и архивах в Республике Беларусь» в редакции Закона Республики Беларусь от 6 января 1999 г., Положение о Комитете по архивам и делопроизводству при СМ Республики Беларусь, утвержденное постановлением Совета Министров Республики Беларусь от 12 августа 2002 г. № 1098.

7 Более подробно с расчетом годового бюджета на НИР можно ознакомиться в книге «Основные положения организации научно-исследовательской работы ВНИИДАД», М., 1980. С. 57—60.

8 Там же. С. 59.

9 См.: Государственная кадровая политика: теория и практика: Тезисы докладов и выступлений к республиканской научно-практической конференции, г. Минск, 27 февраля 2001 г. Мн., 2001. С. 149—150.

10 См.: Инструкция о порядке планирования, учета и использования средств, получаемых организациями, финансируемыми из бюджета, от приносящей доходы деятельности (утв. постановлением Министерства финансов Республики Беларусь от 12 ноября 2002 г. № 152) // Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь, 17 февраля 2003 г. № 19. С. 56—60.

11 См.: Основные положения организации научно-исследовательской работы. М.,1980. С. 5.

КРЫНІЦАЗНАЎСТВА

С. П. Віцязь

ЗВЕСТКІ ПІСЬМОВЫХ КРЫНІЦ АБ ПРАЖЫВАННІ ЯЦВЯГАЎ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ*

Яцвягі (судавы, судзіны, дайнавы, палексане) — адзін са старажытных народаў, які не пакінуў асабістай пісьмовай спадчыны. Гістарычны лёс яцвягаў высвятляецца паводле сціплых сведчанняў суседніх з імі насельнікаў. Арэал пражывання яцвягаў у цэлым быў акрэслены яшчэ ў сярэдзіне XX ст. (гл., напрыклад, працу польскага гісторыка А. Камінскага [1]). Згодна з ім, яцвягі бытавалі на захад ад умоўнай лініі Гродна—Брэст. Пытанне аб маштабах прысутнасці яцвягаў на тэрыторыі Беларусі дагэтуль застаецца дыскусійным. Кола пісьмовых крыніц, што пэўным чынам закранаюць вылучаную тэму, надзвычай абмежаванае.

Фактычныя звесткі крыніц па тэме прапануецца размеркаваць па 3 групах: група А азначае непасрэдна арэал пражывання яцвягаў, група В належыць арэалу, памежнаму з яцвяжскімі землямі, група С адлюстроўвае арэал ваенных паходаў яцвягаў. Вылучаныя спасылкі маюць літарна-лічбавы індэкс, дзе літара азначае вышэйназваную групу: 1-я лічба — нумар крыніцы, 2-я лічба — парадкавы нумар звестак у групе.

1. **Іпацьеўскі летапіс** (канец XIV ст.) [2] — са складу старажытнарускай летапіснай спадчыны з'яўляецца найбольш інфармацыйнай крыніцай у адносінах да яцвяжскай праблематыкі. У разглядаемым кантэксце летапіс мэтанакіравана прааналізаваў беларускі археолаг Г. В. Штыхаў і выклаў абгрунтаваную выснову, што летапіс (як, заўважым, і ўся старажытнаруская летапісная спадчына) не дае прамых сведчанняў аб пражыванні яцвягаў на тэрыторыі Беларусі [3]. Разам з тым бачыцца верагодным выявіць пэўныя ўскосныя сведчанні, на што ў свой час звяртаў увагу расійскі гісторык В. Т. Пашута [4, с. 32]. Менавіта праз вызначэнне арэала, памежнага да «зямель яцвягаў». Самі «землі» па тэксце летапісу вылучаюцца геаграфічнай нявызначанасцю: нешматлікія аўтэнтычныя яцвяжскія тапонімы пакуль дакладна не лакалізуюцца, за рэдкім выключэннем. Сярод геаграфічных маркераў маюць месца наступныя:

С1-1: «…(яцвягі)** зрабілі напад на *воласць яго* (Рамана Мсціслававіча, князя ўладзіміра-валынскага і галіцкага)…» (1196/97 гг.) [2, с. 471],

* Пад «тэрыторыяй Беларусі» разумеецца геаграфічная прастора, якая складае сучасную тэрыторыю Рэспублікі Беларусь.
** Тут і далей у круглых дужках заўвагі аўтара.

С1-2: «…Літва і яцвягі спустошылі *Турыйск*, наваколле *Комава*, дайшлі да *Чэрвеня*…» (1205 г. па тэксце, фактычна 1210 г. [5, с. 10]) [2, с. 483],

С1-3: «…паваявалі яцвягі каля *Бярэсця*…» (1227 г. па тэксце, фактычна 1228 г. [5, с. 21]) [2, с. 501],

В1-1: «…пакінулі (князі рускія) у *Бярэсці* … (саюзнікаў) абараняць зямлю ад (нападаў) яцвягаў…» (1229) [2, с. 503],

В1-2: «…пайшоў (Даніїл Раманавіч, князь галіцка-валынскі) на яцвягаў і прыйшоў да *Бярэсця* … і не здолеў (далей) ісці на яцвягаў…» (1235 г. па тэксце, фактычна 1238 г. [5, с. 26]) [2, с. 517],

С1-4: «…яцвягі ваявалі ў наваколлі *Ахожа і Бусоўна* і ўвесь край той захапілі…» (1248 г. па тэксце, фактычна 1234 г. [5, с. 32]) [2, с. 531],

С1-5: «…Скаманд (князь яцвяжскі) …рабіў напады на *Пінскую зямлю* і іншыя краіны…» (1-я палова XIII ст.) [2, с. 531],

С1-6: «…яны (яцвягі) біліся каля *Дарагічына*, і там напаў на іх Васілько (Васіль Раманавіч, князь уладзіміра-валынскі)…» (1248 г. па тэксце, фактычна 1234 г. [5, с. 32]) [2, с. 531],

В1-3: «…выйшлі з *Дарагічына* (князі рускія і польскія) … і пайшлі (на яцвягаў)…» (1251 г. па тэксце, фактычна 1248/49 гг. [5, с. 34]) [2, с. 538],

А1-1: «…(бойка была) на рацэ *Нараў* … Спусташалі зямлю іх (яцвягаў)…» (1251 г. па тэксце, фактычна 1248/49 гг. [5, с. 34]) [2, с. 539],

А1-2: «…прайшлі (князі рускія і польскія) праз раку *Алег* (Элк, ці Лек) (на землі яцвягаў)…» (1251 г. па тэксце, фактычна 1248/49 гг. [5, с. 34]) [2, с. 539],

С1-7: «…Таўцвіл (князь літоўскі) запрасіў яцвягаў і жамойць і дапамогу Даніїла (Даніїл Раманавіч, гл. вышэй) … і пайшоў на Міндоўга (вялікі князь літоўскі) … Міндоўг вырашыў не біцца з імі і ўвайшоў у горад, званы *Варута*…» (1252 г. па тэксце, фактычна 1251 г. [5, с. 35]) [2, с. 543],

С1-8: «…Даніла (Даніїл Раманавіч, гл. вышэй) прыйшоў да *Пінска* … Раніцай жа захапіў усю зямлю *Новагародскую* … Яцвягі ішлі на дапамогу Даніілу, але не здолелі дайсці з нагоды вялікага снегу…» (1253 г. па тэксце, фактычна 1251/52 гг. [5, с. 35]) [2, с. 544],

В1-4: «…Даніла ж (Даніїл Раманавіч, гл. вышэй) прыняў ад Бога вянец (каранаваўся) у горадзе *Дарагічыне* … Прыйшоў на зямлю яцвягаў і ваяваў…» (1255 г. па тэксце, фактычна 1253 г. [5, с. 37]) [2, с. 549],

А1-3: «…бачыў (Даніїл Раманавіч, гл. вышэй) прыгожую гару (на зямлі яцвягаў) … і горад, што быў на ёй, званы *Рай*…» (1255 г. па тэксце, фактычна 1253 г. [5, с. 37]) [2, с. 549],

В1-5: «…пайшоў (на яцвягаў) Даніла (Даніїл Раманавіч, гл. вышэй) … І паслаў за Раманам (сын Даніїла Раманавіча) у *Навагрудак*. І прыйшоў да яго Раман з усімі навагрудцамі…» (1256/57 гг. па тэксце, фактычна 1254/55 гг. [5, с. 39]) [2, с. 551],

А1-4: «…пайшлі (войскі князёў рускіх) і захапілі *Зліну* (адна з яцвяжскіх земель)…» (1273 г. па тэксце, фактычна 1273/74 гг. [5, с. 48]) [2, с. 575],

С1-9: «…яцвягі тады ваявалі каля *Любліна*…» (1278) [2, с. 580],

В1-6: «…Уладзімір (Уладзімір Вялікі, князь уладзіміра-валынскі) з *Бярэсця* паслаў ім (яцвягам) жыта ў лодках, па (рацэ) *Бугу* … і пайшлі яны (па рацэ) *Нараву* … і прыйшлі пад горад *Пултуск*…» (1279) [2, с. 580].

2. **Акты судовых працэсаў** паміж крыжакамі, з аднаго боку, і Польшчай і Літвой, з другога, (пачатак XV ст.) [6] уключаюць пералік насельніцтва, захопленага ў палон крыжакамі ў *г. Ваўкавыску* і яго ваколіцах, у т. л.:

В2-7: «…Малдай Іахвіжым са сваёю дачкой Саўкай, гэтыя знаходзяцца ў (горадзе) Клінтыне ва Уладара (мясцовы біскуп), другая яго дачка Вілгінга і Тала яе сястра з сынам Кьёнці, гэтых мы не ведаем. Брат Малдаёў Бурке, ён у (горадзе) Бархібургу … Ныенкойн(ус) Ятвяссын і яго сын Петр(ус) … Іакун Іахвязын…» [6, s. 161] (пераклад з лацінскай мовы. — *А. Жлутка*).

Польскі мовазнаўца Е. Налепа пераканаўча абгрунтаваў выснову, што дадзены пералік прысвечаны менавіта яцвягам [7]. Гэта, у сваю чаргу, сведчыць аб сталым пражыванні яцвягаў у рэгіёне г. Ваўкавыска, паколькі прыведзеныя звесткі адлюстроўваюць разгорнуты сямейны склад насельніцтва.

3. **Хроніка Польская, Літоўская, Жмудская і Усёй Русі** (канец XVI ст.) [8], якую склаў Мацей Стрыйкоўскі, утымлівае шэраг арэальных азначэнняў (вядома, што М. С. карыстаўся шматлікімі першакрыніцамі пры напісанні «Хронікі». Але вынік яго работы па разглядаемай праблеме перавышае простую кампіляцыю і дае даволі цэласную, факталагічна насычаную карціну):

В3-8: «…Судовія (зямля яцвягаў) … побач да *Падляшша*, *Жмудзі і Літвы*…» [8, с. 45],

А3-5: «…а Барусы (прусы) … з судзінамі альбо з судавітамі, якія … *за ракой Неман* мелі сваё пражыванне…» [8, с. 46],

А3-6: «…яцвягі адышлі … у *Падляшша* і там абралі сабе айчыну…» [8, с. 62],

А3-7: «…Народ … яцвягаў … жыў на *Падляшшы*, дзе сёння *Драгічын*…» [8, с. 168],

С3-10: «…У 1089 г. … Прусы і Літва паганыя з яцвягамі прыйшлі на Русь з вялікай моцаю, і перакрочылі княства Рускае ўздоўж і поперак каля *Луцка*, *Уладзіміра* і *Львова*, і знеслі вялікія трафеі…» [8, с. 175],

С3-11: «…На *яго княства* (Яраслава Святаполчыча, князя ўладзіміра-валынскага) часта нападалі яцвягі з Прусамі і Літвой…» [8, с. 183],

А3-8: «…сталіца і замак (яцвягаў) быў у *Драгічыне*, захоўваючыся да сённяшніх часоў. А *Падляшша* ўсё, аж *да Прусіі*, пачынаючы *з Валыні*, (яцвягамі) заселена было, у *Навагрудку* таксама замак з прылеглым наваколлем *у Літве* (яцвягі) трымалі…» [8, с. 183],

А3-9: «…Баляслаў Сарамлівы (князь кракаўскі) … у 1264 г. … напаў на іх (яцвягаў) … Палякі забілі на тым полі (яцвягаў) усіх да адзінага … І так народ яцвягаў моцна быў разбіты да знішчэння, што да сённяшніх часоў імя яцвягаў сцерлася з памяці … Зараз яшчэ ёсць яны (яцвягі) часткова каля *Навагрудка Літоўскага*, а таксама каля *Райгарада* і *Істэрбока*, у *Прусіі* і *Курляндзіі*, а таксама ў *Ліфлянтах* і *Вялікім Ноўгарадзе Маскоўскім*, ёсць яшчэ іх землі, якія завуць «Ігавяны», чаму я сам сведка … Баляслаў … рэшткі іх народу (яцвягаў) … прымусіў да прыняцця веры Хрысціянскай, а хаты на іх зямлі, дзе сёння *Падляшша*, каб не пуставалі, засяліў палякамі і мазурамі…» [8, с. 184—185],

А3-10: «…Рэшткі тых яцвягаў Лешэк Чорны, польскі кароль (князь ленчыцкі, серадзкі, кракаўскі) знішчыў, і потым ужо не маглі дазнацца, дзе *на Літве, паміж (рэкамі) Наравам і Неманам*, ён іх перамог у 1282 г. …» [8, с. 185],

В3-9/А3-11: «…Ердзівіл (князь навагрудскі) … ад *Гродна* потым рушыў на *Падляшша*, дзе ў той час жылі яцвягі…» (сярэдзіна XIII ст.) [8, с. 235],

А3-12: «…зямля судаўская *Кіменаў* … крыжакі яе захапілі…» [8, с. 263],

В3-10: «…Назаўтра крыжакі вярталіся і падышлі да лесу *Віншэ*, дзе іх нагналі судавіты…» [8, с. 263],

С3-12: «…Скаманд князь (князь яцвяжскі) з прусамі і з судавітамі, а таксама жмуддзю паганай … другі раз уварваўся ў *Хелмінскую зямлю*, дзе два гарады, *Любаву* і *Хелм*, асадзіў … Таксама *зямлю Куяўскую* каля *г. Коваля* абрабаваў…» (1277) [8, с. 315],

А3-13: «…Потым Нарымунт, вялікі князь літоўскі (гл. ніжэй) пачуў, што князі яцвяжскія павымерлі на *Падляшшы* і без нашчадкаў … адышлі. Але больш верагодна, што яны былі перабіты палякамі, калі кароль Баляслаў Сарамлівы (гл. вышэй) разграміў іх у пачатку 1264 г. … дзе і Камат (князь яцвяжскі), іх князь з іншымі лепшымі, пярвейшымі баярамі яцвяжскімі паляглі, а рэшткі іх падданых яцвягаў, якія засталіся жывымі пасля пагрому ад палякаў, жылі сабе без князя. Сабраў тады войска літоўскае Нарымунт, рушыў на *Падляшша* з братам Трайдзенем (гл. ніжэй). І яцвягі, памятуючы пра тое, што заплацілі палякам жыццямі сваімі, не супярэчылі, і адразу прынялі за (свайго) князя Нарымунта, вялікага князя літоўскага. Потым Нарымунт усё *княства Яцвяжскае* і *Падляшша* аддаў у валоданне Трайдзеню брату, які ўладкаваўся і замацаваў *межы* свае ад *крыжакоў прускіх* і ад *мазураў*, і заехаў на гару над

ракой Бобр і пабудаваў там замак *Райгарад*, і пісаўся князем яцвяжскім, падляскім і дайноўскім …» (1264) [8, с. 320],

Прыведзены тэкст фіксуе падзею дзяржаўнай значнасці і маштабу — далучэнне яцвяжскіх зямель да Вялікага княства Літоўскага (ВКЛ). Такі факт выглядае лагічным, зыходзячы са звестак аб шматлікіх сумесных ваенных акцыях «яцвягаў і літвы» (гл., напрыклад, пералік у [4, с. 32]). Тэкст уключае факт «перадачы зямель» Трайдзеню ад асобы, «старэйшай» над ім. Паколькі Трайдзень у 1270 г. атрымаў статус вялікага князя літоўскага, 1-й асобы ў дзяржаве, то адзначанае далучэнне зямель магло здзейсніцца толькі ў перыяд 1264–1270 гг. Далей, зыходзячы з таго, што ў 1264 г. статус вялікага князя літоўскага атрымаў Войшалк, які распачаў жорсткія рэпрэсіі супраць забойцаў свайго бацькі, караля літоўскага Міндоўга, магчыма меркаваць, што паход літоўскіх князёў да яцвягаў з наступным далучэннем іх зямель адбыўся не пазней 1264 г.

«Хроніка Быхаўца» (сярэдзіна XVI ст.) называе Нарымонта сярод чатырох братоў Трайдзеня. «Іпацьеўскі летапіс» называе іншыя імёны братоў, сярод якіх няма Нарымонта, але адзначае, што браты тыя «жывуць у святым хрышчэнні, … у лагоднасці і пакорлівасці» [2, с. 574]. Факт хрышчэння братоў можа патлумачыць змену іх імёнаў. Аб палітычнай дзейнасці «брата Нарымонта» нічога невядома, акрамя мэтава нявызначанай узгадкі аб пераносе сталіцы ВКЛ з Навагрудка ў Кернаў. Калі Нарымонт рэальна існаваў, то яго ахрышчэнне можа патлумачыць раптоўны зыход з палітычных абшараў, а таксама і надзвычайны для феадальных часоў факт «перадачы зямель» (прыгадаем прыклад Войшалка). У выпадку, калі на месцы «старэйшага … Нарымонта» быў нехта іншы (для храніста не мела сэнсу беспадстаўна ўскладняць сюжэт фрагментам перадачы ўлады над яцвягамі ад аднаго князя другому), гэта не змяняе прынцыповай храналогіі падзеі.

Зыходзячы з афіцыйнага наймення Трайдзеня, «князь яцвяжскі … дайнаўскі», магчыма меркаваць, што з трох яцвяжскіх правінцый (паўднёвая Яцвягія, цэнтральная Дайнава і паўночная Судовія [9, с. 234—235]) у склад ВКЛ увайшлі паўднёвыя і цэнтральныя землі яцвягаў, у той час як зямля Судовія заставалася ў складзе прускіх зямель [10, с. 50]. Верагодна, пачаткова адносіны насілі канфедэратыўны характар, але з усталяваннем Трайдзеня ў статусе вялікага князя літоўскага ў 1270 г. магчыма чакаць паўнаважкага афармлення дзяржаўных зносін. На карысць мэтанакіраванай увагі Трайдзеня да яцвяжскіх зямель сведчыць той факт, што ў 1274 г. ён авалодаў г. Драгічынам (на р. Буг), які па звестках АЗ вызначаецца, як «сталіца» яцвягаў. Таксама варта засведчыць працяг вылучаных працэсаў інтэграцыі праз масавыя перасяленні жыхароў Прускай зямлі Судовіі ў ВКЛ (гл., напрыклад, [10, с. 136—137]).

У сувязі з гэтым узгадаем пра зварот прусаў (магчыма, «прускіх яцвягаў» — жыхароў зямлі Судовіі) да Трайдзеня ў 1276 г.:

«…Прыйшлі прусы да Трайдзеня са *сваёй зямлі*, ратуючыся ад немцаў, ён жа прыняў іх да сябе і рассяліў частку іх у *Гародне*, а частку іх рассяліў у *Слоніме*…» [2, с. 577]).

4. **Густынскі летапіс** (канец XVI ст.) [10] выкладае звесткі ў рэчышчы, блізкім да п. 1:

С4-13: «…Русь сабралася з Літвою і яцвягамі і рушыла на захоп *польскіх земляў*. Лешка жа кароль (Лешэк Белы, князь сандамірскі і кракаўскі) … перамог Русь побач з *Уладзімірам*…» (1220) [10, с. 334],

С4-14: «…ваявалі літва і яцвягі каля *Уладзіміра*…» (1228) [10, с. 336],

С4-15: «…Данііл (Данііл Раманавіч, гл. вышэй) прывёў літоўскага князя Даўмонта* і яцвягаў *на Кандрата*, караля польскага (Конрад І Мазавецкі, князь мазавецкі, куяўскі, серадзкі, ленчыцкі)…» (1236) [10, с. 336],

А4-14: «…сёлета Баляслаў Сарамлівы (гл. вышэй) дашчэнту звёў яцвягаў з *Падляшша*…» (1264) [10, с. 343],

С4-16: «…сабраліся літва і яцвягі і захапілі зямлю польскую, каля *Любліна* … Лешка кароль (Лешэк Чорны, гл. вышэй) пайшоў на іх … і разбіў іх … і яцвягам тут было апошняе знішчэнне, і болей іх ужо не было…» (1281) [10, с. 346],

5. Матэрыялы т. зв. «**Прыходскіх спісаў»** (сярэдзіна XIX ст.) адзначаюць наяўнасць яцвяжскага насельніцтва ў Бельскім, Брэсцкім, Ваўкавыскім і Кобрынскім паветах Гродзенскай губерні [11]: А5-14.

КАМЕНТАРЫЙ. Звесткі 5 узгаданых крыніц прадстаўляюць 40 паведамленняў, фактычны кантэкст якіх (50 геаграфічных арыенціраў) зведзены на карту і ў табліцу (шрыфтам вылучаны адзнакі па тэрыторыі Беларусі), з улікам некаторых меркаванняў: летапісны «г. Рай» прынята атаясамліваць з існуючым г. Райгарадам. Далей, «г. Варута», відавочна, трэба чытаць, як «г. Рута» (гл., напрыклад, па тэксце летапісу «Вослониме» замест «в Слониме» [2, с. 577, 583]), і суаднесці з існуючым паселішчам Рута на рацэ Рута пад г. Навагрудкам. Верагодна, г. Істэрбок адпавядае г. Інстэрбургу на р. Інстэр у прускай зямлі Надровіі. Адносна «г. Драгічына» нельга сказаць напэўна, ідзе гаворка аб адным г. Драгічыне, на р. Буг (як лічыцца ў большасці выпадкаў), альбо таксама і аб другім, на р. Прыпяць. «Зямля Зліна» прыблізна лакалізуецца на скрыжаванні рэк Бобр і Элк, а «зямля Кіменаў» — у вярхоўях р. Элк. Абедзве «землі» месцяцца на Падляшшы.

* Даўмонт, натуральна, па ўзросту не мог удзельнічаць у гэтай падзеі. З кантэксту (князь нальшанскі) магчыма меркаваць, што гаворка ідзе пра князя Гердзеня.

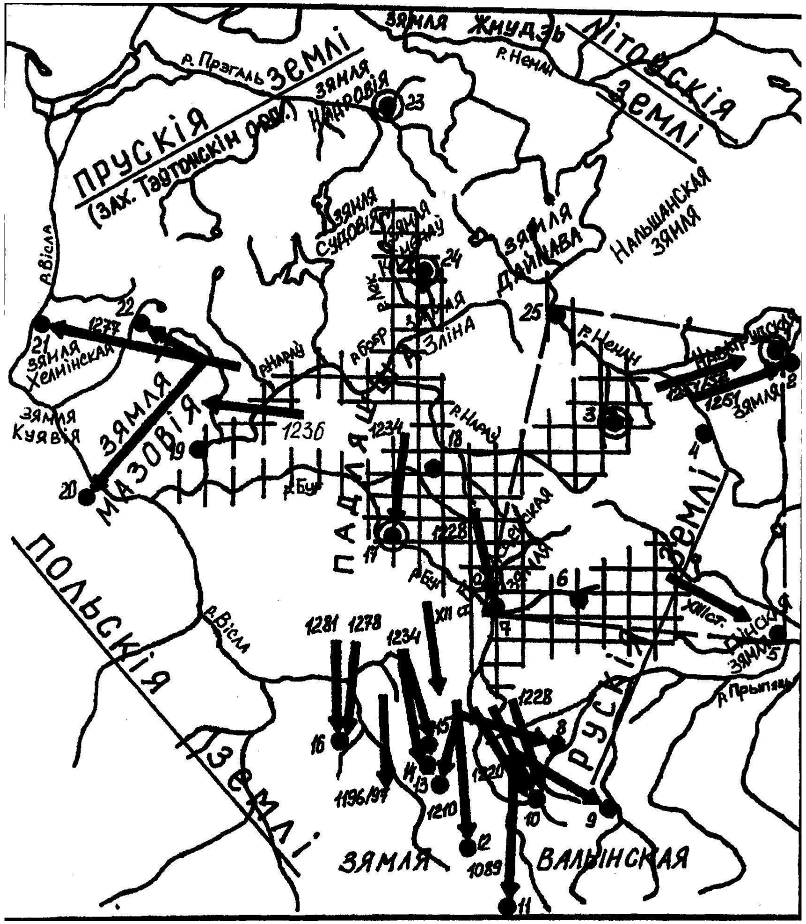

● — населеныя пункты:
1 — Навагрудак, 2 — Рута (Варута?), 3 — Ваўкавыск, 4 — Слонім, 5 — Пінск, 6 — Кобрын, 7 — Брэст, 8 — Турыйск, 9 — Луцк, 10 — Уладзімір, 11 — Львоў, 12 — Чэрвень, 13 — Комаў, 14 — Ахожа, 15 — Бусоўна, 16 — Люблін, 17 — Драгічын, 18 — Бельск, 19 — Пултуск, 20 — Коваль, 21 — Хелм, 22 — Любава, 23 — Інстэрбург (Істэрбок), 24 — Райгарад (Рай), 25 — Гродна,
⊙ — населеныя пункты, дзе пражывалі яцвягі (па звестках гр. А),
⊞ — землі, дзе пражывалі яцвягі (па звестках гр. А),
▥ — землі, памежныя да месцаў, дзе пражывалі яцвягі (па звестках гр. В),
← 1210 — напрамкі і даты ваенных паходаў яцвягаў (па звестках гр. С),
р. Нараў — назвы рэк, *зямля Судовія* — назвы зямель.

Група звестак	**Геаграфічныя арыенціры**
A, арэал пражывання яцвягаў	г. Вялікі Ноўгарад, г. Драгічын, *г. Навагрудак*, княства Яцвяжскае, зямля Курляндзія, зямля Літва (у т. л. *р. Неман*), зямля Ліфлянты, зямля Падляшша (у т. л. зямля Зліна, зямля Кіменаў, г. Рай (г. Райгарад), р. Бобр, *р. Нараў*, р. Элк), зямля Прусія (у т. л. г. Інстэрбург), Бельскі павет, *Брэсцкі павет, Ваўкавыскі павет* (у т. л. *г. Ваўкавыск*), *Кобрынскі павет*
B, «блізкае памежжа» да арэала яцвягаў	*г. Брэст, г. Гродна*, г. Драгічын, *г. Навагрудак*, зямля Валынь, зямля Жмудзь, зямля Літва, зямля Мазовія, зямля Падляшша (у т. л. г. Пултуск, *р. Буг, р. Нараў*), зямля Прусія, *р. Неман*, лес Віншэ
C, «далёкае памежжа» да арэала яцвягаў	*зямля Навагрудская* (у т. л. *г. Навагрудак, г. Варута*), *зямля Пінская*, польскія землі (у т. л. г. Люблін, зямля Мазовія, зямля Куявія (у т. л. г. Коваль), (у складзе зямель Уладзіміра-Валынскіх/Галіцка-Валынскіх), г. Ахожа, *г. Брэст*, г. Бусоўна, г. Драгічын, г. Комаў, г. Луцк, г. Львоў, г. Турыйск, г. Уладзімір, г. Чэрвень, «воласць Рамана Мсціслававіча», «княства Яраслава Святаполчыча» (у складзе зямель Прусіі), зямля Хелмінская (у т. л. г. Любава, г. Хелм)

Па тэкстах крыніц добра прасочваецца існаванне трох яцвяжскіх правінцый: паўднёвая Яцвягія, цэнтральная Дайнава і паўночная Судовія. Пры гэтым лакалізацыя Яцвягіі вызначаецца па кантактах з польскімі, рускімі і літоўскімі князямі. Лакалізацыя Судовіі вызначаецца па кантактах з Прусамі, Жмуддзю, Літвой, Падляшшам, крыжакамі і суседству з р. Неман. Лакалізацыя Дайнавы вызначана толькі яе знаходжаннем у складзе зямель літоўскага князя Трайдзеня. Паляксанамі звалі яцвягаў польскія крыніцы. Лічыцца, што найменне мае гідранімічнае паходжанне (ад назвы р. Лек (Элк)).

Звесткі групы В, у суаднясенні з групай С, акрэсліваюць арэал, у якім тэарэтычна яцвягі маглі не толькі дзейнічаць, але і бытаваць. Абапіраючыся на тыя звесткі, можна вылучыць чатырохкутнік на тэрыторыі Беларусі, што прыблізна месціцца паміж пунктамі Навагрудак—Пінск—Брэст—Гродна (гл. карту), г. зн. на ўсход ад вышэйадзначанай мяжы ўстойлівага пражывання яцвягаў Гродна—Брэст. Пункты групы С (праявы ваеннай актыўнасці яцвягаў) ляжаць, у большасці, на поўдзень ад ніжняй мяжы чатырохкутніка (лінія Брэст—Пінск) і не супярэчаць

выказанаму меркаванню. Звесткі групы А дапаўняюць прапанаваны гіпатэтычны чатырохкутнік шэрагам дакладных сцвярджэнняў.

Суаднясенне звестак табліцы выяўляе праблему храналагічнай і тэрытарыяльнай дынамікі. Так, вылучаюцца 2 пункты — гарады Драгічын і Навагрудак, якія прысутнічаюць ва ўсіх трох групах. Іх змест на працягу XIII ст. эвалюцыянірваў ад пунктаў экспансіі да месцаў пражывання; г. Брэст вытрымліваў ролю пункта скрыжаванняў.

Можна засведчыць, што XIII ст. прынцыпова змяніла змест і характар існавання яцвягаў. Пасля падпарадкавання іх зямель Уладзіміра-Валынскаму княству ў сярэдзіне XII ст. яцвягі разгарнулі ў XIII ст. мэтанакіраваныя ваенныя дзеянні, якія магчыма вызначыць як вызваленчыя. З другога боку, меў месца зваротны ваенны ціск з паўднёвага захаду на яцвяжскія тэрыторыі ў Падляшшы, з боку галіцка-валынскіх і польскіх земляў, а таксама з паўночнага захаду, з боку Тэўтонскага ордэна. Вынікам гэтых працэсаў стаў пераход у 2-й палове XIII ст. яцвяжскіх зямель пад юрысдыкцыю ВКЛ. Удакладнім, што абодва азначаныя вектары ваеннага ціску на яцвягаў мелі скіраванасць на тэрыторыю Беларусі, што можа вызначаць і адпаведныя напрамкі перасяленняў яцвягаў (гл. вышэй). Верагодна, што менавіта з гэтай «двухнакіраванасцю» звязана нераўнамернасць размяшчэння яцвягаў на тэрыторыі Беларусі (гл. матэрыялы п. 5, карту). Але «астраўны» характар знаходжання яцвягаў можа быць як вынікам іх перасяленняў [1, с. 89], так і супольнага пражывання жыхароў у актыўным узаемадзеянні.

Адметна, што 1264 г. вылучае таксама пэўную інфармацыйную мяжу ў Іпацьеўскім летапісе. Так, пасля гэтай даты храналангічная колькасць паведамленняў (XIII ст.) пра яцвягаў змяншаецца ў паўтара раза, пры тым што колькасць паведамленняў пра літву ўзрастае на чвэрць. У цэлым выкладзеныя звесткі XIII—XIX стст. ўзаемна сцвярджаюцца і дапаўняюцца.

ВЫСНОВЫ. У 1264—1270 гг. (імаверна ў 1264 г.) адбылося адміністрацыйнае ўключэнне паўднёвых і цэнтральных яцвяжскіх зямель у склад ВКЛ. Вельмі верагодна, што пачынаючы з 2-й паловы XIII ст. яцвягі перасяляліся з польскага Падляшша ў рэгіён Заходняй Беларусі, дзе ў далейшым захавалі ўстойлівае пражыванне ва ўзаемадзеянні з мясцовым насельніцтвам. Не выключана, што сярод гэтага мясцовага насельніцтва прысутнічалі і групы аўтахтонных яцвягаў і названае перасяленне адбывалася мэтанакіравана.

Літаратура

1. Kaminsky A. Jacwiez. Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne. Wrocław—Łodz, 1953.
2. Русские летописи. Т. 11. Ипатьевская летопись. Рязань, 2001.

3. Штыхов Г. В. Ятвяги по Ипатьевскому летописному своду // Lietuvos Archeologija. Vilnius, 2001. T. 21. P. 101—110.
4. Пашуто В. Т. Возникновение литовского государства. М, 1959.
5. Грушевский М. Хронологія подій Галіцько-Волинской літописи // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. Т. XLI. Кн. 3. 1901.
6. Spory i sprawy pomiędzy polakami i zakonem krzyzackim (Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum). Poznań, 1892. T. II.
7. Nalepa J. (Дыскусія па дакладу) // Acta Baltico-Slavica. 1976. T. IX. S. 84—85.
8. Stryjkowskij M. Kronika Polska, Litewska, Žmódzka i Wszystkiej Rusi. Warszawa, 1846.
9. Дини П. У. Балтийские языки. М., 2002.
10. Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской. М., 1997.
11. Полное собрание русских летописей. Т. 2. Густынская летопись. СПб., 1843.
12. Лебедкин М. О племенном составе народонаселения Западного края Российской империи // Записки Императорского русского географического общества. Кн. 3. СПб., 1861. С. 131—160.

Г. М. Сагановіч

ДЗЁННІК КОНРАДА КІБУРГА 1397 г.: ВЯРТАННЕ ДА ФАЛЬШЫЎКІ

Упершыню дзённік пасла Нямецкага ордэна графа Конрада Кібурга з'явіўся на свет у 1856 г. у зборы «Невялікіх гістарычных твораў» Тэадора Нарбута[1]. Новая крыніца пад назвай «Дзённік пасольства ад Прускіх Крыжакоў да вялікага князя літоўскага Вітаўта, адбытага ў 1347 г.[2] Конрадам, графам Кібургам, вялікім шпітальнікам Ордэна, з таварышамі (па прозвішчах не названымі)»[3] была апублікавана ім у перакладзе «з арыгінальнага рукапісу» на польскую мову, выкананым выкладчыкам былога Віленскага універсітэта Жэготам Анацэвічам. Як выдавец Т. Нарбут дадаў, што Ж. Анацэвіч падараваў яму гэты дзённік «разам з іншымі матэрыяламі па гісторыі Літвы. З якога архіва ці бібліятэкі ўзяты — не сказана»[4]. Пра месцазнаходжанне арыгінала і яго мову ён, маўляў, пытаўся ў Ж. Анацэвіча, аднак адказу атрымаць не паспеў з прычыны хваробы і хуткай смерці апошняга. Не ставячы пад сумненне аўтэнтычнасць тэксту, Т. Нарбут выказаў меркаванне, што аўтар знаходкі мог перакласці тэкст помніка падчас свайго побыту ў Караляўцы[5].

Праз дванаццаць гадоў дзённік графа Кібурга быў перакладзены на рускую мову і апублікаваны М. Смірновым у выглядзе дадатку да яго працы пра Ягайлу і Крэўскую унію[6]. Гэты расійскі гісторык высока ацаніў навуковую каштоўнасць помніка, цалкам паверыўшы ў яго аўтэнтычнасць[7], і максімальна выкарыстаў крыніцу ў сваім навуковым трак-

таце. Пры гэтым ён даверыўся дзённіку не толькі ў інтэрпрэтацыі некаторых падзей, але і ў апісанні знешняга выгляду ды характару літоўцаў і русінаў канца XIV ст. У прыватнасці, на яго падставе палічыў магчымым канстатаваць, што ў разумовых і маральных адносінах «русские стоят несравненно выше литовцев»[8], а ў некаторых выказваннях Кібурга ўбачыў «лицемерие, свойственное прусским рыцарям»[9].

Гэты дзённік ордэнскага пасольства, апублікаваны Т. Нарбутам папольску і прадубляваны М. Смірновым па-руску, доўгі час выкарыстоўваўся гісторыкамі як сапраўдны помнік часоў Ягайлы і Вітаўта. Яго аўтэнтычнасць прызнавалі Юзаф Крашэўскі, Анатоль Лявіцкі, Яўграф Чашыхін, Павел Бранцаў і многія іншыя. Але яшчэ ў XIX ст. пачалася і гісторыя выкрывання падробкі гэтага помніка. Адным з першых у яго сапраўднасці засумняваўся пецярбургскі прафесар В. Васілеўскі, які выказаў сваё падазрэнне ў «Віленскім весніку» ўжо ў 1869 г. Больш грунтоўна да пытання падышоў польскі гісторык Антоні Прахазка, які звярнуў увагу на поўную адсутнасць доказаў аўтэнтычнасці гэтай крыніцы[10]. Так, хоць у лісце Конрада фон Юнгінгена да інфлянцкага магістра за красавік 1398 г. (без дакладнай даты) сапраўды згадваецца пасольства Вільгельма фон Гельфенштайна і Конрада з Кібурга да Вітаўта[11], у сапраўднасці накіравана яно было ў Гародню, а не ў Вільню ў красавіку 1398 г., тады як дзённік ахоплівае перыяд з 8 чэрвеня па 12 ліпеня 1397 г. Польскі гісторык не пакінуў без увагі і іншыя несупадзенні дат[12]. Па-першае, паводле «дзённіка», пасольства мусіла выехаць з Рагнета 5 чэрвеня і дасягнуць Вільні 22 чэрвеня, аднак з іншых крыніц дакладна вядома, што ў траўні таго года граф Конрад фон Кібург быў на з'ездзе электараў у Франкфурце-на-Майне, адкуль вярнуўся ў Мальбарк толькі 10 чэрвеня[13]. Па-другое, згодна з дзённікам, з Вільні пасольства павінна было вярнуцца ў Рагнет 12 ліпеня, але аўтэнтычныя дакументы сведчаць, што Кібург у гэты дзень займаўся справамі Ордэна ў Данцыгу[14]. Па-трэцяе, акурат у дні знаходжання Кібурга ў Вільні паміж Конрадам фон Юнгінгенам і Вітаўтам вялася актыўная перапіска, у якой абмяркоўваліся важныя справы (праблема замірэння і асабістай сустрэчы вялікага магістра з вялікім князем літоўскім), але ніякага пасольства ў ёй нават не згадвалася[15].

Аспрэчваючы аўтэнтычнасць дзённіка ў тым выглядзе, у якім помнік апублікаваў аўтар дзевяцітомнай гісторыі Літвы, А. Прахазка ўсё ж дапускаў, што «дэталі, якія ён утрымлівае, могуць быць аўтэнтычныя і цэласць палягае на несумненна праўдзівых крыніцах»[16]. Іншымі словамі, паверыць у свядомае містыфікаванне было яшчэ няпроста, і вучоным уяўлялася, што публікацыя ўсё ж грунтавалася на нейкім аўтэнтычным тэксце, які Т. Нарбут толькі «сапсаваў» сваёй літаратурнай апрацоўкай.

Праз два дзесяцігоддзі з катэгарычнай крытыкай дзённіка Кібурга як крыніцы выступіў нямецкі гісторык з Караляўца Паўль Карге[17], які, здаецца, нават не быў знаёмы з цытаваным вышэй артыкулам А. Прахазкі. Добра ведаючы ордэнскі архіў і асаблівасці дыпламатычнай дакументацыі, ён адразу кваліфікаваў дзённік як няўдалую стылізацыю «чалавека, які […] ніколі не трымаў у руках сапраўднага пасольскага паведамлення»[18]. Першай падставай недаверу да апублікаванага дзённіка П. Карге назваў адсутнасць у архіве ў Каралеўцы яго нямецкага арыгінала. Невыпадкова і Ёган Фойгт, які апрацаваў ордэнскі архіў уздоўж і ўпоперак, нідзе ні словам не згадаў падобнай крыніцы ў сваёй дзевяцітомнай «Гісторыі Прусіі»[19], выдадзенай напярэдадні публікацыі Т. Нарбута. Але галоўныя аргументы на карысць неаўтэнтычнасці дзённіка даследчык убачыў у самім тэксце.

Вось жа і мова, і стыль, і тон апублікаванай знаходкі выразна адрозніваюць яе ад дыпламатычных дакументаў ордэнскай канцылярыі. Калі для апошніх былі характэрны сцісласць і гранічная прадметнасць запісаў, прычым апісвалася толькі тое, што тычылася выканання мэт пасольства, дык дзённік Кібурга не можа не здзіўляць рамантычна-сентыментальным тонам і шматслоўнасцю. Працяглыя апісанні войска і ўзбраення, віленскай забудовы, народных святаў, урачыстых прыёмаў, бясед і застолляў, экскурсы ў гісторыю Літвы — усё гэта выглядае недарэчнасцю ў запісах дыпламата. Да таго ж, заўважае П. Карге, іх не было сэнсу ствараць, бо як вялікі магістр, так і браты Нямецкага ордэна добра ведалі Літву дзякуючы шматлікім «рэйзам» рыцарскіх кантынгентаў на яе тэрыторыю.

Увогуле, тэкст помніка да такой ступені перапоўнены нехарактэрнымі для тагачаснага нямецкага славаўжывання зваротамі і выразамі, што знаўца гістарычных рэаліяў беспамылкова вызначыў: у вусны дыпламата XIV ст. укладзена мова эпохі рамантызму! Яна «настолькі несярэднявечная, што даводзіцца здзіўляцца, як гэта Т. Нарбут не пазнаў фальшыўкі!» — не стрымліваў эмоцый П. Карге[20].

Нямецкі гісторык заўважыў у дзённіку і тыя несупадзенні дат, пра якія раней пісаў А. Прахазка. Напрыклад, ён пацвердзіў тое, што, згодна з архівамі мальбарскай канцылярыі, ордэнскае пасольства з удзелам Конрада Кібурга ў сапраўднасці ехала на перамовы да Вітаўта не ў 1397 г., як падаецца ў дзённіку, а ў 1398 г., і не ў Вільню, а ў Гародню. Цяпер у гэтым можна пераканацца і з тэкстаў дзяржаўных дагавораў Нямецкага ордэна, апублікаваных Эрыхам Вайзэ[21].

Аднак больш за ўсё падробку выдаюць разгорнутыя апісанні рэаліяў і сцэн, пакінутыя нібыта нямецкім дыпламатам: яны не толькі штучныя, але і насычаныя шматлікімі гістарычнымі памылкамі. Так, напрыклад, у дзённіку гаворыцца, што гарнізон Ковенскага замка складаўся з 4000 ча-

лавек, але такую колькасць мог назваць толькі той, хто не мае ніякага ўяўлення пра памеры гарнізона сярэдняга горада! — заўважыў П. Карге. Касцёл святой Ганны апісаны ў такім выглядзе, які помнік набыў толькі пасля 1500 г.! Сабор на Ніжнім замку названы Кафедральным, хоць ён тады яшчэ зваўся Замкавым. У Вільні паслоў прымаюць быццам у «чыста выбеленай» зале, але ў той час голыя сцены не бяліліся, а завешваліся дыванамі! І такіх прыкладаў П. Карге прыводзіць цэлы шэраг. Фальшывымі ён прызнаў і апісанне многіх сцэн, а таксама паводзіны самога Кібурга: той быццам наведвае ўсе віленскія храмы і падрабязна апавядае пра набажэнствы, але празмернае падкрэсліванне рэлігійнасці было зусім не ўласцівае для людзей той эпохі. Шмат часу пасол праводзіць з віленскім біскупам Андрэем, які ўспрымае Кібурга як прадстаўніка вялікага магістра, наладжвае для яго прыёмы і застоллі, але ў сапраўднасці на чале пасольства (у 1398 г.) стаяў вялікі комтур Гельфенштайн, які на ранг пераўзыходзіў Кібурга. Сам жа Кібург, здаецца, асобнай дыпламатычнай місіяй ніколі не кіраваў. Урэшце, нямецкі даследчык выявіў у дзённіку і гістарычныя легенды XVI—XVII стст., вядомыя па позніх беларуска-літоўскіх летапісах.

Такім чынам, яшчэ амаль сто гадоў таму падробленасць дзённіка Конрада Кібурга была паказана настолькі пераканаўча, што пасля публікацый А. Прахазкі і П. Карге ніхто нават не браўся абараняць яго аўтэнтычнасць. І цяпер не было б сэнсу вяртацца да гэтай састарэлай фальшыўкі, калі б яна сама не вярнулася ў сучасную гістарычную літаратуру Беларусі. Спачатку, спасылаючыся на выданне М. Смірнова, на яе абапёрся ў сваёй кнізе пра Вялікае княства Літоўскае Мікола Ермаловіч[22], які, праўда, змест дзённіка выкарыстаў даволі сціпла. Для яго найбольш важнымі аказаліся сведчанні Кібурга пра ролю русінаў ды месца іх культуры ў дзяржаве Вітаўта. Тое, што начальнікам Ковенскага замка Кібург назваў русіна Івана Фёдаравіча, а муштрай конніцы кіраваў князь Юры, на думку М. Ермаловіча, пацвярджала факт апазіцыйнасці Жамойці да ўлады літоўскага князя[23]. Гісторык вылучыў таксама выказванне Кібурга пра непрыхільнае стаўленне Альгерда да паганства, згадкі пра панаванне русінскага (старабеларускага) пісьменства ў дзяржаве ды старабеларускую мову Вітаўта і ўсяго яго двара[24]. Праўда, у дзённіку сказана толькі наконт Альгерда і пісьменнасці[25], пра мову ж вялікага князя ў крыніцы нічога не гаворыцца.

Услед за М. Ермаловічам стары фальсіфікат пачаў выкарыстоўваць В. Чаропка, які таксама «адкрыў» дзённік на падставе публікацыі М. Смірнова. У аб'ёмнай стылізацыі ён убачыў значна больш патрэбнай фактуры і нават асобны раздзел сваёй кнігі назваў «Пасольства Конрада Кібурга»[26]. Папулярны ў Беларусі аўтар гістарычных твораў, відаць, проста захапіўся такой інфармацыйнай крыніцай (хоць можна было падумаць, чаму яе не

выкарыстоўваюць іншыя беларускія гісторыкі), таму тэкст дзённіка ўспрыняў гэтак жа некрытычна, як і расійскі перакладчык ды публікатар гэтай містыфікацыі. Напрыклад, цытуючы з дзённіка ўрывак пра конніцу пад г. Коўна, вершнікі якой «не мелі другой зброі, апроч простай дубіны»[27], В. Чаропка бярэ напісанае на веру, хоць гэта відавочны нонсенс. Паўтараючы ўслед за аўтарам дзённіка, што ў Вільні сам Кібург гаварыў пра «хрысціянска-рыцарскую роўнасць ліцвінаў»[28], В. Чаропка зноў аказваецца падманутым, бо ў рэаліях канца XIV ст. гэта было ў прынцыпе немагчыма: для Ордэна Літва і пасля хрысціянізацыі заставалася краем паганства, з якім Мальбарк працягваў вайну, жыццёва важную для яго, таму ордэнская дыпламатыя актыўна працавала на стварэнне вобраза Літвы няхрышчанай. Ніяк не магла адпавядаць рэальнасці і пададзеная колькасць жыхароў Вільні: 25 тыс. чалавек на канец XIV ст., з якіх ажно 6 тыс. складалі гарнізон горада[29] — гэта фантастыка, бо такой колькасці насельніцтва сталіцы ВКЛ дасягнула толькі ў сярэдзіне XVII ст.

Цяпер падобная даверлівасць да дзённіка Кібурга не можа не здзіўляць, бо калі яго чытаць уважліва, то агістарызм многіх сцвярджэнняў і выказванняў лёгка заўважаецца. І найперш кідаецца ў вочы, што аўтару карцела як найлепш прадставіць Літву, стварыць добры вобраз каталіцкага духавенства. У выніку атрымалася, што нават заходнееўрапейскае высакароднае рыцарства «нідзе не знаходзіла такіх выгодаў, такой гасціннасці і такога парадку ва ўсім, як цяпер у Літве»![30] Пад пяром містыфікатара і ордэнскі пасол граф Кібург час ад часу захапляецца парадкам лясістай, толькі-толькі ахрышчанай Літвы ды, параўноўваючы з ёй свой край, ускліквае: «Вось, калі б мы збераглі рыцарскі спосаб выхавання моладзі!..»[31] (праўда, невядома, з чым ён мог параўноўваць Літву, бо сам Кібург быў швейцарцам). А віленскі біскуп Андрэй на сустрэчы з высокімі пасламі гаворыць проста-такі мовай XIX ст., калі тлумачыць немцам, што «Літва, пакінуўшы паганства, якое бало асновай яе народнасці, знаходзіцца на шляху да змены сваёй цывілізацыі ў заходнееўрапейскую»[32] (?! — *Г. С.*). Вялікі князь Вітаўт на старонках дзённіка паўстае інтэлігентам-рамантыкам, які «слухае розныя даклады», «працуе ў сябе ў кабінеце», а потым бавіць час «у сваім сямействе»[33]. Абсалютнай недарэчнасцю, якая адразу выдае і без таго няўдалую стылізацыю, трэба прызнаць укладзеную ў вусны Вітаўта плётку пра чатырох братоў-рыцараў, якія «перайшлі мяжу» (у XIV ст. ?!) ВКЛ і час ад часу з'яўляліся ў розных месцах княства са сваімі каханкамі[34]. Не больш гістарычнай дакладнасці і ў апісанні рэаліяў матэрыяльнай культуры. Напрыклад, сярод узбраення ліцвінаў фігуруюць бердышы[35], хоць у той час яны яшчэ, безумоўна, не выкарыстоўваліся; Кібург наведвае ў Вільні мураваныя касцёлы, хоць аблога сталіцы рыцарамі ў 1390 г. засведчыла, што храмы

былі яшчэ драўляныя, а ў віленскіх дамах (нават у бедных!) нямецкія паслы ўжо пабачылі шкляныя шыбы, і больш за тое, шкляныя вырабы з Літвы ўжо нават экспартаваліся за мяжу![36]

Калі падробленасць т. зв. дзённіка Кібурга не можа выклікаць сумненняў, то пытанне яго аўтарства вырашана не канчаткова. Найбольш верагодным стваральнікам фальсіфікату лічыцца сам Т. Нарбут, чыйму пяру гэтую містыфікацыю прыпісалі К. Хадыніцкі, Я. Тазбір ды іншыя польскія гісторыкі. Магчыма, гэтаму паспрыяў факт выкрывання цэлага шэрагу іншых фальсіфікацый Т. Нарбута[37]. Многія з іх, напрыклад, такія, як апублікаванае ў тым жа томе «Невялікіх гістарычных твораў» апісанне ўмацаванняў сталіцы ВКЛ, што быццам паходзіла з сярэдзіны XV ст., ліст сучасніка пра спальванне ерэтычных кніг у Вільні ў 1581 г., аповед пра хваляванні студэнтаў-езуітаў там жа ў 1644 г.[38] і інш., таксама доўгі час прымаліся за «чыстую манету».

Аднак П. Карге, у адрозненне ад польскіх даследчыкаў, не вінаваціў у містыфікацыі Т. Нарбута, а глядзеў на яго як на ахвяру падману. «Самога Нарбута я не хацеў бы лічыць фальсіфікатарам», — падкрэсліў ён. На думку нямецкага гісторыка, той спачатку і сам сумняваўся ў аўтэнтычнасці крыніцы, перададзенай яму Ж. Анацэвічам, але потым паверыў у яе[39]. Сапраўдным жа аўтарам падробкі, паводле П. Карге, «несумненна быў спадар Анацэвіч»[40].

Вядомы расійскі даследчык фальсіфікацый В. Казлоў адзначаў, што прадукаванне падробак было заняткам людзей захопленых або жулікаў[41]. Чым жа кіраваўся аўтар нашай містыфікацыі? Калі ім сапраўды з'яўляўся не Ж. Анацэвіч, а Т. Нарбут, дакладна выкрыты ў шэрагу іншых фальшаванняў, то на жульніцтве яго наўрад ці можна лавіць. Думаючы пра матывы такога занятку, К. Хадыніцкі калісь напісаў, што ў фальсіфікацыях гэты гісторык кіраваўся высакародным памкненнем — ім рухала любоў да сваёй айчыны[42]. Паводле Я. Тазбіра, гэта было «жаданне прыдаць бляску літоўскай гісторыі XIII—XVI стст.»[43], але не толькі: зайздросцячы славе Ю. Крашэўскага, Т. Нарбут меў схільнасць да белетрызацыі гісторыі, стварэнне і публікаванне фальсіфікатаў з часам «рабілася для яго амаль неабходнасцю»[44].

Незалежна ад заўважанага, думаю, трэба ўлічваць і т. зв. «дух часу». На канец XVIII — першую палову XIX ст. прыпаў найбольшы ўздым вырабу гістарычных і літаратурных фальшывак як у краінах Цэнтральна-Усходняй Еўропы, так і ў Расійскай імперыі[45]. Згадаем, што ў 1817 г. чэхі В. Ганка і В. Свобада апублікавалі «Краледворскі рукапіс» — славуты твор чэшскага эпасу, які на павер аказаўся таленавітай падробкай. Цалкам верагодна, што, як меркаваў і П. Карге, менавіта прыклад чэхаў натхняў на містыфікацыю і віленскіх гісторыкаў.

1 Narbutt T. Pomniejsze pisma historyczne. Wilno, 1856. S. 133 — 162.
2 Апіска ў Нарбута. Павінна быць 1397.
3 «Dziennik poselstwa od Krzyżaków Pruskich do Wielkiego Księcia Litewskiego Witolda, w r. 1347 odbytego, przez Konrada, Hrabi Kiburg, Wielkiego Szpitalnika Zakonu, z towarzyszami (niewymienionymi po nazwiskach)».
4 Narbutt T. Pomniejsze pisma historyczne. S. 133. Спас. 1.
5 Ibid. S. 164.
6 «Дневник посольства главного начальника гошпиталей Тевтонского ордена, графа Конрада Кибурга с товарищи (не названы) к великому князю литовскому Витовту, в 1397 г.» Гл.: Смирнов М. Ягелло—Яков—Владислав и первое соединение Литвы с Польшею. Приложение // Записки Императорского Новороссийского университета. Год 2-й. Вып. 1—6. Одесса, 1868. С. 1—41 (далей — Дневник посольства…).
7 «…мы не видим никаких поводов для непризнания посольского дневника достойным веры источником», — пісаў М. Смірноў, хоць сам заўважыў, што большая частка звестак пра Літву, заключаных у дзённіку, ужо вядомая з іншых крыніц і даследаванняў. Гл.: Дневник посольства… С. 40—41.
8 Смирнов М. Ягелло—Яков—Владислав и первое соединение Литвы с Польшею. С. 7—8.
9 Дневник посольства… С. 40.
10 Prochaska A. Spór o mitrę i pastoral w Rydze (1395—1397) // Kwartalnik Historyczny. T. 9 (1895). Z. 4. S. 645—646.
11 Liv- , Est- und Curländisches Urkundenbuch. Bd. 4. Riga, 1875. Nr. 1469; Codex epistolaris Vitoldi. Ed. A. Prochaska. Kraków, 1882. S. 51.
12 Prochaska A. Spór o mitrę i pastoral w Rydze. S. 646—647.
13 Codex diplomaticus Prussicus. Ed. J. Voigt. Bd. VI. S. 45.
14 Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch. Bd. 4. S. 179—181.
15 Prochaska A. Spór o mitrę i pastoral w Rydze. S. 646—647.
16 Ibid. S. 647.
17 Karge P. Der Gesandtschaftsbericht des Ordenssplitters Grafen Konrad von Kyburg vom Jahre 1397 — eine Fälschung // Das Litauen-Buch. Eine Auslese aus der Zeitung der 10. Armee. Wilna, 1918. S. 86—89.
18 Ibid. S. 88.
19 Гл.: Voigt J. Geschichte Preussens. Bd. 1—9. Königsberg, 1827—1839.
20 Karge P. Der Gesandtschaftsbericht… S. 87.
21 Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preussen im 15. Jahrhundert. Hrsg. von E. Weise. Bd. 1. Königsberg, 1939. S. 7—8.
22 Ермаловіч М. Беларуская дзяржава Вялікае Княства Літоўскае. Мн., 2000. С. 239—240.
23 Там жа. С. 240.
24 Там жа. С. 240.

25 Дневник посольства… С. 26, 30.
26 Чаропка В. Імя ў летапісе. Выд. 2. Мн., 2003. С. 359—365.
27 Там жа. С. 359.
28 Там жа. С. 362.
29 Дневник посольства… С. 20; Чаропка В. Імя ў летапісе. С. 363.
30 Дневник посольства… С. 7.
31 Там жа. С. 26.
32 Там жа. С. 8.
33 Там жа. С. 35—36.
34 Там жа. С. 36.
35 Там жа. С. 32.
36 Там жа. С. 23—24.
37 Łowmiański H. Sfalszowany opis obwarowania m. Wilna // Ateneum Wileńskie. T. 3 (1925). Z. 9. S. 82—94; Chodynicki K. Ze studiów nad dziejopisarstwem rusko-litewskim // Ateneum Wileńskie. T. 3 (1926). S. 387—401; Krawiec L. Rzekome zaburzenia studenckie w Wilnie 1644 r. // Księga pamiątkowa Koła Historyków Słuchaczy USB. Wilno, 1933; Łowmiański H. Teodor Narbutt jako historyk Wilna // Kurier Wileński. Nr. 36, 14.02.1940 і інш.
38 Tazbir J. Falszerstwa historyczne w Polsce w pierwszej połowie XIX w. // Przegląd Historyczny. T. 57 (1966). Z. 4. S. 590—592.
39 Karge P. Der Gesandtschaftsbericht… S. 86.
40 Ibid. S. 87.
41 Козлов В. Тайны фальсификации. Анализ подделок исторических источников XVIII—XIX вв. М., 1996. С. 4.
42 Chodynicki K. Ze studiów nad dziejopisarstwem rusko-litewskim // Ateneum Wileńskie. T. 3 (1926). S. 401.
43 Tazbir J. Falszerstwa historyczne w Polsce w pierwszej połowie XIX w. S. 590.
44 Tazbir J. Cudzym piórem… Falsyfikaty historyczno-literackie. Poznań, 2002. S. 51; Krawiec L. Rzekome zaburzenia studenckie w Wilnie… S. 79.
45 Козлов В. Тайны фальсификации. С. 247.

А. В. Стефанович

ЗАПИСИ-ПОМЕТЫ НА КНИГАХ БИБЛИОТЕКИ НЕСВИЖСКОЙ ОРДИНАЦИИ РАДЗИВИЛЛОВ

История несвижского магнатского рода Радзивиллов включает в себя моменты становления и формирования национальной культуры Беларуси. На протяжении нескольких столетий несвижские Радзивиллы являлись известными меценатами: покровительствовали музеям, частным театрам, создавали крупные культурные центры в Бресте, Мире, Слуцке, Несвиже и др. Польскими королями были дарованы Радзивиллам привилеи, дававшие право на хранение документов в Несвиже. В 1551 г. король Сигизмунд Август выдал привилей Николаю Радзивиллу

Черному (1515—1565) на устройство архива в Несвиже для хранения в нем всех привилеев, данных ВКЛ. Он находился в замке родового имения Радзивиллов и вмещал в себя до 4000 томов документов, привилеев и автографов важнейших актов. Со временем многие материалы этого собрания перешли в другие частные коллекции (к К. Квятковскому в Варшаве, Т. Дзялынскому в Курнике, Томицкому и т. д.) [1].

Первое упоминание о книжной коллекции Радзивиллов Несвижской ординации относится к XVI в. С этого момента и на протяжении всей истории существования Несвижской библиотеки она притягивала к себе внимание разных общественно-политических деятелей того времени.

Начиная с первого официального ордината Несвижа — Николая Крыштофа Радзивилла Сиротки (1549—1616) и до последнего 17-го ордината — Радзивилла Леона Владиславовича (1888—1959) [17] комплектование фондов библиотеки Несвижской ординации велось не всегда равномерно. Книжное собрание, по сути, было частновладельческой коллекцией, однако по своей функциональной принадлежности играло роль государственного книгохранилища в ВКЛ. На протяжении своего существования, начиная с первой половины XVI в. и до настоящего времени, фонды этого уникального частновладельческого книжного собрания претерпевали неоднократные изменения.

История формирования Несвижской ординатской библиотеки прослеживается начиная с XVI в. Неоднократные пожары, войны, конфискации радзивилловских собраний негативно сказались на их сохранности. К сожалению, до сих пор нет целостного описания сохранившихся коллекций. Разрозненные их части хранятся в библиотеках Польши, Литвы, Финляндии, России, Беларуси и являются объектом пристального внимания и специального исследования книговедов, археографов, архивистов и библиотечных работников.

В собрании широко представлены книги по истории Западной Европы и ВКЛ, переводные издания классиков античности. В коллекции имеются книги, относящиеся к точным наукам, литература по географии, языкознанию, искусству и культуре. Несомненно, особую ценность представляют прижизненные издания классиков художественной литературы, философов, деятелей общественной и политической жизни XVII — нач. XX в., документальная проза XIX в. Наряду со светской литературой, данное книжное собрание включает значительное количество книг теологической направленности. В коллекции также представлены издания, отражающие отдельные стороны повседневной жизни среднего класса, экономики, статистики, социологии, юриспруденции и военного дела XIX—XX вв.

Книжная коллекция Несвижской ординации Радзивиллов по своему составу, хронологии и содержанию уникальна в истории книжной культуры Беларуси.

В тематическом отношении в коллекции широко представлен пласт исторического содержания — переводные книги классиков античности, а также книги по математике, физике, географии, языкознанию, юриспруденции, искусству и другим областям знаний.

Часть книг XIX в. имела не только вклеенные экслибрисы, но и суперэкслибрисы. В XX в. их заменили на печать-штемпель красного цвета двух форм, круглой и овальной. Немалую часть Несвижской коллекции составляют книги с геральдическими знаками, которые лишены фамилии конкретного владельца и снабжены только родовым гербом. Например, на экслибрисе под геральдическим знаком написано: «Biblioteka Ordynacji Nieswieskiej» или «Biblioteka Zamku Nieswieskiego», «Biblioteka Ordynacyi Birzanskiei». Такие книжные знаки являлись паспортом персонального книгохранилища, символом династии и подчеркивали принадлежность экземпляра не кому-либо из членов семейства, а магнатскому роду в целом, со всеми его многочисленными нисходящими и восходящими ветвями.

Книги из библиотеки Несвижской ординации Радзивиллов (условно мы ее называем «Библиотека Несвижской ординации Радзивиллов 1940 г.»), хранящиеся в ЦНБ НАН Беларуси, по всей вероятности, не имеют ничего общего с коллекциями библиотеки, существовавшими до второй половины XIX в. Это книжное собрание, предположительно, было образовано позднее, уже во второй половине XIX в. (1880) Антонием Радзивиллом. Значительная часть книг была закуплена во Франции, о чем свидетельствуют сохранившиеся геральдические экслибрисы библиотеки Несвижской ординации Станислава Радзивилла с вклеенным ярлыком на французском языке. Коллекция состоит из разрозненных книжных собраний Радзивиллов: **1) Ex-libris Biblioteka Ordynacji Nieswieskiej, 2) Ex-libris Biblioteka Zamku Nieswieskiego, 3) Ex-libris Stanislaw Radziwill, 4) Ex-libris Jerzy Radziwill, 5) Ex-libris Jerzy Radziwill — [JR], 6) Ex-libris Hieronumi Radziwill, 7) Ex-libris Bibliothéque de la Princefse Antonie Radziwill, 8) Ex-libris Biblioteka Ordynacyi Birzanskiei и др.**

Анализ многочисленных помет, владельческих и иных записей в книгах, а также исследование экслибрисов дает нам основание предположить, что Библиотека Несвижской ординации (1940) как цельная книжная коллекция состоит из разрозненных частных библиотек Радзивиллов, а также вносит дополнительные ценные сведения в реконструкцию уцелевшего книжного собрания Несвижской ординации Радзивиллов.

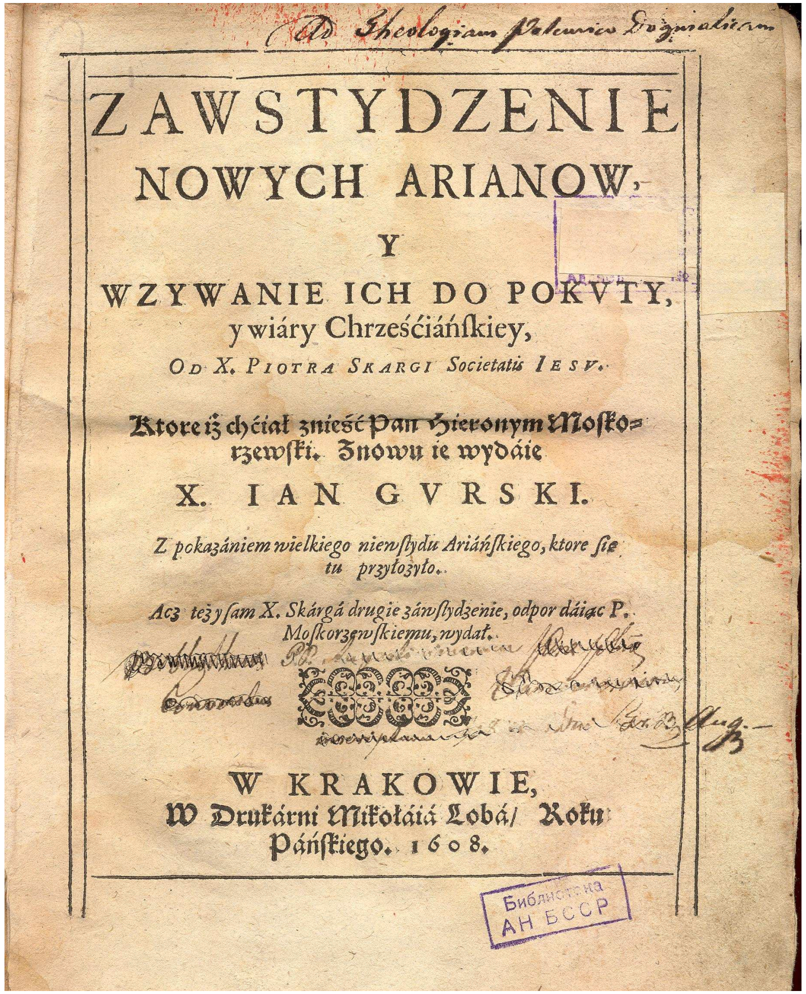

Прижизненное издание: Skarga P. (1536—1612) Zawstydzenia nowych arianow, z wzywanie ich do pokuty Chrzesciańskiey, od x. Ktore iż chiał zniešc Pan Hieronym Moskorzewski. Ynowu ie wydaie x. Jan Gurski ... Kraków, 1608. Книга имеет рукописную запись: *Ad Theologiam Polemico Dowgialicam.* (ОБ 16—18 Нр.56)

На книгах уцелевшей коллекции из собрания Несвижской ординации Радзивиллов (1940), датируемых XV—XVIII вв. из фондов ЦНБ НАН Беларуси, имеется большое количество рукописных помет — около 79%. В изданиях XIX в. таких рукописных помет не более 35%, а в книгах первой половины XX в. рукописные пометы встречаются крайне редко.

Для анализа книг с рукописными записями следует четко различать понятия авторских и владельческих рукописных помет. ***Авторские записи*** являются продолжением тех проблем, которые подняты и разрешаемы в книге. Они могут служить дополнением к напечатанному материалу и впоследствии могут послужить поводом для переиздания дополненных и переработанных изданий. Все авторские записи имеют временную связь. Они ограничиваются годами жизни автора, средняя продолжительность которой не превышает 55—65 лет. Когда в книге находятся недатированные авторские пометы, с относительной погрешностью можно говорить о творческом периоде жизни автора: условно от 55—65 лет отнимаются первые 15—20 лет, которые были потрачены на воспитание и образование, и речь может идти о 30—40 годах творческой жизни автора. В этих временных рамках можно определить период, когда были сделаны авторские записи, если годы жизни автора не установлены.

Владельческие записи многочисленней авторских записей. Иной раз владельческие записи, сделанные в разных столетиях разными людьми, датированные и недатированные, могут дать современным исследователям даже более ценную информацию, чем содержание самой книги. ***Записи-пометы,*** будь то ***авторские*** или ***владельческие,*** являются ценным источником для подтверждения научных гипотез и опровержений домыслов. Они могут быть востребованы для палеографии и библиотечного делопроизводства.

Самое раннее издание из сохранившейся коллекции Несвижской ординации, имеющее рукописные пометы, — **Duranti Guilelmus.** *Rationale divinorum officiorum. Argentina [Strassburg], 1484.* Владельческая надпись, датируемая **1635** г. [6, f. 1], гласит**: «Casimirio Spaczewski».** На полях этой книги также имеются многочисленные пометы дневникового характера, не поддающиеся прочтению. Они не датированы, написаны тем же почерком, черными чернилами [6, f. 52], что и датируемая запись на титульном листе.

Многие владельческие записи-пометы на книгах сделаны самими Радзивиллами. Например, датированная 11 января 1866 г. дарственная надпись на польском языке в учебнике для детей 1851 г. (сыну Юрию Радзивиллу (1860—1914) от отца Антония Радзивилла (1833—1904)): «*Юрию Радзивиллу! 11 января 1866 г. от любимого папы*» [7].

В книге богослужений католического костела, изданной на польском языке в Петербурге в 1899 г. [14], детской рукой сделаны многочисленные записи Леона Владиславовича Радзивилла (1888—1959) [3], посвященные богослужению: множество молитв, написанных от руки.

Особую группу представляют книги из Несвижского бенедиктинского монастыря и Иезуитской коллегии. Наибольший интерес представляют прижизненные издания. Все они имеют владельческие записи, указывающие на тесные контакты Радзивиллов с авторами этих книг: **Яном Пошаковским (Poszakowski, Jan) (1684—1757)** [18], [18, т. 5, с. 1]; **Иоанном Брициусом (Briccius Joannes) (1654—1710); Мартином Лашчем (Łaszcz, Marcin) (1551—1615)** [12]; **Фридрихом Баумайстером (Baumeister, Friedrich Christian (1708—1785)** [18, т. 5, с. 1]; **Петром Калишевским (Kaliszewski, Piotr Celestyn) (1724—1767)** [9].

На одном из сохранившихся прижизненных изданий **Петра Скарги (1536—1612),** основателя и первого ректора Виленской иезуитской академии (1579—1584), основателя Полоцкой иезуитской коллегии, активного сторонника контрреформации, автора многочисленных религиозно-политических произведений, с 1588 г. придворного проповедника Зигмунта III Вазы, на титульном листе имеется рукописная запись: «***Ad Theologiam Polemico Dogmaticam***» (без датировки) [19].

Приведем полную постраничную владельческую запись, помещенную в книге Э. А. Куропатницкого (1730—1788): «*Сия книжица есть собственна из числа книг Ивана Петра Мартина Андрея Порутчика воеводств Троцкаго сына Богдановича Дворжецкаго куплена в Вильни 1790 года м-ца июля 31 дня ценою 2 рубля российских денег мною же самим у монастыре отцов или монахов пиярами памятуемых в лавке книгопечатания того ордина отцов для общей пользы к ежечасному потреблению и выгоде благородных ис польского шляхетства дворян пожалованных монаршимдрагоценным, то есть гербами*» [11, с. 2—148]. Это единственная рукописная запись на книгах коллекции Радзивиллов, сделанная кириллицей.

Большое число книг из этого собрания ранее принадлежало другим владельцам, которые не были связаны с Радзивиллами родственными узами. Эти книги имеют многочисленные владельческие записи. Они указывают на культурный обмен частных книжных собраний польской шляхты и европейской знати, такие книги из частновладельческих библиотек: **Леопольда Хуберда (Leopold Huberd) (1832—1884)** [15] (в одной из таких книг его библиотеки, хранящейся в Несвижской ординации, датированная надпись **I. Karnowski R. (1819**) [4]: **Прусиновского (Prusinowski), Александра Здановича (Aleksandra Zdanowicza)** [2]; **Васовского (Mohilow, 1739 — P. Stanislaj Wasowski); И. А. Залвского (I. A. Zalvski)** [20]; **Катар-**

жины Шилинговей-Пулковниковей (Pani Katarzynie Szylingowej Pułkownikoej…) [5]; **Габриэля Томашевича (Gabrielis Tomaszewicz); (Jos. Schimelfennig. 1650)** [10]; **Иосиф Новицкий (Josephi Nowicki)** [8]; **Якоба Бернатовича (Jacobi Bernatowicz)** [13]; **Александры Корсак (Alexandri Korsak)** [20]; библиотеки ординации **Красиньских (B-ka ordinacji Krasińskich**). Здесь же имеется еще одна запись, которая свидетельствует о том, что эта книга была еще и у **Карола Третьяка (Karol Trzeciak)** [16].

Итак, в книжной коллекции Несвижской ординации Радзивиллов, которая хранится в фонде ЦНБ НАН Беларуси, каждая четвертая книга имеет владельческие записи-пометы. Как уже отмечено выше, книги XV—XVIII вв. имеют многочисленные пометы, в изданиях XIX в. таковых значительно меньше, а в книгах начала XX в., за редким исключением, они практически отсутствуют. Вероятно, это было связано с тем, что в 30-е годы коллекция была закрыта для исследователей.

Литература

1. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при Управлении Виленского учебного округа. Т. 1—14. Вильна, 1867—1904. Т. 7: Собранный в Несвиже и изданный П. Гильтебрандтом: [Документы 1433—1764 гг.]. 1870 (ОБ 19 Ср. 42)*.
2. Biblia Święta to iest Księgi Starego i Nowego przymierza z żydowskiego i greckiego języka na Polski pilnie i wiernie przetłumaczone… Gdańsk, 1632 (ОБ 16—18 Hp. 99).
3. Brictius J. Filii Mariae eorumque obligatio in gratiam eorum, qui se Beatissimae Virgini in aliqua eius Sodalitate dicarunt … Wilno, 1697 (Д 16—18 Hp. 457).
4. Cicero, Marcus Tullius. Marka Tulliusa Cycerona o powinnaściach wszech stanów ludzi księgi troje przez Stanisława Koszutskiego przełożone y dostatecznemi przypiskami objaśnione. Wilnie, 1766 (ОБ 16—18 Hp. 2).
5. Czerniewski A. Strzały Jonathy słowa Boskie, nigdy się nie powracające bez zbawiennego pożytku pod zaszczytem Sapieżynskiey strzały … Wilno, 1728 (ОБ 16—18 Hp. 165).
6. Durandus Guilelmus. Rationale divinorum officiorum. Argentina [Strassburg], 1484 (Д 15 Ср. 1).
7. Elementarz dla dzieci polskich. [Jurko],1851(Д 20 Hp. 421).
8. Horn G. Orbis imperans. /Leiden/, apud Felicem lopes de Haro. 1668 (ОБ 16—18 Hp. 81).

* (ОБ 19 Ср. 42) и последующие номера в списке литературы служат дополнительной информацией для того, чтобы можно было легко найти конкретные источники, так как в фонде ЦНБ НАН Беларуси могут находиться дублетные экземпляры, которые не несут ту информацию, о которой говорится в статье.

9. Kaliszewski P. C. Historya celnieyszych y sławnieyszych traktatów między Europeyskiemi Mocarstwami różnemi czasami poczynionych. T.1—2. Warszawa, 1764 (ОБ 16—18 Hp. 251).
10. Kojałowicz A. W. Historiae Lituanae pars prior: de rebus Lituanorum ante susceptam Christianam religionem, conjunctionemque Magni Lituaniae Ducatus cum regno Poloniae, libri novem. [Gdańsk], 1650 (ОБ 16—18 Hp. 40).
11. Kuropatnicki E. A. Wiadomość o kleynocie szlacheckim, oraz herbach domów szlacheckich w Koronie Polskiey, i Wielkiem xięstwie Litewskim… Cz. 1—4. Warszawa, 1789 (ОБ 16—18 Hp. 44).
12. Łaszcz M. Wieczerza ewangelicka w obronie szasunku wieczerzy Ministrów wypisana… Wilno, 1594 (ОБ 16—18 Hp.3).
13. Lengnich G. Pacta conventa Augusti III, regis Polonorum Magni Duci Lituaniae et electoria saxoniae commentario perpetuo (illustrata a Godofredo Lengnich G) Dantisci et Lipsiae (Gdańsk et Lipsk), 1763 (ОБ 16—18 Hp. 93).
14. Nabożeństwo kościelne. Na niedziele i święta całego roku w przekł. Pol. Obok z tekstem łat / przez X. S. M. Kozłowskiego. Petersburg, 1899 (Д 19 Hp. 874).
15. (Neugebauer, Salamon). Icones et vitae principum ac regum Poloniae omnium adornatae atque collectae a Salomone Neugebauero de Cadano. Francofurti ad Moenum [Frankfurt a. M.], 1620 (ОБ 16—18 Hp. 45).
16. Orłowski K. Defensa Biskupstwa y Dyecezyi kijowskiey. [Lwów], 1748 (ОБ 16—18 Hp. 311).
17. Polski słownik biograficzny / PAN. Wrocław etc.: Ossolineum, 1987. T. 30 / 1—3.
18. Poszakowski J. Głos Pasterza Jezusa Chrystusa… T. 1—5. Wilno, 1736—1740 (ОБ 16—18 Hp. 163).
19. Skarga P. Zawstydzenie nowych arianow, y wzywanie ich do pokuty, y wiary Chrzesciańskiey, od x. Piotra Skargi Societatis Jesu. (Ktore iż chciał znieść Pan Hieronym Moskorzewski. Znowu ie wydaie x. Jan Gurski). Kraków, 1608 (ОБ 16—18 Hp. 56).
20. Starowolski Sz. Vita et miracula servi Dei, Vincentii Kadłubkonis, Simone Starovolscio scriptore. [Kraków], 1642 (ОБ 16—18 Hp. 69).

Я. П. Насытка

КРЫНІЦЫ ПА ДЭМАГРАФІЧНАЙ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ XIX — ПАЧАТКУ XX ст.

У артыкуле ставіцца мэта даць агляд крыніц па дэмаграфічнай гісторыі, выявіць іх наяўнасць і ступень захаванасці, правесці аналіз іх верагоднасці і каштоўнасці для выкарыстання ў навуковых даследаваннях.

Па сваіх мэтах, задачах і метадах збору звестак дэмаграфічныя крыніцы разглядаемага ў артыкуле перыяду можна падзяліць на тры вялікія групы, якія адпавядаюць тром самастойным відам ўліку народанасельніцтва: рэвізскаму, адміністрацыйна-паліцэйскаму і царкоўнаму.

Рэвізскі ўлік бярэ свой пачатак з першай чвэрці XVIII ст. Для Расіі гэты перыяд быў знамянальны бурным усплескам эканамічнага развіцця, актыўным будаўніцтвам арміі і флоту. Для гэтага патрабаваліся значныя грашовыя сродкі. Павялічыць даходы казны за кошт старой падворнай сістэмы падаткаабкладання стала немагчымым. Праведзены з фіскальнымі мэтамі ў 1710 г. падворны перапіс выявіў змяншэнне колькасці двароў у краіне ў параўнанні з аналагічным перапісам 1678—1679 гг. на 19,5%[1]. Тыя ж несуцяшальныя вынікі паказаў падворны перапіс 1715—1717 гг.[2]

Неабходнасць папаўнення казны патрабавала пераходу да падушнай сістэмы падаткаабкладання шляхам правядзення рэвізій (перапісаў) падатковага насельніцтва. Пачатак увядзенню ревізій паклаў імянны указ ад 26 лістапада 1718 г.[3], які ў самых агульных рысах намеціў характар і мэты будучага перапісу. Больш канкрэтыкі змяшчаў указ Сената ад 22 студзеня 1719 г., у якім гаварылася аб абавязковай падачы рэвізскіх казак усімі катэгорыямі насельніцтва мужчынскага полу, якія па закону павінны плаціць падаткі (сяляне, мяшчане, купцы і інш.), і адказнасці ўладальнікаў за сакрыццё сваіх падданых[4].

Рэвізіі не былі навукова арганізаванымі аднадзённымі перапісамі. Яны расцягваліся, асабліва першыя, на некалькі гадоў і спалучаліся з паўторнымі праверкамі і ўдакладненнямі сабраных звестак. Усяго было праведзена 10 рэвізій. Іх датыроўку мэтазгодна праводзіць зыходзячы з года, на які прыпадае асноўная колькасць пададзеных рэвізскіх казак: 1-я — 1719 г., 2-я — 1744, 3-я — 1762, 4-я — 1782, 5-я — 1795, 6-я — 1811, 7-я — 1815, 8-я — 1833, 9-я — 1850, 10-я — 1857 г.

Неўзабаве пасля далучэння ўсходніх беларускіх зямель да Расійскай імперыі ў 1772 г. было выдадзена шэраг указаў аб правядзенні тут падушнага пераліку падатковага насельніцтва[5]. Яго вынікі былі аднесены да падрахунку 3-й рэвізіі, якая завяршылася ў 1768 г. Чацвёртая рэвізія таксама ахапіла толькі Усходнюю Беларусь і завяршылася ў адносна кароткі тэрмін: 1781—1782 гг. Яна ўлічыла і некаторыя непадатковыя саслоўі: духавенства, адстаўных вайскоўцаў і інш.

Другі і трэці падзелы Рэчы Паспалітай якраз прыпалі на перыяд правядзення 5-й рэвізіі (1794—1796), якая спецыяльным указам распаўсюдзілася на далучаныя тэрыторыі[6], г. зн. усе далучаныя землі Беларусі былі ўцягнуты ў расійскую падушную сістэму падаткаабкладання.

Правядзенне рэвізій у XVIII ст. было ўскладзена на гарадскія магістраты і ніжнія земскія суды. У XIX ст., пачынаючы з 6-й рэвізіі, сітуацыя змянілася. У кожным павеце ствараліся рэвізскія камісіі на чале з павятовым маршалкам, якія на падставе сабраных рэвізскіх казак складалі кароткую пераліковую ведамасць, адзін экземпляр якой дасылаўся ў павятовае казначэйства, другі — у губернскую казённую палату. Тут з іх ствараліся губернскія пераліковыя ведамасці, якія затым дасылаліся ў Сенат і Дэпартамент розных падаткаў і збораў, што быў створаны ў складзе Міністэрства фінансаў указам ад 5 чэрвеня 1813 г.[7]

Рэвізіі насілі чыста фіскальны характар, а таксама былі падставай для набору рэкрутаў. Ніякіх дэмаграфічных мэт яны не ставілі. Аднак на справе атрымалася так, што рэвізскія матэрыялы сталі унікальнай дэмаграфічнай крыніцай XVIII — першай паловы XIX ст.

Першасным матэрыялам рэвізій з’яўляюцца рэвізскія казкі. Яны ўяўляюць сабой загадзя падрыхтаваныя бланкі, якія патрэбна было запоўніць, адказваючы на пастаўленыя пытанні. Звесткі падаваліся па кожнай сям’і асобнага населенага пункта, затым даныя падсумоўваліся ў рамках маёнтка.

Форма рэвізскіх казак на працягу ўсяго часу праіснавала без значных змен. У тэксце адзначаліся прозвішча, імя і імя па бацьку главы сям’і, імя яго жонкі і дзяцей, іх узрост, саслоўная прыналежнасць і месца жыхарства. Прыводзяцца таксама звесткі аб колькасці жыхароў па папярэдняй рэвізіі з указаннем усіх, хто выбыў у міжрэвізскі перыяд і па якой прычыне («умер в таком-то году», «отдан в рекруты», «находится в бегах», «продан такому-то» і г. д.). Далей змешчаны лічбавыя паказчыкі па дадзенай рэвізіі і адзначана колькасць прыбыўшых з моманту папярэдняй рэвізіі («рожден в таком-то году», «из бегов вернулся», «куплен у такого-то»). У заключэнні прыводзіцца агульны вынік па пэўным населеным пункце.

Пасля заканчэння афіцыйна ўстаноўленага тэрміну падачы рэвізскіх казак па дадзенай рэвізіі праверка яе вынікаў працягвалася аж да пачатку правядзення наступнай шляхам выяўлення асоб (т. зв. «прапісных»), якім удалося ўхіліцца ад уліку ці нейкім чынам былі прапушчаны па віне чыноўнікаў або наўмысных дзеянняў уладальнікаў. На выяўленых душ таксама складаліся рэвізскія казкі. Жаночы пол праверцы не падлягаў. З 30-х гадоў XIX ст. у рэвізскіх казках з’явіліся новыя саслоўныя групы — падаткамі былі абкладзены аднадворцы і грамадзяне заходніх губерняў.

Рэвізскія казкі даюць даследчыкам багаты дэмаграфічны матэрыял. Яны дазваляюць прасачыць эвалюцыю сям’і (сярэдні памер, сярэднюю працягласць жыцця кожнага яе члена), саслоўную прыналежнасць, месца жыхарства, міграцыі і сацыяльную мабільнасць усіх катэгорый рэвізскага насельніцтва. Ёсць магчымасць убачыць таксама трансфармацыю памешчыцкага землеўладання, якая адбывалася шляхам узбуйнення ці скарачэння маёнткаў і змянення колькасці рэвізскіх душ у памешчыкаў. Рэвізскія казкі — незаменная крыніца для даследаванняў у галіне генеалогіі.

Варта, аднак, адзначыць, што даследаваць дэмаграфічную гісторыю вялікага рэгіёна на падставе толькі рэвізскіх казак немагчыма з-за таго,

што большасць з іх не захавалася. Але нават калі ўявіць, што яны ёсць цалкам у наяўнасці, скажам, па губерні, то для іх апрацоўкі аднаму даследчыку ці нават невялікаму калектыву спатрэбіліся б многія гады. Таму дадзеная першакрыніца можа з поспехам быць выкарыстана для аналізу дынамікі структуры сям'і, дворагаспадаркі і іншых пытанняў у рамках горада, вёскі, маёнтка, прыхода, інакш кажучы, пры вывучэнні мікрагісторыі. Пры дастаткова шырокай выбарцы, атрыманыя вывады са значнай доляй верагоднасці можна распаўсюдзіць і на больш шырокі рэгіён.

Некаторая частка рэвізскіх казак па 4—10-й рэвізіях пяці беларускіх губерняў захоўваецца ў фондзе Маскоўскага горнага праўлення Расійскага дзяржаўнага гістарычнага архіва Санкт-Пецярбурга[8]. Аднак у асноўным яны аказаліся ў фондах губернскіх казённых палат мясцовых архіваў. У НГАБ у Мінску захоўваюцца рэвізскія казкі Мінскай[9], Віцебскай[10] і Магілёўскай[11] губерняў. Адносна найбольшая іх колькасць — па Мінскай. Па Віцебскай і асабліва Магілёўскай іх засталося няшмат. Рэвізскія казкі Гродзенскай губерні знаходзяцца у Гродзенскім гістарычным архіве[12], а Віленскай — у Нацыянальным гістарычным архіве Літвы. Большасць з іх складзены ў час правядзення 5, 6 і 10-й рэвізій, 9-я і асабліва 7-я прадстаўлены менш поўна.

Зводнымі матэрыяламі рэвізскага ўліку насельніцтва з'яўляюцца пераліковыя ведамасці і акладныя кнігі. Апошнія штогод складаліся ў Дэпартаменце розных падаткаў і збораў на падставе губернскіх пераліковых ведамасцей. Як тыя, так і другія ўключалі прыкладна аднолькавыя даныя. Аснову іх тэксту складалі табліцы аб колькасці і складзе падатковых і непадатковых (акрамя 7-й рэвізіі) груп насельніцтва па паветах і губернях. З 1827 г. у акладных кнігах з'яўляюцца звесткі аб зменах колькасці жыхароў за кошт міграцый, часткова адзначаны міжсаслоўныя пераходы. У асобай графе прыводзяцца лічбавыя дадныя аб часова вызваленых па розных прычынах ад падаткаў, з'яўляюцца звесткі аб купцах трох гільдый. З 1830 г. пачынаецца ўлік дваранства, звесткі аб якім збіраліся нерэвізскім шляхам.

Варта адзначыць, што ў адрозненне ад пераліковых ведамасцей, акладныя кнігі не змяшчалі звестак пра жаночы пол, падаткі на які не распаўсюджваліся.

Па змесце акладныя кнігі можна падзяліць на дзве групы — першасныя і зводныя. Першасныя складаліся на кожны год і змяшчалі падрабязныя даныя аб падатковым насельніцтве і тых, хто знаходзіўся «на льгоце» з уключэннем у спісы выяўленых збеглых і прапушчаных па папярэдняй рэвізіі.

Зводныя з'явіліся ў выніку падсумавання звестак першасных акладных кніг за шэраг гадоў. Для даследчыкаў гэта ў значнай ступені аблягчае статыстычныя падлікі, але ў той жа час маецца істотны недахоп. У пераліковых ведамасцях і першасных акладных кнігах адзначаліся асобна ўсе саслоўі і саслоўныя групы, нават самыя дробныя. Фармуляры гэтых крыніц змяшчаюць звыш 80 іх назваў. Пры складанні зводных акладных кніг чыноўнікамі Дэпартамента дробныя групы аб'яднаны ў роднасныя больш буйныя. Аднак няма поўнай упэўненасці ў абсалютнай дакладнасці гэтых аб'яднанняў. Таму даследчыкам, безумоўна, лепш мець справу менавіта з першаснымі акладнымі кнігамі. Але нават у гэтым выпадку вучоныя і ў наш час зазначаюць пэўныя цяжкасці пры дадзенай групіроўцы. Асабліва гэта тычыцца шматлікіх катэгорый сельскага насельніцтва Беларусі, якія засталіся ў спадчыну ад Рэчы Паспалітай.

Ёсць яшчэ адна акалічнасць, якую трэба ўлічваць працуючы са зводнымі рэвізскімі матэрыяламі. Найбольш дакладнай лічбай колькасці насельніцтва па дадзенай рэвізіі будзе тая, што змешчана ў акладной кнізе за год, які папярэднічае наступнай, таму што ў ёй ўлічаны ўсе выяўленыя ў міжрэвізскі перыяд збеглыя і пазбегшыя перапісу, якіх асабліва было шмат у заходнім рэгіёне імперыі. Да прыкладу, праверка вынікаў 5-й рэвізіі (1796) у 1806 г. выявіла такіх у шасці заходніх губернях: 109 921 душу мужчынскага полу, або 47,5% усіх «прапісных» па імперыі, і 5,4% падатковага насельніцтва[13]. Праверка дакладнасці 7-й рэвізій працягвалася 15 гадоў — з 1816 па 1834 г. Гэта дазволіла выявіць у тых жа губернях значна больш недаўлічаных — 35 645, што складала звыш 22% падатковага насельніцтва[14].

Асноўная маса зводных матэрыялаў па 5—10-й рэвізіях кампактна аказалася ў РДГА[15]. Акрамя таго, па 3-й і 4-й рэвізіях яны захоўваюцца ў фондах экспедыцыі па рэвізіі рахункаў Сената (ф. 558) і Першага дэпартамента Сената (ф. 1341)[16] таго ж архіва, а таксама ў фондзе Ваенна-ўліковага архіва (ВУА) Расійскага дзяржаўнага ваенна-гістарычнага архіва (РДВГА)[17]. Матэрыялы па рэвізіі 1772—1774 гг. ва усходняй Беларусі змешчаны ў фондзе Сената (ф. 248) Расійскага дзяржаўнага архіва старажытных актаў (РДАСА).

Фактычна на матэрыялах рэвізій заснаваны дэмаграфічныя звесткі генеральных межаванняў канца XVIII ст. Так, эканамічныя заўвагі да іх па Віцебскім і Полацкім намесніцтвах знаходзяцца ў фондзе Межавога дэпартамента РДГА[18].

З адменай прыгону і ўступленнем Расіі на шлях капіталістычнага развіцця для народнай гаспадаркі сталі неабходнымі штогадовыя статыстычныя звесткі, у тым ліку і дэмаграфічныя. На змену рэвізіям, якія сталі анахранізмам, прыйшоў новы ўлік насельніцтва — адміністрацыйна-паліцэйскі. Ён быў уведзены з канца XVIII ст., але да сярэдзіны XIX ст. не быў самастойным, а цалкам грунтаваўся на рэвізскім і царкоўным відах уліку.

Сенацкі ўказ ад 19 красавіка 1778 г.[19] патрабаваў ад губернатараў прысылаць у Сенат звесткі аб насельніцтве, звяртаючы ўвагу на механічныя перамяшчэнні ў міжрэвізскі перыяд. Аднак указ належнага водгуку не меў, таму было яшчэ шэраг указаў, але, тым не менш, звесткі паступалі нерэгулярна, няпоўныя і фактычна дубліравалі рэвізіі. Калі-нікалі з'яўляліся даныя аб колькасці і складзе непадатковых саслоўяў. Справаздачы губернатараў XVIII ст. знаходзяцца ў фондзе 16-га разрада РДАСА (РДАСА. Дзярж. архіў, р. XVI).

З пачатку XIX ст. (1802) казённыя палаты абавязаны былі паведамляць губернатарам вынікі рэвізій, а з 1808 г. была ўведзена падрабязная форма справаздач, што паступалі ў Сенат, дзе павінны быць адзначаны колькасць і склад насельніцтва асобна па гарадах і паветах з указаннем падатковых і непадатковых саслоўяў. На самой справе справаздачы да 1830 г. змяшчаюць толькі лічбы агульнай колькасці сельскіх і гарадскіх жыхароў.

З 1830 г. для губернатараў становіцца абавязковым прадстаўленне ў сваіх ведамасцях звестак аб непадатковых саслоўях, але як і раней не ўлічваўся натуральны прырост. І толькі паводле ўказа ад 3 чэрвеня 1837 г. дэмаграфічная частка справаздач губернатараў становіцца больш падрабязнай, што патрабавала ад апошніх расшырэння крыніц збору інфармацыі, найперш звароту да царкоўнага ўліку натуральнага руху насельніцтва. Да вынікаў апошняй рэвізіі штогод даваўся натуральны прырост і ўлічвалася колькасць перасяленцаў. Задача па зборы такой інфармацыі ўскладалася на паліцыю і мясцовыя статкамітэты.

Па матэрыялах губернатарскіх справаздач было складзена некалькі зводных пагубернскіх ведамасцей: за 1826[20]; 1832[21]; 1834[22]; 1846[23]; 1849[24] і 1856[25] гг.

Справаздачы губернатараў за XIX — пачатак XX ст. знаходзяцца ў фондах РДГА: Камітэта міністраў (ф. 1263), Савета Міністраў (ф. 1281), Дэпартамента агульных спраў МУС (ф. 1284) і ўласнай Я. І. В. канцылярыі (ф. 1409). Па беларускіх губернях яны захаваліся, пачынаючы з 1804 г. Праўда, за некаторыя гады першай трэці XIX ст. маюцца пропускі, відаць, у гэты час яны проста не складаліся. Толькі з 1833 г. (а па Магілёўскай губерні з 1829 г.) справаздачы прадстаўлены за кожны год.

Не ўдаючыся ў падрабязны іх аналіз, варта адзначыць, што губернатарскія справаздачы за першую палову XIX ст. маюць значныя недахопы. У адных выпадках, у параўнанні з рэвізіямі, яны завышаюць колькасць насельніцтва, у другіх, наадварот, заніжаюць. Тэндэнцыя да завышэння ў цэлым па Расіі назіраецца з 30-х гадоў XIX ст. і працягваецца фактычна да 1917 г. Галоўная прычына ў двайных падліках мігрантаў, у тым ліку сельскага насельніцтва ў гарадах. У Беларусі сітуацыя была процілеглай, але аб гэтым крыху ніжэй.

Дадзеная крыніца па першай палове XIX ст. для даследчыкаў можа быць толькі дапаможнай. У ёй вартыя ўвагі толькі звесткі аб непадатковых саслоўях і гарадскім насельніцтве, якое адміністрацыйным шляхам чынамі паліцыі перапісвалася даволі дакладна. За некаторыя гады пачынаючы з 1825 г. статыстычныя матэрыялы па гарадах публікаваліся асобнымі выданнямі[26].

З канца 50-х гадоў XIX ст. адміністрацыйны падлік насельніцтва стаў самастойным, ён прыйшоў на змену рэвізіям. Станоўчую ролю ў яго станаўленні адыграў утвораны ў 1858 г. Цэнтральны статыстычны камітэт (ЦСК), які правёў першы ўдачны падлік насельніцтва за 1858 год[27]. Упершыню было ўлічана не прыпіснае, а наяўнае насельніцтва. Уся работа ўскладалася на мясцовую паліцыю, якая «па гарадскіх кварталах і сельскіх станах» збірала неабходныя звесткі і дастаўляла іх губернскім статкамітэтам. Пасля апрацоўкі матэрыялы паступалі ў ЦСК, дзе канчаткова правяраліся і ўдакладняліся. Такі метад уліку насельніцтва, у параўнанні з рэвізіямі, быў больш дасканалым і адлюстроўваў дэмаграфічныя працэсы блізкія да рэальнасці, хаця і меў некаторыя недахопы.

Супастаўленне лічбаў апошняй 10-й рэвізіі (1858) і падлікаў ЦСК на той жа год паказвае, што апошнія на 2—3% перавышаюць вынікі рэвізіі. На першы погляд можа здацца, што статкамітэт завысіў рэальную колькасць насельніцтва. Аднак хутчэй за ўсё наадварот — рэвізія недаўлічыла пэўную частку падатковых саслоўяў, тым больш што яе вынікі не ўдакладняліся.

Аналагічным метадам у 60—90-я гады XIX ст. было праведзена пяць агульнарасійскіх падлікаў насельніцтва: у 1863, 1867, 1870, 1885 і 1894 гг.[28] Іх вынікі былі адпраўной кропкай для цякучага ўліку, у прыватнасці, справаздач губернатараў, дзе за кожны год фіксаваўся натуральны і механічны (далёка не заўсёды) прырост насельніцтва. У гэтай сувязі цікавым уяўляецца супастаўленне лічбаў губернатарскіх справаздач і агульнарасійскіх падлікаў ЦСК за вышэйназваныя гады. Справаздачы нязменна даюць ніжэйшыя лічбы насельніцтва, прычым ступень розніцы значна вагаецца. Найбольшая яна за 1858, 1867 і 1896 гг. Па 35 паветах, што адпавядае тэрыторыі Беларусі, — адпаведна на 74,5, 71,2 і 129,8 тыс. чалавек. У адносных паказчыках розніца нязначная — не больш за 2%. Верагодней усяго ў справаздачах губернатараў не заўсёды ўлічваліся вайскоўцы, гарнізоны якіх былі раскіданы на заходніх межах імперыі, у асноўным па гарадах. З гэтай прычыны,відаць, можна растлумачыць рэзкія ваганні па гадах насельніцтва асобных гарадоў. Яркім прыкладам з'яўляецца Мінск. У 1906 г. у горадзе было зафіксавана 105 203 жыхары, а праз год 96 123[29], або на 9080 чалавек менш. І гэта пры

тым, што натуральны прырост па метрычных звестках за 1907 г. склаў 1638 чалавек. Значыць, розніца прыкладна ў 7400 чалавек прыходзіцца на вайсковы гарнізон, таму што міграцыя ў гарады рэгістравалася даволі поўна.

Выявіць ступень дакладнасці бягучага адміністрацыйнага ўліку дазваляе першы навукова арганізаваны перапіс насельніцтва Расійскай імперыі 1897 г., які зафіксаваў наяўных жыхароў па стане на 28 студзеня па імперыі 125 653,2 тыс. чалавек, а бягучы ўлік на 1 студзеня 1897 г. — 127 839,1 тыс. чалавек, г. зн. на 2 185,9 тыс. (1,7%) больш. Па асобных рэгіёнах (з актыўнымі міграцыйнымі патокамі) розніца дасягнула 8—9%. У сярэднім па еўрапейскай Расіі перавага перад вынікамі перапісу з-за паўторных улікаў перасяленцаў склала 3,4%.

Зусім іншая сітуацыя з аналагічнай статыстыкай назіралася ў Беларусі, дзе знешняя міграцыя не набыла яшчэ масавы характар. Перапісам 1897 г. у 35 паветах пяці заходніх губерняў зафіксавана 64 905,0 тыс. чалавек, справаздачы ж губернатараў даюць лічбу 63 911,8 тыс. чалавек, г. зн. на 103,8 тыс. чалавек (1,6%) меншую. Можна меркаваць, што пэўны недаўлік наяўнага насельніцтва краю губернскімі статкамітэтамі меў месца і ў 60—80-я гады, прычым не толькі вайскоўцаў амаль выключна не мясцовага паходжання, але і мясцовых жыхароў. Інакш, як растлумачыць, да прыкладу, куды «зніклі», паводле звестак статкамітэта, пры адсутнасці масавых міграцый у даволі спрыяльным 1898 г. 93,0 тыс. сельскіх жыхароў Магілёўскай губерні ў параўнанні з 1897 г.[30]

У цэлым жа штогадовы адміністрацыйны ўлік насельніцтва пяці заходніх губерняў у другой палове XIX ст. недаўлічваў адносна невялікую частку насельніцтва — не больш 2%, у асноўным за кошт ухілення ад перапісу яўрэйскай беднаты. Гэта гаворыць аб дастатковай верагоднасці дадзенай дэмаграфічнай крыніцы. Яна прадстаўлена ў выглядзе архіўных матэрыялаў справаздач губернатараў, якія з канца 50-х гадоў XIX ст. друкаваліся ў «памятных кніжках», а з пачатку 70-х гадоў — у «аглядах» губерняў.

Вынікі перапісу 1897 г. пачалі публікавацца ў пачатку XX ст. асобным томам па кожнай губерні ў алфавітным парадку. Спачатку меркавалася распрацоўку весці па наяўным і пастаянным (прыпісным) насельніцтве. Таму па першых некалькіх губернях, у тым ліку Віленскай і Віцебскай, матэрыял выйшаў у трох сшытках. Затым ЦСК вырашыў спыніцца толькі на наяўным[31].

Перапіс 1897 г. — унікальная, адзіная ў дасавецкі час шматгранная дэмаграфічная крыніца. Яна дае звесткі па паветах і гарадах аб колькасці і складзе насельніцтва па поле, узросце, веравызнаннях, саслоўях, роднай мове, занятках і інш.

У пачатку XX ст. статкамітэты пры дэмаграфічных падліках за аснову бралі вынікі перапісу, затым штогод дадавалі натуральны прырост. Праўда, з улікам механічнага руху насельніцтва і вайскоўцаў ніякай пэўнасці не было.

Фактычна вяліся паралельна два адносна самастойныя падлікі: мясцовымі органамі (агляды губерняў) і ЦСК. Вынікі апошняга за 1904—1910 гг. публікаваліся ў спецыяльных зборніках[32]. Параўнанне дзвюх крыніц паказвае, што падлікі ЦСК былі стабільна вышэйшымі за ўсе гады. Так, у 1910 г., паводле аглядаў губерняў, у 35 паветах налічвалася 8 238,1 тыс. чалавек, а па ацэнцы ЦСК — 8 426,3 тыс. чалавек, г. зн. на 2,3% больш. Якая лічба бліжэй да ісціны? На гэта пытанне можна адказаць шляхам прыбаўлення да паказчыкаў колькасці насельніцтва па пераліку 1897 г. звестак аб натуральным прыросце за 1897—1910 гг. Атрыманая ў выніку лічба аказалася на 105 тыс. вышэйшай за тую, якая вынікае са справаздач губернатараў па стане на 1 студзеня 1911 г. У сапраўднасці такога быць не магло, бо па метрычных запісах колькасць народжаных і памерлых магла быць у пэўнай ступені толькі заніжанай і ніяк не наадварот. Застаецца меркаваць, што міграцыя за межы краю, якая спраўна фіксавалася, перавышала натуральны прырост або проста існаваў недаўлік насельніцтва мясцовымі органамі. На справе, відаць, у некаторай ступені дзейнічалі абедзве прычыны, паколькі натуральны прырост усё ж перавышаў адток перасяленцаў. У цэлым жа па Расіі, згодна з разлікамі У. М. Кабузана, губернатарскія справаздачы завысілі даныя аб насельніцтве ў сярэднім на 4%, а ацэнкі ЦСК — на 7%[33].

У якасці дэмаграфічнай крыніцы пачатку XX ст. варта улічваць таксама звесткі Галоўнага ўрачэбнага інспектара[34], заснаваныя на штогадовых справаздачах губернскіх урачэбных аддзяленняў. Шмат матэрыялаў аб колькасці, складзе і натуральным руху насельніцтва захавалася ў фондах губернскіх статкамітэтаў Мінска, Гродна, Вільні, але асабліва ў фондзе ЦСК (ф. 1290) РДГА. Значную карысць уяўляюць матэрыялы сельскагаспадарчага перапісу 1916 г. і дэмаграфічнага 1917 г., хаця яны не ахоплівалі ўсю тэрыторыю Беларусі.

Цікавыя звесткі для параўнальнага аналізу даюць вынікі перапісу насельніцтва Мінска 27—30 верасня 1917 г.[35] Яны, у прыватнасці, сведчаць, што насельніцтва горада з 1914 г. вырасла на 27,8 тыс. чалавек, або на 26,1% (са 106,6 да 134,5 тыс. чалавек), у асноўным за кошт міграцый мясцовых жыхароў і беглых з заходняга рэгіёна імперыі. Большасць жыхароў (53,0%) былі не мясцовымі ўраджэнцамі, з іх 38,1% прыбылі ў Мінск у 1915 г., што прыпадае на год актыўнага наступлення нямецкай арміі. У нацыянальных адносінах пераважалі яўрэі — 44,1%, далей ішлі рускія — 26,5, палякі — 23,4, беларусы — 2,4%. Падваенне ўдзельнай вагі палякаў з 11,4 (1897) да

23,4% гаворыць аб патоку бежанцаў з Царства Польскага. Прызывы ў войска знізілі долю беларусаў на 6,6%; за межы краю мігравала шмат яўрэяў (у 1897 г. іх было 51,2%); доля рускіх засталася на тым жа ўзроўні[36].

Трэцім самастойным відам дэмаграфічнага ўліку насельніцтва разглядаемага перыяду быў царкоўны. Яго матэрыялы існуюць у выглядзе метрычных кніг і кліравых ведамасцей. Апошнія ўяўляюць сабой спісы прыхаджан, якія спавядаліся і прычашчаліся, што было па закону абавязковым у хрысціянскіх канфесіях. Асабліва пільна за гэтым сачыла праваслаўная царква. У епархіях складаліся ведамасці прыхаджан па паветах з указаннем колькасці жыхароў па ўзросту, поле і частква саслоўях, ліку цэркваў і двароў. Асобна адзначаліся дзеці да 7 гадоў, падлеткі (7—16) і дарослыя. На аснове павятовых Сінод складаў зводныя ведамасці па імперыі.

З пункту погляду дакладнасці і паўнаты ўліку колькасці і складу насельніцтва кліравыя ведамасці значна ўступаюць рэвізіям і адміністрацыйным формам фіксацыі жыхароў.

Больш значную навуковую каштоўнасць уяўляюць метрычныя кнігі — адзіная крыніца па натуральным руху насельніцтва. Іх вядзенне ў Рэчы Паспалітай мела даўнюю традыцыю. У Расійскай імперыі для праваслаўных метрычныя кнігі былі ўведзены з 1722 г. Аднак яны вяліся неахайна, мелі шмат пропускаў і недакладнасцей. Зводныя матэрыялы з епархій, так званыя экстракты, якія павінны былі паступаць у Сінод, дасылаліся нерэгулярна. Таму патрабавалася шэраг указаў (1724, 1764, 1779, 1796, 1824, 1838 гг. і інш.) для нармалізацыі становішча. Толькі з пачатку 60-х гадоў XIX ст. вядзенне метрычных кніг праваслаўных прыходаў наблізілася да нармальнага.

Для іншых канфесій вядзенне метрычных кніг стала абавязковым з канца 20-х — пачатку 30-х гадоў XIX ст.

Фармуляр метрычных кніг быў даволі ўстойлівым і на працягу стагоддзя фактычна не змяняўся. Запісваліся дата нараджэння (хрышчэння) дзіцяці, яго імя, прозвішча і імя па бацьку, дата смерці і яе прычыны, для браўшых шлюб — дата вянчання і іх сведкі. Ва ўсіх выпадках адзначалася саслоўная прыналежнасць.

У першай палове XIX ст. метрычныя кнігі былі крыніцай для выяўлення «прапісных» і збеглых душ у міжрэвізскі перыяд, а выпіскі з іх уваходзілі ў якасці абавязковай часткі звестак аб насельніцтве ў справаздачах губернатараў, а ў другой палове XIX — пачатку XX ст. друкаваліся ў аглядах і памятных кніжках губерняў.

Для сучасных вучоных метрычныя кнігі — невычарпальная крыніца па генеалогіі, гісторыі міжсаслоўных і міжканфесійных шлюбаў, структуры прычын смяротнасці і іншых пытаннях, на якія не даюць адказу зводныя царкоўныя матэрыялы.

Метрычныя кнігі і кліравыя ведамасці па Беларусі ў асноўным захаваліся ў фондах рэлігійных установаў архіваў Мінска, Гродна і Вільні: кансісторый, благачынных, асобных прыходаў, цэркваў, касцёлаў, сінагог. Зводныя матэрыялы царкоўнага ўліку праваслаўнага насельніцтва захоўваюцца ў фондзе канцылярый Сінода (ф. 796) РДГА. Невялікая іх колькасць выяўлена ў фондах Дэпартамента духоўных спраў іншаземных веравызнанняў (ф. 821), канцылярыі мітрапаліта грэка-уніяцкіх цэркваў у Расіі (ф. 823) і фондзе беларуска-літоўскай духоўнай калегіі (ф. 824) РДГА. Большая частка метрычных кніг адносіцца да другой паловы XIX ст.

За 1867—1910 гг. зводныя матэрыялы царкоўнага ўліку насельніцтва па гарадах і паветах за кожны год публікаваліся ў перыядычных статыстычных выданнях[37]. Дэмаграфічныя працэсы ў іх пададзены наступным чынам: нараджальнасць — па поле і месяцах (у тым ліку і пазашлюбная), смяротнасць — па месяцах і ўзросце, шлюбнасць — па месяцах, узросце і «сямейным стане».

Лічбы дадзенага выдання фактычна супадаюць з аналагічнымі са справаздач губернатараў. Толькі за некаторыя гады ёсць нязначныя разыходжанні, што сведчыць аб магчымасці выкарыстання абедзвюх крыніц і нават іх спалучэння, а пры неабходнасці і ўзаемазамены.

Такім чынам, на сённяшні дзень у наяўнасці шырокае кола разнастайных крыніц, якія дазваляюць даволі дакладна распрацоўваць дэмаграфічную гісторыю Беларусі часоў Расійскай імперыі, раскрываць многія яе аспекты і тэндэнцыі. Тым не менш сёння няма даследавання па гісторыі народанасельніцтва Беларусі адзначанага перыяду. З усіх крыніц у навуковы зварот адносна поўна ўведзены толькі зводныя даныя рэвізій, падлікі статкамітэтаў і перапіс 1897 г. Фактычна некранутымі застаюцца царкоўныя матэрыялы аб натуральным руху насельніцтва, якія дазваляюць прасачыць дынаміку дэмаграфічных працэсаў, убачыць іх спецыфіку ў рэгіянальным, канфесійным, сацыяльным, полаўзроставым і іншых аспектах. Заўважым, што праца над імі звязана са шматлікімі лічбавымі падлікамі.

1 Милюков П. Н. Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII в. и реформа Петра Великого. СПб., 1892. С. 660.
2 Клочков М. В. Очерки подушной переписи при Петре Великом // ЖМНП. 1915. С. 150.
3 Полное собрание законов (далей — ПСЗ). Т. V. № 3245. С. 597.
4 Там жа. № 3287. С. 618—620.
5 Там жа. Т. XIX. № 13808. С. 507—511; № 13850. С. 553—559; № 13865. С. 571—573.

[6] Там жа. Т. XXIII. № 17253. С. 556—564.
[7] Там жа. Т. XXXII. № 25398. С. 576.
[8] РДГА. Ф. 36. Воп. 1.
[9] НГАБ у Мінску. Ф. 333. Воп. 9.
[10] Там жа. Ф. 2640. Воп. 1.
[11] Там жа. Ф. 2151. Воп. 1.
[12] НГАБ у Гродне. Ф. 24. Воп. 7.
[13] Падлічана па: Кабузан В. М. Народонаселение России в XVIII — первой половине XIX в. М., 1963. С. 131—132.
[14] Там жа. С. 139—140.
[15] РДГА. Ф. 571. Воп. 6, 9.
[16] Там жа. Ф. 558. Воп. 2. Спр. 113—123 (матэрыялы па Магілёўскай губ. за 1783—1786 гг.); Спр. 176—188 (па Полацкай губ.).
[17] ЦДВГА. Ф. ВУА. Спр. 18354, 18840, 18899 (апісанні полацкага насельніцтва 1793 г., Мінскай губ. 1800 г.).
[18] РДГА. Ф. 1350. Воп. 312. Спр. 48, 49, 50, 94, 95, 96.
[19] ПСЗ. Т. XX. № 14733. С. 665—666.
[20] РДВГА. Ф. ВУА. Спр. 18411. Л. 1—4. Спр. 18412. Л. 1—19.
[21] Там жа. Спр. 18415. Л. 80—81, 82—112, 129—130.
[22] РДГА. Ф. 1290. Воп. 2. Спр. 36. Ч. 2. Л. 184—187.
[23] Ведомость о народонаселении России по уездам губерний и областей, составленная из всеподданнейших отчетов губернаторов при Стат. отдел. МВД за 1846 г. А.К. СПб., 1850.
[24] Статистические таблицы, составленные в Стат.отдел. Совета МВД по сведениям за 1849 г. СПб., 1852.
[25] Статистические таблицы Российской империи за 1856 г. СПб., 1858.
[26] Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 г. … СПб., 1829; Обозрение состояния городов Российской империи в 1833 г. СПб., 1834; Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи. СПб., 1840 (звесткі за 1838 г.); Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи (по 1 мая 1847 г.). СПб., 1852; Артемовский С. Статистико-географическая таблица Российской империи. СПб., 1855 (звесткі за 1849 г.).
[27] Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи. Вып. II. Наличное население империи за 1858 г. СПб., 1863.
[28] Статистический временник Российской империи, сер. 1, вып. 1. СПб., 1866; то же, сер. 2, вып. 1. СПб., 1871. Наличное население Российской империи на 1867 г.; то же, сер. 2, вып. 10. СПб., 1875. Наличное население Российской империи за 1870 г.; то же, серия 3, вып. 8. СПб., 1886. Сборник сведений по России за 1883 г.; Статистика Российской империи, вып. 1. СПб., 1887; Сборник сведений по России за 1884—1885 годы; то же, вып. 11. СПб., 1897. Сборник сведений по России 1896 г.
[29] Памятная книжка Минской губернии на 1908 г. Мн., 1907. С. 91; … на 1909 г. Мн., 1908. С. 105.

[30] Памятная книжка Могилевской губернии на 1898 г.; Обзор Могилевской губ. за 1898 г. (таблицы).
[31] Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Вып. IV, тетрадь 1—3. Виленская губ.; Вып. V, тетрадь 1—3. Витебская губ.; Вып. XI. Гродненская губ.; Вып. XII. Минская губ.; Вып. XXIII. Могилевская губ.
[32] Ежегодник России. 1904—1910. СПб., 1905—1910; Статистический ежегодник России. 1911—1916. СПб., Пг., 1911—1918.
[33] Кабузан В. М. О достоверности учета населения России (1858—1917) // Источниковедение отечественной истории. 1981. М., 1982. С. 115—116.
[34] Отчет о состоянии народного здравия и организации врачебной помощи в России за 1896—1914 гг. СПб., 1905—1916; РДГА. Ф. 1298. Воп. 1. Спр. 2851, 2858 (звесткі за 1915—1916 гг.).
[35] Перепись населения г. Минска, произведенная 27—30 сентября 1917 г. Мн., 1918.
[36] Там жа. С. а, б, в.
[37] Статистический временник Российской империи, сер. 2, вып. 8, 12—14, 17, 18, 20—25. СПб., 1872—1884; сер. 3, вып. 3, 6, 7, 20, 21, 23—25. СПб., 1884—1890; Статистика Российской империи. Т. 11, 12, 18, 21, 24, 33, 34, 38, 41, 45, 47, 48, 50, 56, 58, 62, 63, 66, 70, 74, 84, 85, 87, 88, 91, 93. СПб., 1890—1916.

ТЭКСТАЛОГІЯ

Г. В. Кісялёў

НАД ЗАГАДКАМІ СКАРЫНЫ («ФЕОДОСИЙ… УЧИТЕЛЬ ВЕЛИКИЙ ГРЕЧЕСКАГО ЯЗЫКА»)

Як вядома, Ф. Скарына ў сваіх прадмовах не аднойчы спыняўся на гісторыі стварэння біблейскіх кніг, выказваў думкі пра іх вераемных аўтараў і перакладчыкаў, з патрыятычнай гордасцю падключаючы да гэтага шэрагу і свой пераклад. Так, у прадмове да кнігі «Ісус Сірахаў» (1517) наш беларускі першадрукар і асветнік расказаў пра ўзнікненне этапных перакладаў Бібліі на грэчаскую і лацінскую мовы (т. зв. Септуагінту і Вульгату), пра перакладчыцкую дзейнасць сямідзесяці двух вучоных біблеістаў-«талкоўнікаў» пталамееўскай эпохі і святога (блажэннага) Ераніма (ці Герасіма, як любіў называць яго Скарына). Натуральным працягам гэтай размовы гучалі словы: «Прото ж и я для похвалы божией и для посполитого доброго и размножения мудрости, умения, опатрености, разуму и науки приложил есм працу выложити книгу сию на рускый язык…»[1] Цікава, што якраз у гэтай кнізе надрукаваны партрэт Ф. Скарыны як годнага прадаўжальніка традыцый «размножения мудрости», біблейскіх перакладаў на мовы народаў свету. У кароткай форме гэтыя звесткі паўтораны ў прадмове да кнігі «Эсфір» (1519). А вось у прадмове да кнігі «Прарок Данііл», якая выйшла ў тым самым 1519 г., Септуагінта ўжо не згадваецца, а пабудаваны наступны храналагічна-сэнсавы шэраг: «Потреба теже ведати, иже сия книга святого пророка божия Даниила написана ест во Іудеи халдейским языком, а еврейскими словами…

Феодосий же, учитель великий греческаго языка, выложил с хальдейскаго писма на греческое, и светый Ероним — на латинское зуполне. А подле их выкладу не толико чтеть Данила-пророка церков Христова латинским а греческим языком, но и сирским, и египетским.

Аз теже, недостойный последовник их, нароженый в русском языку … межи иными пророки светыми выложих и Данила … на руский язык зуполне»[2].

Такім чынам, Ф. Скарына называе сябе прадаўжальнікам справы Феадосія і Ераніма, іх «последовником» (цудоўнае беларускае слова, аказваецца, мае вунь які самавіты ўзрост). Імя Ераніма, стваральніка знакамітай Вульгаты, агульнавядомае і ніякіх пытанняў не выклікае. А хто ж такі перакладчык Бібліі (ці, прынамсі, тэкстаў прарока Данііла) на грэчаскую мову Феадосій? Нельга сказаць, каб гэтае імя было на слыху. Адчуваецца ў дадзеным выпадку і пэўная разгубленасць навукоўцаў-спецыялістаў. У Скарынаўскай энцыклапедыі (1988), закліканай даць адказы на ўсе падобныя пытанні, знаходзім даведку: «Феадосій I або Вялікі (Theodosius) Флавій (каля 346—395 гг.), рымскі

імператар з 379 г. У 382 г. дабіўся шэрагу перамог над вестготамі. З 381 г. выдаў шмат строгіх распараджэнняў супраць язычнікаў. Пры ім хрысціянства прызнана канчаткова дзяржаўнай рэлігіяй, было разбурана шмат язычніцкіх храмаў (храм Сератка), спалена значная частка Александрыйскай бібліятэкі. У 394 г. кароткі час трымаў у сваіх руках уладу над 2 часткамі Рымскай імперыі. У 395 г. раздзяліў імперыю паміж сынамі Аркадзіем і Ганорыем. Скарына піша пра Феадосія ў прадмове да кн. «Прарок Данііл»[3]. Але, разглядаючы постаць імператара Феадосія, наш асветнік меў на ўвазе кагосьці іншага — не чалавека ўлады, а чалавека навукі, кніжнай мудрасці, спасціжэння таямніц слова і сакральных тэкстаў. У «Творах» Ф. Скарыны 1990 г. прыведзены наступныя каментарыі заслужанага медыявіста і скарыназнаўцы А. Коршунава: «*Феадосій* — у Скарыны — выдатны настаўнік грэчаскай мовы, які пераклаў з халдзейскай мовы поўны тэкст кнігі «Прарок Данііл». Дадатковых звестак пра гэтага перакладчыка адшукаць не ўдалося»[4]. Але ж у Ф. Скарыны, як вынікае з яго характарыстыкі асобы, размова ідзе пра вельмі вядомае імя, пра асобу, якая ўяўляе сабой этапную з'яву ў біблеістыцы і грэчаскай філалогіі, — ці ж маглі ў такім выпадку не захавацца хоць нейкія звесткі?

Дарэчы, з гэтым каментарыем можна паспрачацца і адносна іншай дэталі — пра значэнне слова «учитель» у скарынаўскую эпоху. Для Ф. Скарыны гэта не абавязкова «настаўнік», «выкладчык», а хутчэй — «вучоны муж», «знаўца», «мэтр». У гэтым лёгка пераканацца, пагартаўшы том «Твораў» нашага першадрукара, а таксама зазірнуўшы ў «Слоўнік мовы Скарыны». У згаданай вышэй прадмове да кнігі «Ісус Сірахаў» стваральнікі Септуагінты характарызуюцца як творчы хаўрус «мужей избранных, в законъ божием и в пророцех и во всех иных писмех святых добре наученых, духа святого и философии исполненых, еврейскаго языка и греческаго досконале умелых»[5]. І далей пра гэты ж самы хаўрус: «Сии же седмъдесят и два *учителя* выложили суть из еврейскаго языка на греческый закон божий, даный Моисею на горъ Синайской…»[6] Разгорнутае тлумачэнне таго, што разумелася пад словамі «учитель», Скарына падаў вышэй. «Великим учителем» у іншым месцы (прадмова да кнігі «Левіт») Ф. Скарына называе і Ераніма-Герасіма[7]. Ужываў гэта слова ён і ў самаатэстацыях: «Доконана ест книга Есфер … повелением ученого мужа … из славнаго града Полоцька, в науках и в лекарстве учителя…»[8] Тут «учитель» — сінонім слова «доктор», якое звычайна выкарыстоўвалася Скарынам у такіх выпадках. Так што «учитель» для Ф. Скарыны зусім неабавязкова «настаўнік» у сённяшнім значэнні. Ён, як, мабыць, і яго сучаснікі, надаваў гэтаму слову больш шырокі сэнс.

Зрабіўшы лексічную даведку, вернемся зноў да асобы Феадосія, імя якога ў розных формах побач з імем Ераніма (Герасіма) Ф. Скарына згад-

вае і ў дзвюх унутраных тэксталагічных рэмарках да свайго перакладу кнігі «Прарок Данііл». Размова ў рэмарках ідзе пра непаўнату яўрэйскіх версій Біблії, пра адсутнасць у іх некаторых важных мясцін. Пропускі-лакуны пералічаны ў прадмове, так што існуе сувязь паміж прадмовай і рэмаркамі. На жаль, рэмаркі, своеасаблівыя скарынаўскія мінітэксты, як і шматлікія надпісанні раздзелаў глаў, подпісы-анатацыі да ілюстрацый, у «Творы» Скарыны не трапілі, цытуем іх паводле факсімільнага выдання Бібліі. У першым выпадку імя Феадосія лацінізавана. Уся рэмарка гучыць так: «Даже дотоле во еврейских книгах не писано ест. А то еже положил есми с Теодозиева выкладу греческаго и с Еронимова латинскаго выложих»[9]. І другая рэмарка: «Речи же нижей положеные во книгах Данила пророка знашол есм в писме греческом выкладу Феотосиева и во книгах латинъских Ерасимовых и выложих на руский язык»[10]. Гэтыя дадатковыя згадкі Феадосія заўважыў Я. Неміроўскі (гл. яго вядомую манаграфію[11], а таксама артыкул у Скарынаўскай энцыклапедыі[12]), але даследчык не паставіў пытання пра яго ідэнтыфікацыю (у паказальніку імёнаў манаграфіі — «Феодосий, переводчик Библии»). Між тым такога перакладчыка біблеістыка не ведае. Несумненна, Ф. Скарына недакладна назваў імя свайго далёкага папярэдніка ў справе перакладаў Бібліі.

Каго ж ён меў на ўвазе? Можа Феафілакта? Прыгледзімся. Візантыйскі багаслоў і пісьменнік Феафілакт Балгарскі (інакш Ахрыдскі, XI—XII стст.) паходзіў з вострава Эўбея (Грэцыя). У 70-х гадах XI ст. быў настаўнікам рыторыкі ў Канстанцінопалі, потым дыяканам храма св. Сафіі. Належаў да вышэйшага кліру, быў блізкі да двара імператара Міхаіла VII, стаў выхавальнікам наследніка прастола Канстанціна. Так што перад намі па ўсіх пунктах сапраўдны настаўнік. І да таго ж не апошні багаслоў. У 1088 г. ён быў пасланы ў якасці архіепіскапа ў толькі што далучаную да Візантыйскай імперыі Балгарыю. Галоўная яго праца, якая карысталася вялікай папулярнасцю ў сярэднія вякі, — тлумачэнні Святога Пісання. Важнай гістарычнай крыніцай з'яўляюцца яго шматлікія каларытныя лісты з Балгарыі. Дык што — Ф. Скарына меў на ўвазе Феафілакта? Калі б такое меркаванне пацвердзілася, гэта ўзбагаціла б скарыназнаўства новымі звесткамі пра сувязі беларускага асветніка з культурай не толькі Візантыі, але і старадаўняй Балгарыі. Але гэта не так. Феафілакт — не перакладчык, а каментатар Бібліі, і таму яго асоба ў кантэксце ажыццяўляемага намі пошуку не можа задаволіць.

Шукаем далей, перабіраем імёны падзвіжнікаў біблеістыкі, культурных дзеячаў далёкай эпохі.

Зварот да гісторыі біблейскіх перакладаў пераконвае нас, што Ф. Скарына меў на ўвазе Феадатыёна. Гэта імя яшчэ на першых скарынаўскіх чытаннях у 1986 г. назваў Вячаслаў Чамярыцкі ў дакладзе «Літаратурныя крыніцы скарынаўскіх прадмоў». «Хутчэй за ўсё, — зазначыў вядомы даследчык даўняй беларускай літаратуры, — тут маецца на ўвазе антычны перакладчык Феадатыён, што жыў у II ст. н. э. Яму належыць поўны ўдакладнены пераклад Старога Запавету на грэчаскую мову, які месцамі пераўзыходзіць нават класічную Септуагінту. У прыватнасці, кнігу Данііла ён пераклаў настолькі ўдала, што ў кананічныя тэксты грэчаскай і славянскай біблій быў уключаны іменна пераклад Феадатыёна замест ранейшага перакладу 72 «талкоўнікаў» на грэчаскую мову»[13]. На вялікі жаль, шмат якія даследчыцкія навацыі, знаходкі, адкрыцці далёка не адразу становяцца агульнапрызнаным здабыткам навуковай грамадскасці.

Тым не менш у 1991 г. прапанову В. Чамярыцкага рашуча падтрымала Алена Яскевіч у грунтоўным артыкуле «Ф. Скарына і патрыстыка». Яе досвед асабліва каштоўны для нас тым, што яна займалася адначасова і гісторыяй філалогіі, і біблеістыкі. «Феадацьёну, — зазначыла маладая даследчыца (захоўваем прапанаваную ёю даволі ўдалую альтэрнатыўную форму беларускай транскрыпцыі старажытнага імя), — пры новай перапрацоўцы Старога Запавету ўдалося знайсці разумны кампраміс паміж літарай і духам тэксту, невыпадкова ў старажытнасці яму аддавалася перавага перад славутай Септуагінтай»[14].

Азнаямленне з матэрыяламі па гэтым надзвычай цікавым пытанні прымушае цалкам далучыцца да высноў В. Чамярыцкага і А. Яскевіч. Аргументацыя, калі падсумаваць, наступная:

1. Выходнае палажэнне: як ужо гаварылася, перакладчыка-біблеіста Феадосія, тым больш такога маштабу («учитель великий греческаго языка»), не было.

2. Фанетычная і марфалагічная блізкасць і нават блізкасць сэнсавага значэння імёнаў «Феадосій» і «Феадатыён». У абодвух выпадках іх значэнне ў перакладзе з грэчаскай мовы — «Богам дадзены». Па сутнасці, дадзеныя імёны адрозніваюцца толькі суфіксам. Магчыма, Ф. Скарына, які, вядома ж, добра валодаў старажытнымі мовамі, проста гуляў са словам, міжволі ўспамінаючы пры гэтым і адэкватную вельмі папулярную славянскую форму «Багдан» (так звалі і яго віленскага мецэната). Нельга не адзначыць, што разнабой у напісанні імя перакладчыка існаваў і ў рэальнасці: па некаторых звестках[15] у старажытных рукапісах сустракалася і такое напісанне: Θεοδοτοσ — у беларускай адаптацыі — «Феадотас». Адсюль ужо зусім блізка да формы, прынятай Скарынам.

3. Ф. Скарына меў на ўвазе этапную з'яву ў перакладах Св. Пісання на грэчаскую мову, менавіта такой з'явай, значнай, у пэўным сэнсе знакавай постаццю быў Феадатыён.

4. Ф. Скарына гаварыў пра «Феадосія» ў прадмове да кнігі «Прарок Даніїл», а менавіта такім перакладам, як слушна заўважыў В. Чамярыцкі, асабліва вылучаўся творчы даробак Феадатыёна.

Імя Феадатыёна (або бліжэй да лацінскай версіі — Тэадатыёна) добра вядомае спецыялістам. Нават у нядаўнюю ваяўніча-атэістычную эпоху, не самую спрыяльную для біблеістычных даследаванняў, у адной з манаграфій, што выйшла ў Мінску ў 1970 г., можна было прачытаць: «Для реконструкции первоначального библейского текста имеют важное значение «перевод 70 толковников» (III—II вв. до н. э.), так называемое Самаритянское пятикнижие, обнаруженное в начале XVII в., переводы Библии на арамейский язык, перевод Иеронима на латинский язык (IV в. н. э.), отрывки переводов на греческий язык Аквилы, Теодотиона и Симмаха, «Гексапла» Оригена (III в. н. э.)»[16]. Як бачым, Тэадатыён (Феадатыён) названы ў ліку самых заслужаных захавальнікаў біблейскай аўтэнтыкі. Нездарма да яго перакладу для рэканструкцыі тэксту кнігі «Прарок Даніїл» звярнуўся Ф. Скарына.

Больш падрабязна гэтыя пытанні асвятляліся ў папярэдняй літаратуры. У Цэнтральнай навуковай бібліятэцы НАН Беларусі я прагледзеў рускія і польскія энцыклапедыі XIX — пачатку XX ст., у якіх біблеістыцы надавалася значная ўвага. І ва ўсіх выданнях у гаворцы пра грэчаскую версію Біблії выстройваецца ланцужок: Септуагінта — Аквіла (або Акіла) — Феадатыён (Тэадатыён) — Сімах і г. д.

Грунтоўны артыкул прысвяціла Феадатыёну вядомая энцыклапедыя Бракгаўза і Ефрона, пазнавальнае значэнне якой не змяншаецца з часам. З матэрыялаў артыкула[17] відаць, што Феадатыён быў выхадцам з грэчаскіх калоній Малой Азіі, дзе навучыўся яўрэйскай мове, жыў у часы імператара Камода (і Марка Аўрэлія — дададзім мы) і свой пераклад зрабіў на пачатку другой паловы II ст. У артыкуле з усёй відавочнасцю паказваецца, што гэты пераклад быў значным этапам у стварэнні грэчаскай версіі Біблії, асабліва вылучаецца яго пераклад кнігі прарока Даніїла. Прыводзяцца шматлікія водзывы біблеістаў рознага часу: «Св. Ипполит толковал книгу пророка Даниила по переводу Феодотиона. Новые ученые (напр., Шурер) считают его перевод древнее перевода Акилы, но это едва ли справедливо. По свидетельству Епифания, Феодотион имел целью исправление перевода LXX [рымскай лічбай «70» пазначаецца Септуагінта]. В тех местах, где этот перевод неясно выражал или опускал мысль, Феодотион делал поправки соответственно еврейскому подлиннику. По свидетельству Евсевия и Иеронима, он старался не удаляться значительно от текста LXX толковников и был к последнему ближе Акилы и Симмаха. Поэтому, считая неправильным в переводе LXX текст книги пророка Даниила, церковь, по свидетельству Иеронима, воспользовалась переводом Феодотиона как наиболее сходным по

языку с переводом LXX. Поэтому ж и Ориген в своих гексаплах, в случае пропусков у LXX, пополнения делал из перевода Феодотиона. До 400 стихов кн. Иова и доселе в греческой Библии остаются из перевода Феодотиона. Книга пророка Даниила в нашей славянской Библии переведена с перевода Феодотиона. По языку и характеру своему перевод Феодотиона занимает средину между Акилою и Симмахом, не так «рабствует еврейской литере», как Акила, и не так от нее уклоняется, как Симмах. Древние толковники относились осторожно и к этому переводу. Иероним замечает, что «Феодотион наравне с Акилою и Симмахом многие тайны о Спасителе сокрыл ложным толкованием». В переводе Феодотиона особенно выдается сохранение без перевода многих еврейских слов».

Апошняя акалічнасць тлумачыцца аўтарамі «Еврейской энциклопедии» тым, што Феадатыён недастаткова ведаў яўрэйскую мову, не родную для яго. У цэлым жа перакладу і там даецца высокая ацэнка: «…он удачно избежал дословности Аквилы и его греческий текст несравненно более удобен для чтения»[18].

Феадатыён, як і блізкія да яго па часе Акіла і Сімах, працавалі ў раннехрысціянскі перыяд, калі канчаткова каноны хрысціянства яшчэ не складіся. Таму больш позні біблеісты ставіліся да іх з недаверам. Тым не менш Еранім пры ўсёй сваёй крытычнасці[19] прызнаваў вартасці Феадатыёна-перакладчыка. Яшчэ больш вышэйшую ацэнку («учитель великий греческаго языка») з усёй уласцівай яму душэўнай шчырнёй і шчодрасцю даваў свайму далёкаму папярэдніку Ф. Скарына. За аснову свайго перакладу кнігі «Прарок Даніїл» беларускі першадрукар і асветнік, паводле ўласнага прызнання, узяў версіі Феадатыёна і Ераніма.

Факт непасрэднага звароту Ф. Скарыны да тэкстаў Феадосія адзначаны В. Дышыневіч у артыкуле «Першакрыніцы ў выданнях Ф. Скарыны»[20], але даследчыца не паспрабавала разабрацца, хто хаваецца за гэтым імем. Не пашанцавала выбітнаму эліну і ў «Слоўніку мовы Скарыны», дзе чытаем тлумачэнне: «*Теодозиевъ* — які належаў Цэадозію»[21]. Адсылкі да Феадосія (ужо не кажучы пра Феадатыёна) у ім няма. Затое з'явіўся, магчыма праз памылку друку, — ужо зусім недарэчны Цэадозій. «Феодосий» у адпаведным месцы слоўніка[22] пракаменціраваны ў старамодным духу: «настаўнік грэчаскай мовы, перакладчык з халдзейскай мовы на грэчаскую». Агульнаўжывальная форма імя перакладчыка так нідзе і не згадваецца. І гэта яшчэ раз пераконвае нас у мэтазгоднасці нашага экскурсу.

Думаецца, што гэты экскурс не будзе лішнім для канчатковага вырашэння скарынаўскай «загадкі Феадосія», для замацавання вынікаў даследаванняў В. Чамярыцкага і А. Яскевіч. З другога боку, ён дадае пэўныя нюансы ва ўяўленні пра крыніцы Скарынавых перакладаў Біблії,

пра грунтоўную абазнанасць беларускага першадрукара і асветніка ў пытаннях біблеістыкі, яго ўвагу да крыніцазнаўства і тэксталогіі.

Больш таго, пэўныя аспекты прадмовы Ф. Скарыны да кнігі «Прарок Даніїл» разам з яго тэксталагічнымі рэмаркамі да свайго перакладу дазваляюць нам лічыць Ф. Скарыну пачынальнікам навуковай тэксталогіі на землях Беларусі. Асабліва ўражвае, што Ф. Скарына не толькі прарабіў значную тэксталагічную працу на розных узроўнях, але і палічыў патрэбным спыніць на гэтых пытаннях увагу свайго «паспалітага» чытача.

1 Скарына Ф. Творы: Прадмовы, сказанні, пасляслоўі , акафісты, пасхалія / Скл. А. Ф. Коршунаў. Мн., 1990. С. 25.
2 Там жа. С. 69—70.
3 Францыск Скарына і яго час: Энцыклапедычны даведнік. Мн., 1988. С. 531.
4 Скарына Ф. Творы. С. 171.
5 Там жа. С. 23.
6 Там жа. С. 24.
7 Там жа. С. 56.
8 Там жа. С. 72.
9 Біблія: Факсімільнае ўзнаўленне Бібліі, выдадзенай Францыскам Скарынаю ў 1517—1519 гг.: У 3 т. Т. 3. Мн., 1991. С. 724.
10 Там жа. С. 764.
11 Немировский Е. Л. Франциск Скорина: Жизнь и деятельность белорусского просветителя. Мн., 1990. С. 277.
12 Неміроўскі Я. Л. Кніга «Прарок Даніїл» // Францыск Скарына і яго час. С. 372.
13 Спадчына Скарыны: Зб. матэрыялаў першых скарынаўскіх чытанняў (1986). Мн., 1989. С. 116.
14 Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук. 1991. № 3. С. 95.
15 Еврейская энциклопедия: Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. СПб., «Б. г.». Т. 4. С. 509.
16 Лившиц Г. М. Очерки историографии Библии и раннего христианства. Мн., 1970. С. 93.
17 Θеодотіонъ // Энциклопедический словарь. Издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Т. 82. СПб., 1904. С. 290. Дадзены артыкул без змен паўтораны ў трохтомнай энцыклапедыі «Христианство», якая выйшла ў Маскве ў 1993—1995 гг.
18 Еврейская энциклопедия. Т. 4. С. 509—510.
19 Гл. кн.: Творения блаженного Иеронима. Киев, 1863. Т. 1. С. XCIX (кніга маецца ў ЦНБ НАН Беларусі).
20 Францыск Скарына і яго час. С. 448.
21 Слоўнік мовы Скарыны // Анамастыка і тапаміміка. Мн., 1994. Т. 3. С. 220.
22 Там жа. С. 229.

І. П. Клімаў

ДАСЛЕДАВАННЕ ПЕРАКЛАДАЎ НОВАГА ЗАПАВЕТУ СЫМОНАМ БУДНЫМ

Найбольш істотнымі праявамі рэфармацыйных ідэй з'яўляліся біблейныя пераклады, якія ахоплівалі як цалкам усю Біблію, так і асобныя яе часткі, перш за ўсё Новы Запавет ці Псалтыр. Менавіта Новаму Запавету як галоўнаму падмурку веры надавалася ў пратэстанцкіх плынях найвялікшая ўвага; менавіта пераклады гэтай часткі Св. Пісання з'яўляліся найперш і яны ж выклікалі вострыя спрэчкі.

Сваю перакладчыцкую дзейнасць пратэстанты Беларусі распачалі ў эпоху, калі біблейная навука на Захадзе дасягнула апагея [3, с. 316—319]. У шэрагу заходніх публікацый меліся самыя разнастайныя выданні — ад мануметальных паліглот да кішэнных выданняў; ад шматтомных каментарыяў на ўсю Біблію ці асобныя яе часткі да тэзаўрусаў і разначытанняў, вынесеных на маргінэс старонкі. Колькасць перакладаў на народныя мовы ў Заходняй Еўропе можна было лічыць дзесяткамі.

У поўнай меры гэта філалагічнае багацце скарыстаў адзін з дзеячаў польска-беларускай Рэфармацыі Сымон Будны. Сярод сваіх паплечнікаў па антытрынітарнай плыні, што ахапіла з пачатку 1560-х гг. частку пратэстанцкіх супольнасцей Польшчы і Беларусі, ён вылучаўся шырокай эрудыцыяй у галіне сакральнай тэксталогіі і глыбокімі лінгвістычнымі ведамі не толькі ў біблейных мовах, вядомых адукаванай Еўропе, але нават і ў мове царкоўнаславянскай.

Біблеістычны досвед С. Буднага атрымаў прызнанне дзякуючы яго перакладам Св. Пісання, што выйшлі ў 1570-х гг. у розных мястэчках ВКЛ: Новы Запавет (Нясвіж, 1570; далей — NT70) разам з т. зв. апокрыфамі (шэраг кніг Старога Запавету, якія пратэстанты лічылі некананічнымі), Біблія (Нясвіж; Узда, 1572; далей — B72) і Новы Запавет (Лоск, 1574; далей — NT74). Значэнне гэтых выданняў тым большае, што яны з'яўляліся не толькі перакладамі, але і давалі ў выглядзе маргіналій ці каментарыяў у канцы тэксту (у выглядзе т. зв. «прыпісак») эксплікацыю перакладчыцкай працы і біблейнай крытыкі (выклад і публікацыю тэксту «прыпісак» NT74 гл.: [6, с. 72—80, 139—178]).

На той час пратэстанты Беларусі ўжо мелі некалькі перакладаў як на польскай мове, так і на старабеларускай [3, с. 319—321, 337]. Самым выдатным з іх з'яўляецца т. зв. Радзівілаўская біблія (Брэст, 1563; далей — RB63), над якой працаваў калектыў перакладчыкаў, у т. л. некалькі запрошаных з замежжа знаўцаў біблейных моў. Крыху пазней Новы Запавет з RB63 быў перавыдадзены асобна (Брэст, 1566). У хуткім часе тэкст

RB63 быў у асноўным паўтораны ў Новым Запавеце (Нясвіж, 1568; Лоск (?), 1580), падрыхтаваным невядомым рэдактарам, які, аднак, прамаўчаў пра сваю залежнасць ад RB63. Васіль Цяпінскі пераклаў на старабеларускую мову Евангелле (далей ЕЦ) і ў 1570-х гг. выдаў яго (на жаль, не поўнасцю, захаваліся толькі Мц. и большая частка Мк.) недзе на Беларусі ў выглядзе дыглоты з паралельным царкоўнаславянскім тэкстам.

Тэарэтычныя погляды С. Буднага па шырокім коле пытанняў перакладу і крытыкі Новага Запавету выкладаліся ў яго прадмовах да выданняў. Гэта была звычайная практыка таго часу ў Еўропе. У прадмове да B72 Будны ўвогуле не зрабіў пэўных заўваг аб Новым Запавеце. Свае меркаванні наконт новазапаветнай крытыкі ён падаў у прадмове да NT74 (выклад гэтага важнага твора зроблены ў шэрагу прац [6, с. 61—71; 1, с. 57—58; 2, с. 87—98; 3, с. 323—328; 9, с. 85—115]; цалкам тэкст прадмовы перадрукаваны [6, с. 115—139]). У гэтай прадмове С. Будны, між іншым, адзначаў, што некаторыя месцы ў яго перакладзе Новага Запавету пры друку B72 былі адвольна зменены без узгаднення з перакладчыкам. Таму Будны адмовіўся ад перакладу, што выйшаў у B72: *przekład miey za cżiy chcesz / iedno by nie za moy* (арк. d.).

С. Будны быў, напэўна, адзіным сярод польскіх і беларускіх біблеістаў, хто быў незадаволены існуючым тэкстам Св. Пісання і імкнуўся аднавіць яго ў былой чысціні [2, с. 87; 2, с. 323]. У сваёй крытыцы С. Будны імкнуўся выкрыць *fałsze y omyłki* біблейнага тэксту ды даць унутрана несупярэчлівы і вытрыманы тэкст Св. Пісання. У сваёй прадмове да NT74 Будны выкладае тую праграму, паводле якой збіраецца весці крытыку біблейнага тэксту: *Napierwey to pokażemy / ze w Nowem testamenće (tak te księgi dla zwycżaiu przyiętego zwać muszę) iest wiele nie iedno omyłek / ale co gorszego y fałszu. To prszewiodszy / pokarżem y ono / zkąd te omyłki y fałsze wzięty. Potem w ktorem ięzyku pismo Apostolskie iest szczyrsze / y nie tak dalece pofałszowanie. Na ostatek / skąd to pismo zaś ma być naprawione / a ku pierwszey szczyrośći y prawdzie przywrocone* (арк. b. адв.—b. ii). Такім чынам, яго крытыка засяроджана на чатырох пазіцыях: паказ памылак у тэксце Св. Пісання, а таксама крыніц іх узнікнення, вылучэнне найменш сапсаванай версіі Новага Запавету, вызначэнне спосабаў паляпшэння тэксту. Таму гэтая прадмова Буднага з’яўляецца адной з найбольш каштоўных крыніц для вывучэння поглядаў польска-беларускай Рэфармацыі на тэорыю біблейных перакладаў. Даследчыкі нездарма называюць гэты твор уводзінамі, ці пралегоменамі да біблейных штудый [1, с. 57].

С. Будны пачынае са сцвярджэння, што розныя версіі і выданні Св. Пісання маюць шмат памылак і нават фальшаванняў: *Nowe testamenty / … tak są pokażone / pofałszowane / że nie wiem iesli by co mogło być gorzey pokażone*[o] (арк. b). Таму евангельскае апавяданне не заўсёды згоднае паміж сабой у дэталях, што Будны паказвае на прыкладах з евангелляў і некаторых апостальскіх лістоў (арк. b. ii—b. iii адв.). Ён падкрэслівае, што супярэчлівасці, досыць шматлікія, узнікаюць пры параўнанні паміж сабой нават грэчаскіх тэкстаў, не толькі лацінскіх (арк. b. ii адв.). Спасылаючыся на працы Эразма ды іншых філолагаў і крытычныя выданні грэчаскага тэксту, С. Будны адзначае, што гэтыя хібы праніклі з трох крыніц: *Pierwsza iest głupstwo pisarzow / Druga, chytrość albo zdrada Heretykow. A trzeća omylność tłumacżow* (арк. b. iiii). Далей ён пераходзіць да аналізу кожнай з гэтых крыніц.

Напачатку С. Будны задае класіфікацыю памылак, што ўзніклі ў рукапісах у выніку іх перапісвання (іх выклад па-беларуску [9, с. 86—90]). Ён вызначае наступныя тыпы памылак: а) злучэнне двух слоў у адно ці раздзяленне аднаго слова на два (арк. b. iiii—b. iiii адв.); б) пропуск слоў ці нават радкоў (арк. b. iiii адв.); в) устаўка па памяці фрагмента з аднаго пасажа ў іншы, падобны да яго, з мэтай іх набліжэння (арк. b. iiii адв.—b. v); г) унясенне глосаў ці заўваг на палях непасрэдна ў тэкст (арк. b. v—b. vi адв.); д) эмендацыі саміх пісцоў (арк. b. vi адв.—b. vii адв.). Гэтая класіфікацыя выяўляе знаёмства Буднага з тагачаснай філалагічнай крытыкай.

Далей С. Будны пераходзіць да паказу, як ерэтыкі псавалі тэкст Св. Пісання. Прыклады наўмыснага фальшавання з боку ерэтыкоў ён падае ў большасці выпадкаў паводле айцоў царквы. Памер пашкоджанняў біблейнага тэксту, нанесенага ерэтыкамі, дасягаў, на погляд Буднага, значнага аб’ёму: *Ano nie tylko słowo albo trzy albo wirsz / albo y kilka / przydawać do pisma ś. ważyli się / (co przedsię mnieysza) lecż też całe księgi pod imiony Apostolskiemi wypuszcżać miedzy ludzi smieli* (арк. b. viii). У пераліку такіх *księg* фігуруюць апакрыфічныя евангеллі і пасланні апосталаў. С. Будны паведамляе, што яшчэ пры жыцці ап. Паўла ерэтыкі распачалі свае ідэалагічныя дыверсіі, а пасля апостальскіх часоў наогул *beze wszey boiazni pismo s. fałszowali* (арк. b. viii адв.). На думку С. Буднага, у найбольшай ступені да фальшавання тэксту мелі дачыненне Маркіён, а пасля яго гамаўзіяне (пад гамаўзіянамі ён разумее пануючую афіцыйную царкву). Затое арыяне атрымліваюцца ў яго *ludzmi (iako Erasmus świadcży) vcżonemi* і зусім годнымі: *Bo o Arrianiech tego nie czytamy żeby pismo fałszowali* (арк. b. viii адв.). Прыхільнае стаўленне С. Буднага да арыян тлумачыцца яго прыналежнасцю да той плыні ў пратэстанцтве, якую тады нярэдка называлі арыянствам, з прычыны падабенства яе дактрыны да арыянства IV—V стст., якое адмаўляла боскую прыроду Хрыста.

Нарэшце, С. Будны спыняецца на аналізе хібаў, якія маюцца ў розных недакладных перакладах. Да разгляду ён прыцягвае лацінскія (Вуль-

гата, пераклад Тэадора Безы) і польскія версіі, часам звяртаецца да версій царкоўнаславянскай ці чэшскай. Гаворачы пра польскія пераклады, Будны згадвае пераклад Станіслава Мужыноўскага (Каралёвец, 1550-я гг.), кракаўскія выданні Новага Запавету (выходзілі на працягу 1556—1568 гг.) і Бібліі Леапаліты 1561 г. Усе ранейшыя польскія пераклады ён ганіць, адзначаючы, што *mało nie w każdem … wadę bacżę* (арк. c. ii адв.), але асаблівую крытыку С. Буднага атрымаў кракаўскі пераклад 1561 г., што выйшаў пад рэдакцыяй кракаўскага ксяндза Яна Леапаліты.

Разабраўшы крыніцы памылак, што міжвольна ці свядома дапускаліся ў сакральным тэксце, С. Будны пераходзіць да высвятлення пытання, якая версія дае найменш сапсаваны тэкст Св. Пісання. Гэты пункт праграмы біблейнай крытыкі асабліва хваляваў пратэстанцкія плыні. На погляд Буднага, абсалютна беззаганнай крыніцы вызначыць нельга: *nie masz na świećie ni iednych kśiąg prawie szcżyrych* (арк. c. vi адв.).

С. Будны паведамляе, што доўгі час лічыў, быццам *Greckie księgi były ze wszech naprawdziwsze* (арк. c. iii адв.). Яго да гэтай думкі схіляў той факт, што апосталы (апрача Мацвея) пісалі па-грэчаску. Аднак гэта было памылкай. Грэчаскі тэкст з’яўляецца найбольш сапсаваным, сцвярджае Будны. *Przycżyna tego iest ta iż wszytcy iakmiarz Heretykowie y Grekowie byli y w Grecyi powstawali / y tam mieszkali. A choć też ktorzy nie Grek był / przedsię Greckiego ięzyka vżywał* (арк. c. iii адв.); *Heretykowie / tym a nie inym mowili y pisali <…> nie w-inem ktorem ięzyku / ale w tem ktorego vżywali / pismo ś: fałszowali* (арк. c. iiii). Але Будны не адкідае зусім грэчаскі арыгінал, *że z Greckich kśiąg wielki pozytek iest. Bo y nie wszytko pokarżono / y k temu znacżnieysza iest rzecż w onem ięzyku: w ktorem ią napisano / niż w onem do ktorego ią przelano* [так!] (арк. c. iiii адв), г. зн., што арыгінал мае перавагу над любым перакладам. Такім чынам, грэчаскія тэксты як першакрыніцы захоўваюць у вачах Буднага сваё значэнне для біблейнай крытыкі.

Найвялікшую шкоду грэчаскім тэкстам, паводле С. Буднага, зрабіла ерась Маркіёна, якая ўнесла туды шмат *fałszow* (арк. c. iiii). Гэты ерэтык часцей за іншых згадвацца на працягу ўсёй прадмовы. Як вядома, Маркіён адкідаў увесь Стары Запавет і лічыў, што яго нельга прымірыць з Новым. Таму ён выдаляў з Новага Запавету ўсе згадкі і алюзіі да Старога. Падобны падыход быў непрымальны для Буднага, які ідэйна сутыкаўся з іудаізмам. У пратэстанцкім памкненні да каранёў хрысціянства і арыянскім адмаўленні траістасці боскай прыроды С. Будны набліжаўся да іудаізму з яго ідэалам праведнага жыцця і вучэннем аб адзіным Богу. Закіды ў іудаізме, якія рабіліся Буднаму яшчэ ў 1560-х гг. [9, c. 28—30; 3, c. 341], былі, напэўна, небеспадстаўныя. У дэдыкацыі Яну Кішку ў NT74 (выклад зместу гэтага твора [6, c. 58—60, 111—115]) Будны скар-

дзіўся на абвінавачанні ў іудаізме, называў іх паклёпамі ды хлуслівымі плёткамі і ўсяляк адмяжоўваўся ад іудаізантаў (арк. a. v адв.—a. vi).

Найбольш годнай лічыць С. Будны лацінскую версію, паколькі *Łaćinicy ponieważ tylko iedne Homousianską sektę trzymali / a k temu nie tak bystrych rozumow byli / tak też nierowno mniey v nich Heretykow powstawało* (арк. c. iiii). І хаця лацінскія тэксты таксама не без заганы (гл. арк. c. vi), але яны *wszakoż nierowno szczyrsze są y prawdziwsze niż Greckie y niż Slowieńskie* (арк. c. iiii адв.) і *mniey fałszu maią* (арк. c. vi адв.). Будны тлумачыць і прычыну гэтаму: *Łaćinski przekład iesli nie za Apostołow / tedy rychło po nich vcżynion* (арк. c. v). Пры гэтым ён падкрэслівае, што мае на ўвазе менавіта *Łaćinskie stare księgi* (гл. арк. c. iiii, c. iiii адв., c. vi), г. зн. старажытны, даеранімавы лацінскі пераклад (т. зв. Vetus Latina), хаця ў сваёй прадмове Будны згадвае і Вульгату.

Гэты погляд беларускага пратэстанта на грэчаскі арыгінал можна лічыць наватарскім для свайго часу. С. Будны быў першым пратэстантам, які згадзіўся з тым, што тэкст на мове арыгінала можа саступаць перакладу ў сваёй правільнасці з той прычыны, што рукапісная перадача арыгінала атрымалася больш сапсаванай, чым традыцыя перакладу [2, c. 112; 3, c. 326]. У 2-й палове XVI ст. вера ў высокую вартасць грэчаскага тэксту моцна ўкаранілася сярод пратэстантаў. Абавязковым атрыбутам іх выданняў стала спасылка на арыгінальныя крыніцы, што мусіла сведчыць пра якасць і аўтэнтычнасць перакладу, хаця нярэдка за такой спасылкай хаваўся пераклад, выкананы з тэксту-пасрэдніка [1, c. 59].

Напэўна, упершыню ў рэчышчы заходнееўрапейскай традыцыі была азначана і вартасць царкоўнаславянскай версіі для крытыкі біблейнага тэксту [2, c. 112, 113; 3, c. 344]. Гаворачы пра старажытны пераклад славян, С. Будны прызнаецца, што не толькі *się w niem wielce kocham*, але і *się z niego wiele naucżył* (арк. c. v). Ён лічыць гэтую версію патрэбнай для справы біблейных перакладаў усіх славян. Але славянскі пераклад саступае лацінскаму, бо *nie prawie rychło przełozon* (арк. c. v), а *Łaćinski tłumacż starszy niż Słowieński y dla tego Łaćinski przekład prawdziwszy* — адзначае ён у маргіналіях (арк. c. vii). Апрача таго, *głupi popi* не разумелі царкоўнаславянскай мовы і псавалі старажытны пераклад (арк. c. v адв.). С. Будны налічвае *wielkie fałsze w Słowieńskich kśięgach … / od ktorych wszytkich Laćińskie stare kśięgi są wolne:* (арк. c. vi). Варта ўвагі, што такая невысокая ацэнка значэння царкоўнаславянскай версіі для крытыкі тэксту Новага Запавету падзяляецца і сучаснай біблеістыкай [2, c. 112].

Пасля кваліфікацыі моўных і тэксталагічных крыніц Будны пераходзіць да апошняга, чацвёртага пункту сваёй праграмы, заяўленай у пачатку прадмовы. Аб’ектам яго далейшага выкладу робяцца метады

выпраўлення і паляпшэння тэксту Св. Пісання. Сапраўднымі, правільнымі для Буднага з'яўляюцца тэксты, *ktore Apostołowie sami / abo iych vczniowie / pisali. Teraz my iuż takich mieć nie możemy* (арк. c. vii), коратка канстатуе ён. Гэта і прымушае да выпраўлення тэксту.

Найперш С. Будны адвяргае ўсе папярэднія спробы выпраўлення біблейнага тэксту. На яго погляд, нельга паводле грэчаскіх кніг папраўляць лацінскія ці лацінскія паводле грэчаскіх, паколькі для гэтага няма беззаганных тэкстаў. Не будзе выйсцем і крытэрый старажытнасці, бо самыя старажытныя з новазапаветных спісаў налічваюць не больш за тысячу гадоў, тады як Маркіёнава ерась пачалася ўжо праз паўтараста гадоў пасля Хрыста, а неўзабаве за ёй прыйшла і гамаўзіянская (арк. c. vi адв.).

Тым не менш, на погляд Буднага існуе некалькі методык *ku dostatecżniemu a pewnemu pisma Apostolskiego naprawieniu* (арк. c. vii). Па-першае, трэба параўноўваць розныя паралельныя пасажы паміж сабой, тады падазроны пасаж да *podobniego onemu … na wzor mieć możesz* (арк. c. vii). Па-другое, неабходна звяртацца да твораў айцоў царквы, гісторыкаў і пісьменнікаў, якія цытавалі пасажы Св. Пісання ў першыя стагоддзі хрысціянства (арк. c. vii адв. — c. viii).

На гэтым С. Будны скончвае выкладаць сваю праграму біблейнай крытыкі і пераходзіць да характарыстыкі ўласнага перакладу. Сваёй працай ён намагаўся даць праўдзівы пераклад *bez ludzkich przysąd* (арк. d адв.). Патрэбу ў гэтым сфармуляваў перад Будным (як гаворыцца ў дэдыкацыі) Ян Кішка: *taki nowy testament wydać / w ktorem by przysąd człowieczych y omyłek nie było* (арк. a. v адв.). Будны, аднак, рэалістычна ацэньвае свой пераклад і не лічыць яго за ідэал: *nie przeto mowie / żebych ten przekład za prawie doskonały miał / albo za taki ktory by w tem y sobie dosyć vczynił* (арк. d. ii).

У перакладчыцкай працы С. Будны карыстаўся *Nie z iednegom iakiego exemplarzyka / zaśiadszy nad niem*, а абапіраўся на розныя крыніцы: *Miałem oko na Greckie a nie na iedne kśięgi / dokładałem się Łaćinskich / nie zaniedbawałem Słowieńskich* (арк. d адв.). Такая метода адпавядала тагачасным патрабаванням біблеістыкі. Ён выкарыстоўваў не толькі варыянты грэчаскага тэксту (у прадмове да NT74 гаворыцца нават пра рукапісы, аднак хутчэй за ўсё Будны абмяжоўваўся тагачаснымі крытычнымі выданнямі), але і іншыя версіі — лацінскую (у прадмове згадваецца як даеранімавы пераклад, так і Вульгата), а таксама царкоўнаславянскую і, напэўна, чэшскую. Апрача таго, для экспертызы асобных пасажаў С. Будны звяртаўся да твораў айцоў царквы (называюцца Тэртуліян, Еўсевi, Эпіфан, Еранім) і аўтараў часоў Рэнесанса, у прыватнасці Ларэнца Вала, Эразма з Ратэрдама, Марціна Лютэра, Себасцьяна Касталіё (Шатыёна), Тэадора Бэзы, Мікалая Зэгера.

Далей С. Будны знаёміць чытача з канонам Новага Запавету (г. зн. складам яго кніг) і, адзначаючы, што канон складаўся паступова, ставіць пытанне на палях *Ktoreᵛ pismu wierzyć* (арк. d. ii адв.). Будны піша, што ў ранняй царкве ў гэты канон уваходзіла меншая колькасць кніг, чым зараз, затое дадаваліся некаторыя іншыя творы, якія зараз лічацца апакрыфічнымі, а асобныя кнігі, што з'яўляюцца цяпер кананічнымі, тады лічыліся апокрыфамі (арк. d. ii адв. — d. iii). Будны сам вырашыў змяніць парадак евангелляў, паклаўшы пасля Мц. і Мк. адразу Ін., а не Лк., *aby tak oboie kśięgi Lukasza ś. pospołu były* (арк. d. iii). У гэтым ён спасылаецца на Хайнрыха Булінгера, аднаго з дзеячаў Рэфармацыі, які так размясціў евангельскія кнігі ў сваім выданні Новага Запавету.

С. Будны ўпершыню [2, с. 114] увёў падзел новазапаветнага тэксту на зачалы ці *Słowieński Rozdziały* (перыкопы), якія *na żadanie braciey miłey z narodu Ruskiego po kraioch znaczył* (арк. d. iii). Таксама ўпершыню ў выдавецкай практыцы Рэчы Паспалітай указанні раздзелаў, зачал і вершаў у NT74 былі вынесены за межы евангельскага тэксту і адасоблены ад яго друкарскімі рамкамі. Так зрабіў і Цяпінскі ў сваім выданні. Будны даў наступнае абгрунтаванне гэтаму прыёму: *aby znacżno było co Duch święty przez Apostoły pisał / a co ludzie dla ratunku pamięći przypisowali* (арк. d. iii). Такім чынам ён падкрэсліў аўтэнтычнасць евангельскага тэксту, у якім рубрыкацыі першапачаткова наогул не было. Іншым спосабам захавання гэтай аўтэнтычнасці ў пратэстанцкіх публікацыях служылі дужкі, якімі ў евангельскім тэксце вызначаліся словы, устаўленыя перакладчыкам *dla snadnieyszego zrozumienia*, ці сумнеўныя месцы, наконт якога пэўнага *świadectwa niemam* (арк. d. iii адв.).

Выкладзеныя ў прадмове да NT74 погляды С. Буднага на тэорыю і практыку біблейных перакладаў не з'яўляюцца яго ўласнымі вынаходніцтвамі (як некаторыя згодны думаць [9, с. 85 і наст.]), а набыты ў тагачаснай заходнееўрапейскай біблейнай крытыцы [2, с. 113; 3, с. 324—325]. Праўда, Будны не падае крыніцы, якімі ён карыстаўся, але даследчыкі мяркуюць, што асновай для яго прадмовы служылі працы Эразма [1, с. 59—60; 3, с. 325]. У адносінах да тэзісаў, методыкі і з большага аргументацыі праца Буднага насіла, безумоўна, кампілятыўны характар. Тым не менш, на ўсходзе Еўропы падобная праца, што давала грунтоўныя ўводзіны ў біблеістыку, была навіной [1, с. 60; 3, с. 342]. Тым больш, што Будны, апрача добрай арыентацыі ў тагачаснай біблейнай літаратуры, не быў пазбаўлены і ўласнай навуковай канцэпцыі [1, с. 57]. Яго асабістым укладам можна лічыць прыцягненне ў справу выпраўлення тэксту Св. Пісання царкоўнаславянскай версіі і яе выкарыстанне для аптымізацыі польскага перакладу.

З пазіцый сённяшняга дня нельга не падзівіцца вялікім ведам С. Буднага, якія сведчаць пра добрае знаёмства з працамі заходнееўрапейскіх тэолагаў і філолагаў у асяродку беларуска-польскай Рэфармацыі. Тэорыя біблейных перакладаў на Беларусі адпавядала еўрапейскаму ўзроўню, хаця і была рэхам заходнееўрапейскай біблеістыкі. Грунтоўная філалагічная апрацоўка, якую надавалі біблеісты Рэчы Паспалітай сваім перакладам, была выключнай з'явай сярод іншых нацыянальных перакладаў [1, с. 108]. Гэта стала магчымым дзякуючы не толькі піетэту да Св. Пісання, але і свабодзе тэалагічнай думкі, навуковаму падыходу да тэксталагічных праблем [1, с. 108].

Памылкова лічыць, што славуты правадыр польска-беларускіх антытрынітарыяў ужываў біблейную крытыку выключна ў мэтах удасканалення тэксту Св. Пісання (напрыклад, [9, с. 114—115]). Такімі былі яго дэкларацыі, але практыка была інакшая. Мэты экскурсаў С. Буднага ў гісторыю перадачы і перакладаў новазапаветнага тэксту былі яскрава ідэалагічныя. Біблейная крытыка, якую дала рэнесансная філалогія ў рукі вучоных XVI ст., магла служыць з аднолькавым поспехам справе як выпраўлення, так і адвольнай інтэрпрэтацыі Св. Пісання. Пратэстанты XVI ст. выкарыстоўвалі абедзве гэтыя магчымасці, і ў гэтым яны былі не бліжэй да навуковага падыходу, чым каталікі. У сваіх выданнях пратэстанты часта рабілі інтэрпаляцыі прама ў тэкст, незалежна ад іх абгрунтаванасці, а пры перакладзе дапускалі, зыходзячы са сваёй дактрыны, шматлікія адхіленні (гэта было паказана на прыкладзе маргіналій у ЕЦ [4]). Такіх адвольных інтэрпрэтацый у Буднага шмат, у чым яго абвінавачвалі нават бліжэйшыя паплечнікі.

Напэўна, галоўным аб'ектам спекуляцый С. Буднага зрабілася прырода Боства і Хрыста. Як прыхільнік антытрынітарызму, Будны шукаў аргументаў супраць траістасці Боства і супраць боскай прыроды Хрыста, што дазваляла абгрунтаваць антытрынітарную дактрыну. Таму непажаданыя пасажы, нават цалкам бясспрэчныя, С. Будны заўжды быў гатовы абвяшчаць памылкамі перапісчыкаў, ерэтычнымі інтэрпаляцыямі ці неразуменнем перакладчыкаў. Як заўважае Яніна Чарнятовіч, у Буднага «…погляды дактрыны пераважаюць над рэальным станам тэкставага выкладу» [1, с. 61]. Гэтае назіранне пацвярджае і Дэвід Фрык, адзначаючы, што Будны падпарадкаваў філалогію канфесійнай палеміцы [2, с. 98, fn. 58; 3, с. 343].

Прыкладам дактрынальных змен, якія ўносіў С. Будны ў NT74, можа служыць выкіданне выразу «як мяркуюць», ut putabatur (*Jako mnimano*) у Лк. 3:23, дзе гаворыцца аб паходжанні Ісуса, сына Іосіфа. Будны апусціў гэты выраз у евангельскім тэксце і падаў яго толькі ў маргіналіях, адзначыўшы, што грэчаская, лацінская і славянская версіі гэты пасаж «адвольна падкідаюць» (*ich to podrżut*). Яшчэ ў NT70 і B72 ён захоўваў гэты выраз у тэксце, хаця і браў яго як сумнеўны ў дужкі; але ў маргіналіях не тлумачыў падстаў свайго сумнення. У «прыпісках» Будны тлумачыў сваю кан'ектуру тым, што гэтае месца было «пафальшавана» Маркіёнам (паводле сцвярджэнняў Тэртуліяна і Эпіфана), і спасылаўся на Яўсевія, які даводзіў, што ў яго часы гэты выраз існаваў не ва ўсіх тэкстах.

Другім прыкладам можа служыць замена ў NT74 выразу «ў жываце панясе», in utero habebit (Мц. 1:23, у Буднага верш 22) на слова «цяжарная» (*brzemienna*). Увесь гэты верш Будны ўзяў нават у дужкі, указваючы тым самым на яго сумнеўнасць. Цікава назіраць тут замену традыцыйнага значэння дзеяслова будучага часу, якое выступала яшчэ ў NT70 *w żywoćie mieć będźie*, B72 *pocznie*, на субстантыў. Такім чынам С. Будны пазбавіўся важнага для хрысталогіі ўказання на спосаб зачацця Хрыста, які пярэчыў антытрынітарнай дактрыне. Нават В. Цяпінскі ў гэтым месцы не паслядоўнічаў Буднаму і захаваў традыцыйнае чытанне: *в череве приимет*, паводле царкоўнаславянскага тэксту, з якога ён рабіў свой пераклад. У Цяпінскага сустракаецца слова *беременнымъ* 'цяжарным' Мц. 24:19, якое адпавядае царксл. *непразднымъ* і яскрава паказвае на залежнасць ад польскай версіі: у B72 / NT74 тут выступае *brzemiennym*.

С. Будны спасылаўся на два месцы Новага Запавету, Ін. 1:14 і 1-га Ін. 4:2, якія, на яго думку, указвалі, што Ісус Хрыстос не мог прыходзіць у цела. Дзеля доказу гэтага тэзіса ён быў вымушаны адыходзіць ад філалагічных аргументаў і звяртацца да экзегезы. Абвяргаючы пераклад Вульгаты ў Ін. 1:14, Будны піша, што евангеліст *ono tylko przez te słowa znać dawa / że Jesus pan acż tak świętym a zacnym Prorokiem był / tedy przedsię ćiałem / to iest śmiertelnym człowiekiem był* (арк. с. і—с. і адв.). Таксама, адкінуўшы пераклад Бэзы ў 1-га Ін. 4:2, ён піша, што *A nie tylko słowa / ale y rzecż sama iasnie pokazuie / ze to fałsz co Beza przełożył* (арк. с. іі), паколькі Сын Божы названы *Christusem też abo pomazańcem być nie mogł / Bo nielza Boga namazywać* (арк. с. іі адв.). Экзегеза гэтых месцаў Св. Пісання была зроблена С. Будным тэндэнцыйна, паводле антытрынітарнай дактрыны Сервета.

Таксама з пазіцый гэтай дактрыны С. Будны апавядае пра ерасі. У сваёй прадмове ён рэгулярна выкрывае толькі дзве старажытныя ерасі: маркіёнаву і гамаўзіянскую, але, як ужо адзначалася, пад гамаўзіянствам Будны разумее дагматыку афіцыйнай царквы: *Homousiani są / ktorzy o synu Bożem twierdzą żeby iedney iestnośći z Bogiem był Po polsku ie teraz Troycżaki zową. Oni się Orthodoxami zową* (арк. b. viii адв., заўвага на палях). Абвяшчаючы пануючую царкву ерассю і аблудай, пратэстанты такім чынам пазбаўлялі артадоксію пераваг пануючага становішча ў грамадстве і пераводзілі яе на адзін узровень з гетэрадоксіяй. На думку антытрынітарыяў, тыя пасажы пра Св. Духа, што абгрунтоўвалі траістасць Бога, адлюстроўвалі ўплыў гэтай ерасі на тэкст Св. Пісання. Таму Будны

абвяшчае гамаўзіянствам не толькі непрымальныя для яго пасажы ў Новым Запавеце, але і погляды ўсіх прававерных хрысціян.

У іншым выпадку С. Будны, крытыкуючы перакладчыка Кракаўскай Бібліі 1561 г. за *nedoucżenie*, дакарае яго за няправільныя, як на думку пратэстанта, адпаведнікі да лацінскіх тэрмінаў. Не вартым здаецца Буднаму пераклад тэрмінаў *presbiter*, *sacerdos* як *kapłan*, *ecclesia* і *templum* як *kośćioł* (арк. c. iii). Крытыцызм С. Буднага ў гэтых прыкладах, як мяркуе Дэвід Фрык [2, с. 92], мае не філалагічнае, а дактрынальнае абгрунтаванне; як пратэстант Будны імкнецца адхіліць пераклад, чыя мова вельмі цесна звязана з практыкай і традыцыяй рымскай царквы.

На прыкладзе прадмовы С. Буднага можна зрабіць выснову, што аб'ектыўнасць падыходу пратэстанцкіх біблеістаў у пытаннях перакладу і крытыкі тэксту Св. Пісання, задэклараваная ў прадмовах і маргіналіях іх выданняў, была толькі бачнасцю, разлічанай на перакананне прафанаў. Вельмі часта выдаць Св. Пісанне на зразумелай мове і суправадзіць яго тлумачэннямі азначала ў пратэстантызме навязаць чытачу аўтарскае разуменне боскай ісціны. Якраз такія абвінавачанні пратэстанты закідалі сваім каталіцкім апанентам. Пераклад і каментарый у пратэстантызме нярэдка азначаў не лягчэйшы доступ да зместу Св. Пісання, а хітрэйшы спосаб змены светапогляду чытача.

У гэтай сувязі нельга таксама давяраць скаргам С. Буднага пра сапсаванасць тэксту Св. Пісання. Ён імкнуўся ўсяляк перабольшыць памер хібаў у Новым Запавеце, каб абгрунтаваць неабходнасць самых радыкальных змен у тэксце.

Даследчыкі адзначаюць, што, нягледзячы на задэклараваную вартасць лацінскай версіі, С. Будны ў NT74 «грунтаваўся выключна на грэчаскім тэксце» [1, с. 52]. У гэтым перакладзе шмат месцаў, дзе перавага больш аддавалася грэчаскаму тэксту, чым лацінскаму [1, с. 51—53]. Але ў B72 бачныя сляды выкарыстання перакладчыкам лацінскай версіі [7, с. 396—397]. Тым не менш у NT74, дзе Будны прызнаў перавагу лацінскай версіі, а прыхільная згадка пра грэчаскія арыгіналы была знятая, ён папраўляў ранейшы пераклад «паводле грэчаскай версіі насуперак лацінскай» [8, с. 342]. Адыход Буднага ад грэчаскай версіі адбываўся толькі ў спрэчных месцах, важных для антытрынітарнай дактрыны [1, с. 52].

Хаця С. Будны часта згадваў пра грэчаскія кнігі, а ў перакладзе B72 выкарыстоўваў некалькі варыянтаў грэчаскага тэксту [7, с. 396—397], наўрад ці ён працаваў непасрэдна з грэчаскімі рукапісамі, паколькі яны адсутнічалі ў Польшчы. Грэчаскія манускрыпты можна было знайсці ў ВКЛ, напрыклад, у праваслаўных манастырах, якія мелі пэўныя сувязі з грэчаскім Усходам. Але польскім пратэстантам, несумненна, бракавала

ведаў у грэчаскай палеаграфіі і навыкаў у чытанні старажытных рукапісаў. У сваёй тэксталагічнай працы яны маглі абапірацца толькі на крытычныя выданні тэкстаў [1, с. 23]. Практычна ўсе такія выданні паходзілі з Захаду, у Рэчы Паспалітай не было здзейснена ніводнай публікацыі біблейнага тэксту на арыгінальных мовах [1, с. 27].

З гэтых выданняў С. Будны часта згадвае грэчаскія тэксты Эразма з Ратэрдама (Базель, 1516 і шмат перавыданняў у розных гарадах) і Сімона дэ Калінэя (Парыж, 1534); ён, безумоўна, карыстаўся гэтымі крыніцамі. Асабліва высока Будны ацаніў у прадмове да NT74 выданне Калінэя: *ia sam nie z iedniego mieysca doznał że mu rownego (oprocż kilka mieyśc / y ś. Iohana obiawienia) niemasz* (арк. b. vi). Апрача таго, Будны часта спасылаўся ў маргіналіях на грэчаскі тэкст Тэадора Бэзы (Цюрых, 1559, Жэнева, 1565 (двойчы), 1567), які выходзіў з уласным лацінскім перакладам побач (першыя два мелі багатыя каментарыі пад назвай Annotationes) і тлумачэннямі на палях, згадваў таксама выданні Жана Крэспэна (Жэнева, 1553) і каменціраваны лацінскі пераклад Себасціяна Шатыёна (Базель, 1551; 1556, 1573), каменціраванае выданне Новага Запавету Вульгаты, здзейсненае Мікалаем Зэгерам (Лувэн, 1559).

У сваёй перакладчыцкай працы на польскую мову С. Будны актыўна выкарыстоўваў царкоўнаславянскую версію, пра што сведчаць шматлікія царкоўнаславянізмы [7, с. 397—398, 400]. Цікава, што яны выступаюць толькі ў B72, тады як у NT70 іх яшчэ не было. Але хутка ён адмовіўся ад выкарыстання царкоўнаславянскай версіі і ў NT74 папраўляў свой ранейшы пераклад, па магчымасці паслядоўна выдаляючы царкоўнаславянскі ўплыў.

Прыкладам царкоўнаславянскага ўплыву на пераклад С. Буднага можа служыць слова *dziełaćiel* з Мц. 7:23, якое выступае ў B72 у выразе *dziełaćiele nieprawośći*. Як сведчыць слоўнік польскай мовы XVI ст., гэтае слова ў тыя часы было зусім невядома; яго польскім адпаведнікам было слова *robotnik*, якое ўжывалася ў біблейных перакладах, у т. л. і ў дадзеным месцы [8, с. 332]. У царкоўнаславянскай частцы ЕЦ на гэтым месцы выступае *д*ѣ*лающие беззаконие*, што захоўвае ў сваім перакладзе і В. Цяпінскі: *делаючие безаконие*. Будны, выпраўляючы ў NT74 свой ранейшы пераклад і ўнікаючы выпадкова трапіўшых царкоўнаславянізмаў, замяніў *dziełaciel* на *robotnicy nieprawośći*. У RB63 на гэтым месцы выступае парафраз: *wy ktorzy nieprawośći czynićie*.

Таксама трапіў у B72 іншы царкоўнаславянізм: слова *żenich*, якое выступае ў Мц. 25:5, 6, 10 (у абодвух слупках ЕЦ *женихъ*), у прыпавесці аб дзесяці дзевах. Паводле слоўніка польскай мовы XVI ст., гэтае слова, за выключэннем указаных месцаў B72, не сустракаецца ў тагачасных

польскіх тэкстах. У польскіх біблейных перакладах яму адпавядае *nowożenia* ці *oblubieńca* [8, с. 332]. У NT74 Будны замяніў *zenich* на *nowożenia*.

На залежнасць ад царкоўнаславянскай крыніцы паказвае і чытанне B72 *dostoyni* Мц. 22:8, якому ў царкоўнаславянскай частцы ЕЦ адпавядае *досьтоини*, тады як у польскіх перакладах выступае чытанне *godnymi* RB63 і *godni* NT74, таксама і ў перакладзе Цяпінскага: *годны*.

Царкоўнаславянскі ўплыў прысутнічае нават у NT74, дзе С. Будны імкнуўся свядома яго пазбягаць [8]. Слова *winnica* 'вінаграднік' (другое значэнне гэтага слова Будны адзначае на маргінесе ў NT74 пры Мц. 21:29 як 'сховішча для віна') у прыпавесці аб работніках на вінаградніку (Мц. 21:28—41) традыцыйна выступала ў біблейных польскіх перакладах. Тым не менш С. Будны ў NT74 аднойчы замяняе яго словам *winograd* (Мц. 21:29), пакідаючы *winnica* толькі на маргінесе. Але ўжо ў астатніх вершах (Мц. 21:33, 39, 40, 41) гэтага пасажу Будны вяртаецца да *winnica*, адзначаючы ў маргіналіях, што *właśniey by winograd / ale się zwyczaiowi folguie* [8, с. 332]. Паводле слоўніка польскай мовы XVI ст. слова *winograd* вельмі рэдка сустракаецца ў тагачасных тэкстах. У царкоўнаславянскай версіі, як можна бачыць на прыкладзе ЕЦ, у гэтым пасажы выступае *виноградъ*.

У сваёй працы С. Будны мог карыстацца царкоўнаславянскімі рукапісамі, якія лёгка было адшукаць на Беларусі. Але хутчэй за ўсё ён карыстаўся выданнямі, надрукаванымі ў Маскве. У сваёй прадмове 1574 г. Будны крытыкуе выданні Івана Фёдарава і Пятра Мсціслаўца, як выкананыя з недасканалых узораў, а таксама згадвае маскоўскія Евангеллі. На той час, у 1550—60-х гг., у Маскве ўжо было надрукавана некалькі царкоўнаславянскіх Евангелляў (яны цяпер вядомы як ананімныя), наступныя друкаваныя Евангеллі ў Маскве з'яўляюцца толькі ў 1606 г. Адно з такіх ананімных выданняў было выкарыстана В. Цяпінскім у якасці арыгінала для перакладу і перадрукавана ў яго выданні [5].

На падставе прац С. Буднага добра бачна, што біблеістыка і перакладчыцкая справа ў асяроддзі польска-беларускіх пратэстантаў 2-й пал. XVI ст. знаходзіліся на высокім узроўні. Гэта стала магчымым дзякуючы глыбокаму засваенню эразміянскай філалогіі і гуманістычных ідэй.

У сваіх працах — прадмове і перакладах Св. Пісання — Будны, напэўна, упершыню ў Рэчы Паспалітай даў разгорнутую крытыку біблейнага тэксту. Хаця такая крытыка не была арыгінальнай і паходзіла з тагачаснай гуманістычнай літаратуры, яна мела вялікае пазнавальнае значэнне для мясцовай чытацкай аўдыторыі: упершыню аргументавана паказваліся хібы ў тэксце і крыніцы іх з'яўлення і дэманстравалася метадалогія біблеістычных доследаў.

Але адна толькі крытыка не задавальняла С. Буднага. Ён спрабаваў намеціць кірункі выпраўлення тэксталагічных заган. Мэтай крытыкі ён абвяшчае аднаўленне першапачатковага гучання тэксту. Разумеючы недасягальнасць гэтай мэты ў дачыненні да Св. Пісання, Будны зводзіць справу да канструявання ўнутрана несупярэчлівага і вытрыманага тэксту. Такое канструяванне адбывалася шляхам параўнання старажытных перакладаў, цытат айцоў царквы і паралельных пасажаў у самой Бібліі. Але, апрача грэчаскага арыгінала, ён фактычна працаваў толькі з лацінскай і царкоўнаславянскай версіямі. Выкарыстанне цытат і паралельных пасажаў у яго было абмежавана лічанымі выпадкамі.

С. Будны не меў магчымасці працаваць са старажытнымі рукапісамі і мусіў карыстацца публікацыямі грэчаскага тэксту Новага Запавету і яго лацінскіх перакладаў. Пры гэтым Будны паспрабаваў вылучыць найменш сапсаваную, на яго думку, версію Новага Запавету і прызнаў такой лацінскую. Акрамя таго, упершыню ў заходнееўрапейскай традыцыі была азначана вартасць для крытыкі біблейнага тэксту царкоўнаславянскай версіі, якой С. Будны шмат карыстаўся пры перакладзе.

Аднак перакладчыцкая дзейнасць С. Буднага разыходзілася з яго дэкларацыямі стварыць несупярэчлівы і правільны тэкст Св. Пісання. Дзеля падмацавання ўласных дактрынальных палажэнняў ён рабіў адвольныя інтэрпаляцыі ў тэксце Св. Пісання і злоўжываў філалагічнымі працэдурамі. Тэксталогія і біблейная крытыка была для яго не самамэтай, а толькі сродкам, які дапамагаў абгрунтаваць уласную дактрыну. Спасылкі на рукапісы і іншамоўныя версіі мусілі надаць аўтарытэт яго антытрынітарнай дактрыне. Калі тэкст супярэчыў гэтай дактрыне, Будны выкідаў, не вагаючыся, цэлыя пасажы або вершы ці абвяшчаў іх фальшывымі альбо памылковымі. Падобнае стаўленне заўважана і ў іншых пратэстанцкіх перакладчыкаў таго часу.

Літаратура

1. Czerniatowicz Janina. Niektóre problemy naukowe grecystyki w pracach biblistów polskich XVI i XVII w.: Teksty greckie a polskie przekłady. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969.
2. Frick David A. Polish sacred philology in the Reformation and the Counter-Reformation: Chapters in the history of the controversies (1551—1632). Berkeley, 1989.
3. Frick David A. The biblical philology of Szymon Budny: Between East and West // Budny S. Biblia, to jest Księgi Starego i Nowego Przymerza. Nieśwież; Zasław, 1571—1572 / Hrsg. H. Rothe, F. Scholz. Padeborn; München; Wien; Zürich, 1994. Bd. 2. S. 309—349.
4. Клімаў Ігар П. Прагматычны аспект маргіналій у «Евангеллі Цяпінскага» // От слова к тексту: Материалы докладов Международной научной конференции, Минск, 13—14 ноября 2000 г.: В 3 ч. Ч. 3. Минск, 2000. С. 65—67.

5. Климов Игорь П. Московский оригинал церковнославянского текста в старобелорусском «Евангелии Тяпинского» // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. 2002—2003: Сборник статей. Москва, 2003. С. 372—388.
6. Merczyng Henryk. Szymon Budny jako krytyk tekstów biblijnych. Kraków, 1913.
7. Moszyński Leszek. Zur Sprache der Bibelübersetzung Szymon Budnys von 1572 // Budny S. Biblia, to jest Księgi Starego i Nowego Przymerza. Nieśwież; Zasław, 1571—1572 / Hrsg. H. Rothe, F. Scholz. Padeborn; München; Wien; Zürich, 1994. Bd. 2. S. 354—415.
8. Pepłowski Franciszek. Zmiany językowo-stylistyczne w «Nowym Testamencie» Szymona Budnego z 1574 r. // Tekst; Język; Poetyka: Zbiór studiów. / Pod red. M. R. Mayenowej. Wrocław, 1978. S. 319—342.
9. Саверчанка Іван В. Сымон Будны: Гуманіст і рэфарматар. Мінск, 1993.

СФРАГІСТЫКА. ГЕРАЛЬДЫКА

М. М. Елинская

РОДОВАЯ ГЕРАЛЬДИКА БЕЛОРУССКОГО ДВОРЯНСТВА ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ

Родовые гербы — это непременный атрибут дворянского сословия, который в символической форме красноречиво повествует о своих владельцах. В них отражена и древность рода, и национальное происхождение, а порой и личные заслуги владельца.

Архивные документы в комплексе с другими опубликованными материалами и сохранившимися в музеях и частных коллекциях произведениями искусства — живописных полотнах, ювелирных изделиях и других вещах повседневного обихода — являются уникальным источником по истории дворянства. В данной же статье предпринята попытка комплексного анализа архивных источников, в которых содержится информация о гербах дворян-иностранцев, проживавших на территории Беларуси с конца XVIII до начала XX в. Преимущественно это документы из фондов, а также Российского государственного исторического архива в Санкт-Петербурге (РГИА) и Архива древних актов в Варшаве (AGAD). В ней будут представлены описания некоторых гербов, значительная часть которых до сих пор не получила должного освещения в литературе.

При изучении родословных материалов дворян иностранного происхождения на предмет их утверждения в этом сословии обращает на себя внимание тот факт, что далеко не в каждом деле имеются сведения о фамильных гербах. О родовой геральдике таких фамилий, как Вагнер, Венцель из Пруссии, де Гаас из Франции, Гартинг (родственники которого проживали в Голландии и России) и др., никаких сведений ни в литературе, ни в архивных источниках отыскать не удалось.

Это объясняется, на наш взгляд, несколькими причинами. Во-первых, далеко не все дворяне, обосновывавшиеся на территории Беларуси, на своей исторической родине имели так называемые фамильные (или родовые) гербы, наподобие герба «Biberstein», которым пользовались представители нескольких поколений немецких дворян Биберштейн-Бляуроков. В архивном деле со ссылкой на Гербовник Несецкого (ч. I, л. 87) отмечено, что «род Бляуроков, употребляющий герб «Biberstein» — «*в желтом поле имеет быть красный олений рог. В короне таковой же рог концом воткнутый*» (рис. 1)[1], в самоотдаленнейшей древности имел сие ж название Биберштейн». Уже в XIII в. в Силезии этим гербом владел Гюнтер фон Биберштейн, а «граф Ян Биберштейн известен там около 1310 г.»[2]

1

2

3

4

5

6

7

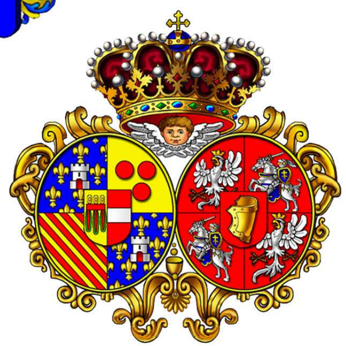

8

Некоторые из дворян при подготовке документов в Герольдию не имели возможности представить собственный герб, так как они на своей родине дворянами не являлись, а следовательно, никакими гербами, фамильными или личными, не обладали. Гербы были им пожалованы королями Речи Посполитой, а позже императорами Российской империи, уже здесь за службу, будь то военная или гражданская, исключительно за личные заслуги перед новым Отечеством, одновременно с дворянским званием. К примеру, в одном из документов дела «об утверждении в дворянском достоинстве» Леопольда Валентьевича Дельпаце (род. в 1802 г.), проживавшего в г. Минске, сказано, что «предки рода сего, уроженцы Ломбардо-Венецианского королевства в XVII ст. поселились в Польше и, пользуясь теми самыми правами, что и коренные сего края жители, несли военную службу и исполняли всякие должности, возлагаемые на них местным правительством. Следствием сего, за оказанные в Республике заслуги, удостоились соответственного вознаграждения и между прочими — оберштерлейтенант польских войск Франц Дельпаце. Королем Польским Иоанном Казимиром с общего согласия, объявленного на Варшавском Сейме, он возведен в потомственное дворянское достоинство, о чем удостоверяет: индигенат, помещенный в Своде Польских Законов /Volumine Legum/: T. IV на стр. 570 и Конституций Варшавского Сейма в 1658, 1661 и 1662 годах, установленные на стр. 873 и 939, выданные в выписках Минскою Палатаю Гражданского суда»[3].

Аналогично и Игнатий-Цезарий-Примус Кроазе, подавая прошение на имя императора Николая I с просьбой о внесении его в дворянскую родословную книгу по Минской губернии, апеллирует к заслугам своего покойного отца Ивана Кроазе именно на российской службе. Ведь Жан, или на русский манер Иван, не будучи дворянином во Франции, но сумев получить там достаточное образование, решил испытать счастья на чужбине в качестве наставника. И, как многие его соотечественники, эмигрировал на восток, в Россию. В марте 1821 г. Правлением Виленского университета он был назначен на должность учителя французского языка в Крожскую гимназию. В 1837 г. распоряжением управляющего Министерства народного образования был переведен в Гродненскую гимназию. Иван Кроазе, автор «Recueil de prose et de poesie suivi d'un vocabulaire Francois-Russe-Polonois» («Сборник прозы и поэзии, дополненный французско-русско-польским словарем»), в 1839 г. произведен в чин коллежского асессора[4]. А согласно Своду законов Российской империи, каждый, дослуживший до восьмого класса, приобретал права потомственного российского дворянина.

Подобная же карьера прослеживается и в деле Иоганна Геркана, окончившего в 1831 г. Якобистатское уездное училище и семинарию для

начальных учителей в Дерпте. Будучи даже «из податного сословия», он дослужился до чина губернского секретаря и, являясь кавалером ордена Св. Владимира, в 1890 г. был утвержден в дворянстве вместе со всеми членами своей семьи[5]. А в формулярном списке Иоганна Вольфа, новогрудского уездного штаб-лекаря, коллежского советника, тоже кавалера ордена Св. Владимира 4-й степени, прямо указывается, что он «немецкой нации, из *купеческих* детей г. Ревеля». Но «по своей службе и достоинству Вольфы занесены в I часть Родословной книги по Минской губернии»[6]. Также «из иностранных купеческих детей» был и Иван Александрович Бернард, который в Лондоне и Эдинбурге «обучался медицинским и прочим наукам». В 1808 г. он состоял инспектором Минской врачебной управы в чине надворного советника, а чуть позже занесен в Бархатную книгу дворянских родов Российской империи[7].

Таким образом, можно заключить, что в данных вышеприведенных случаях при утверждении в дворянстве в расчет принимались не древность рода с ее атрибутами — родословной, гербами, титулами и прочим, а личные карьерные успехи и достижения. Это характерная черта внутренней политики всех европейских монархов, при которой людям, прибывшим из других стран и отличившихся перед новым государством, оказывались различные привилегии, в том числе и жалование дворянства. Как правило, с приобретением «высокородного» статуса нувориши становились обладателями и особых фамильных знаков — гербов, характерных исключительно только для второго сословия. Такая практика широко распространяется и в Речи Посполитой, начиная с правления государством первых представителей из шведской династии Вазов.

В России дворянская геральдика обрела высокий государственный статус со времен Петра I. В 1722 г. им учреждается Герольдмейстерская контора при Сенате для того, чтобы герольдмейстер или другое какое-либо должностное лицо «дворян ведал и всегда представлял к делам, когда спросят»[8]. В новом Положении о Герольдии, утвержденном в 1841 г., указывалось, что одним из главных направлений в ее деятельности является «изготовление грамот и дипломов на разные звания и достоинства, равно как и сочинение и утверждение гербов»[9]. Добиваясь утверждения в российском дворянстве, наше шляхетство, в том числе и западноевропейского происхождения, стремилось также к непременному утверждению и официальному признанию своих гербов. Впрочем, уже само обладание таковым, во многих случаях, рассматривалось как свидетельство несомненно «благородного» происхождения.

Еще одна причина отсутствия какой-либо информации о гербах некоторых дворян-иностранцев заключается в том, что представители этих

фамилий не были утверждены в дворянстве Российской герольдией, а, следовательно, их гербы не были помещены ни в один из томов Бархатной книги. Например, герб «Стокфиш» сохранился только в генеалогических таблицах 319-го фонда НИАБ. Этот род происходит из шведской Померании и, согласно архивным документам из описи 2-й 319-го фонда, его представители «с древнейших времен» обладали княжескими титулами. В частности, князь Иоганн фон Стокфиш служил в армии шведского короля (имя не уточняется) в звании генерал-квартермейстера[10]. Однако на новой родине, проживая в Минской губернии и имея здесь земельные владения, княжеский титул за Стокфишами утвержден не был; они даже не добились признания своего потомственного дворянства.

По традиционной бюрократической причине — из-за отсутствия необходимых документов — не было признано также дворянство Лихтфус-Вахштейнских. Имея на руках подлинную, 1600 г., грамоту с полученным гербом от польского короля Владислава IV Вазы, выданную Николаю Вахштейнскому, родоначальнику рода, его потомкам в середине XIX в. не удалось собрать все необходимые документы для получения российского дворянства. И 26 июня 1844 г. последовал указ Правительствующего Сената за № 2890 о неутверждении рода Вахштейнских в дворянском достоинстве[11]. Поэтому герб Вахштейнских «Lichtfus» сохранился только в генеалогических таблицах — «*на черном поле белая медвежья голова, с окровавленным ртом,обращенная в правую сторону щита; на щите из княжеской митры выходит половина белого медведя, который в лапах над головою держит венец, а над венцом три страусовых пера — белое, красное и алое*». Так же как и герб «Денгоф» (рис. 2) — «*в поле белом серебряная большая кабанья голова с открытой пастью и ушами, поднятыми вверх. В клейноде в короне половина кабана, с обеих сторон около ушей которого стрелы, направленные вверх*» одноименного рода, так как 20 августа 1855 г. вышел указ Герольдии о неутверждении А. И. Денгофа в дворянском достоинстве[12].

Количество архивных дел по Минскому дворянскому депутатскому собранию, в которых не обнаружено каких бы то ни было сведений о гербах, из ста семидесяти пяти исследованных, достигает пятидесяти. И если в вышеприведенных примерах изображения или описания отсутствуют по вполне понятным причинам, то пока трудно как-либо объяснить, почему о гербах таких явно древних дворянских фамилий, как, например, фон Гойеры из Лифляндии или фон Йорки, также нет сведений. Нет их и в опубликованной литературе — различных гербовниках или исследованиях других авторов. Хотя польские гербовники в ряде случаев являются единственным источником по гербам дворян-иностранцев.

Так, например, в деле Буша нет сведений о фамильном гербе. Но в книге Й. Хржаньского значится, что у некоего Буша был герб «Мора». Тем не менее утверждать, что данный герб принадлежал именно тем Бушам, которые проходят по 319-му фонду, оснований пока нет. Эта гипотеза требует дополнительных изысканий. Основание к этому дает сравнительный анализ двух других гербов. В деле рода Вендорфов, история которого описывается с начала XVIII в., имеется изображение и описание герба «Вендорф» (рис. 5): «*…щит продолговатый, в середине перпендикулярно по половине разделенный, которого передняя часть есть голубого цвета, а вторая красного, внизу оного щита находится желтый круглый пень, из коего же неподалеку себя выходят три прямые отрасли с листьями зелеными, на верху того щита дворянский шлем с висящим золотым сокровищем. Намет украшен по правой стороне голубыми и желтыми лентами между двумя из правой и левой стороны выходящими дротиками и флагами, который в половине из правой стороны верхней в большем куске, а красный в меньшем, а напротив из левой стороны красная половина большая, а сподняя голубая меньшая и между оными находится выше прописанному пентно*» и представлены доказательства на дворянство с происхождением (определение 20 февраля 1801 г.)[13] В книге же Хржаньского у Вендорфов значится герб «Nabram»[14]. Следует предположить, что члены многочисленного рода Вендорфов владели несколькими гербами и, в частности, означенным у польского автора.

Аналогичный пример можно привести и с родом Вагнеров, у которых, согласно документам 319-го фонда был герб «Лев»[15]. У Хржаньского же указан «Newlin».

Информация о геральдике дворянских фамилий содержится в нескольких видах документов, составляющих родословное дело. В первую очередь это жалованные грамоты польских королей — индигенаты на чин или должность. Вместе с пожалованием в дворянство, как правило, за многочисленные заслуги перед Речью Посполитой, дворяне-индигены получали герб и могли пользоваться правами потомственных дворян. Позже, российские императоры также подписывали подобные грамоты. На некоторых подлинных грамотах, в отличие от их копий, сделанных белорусскими канцеляристами, имеется изображение и герба. Например, Александр I 15 марта 1819 г. подписал Patent Феликсу Пиоро на дворянство с занесением его в I часть Родословной книги по Минской губернии. На пергаменте в нижней части документа размещен герб «Бонча» — «*в голубом поле единорог*». Изображение этого герба имеется и на заглавном листе «Вывода» фамилии Пиоро. Из этого документа становится ясно, что это военно-служилый род, первый представитель которого, означенный

на родословном древе, а именно Иван Казимир Пиоро, за военную службу 13 января 1677 г. получил грамоту от польского короля Яна Собеского. Его сын Людвиг — рейтарский ротмистр, внуки Иосиф и Игнатий — служили Августу II и принимали участие в войне с Карлом XII. Сын последнего, Фадей, был назначен на должность Самогитского стражника грамотой польского короля Августа III 6 сентября 1756 г.[16]

Второй вид документов, из которых мы можем почерпнуть сведения о геральдике — это «выводы» или истории дворянских родов. Большинство из них написано на польском языке. В архивном деле следующий за выводом документ, как правило, его копия с переводом на русский язык; экземпляр, который подавался в Департамент герольдии Сената. Часто на заглавном листе оригинала изображен герб и родословное древо. Все гербы изображены цветными красками. Сохранность большинства из них удовлетворительная, но некоторые листы при прочтении требуют очень осторожного к себе обращения. Ведь текст с гербом размещается на плотной пергаментной бумаге бóльшего формата, нежели остальные листы дела, которая сложена в несколько раз.

Сведения, а скорее только название герба или запись о том, что он был, можно получить из формулярных списков, свидетельств о рождении и крещении, различных справок, а также переписки с чиновниками из Петербурга.

Информация о гербе дворянской фамилии в архивном деле сохранилась в виде изображения, словесного описания, реже того и другого. Когда отсутствует рисунок герба, имеющееся описание тем более ценно, так как только простого упоминания о наличии герба бывает недостаточно для его выявления. Например, в деле рода Вольбеков отсутствует изображение герба, но имеется его описание: «*…должен быть в длину поделен линиею, с правой стороны щита — козел, на скаку вспятый, в правую сторону обращенный, по левой стороне возле линии в длину с ним за вверх текущая река, немного крутая. Козел в желтом поле, а поле, в коем река, гербописатели ничего не объясняют, в шлеме павлиньи перья*»[17].

В деле немецкого дворянина, помещика Речицкого уезда, Александра Михайловича Вебера де Линбурга есть интересный документ, датированный 20 марта 1835 г. Это «Вывод» рода, рассмотрение которого состоялось на заседании Минского дворянского депутатского собрания в Минске. В нем, в частности, со ссылкой на Петра Малаховского, «писателя геральдийного», описывается герб «Шампах», которым владели Веберы де Линбурги уже в XIV в.: «*…В зеленом поле на задних лапах стоит в праву сторону обращенный Лев без короны с задертым хвостом, в правой лапе держит в гору меч обнаженный. А в левой красный розовый цветок с шипулькою, ко-*

торого зеленый конец ниже лапы видный. — На холме над короною половина однорожца, как в гербе Бонча прозываемым»[18].

В родословных делах находятся изображения и описания гербов: иногда без названия, как, например, у немцев Марбургов — «*В голубом поле золотая восьмиконечная звезда. Над короною пять страусовых перьев*» (рис. 4)[19], или с названием, как у француза Понсет-де-Сандон «Якорь» — «*В зеленом поле якорь, а на щите шлем, украшенный белыми страусовыми перьями*» (рис. 6)[20].

Уникальные по своему характеру документы, касающиеся дворянской геральдики, сконцентрированы в 1-й описи, в генеалогических таблицах 319-го фонда. Здесь хранятся изображения гербов, написанные, очевидно, по заказу владельца, когда собирались документы для Департамента герольдии Сената на предмет утверждения членов фамилии в дворянстве. Сохранность многих из них оставляет желать много лучшего. Иногда на поврежденных страницах встречаются изломы, краски потускнели или стерлись. Научная обработка генеалогических таблиц нескольких сотен дворянских родов с гербами и родословными древами только началась и требует дальнейшего исследования. Документы этой описи дополняют информацию по геральдике конкретных фамилий и вместе с материалами из 2-й описи представляют ценнейший комплекс источников по генеалогии и геральдике интересующей нас категории белорусского дворянства.

В зависимости от характера происхождения гербы, которыми владело «въезжее» дворянство, проживавшее и служившее на территории современной Беларуси, четко выделяемы по трем категориям. К первой категории относятся гербы старинных западноевропейских фамилий, родословная которых нередко восходит к средневековью. Их неоспоримыми достоинствами являются неповторимость и индивидуальность, ведь европейская геральдическая традиция предполагает, что гербы, как выражение доблестей, не могут «быть одинаковыми у двух даже братьев, а непременно требуют каких-нибудь отметок, каких-нибудь brisures» и служат «лучшим дополнением, даже лучшею поверкою для родословных». Само обладание таким гербом рассматривалось как несомненное свидетельство «благородного» происхождения. Ведь герб, по мнению такого авторитетного геральдиста XIX в., как А. Б. Лакиер, служил «лучшим дополнением, даже лучшею поверкою для родословных…»[21]

Гербы, отнесенные нами к первой категории, часто носят названия своего владельца, например, «Eidenfelt» у Эйденфельтов[22], «Landgraf» у Ландграфов[23], «Schotten» (рис. 3) у фон Шоттенов[24]. Герб «Offenberg» принадлежал древнему рыцарскому роду Оффенбергов из Курляндии[25], а «Lichtgus» был у баронского рода Лихтфус-Вахштейнских из Пруссии[26]. Генерал русской армии Владимир Гульденбалк де Гиндль имел герб «Guldenbalk»[27]. У Бейшеров, Рубах, Рейтенов и др. также были одноименные гербы. Параллельное исследование генеалогических таблиц (опись 1) из 319-го фонда и других архивных источников позволяет составить более полную картину об отдельных родах дворян иностранного происхождения. Родовой герб «Scipio» Сципион де Кампо — «*В красном поле четыре голубых ласки, две вправо. Две влево скрещены и переплетены*» обнаружен в «Генеалогических таблицах». В гербе изображены четыре маршальских жезла, которые по-польски звучат как «laska». Родословное дело членов этой фамилии хранится в РГИА, из которого становится известным, что потомки этого древнего итальянского рода в XIX в. проживали в Гродненской губернии[28].

Многие родовые гербы известны благодаря труду Й. Хржаньского «Tablice odmian herbowych». В «Таблицах» опубликованы гербы «Grothuz» и «Dönhoff», «Gersdorf» и «Farensbach» «Berszten» «Mersberg» и др.[29] Герб «О’Рурк» О’Рурков, ирландских графов, помещиков Новогрудского уезда, помимо российских гербовников, помещен в шведском издания 1886 г.[30], а герб «Шампах» Веберов де Линбургов из Мозырского уезда восстановлен автором данной публикации по описанию из архивного дела[31]. Однако геральдика «въезжего» дворянства остается малоизвестной, особенно так называемые «собственные» гербы. Приведенные в данной публикации гербы дворян-иностранцев выявлены и восстановлены автором по архивным источникам и публикуются впервые.

Гербы второй категории состаляют так называемые «польские» гербы, разнообразие и строгую простоту которых А. Б. Лакиер называл «изумительными». Они были пожалованы польскими и российскими монархами своим новым подданным. Как правило, это были хорошо известные польские гербы, которыми пользовались у нас многие шляхетские фамилии. Даже у Гуттен-Чапских, широко известного графского рода в Беларуси, был герб «Лелива», один из самых распространенных по всей Речи Посполитой[32]. Между тем история этой древней фамилии прослеживается в прусских хрониках начиная с XII в. Так и менее знатные из наших «въезжих» дворян, например, выходцы из Франции де Ариены пользовались гербом «Лебедь»[33], де Лавали — «Слеповроном»[34], Жеготты — гербом «Топор»[35]. Лоренсы из Швейцарии имели герб «Высогота»[36]. Итальянцы Петрозолини пользовались «Корвином»[37], Вагнеры — «Львом»[38], а Пиоро — «Бончей»[39]. Немцы фон Гельмерсены имели герб «Порай»[40], а фон Тольксдорфы — «Погоню»[41]. Такое «гербовое братство» должно было способствовать, на наш взгляд, наряду с другими факто-

рами, процессу органической инкорпорации выходцев из Западной Европы в состав национального дворянства.

К третьей категории дворянской геральдики могут быть отнесены гербы титулованной знати. Значительное количество таких гербов встречается в личных фондах, среди которых выделяется обширный фонд князей Радзивиллов. Надо отметить, что герб какого-либо высокопоставленного вельможи представлял собой, как правило, сочетание нескольких фамильных гербов или их элементов и имел многократное деление со всеми составными частями — клейнодом, наметом, короной, щитодержателями и т. д. Формирование таких гербов происходило в течение нескольких поколений. Представители знатных фамилий, которые были связаны по всей Европе многочисленными брачными узами, получая в приданое титулы и земли, добавляли в свои гербы элементы родовой геральдики супруга. Причем чем более древним был род и более высоким положение в обществе, тем обширнее были брачные связи его представителей со знатью Западной Европы, что и фиксировалось в фамильных гербах. С течением времени поле таких гербов делилось на несколько частей, отражая тем самым богатство и знатное положение его владельца.

Не исключение здесь и представители белорусских магнатов. Одним из многочисленных примеров может служить герб Марии Каролины, герцогини де Буйон, обнаруженный, в частности, в фамильном фонде Радзивиллов. Мария Каролина Александра Софья Элизабета Августа Людовика Ядвига Екатерина из Собеских (1697—1749) — дочь королевича Якуба Людвика, старшего сына короля Яна III и Ядвиги Элизабеты Амалии, дочери Филиппа Вильгельма, пфальцграфа Рейнского. Ее первым мужем был Готфрид Мавриций, принц де Тюрен. После его смерти в Страсбурге 1723 г. с позволения папы римского 1 апреля 1724 г. она бракосочеталась с младшим братом предыдущего, Фридериком Маврицием Казимиром де ля Тур, принцем де Буйон (1702—1741), пэром и оберкамергером Франции, губернатором Оверени и кавалером ордена Св. Губерта. Вот как можно описать герб Марии Каролины: «*Два щита, поставленных рядом. Правый четырехчастный со средним щитком. В 1-м и 4-м лазуревых полях, усеянных золотыми лилиями, — серебряная башня (ля Тур). Во 2-м золотом — три каравая хлеба 2:1 (Булонь). 3-е поле составлено из золотых и червленых перевязей справа (Тюрен). Рассеченный средний щиток в переднем золотом поле содержит червленую хоругвь с зеленой бахромой (Оверень). В заднем червленом — серебряный пояс (Буйон). Левый также четырехчастный со средним щитком. В 1-м и 4-м червленых полях — белый, золотом коронованный орел (Корона). Во 2-й и 3-й червленых четвертях — на сером коне рыцарь с занесенным над головою мечем в правой руке и лазуревым щитом с золотым двойным крестом в левой (ВКЛ). В среднем червленом щитке — бронзовый щит, обращенный в левую сторону в три четверти (герб Собеских). Оба щита венчает королевская корона*» (рис. 8)[42].

Герб Людвики Каролины из Радзивиллов, маркграфини бранденбургской и пфальцграфини рейнской еще более сложный. Описание этого герба заняло бы слишком много места. Заметим только, что он имеет 26-частное деление и, помимо отличительных геральдических символов различных земель Германии, полученных ею в результате второго брака, включает фамильный герб Радзивиллов «Трубы»[43].

Документы с изображением гербов титулованной знати, как отмечалось выше, отложились в ряде фондов различных архивохранилищ — НИАБ, РГИА, AGAD и др., но комплексно не исследовались автором. Однако случайная выборка архивных дел дополнила уже имеющиеся о них сведения в опубликованной литературе и привела к интересным находкам. Значительная часть гербов до сих пор известна только узкому кругу исследователей, многие из них до сих пор не выявлены и не описаны. Некоторые гербы удалось бы восстановить по печатям. Например, основой для реконструкции герба графа Юзефа Генрика Борха, витебского губернского маршалка (рис. 7), послужила печать на документе, датированном 1808 г. с изображением его герба: «*Четырехчастный щит обременен средним щитком. В 1-м червленом поле серебряный гриф. Во 2-м червленом поле — два серебряных наконечника от стел, из которых один направлен к вершине, а второй к подножию щита (герб «Богория» — Анны из Богомольцев). В 3-м лазуревом поле — два перекрещенных меча, обращенных клинками к подошве щита. В 4-м серебряном поле — золотой треугольник. В среднем золотом, увенчанном княжеской шапкой, три черных галки 2:1 (родовой герб гр. Борхов «Три Кафки»). Над щитом серебряный, увенчанный графской короной, шлем. Клейнод — два черных крыла в открытый лёт, между которыми черная галка. Гербовый щит находится на звезде ордена Св. Станислава. Между ее лучами на вьющихся лентах ордена Св. Станислава и Св. Иоанна Иерусалимского. С обеих сторон ниспадает червленая мантия с горностаевым подбоем*». Юзеф Генрик (1764—1835) — сын Яна графа на Прелях Борха, канцлера коронного и Людвики из графов Зибергов. Некоторое время служил шамбеляном во время правления Станислава Августа, был старостой люцинским, полковником польских войск. В 1788 г. был делегирован в качестве посла на сейм. Имел награды, являлся командором ордена Св. Иоанна Иерусалимского, с 1789 г. кавалер Св. Станислава. После разделов Речи Посполитой, в 1805—1809 гг. — маршалок Витебской губернии. Во время похода Наполеона в Россию в 1812 г. — член администрации г. Витебска. После того как войска гр. Витгенштейна заняли Витебск, был

сослан в Петрозаводск. Позднее был амнистирован. Был женат на Анне из Богомольцев[44].

Интересные документы, касающиеся геральдики весьма известной в России и Беларуси знатной фамилии, обнаружены в фонде 1343-м РГИА — «Третий Департамент Сената», в описи, где собраны дела о пожаловании в баронское, графское и княжеское достоинство. Это дело П. Х. Витгенштейна, генерала русской армии, героя Отечественной войны 1812 г. Петр Христианович Витгенштейн — представитель второго поколения хорошо известной в Германии фамилии Сайн-Витгенштейн-Берлебург (Sayn-Wittgenstein-Berleburg), происходившей от древнего германского графского рода Спонгейм. Он принимал активное участие во всех войнах, которые вела Россия в конце XVIII — начале XIX в.[45]

Как и подобает древнему графскому роду, Витгенштейны обладали своим именным гербом. Казалось бы, в этом они ничем не отличались от других местных дворян-иностранцев, у которых гербы имели такую же многовековую историю, как и сам род. Герб «Wittgenstein», как и большинство западноевропейских, был сложным. Вот его описание из архивного дела: «*Герб разделен на две части, из коих в верхней изображен в голубом поле золотой меч Св. благоверного Великого князя Гавриила Псковского, с латинскою на оном надписью, значащую «Чести моей никому не отдам», полученною графом Витгенштейном от жителей города Пскова с образом угодника в 1812-м году … Нижняя часть щита разделена на четыре части со средним щитом — в среднем щите в красном поле с поднятой лапой золотой леопард с двойным хвостом, и означает графство Сайн. В 1-й и 4-й части в серебряном поле две черные полосы, означают владение Витгенштейн. Во 2-й части в красном поле серебряный замок с двумя башнями, с черными воротами и окнами, означает владение Гамбургское. В 3-й части в черном поле наискось влево лежит серебряная полоса, на которой изображены три черные кабаньи головы, и означает владение Фрейбурга*»[46].

После возвращения из-за заграничных походов, в 1813 г., П. Х. Витгенштейн обращается с просьбой к государю императору поместить на своем фамильном гербе надпись *на русском языке*, которая выведена по-латыни, на золотом мече в верхней части щита. 18 января того же года Александр II подписал именной указ, в котором, в частности, изложено: «Защищая Псков и Отечество, оказали себя ревностным сему правилу его последовавшем, а потому не сомневаюсь, чтобы сей Угодник Божий, видя образ свой в руках ваших, не веселился духом и не осенял вас свыше… В ознаменование военных подвигов, оказанных генералом от кавалерии графом Витгенштейном в прошлогоднюю кампанию, повелеваю Правительствующему Сенату внести в герб его надпись, помещенную на поднесенном ему от псковского

общества образе Святого Благоверного князя Гавриила Псковского»[47]. Этот герб интересен, на наш взгляд тем, что в нем отразилось не только национальное происхождение представителя немецкого титулованного дворянства, но и его принадлежность к тому государству, где он родился, жил, которое защищал ценой собственной жизни.

Таким образом, в архивных источниках имеется ценная информация о геральдике дворян-иностранцев: изображения гербов, их описания, сведения о владельцах, в некоторых случаях изложены обстоятельства получения гербов. Значительный комплекс источников, касающийся геральдики белорусского дворянства, в том числе западноевропейского происхождения, остается до сих пор не введенным в научный оборот.

Начертания гербов, изображения которых представлены в статье, осуществлены художником А. В. Левчиком, за что автор выражает ему за эту работу искреннюю признательность.

1 Górzyński S., Kochanowski J. Herby szlachty polskiej. Warszawa: Wyd-wo Uniwersytetu Warszawskiego i Wyd-wa ALFA, 1994. S. 38.
2 НИАБ. «Минское Губернское Дворянское Депутатское Собрание». Ф. 319. Оп. 2. Д. 147. Л. 13—14об.
3 Там же. Д. 889. Л. 47.
4 Там же. Д. 1650. Л. 1, 4, 12об., 15.
5 Там же. Д. 696. Л. 2, 6.
6 Там же. Д. 553. Л. 8, 22об.
7 Там же. Д. 127. Л. 23, 23об.
8 Лакиер А. Б. Русская геральдика. М.,1990. С. 220.
9 Там же. С. 225.
10 НИАБ. Ф. 319. Оп. 2. Д. 3122. Л. 2.
11 Там же. Оп. 2. Д. 390. Л. 4об.
12 Там же. Д. 895. Л. 18, 18об.
13 Там же. Д. 449. Л. 24, 86.
14 Chrzański J. Tablice odmian herbowych Chrzańskiego. Wydał Juliusz UR: Ostrowski. — Warszawa, 1909. Tabl. IV, XIII, XVI, XVIII, XX.
15 НИАБ. Ф. 319. Оп. 2. Д. 404. Л. 14—15.
16 Там же. Д. 2521. Л. 2, 10, 14, 22, 26, 32об, 41.
17 Там же. Д. 570. Л. 17.
18 Там же. Д. 1848. Л. 37.
19 Там же. Оп. 1. Д. 21. Табл. 132.
20 Там же. Оп. 2. Д. 2578. Л. 79.
21 Лакиер А. Б. Указ соч. С. 249.
22 НИАБ. Ф. 319. Оп. 1. Д. 130. Табл. 91.
23 Там же. Д. 1172. Табл. 3.
24 Там же. Д. 130. Табл. 22, 143.
25 Там же. Оп. 2. Д. 2401.

26 Там же. Д. 390.
27 Там же. Д. 703.
28 РГИА. Ф. 1343. Оп. 23. Д. 963.
29 Chrzański J. Указ. соч. Табл. XIII, XXI, I, XII, XV, XIV.
30 Baltisches Wappenbuch. Wappen sammtlischer den Ritterschaffen fon Livland, Estland und Oesel zugehriger Adelsgeschleehter. Stokcholm, 1886. S. 80.
31 Елинская М. М. Веберы де Линбурги, дворяне белорусские // Архивы и делопроизводство. 2000. № 5. С. 130—134.
32 Валахановіч А. Граф Эмерык Гутэн-Чапскі герба «Ляліва» // Архівы і справаводства. 1999. № 5. С. 51.
33 НИАБ. Ф. 319. Оп. 2. Д. 71.
34 Там же. Д. 894.
35 Там же. Д. 1066.
36 Там же. Д. 1824.
37 Там же. Д. 2483.
38 Там же. Д. 404.
39 Там же. Д. 2521.
40 Там же. Д. 696.
41 Там же. Д. 3256.
42 Там же. Ф. 694. Оп. 4. Д. 1. Л. 274 (13.I.1740); Ф. 694. Оп. 1. Д. 9. Т. 1. Л. 120; Guigard J. Nouvel armorial du Bibliophile. Paris, 1890. T. 1. S. 120; Słownik geograficzny Królewstwa polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1895. T. XIIV. S. 172.
43 НИАБ. Ф. 694. Оп. 4. Д. 692. Т. 2. Л. 184об.
44 Там же. Ф. 1781. Оп. 3. Д. 5; Polski słownik biograficzny. Kraków, 1938. T. II. S. 313.
45 Елинская М. М. Отражение этнического самосознания в частновладельческой геральдике (о гербе рода Сайн-Витгенштейн-Берлебург). Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць. Навуковая канферэнцыя. (Мінск, 6—7 снежня 2001 г.) Мінск, 2001. С.134—137.
46 РГИА. Ф. 1343. Оп. 46. Д. 1091. Л. 4.
47 Там же. Л. 2.

Р. С. Жаўняркевіч

СФРАГІСТЫКА РЭЛІГІЙНЫХ УСТАНОЎ ЯК КРЫНІЦА ПА ГІСТОРЫІ КАНФЕСІЙ БЕЛАРУСІ

На сённяшні дзень айчынная сфрагістыка скіравана на распрацоўку агульных пытанняў сфрагістыкі[1]. Між тым, улічваючы шматскіраванасць сфрагістыкі па прадметах вывучэння, кожнае з такіх пытанняў будзе мець свой асобны напрамак даследавання, для якога ўласцівы пэўныя асаблівасці.

Даследаванне сфрагістыкі рэлігійных устаноў у якасці крыніцы па гісторыі канфесій уяўляе сабой вывучэнне толькі некаторых сфрагістычных

характарыстык. Іх выбар залежыць ад таго, ці будуць паказчыкі, атрыманыя ў выніку аналізу гэтых характарыстык, у далейшым карысныя пры вывучэнні гісторыі канфесій, ці можна будзе на іх грунце рабіць высновы аб характэрных рысах таго ці іншага рэлігійнага аб’яднання. Станоўча на гэта пытанне адказваюць тры сфрагістычныя характарыстыкі: іканаграфічная (выява ў полі пячаткі), лінгвістычная (мова тэксту легенды пячаткі) і храналагічная (інфармацыя аб часе вырабу пячаткі, яе ўжыванні і інш.). У працэсе даследавання храналагічнай характарыстыкі будзе неабходна прыцягненне пэўнай інфармацыі з дакумента, да якога была прыціснута тая ці іншая пячатка. Апрача таго, даследаванне сфрагістыкі рэлігійных устаноў у вышэйзгаданым рэчышчы дапускае вывучэнне, пры ўмовах наяўнасці, некаторых крыніц, якія адносяцца да так званай «тэарэтычнай сфрагістыкі».

Зыходзячы з таго, што сфрагістычныя характарыстыкі з’яўляюцца галоўнымі аб’ектамі ў даследаванні, менавіта на іх павінна быць завязана даследчая структура. Пры такім структурным раскладзе даследаванне набывае больш праблемны характар. Храналагічны прынцып пабудовы даследавання, які выкарыстоўваецца досыць часта, ў дадзеным выпадку лепш не ўжываць. Крыніцазнаўчае даследаванне пералічаных сфрагістычных характарыстык павінна праходзіць асобна адна ад адной, што падкрэсліць іх самастойнасць.

Вывучэнне іканаграфічнай і лінгвістычнай характарыстык павінна адбывацца праз своеасаблівую прызму візуальнага афармлення пячатак. Апошняе можа існаваць у дзвюх формах: традыцыйнай і трансфармаванай.

Традыцыйная форма візуальнага афармлення сфрагістычнай іканаграфіі і сфрагістычнай лінгвістыкі ўяўляе сабой такія каноны пабудовы выяўленчых і моўных элементаў пячатак, якія ўсталяваліся з даўніх часоў.

Для большасці хрысціянскіх канфесій Беларусі, а таксама сумежных краін (праваслаўнай[2], рымска-каталіцкай[3], грэка-каталіцкай[4]) традыцыйная форма сфрагістычнай іканаграфіі ўяўляла сабой выяву графічнага сюжэта, адпаведнага тытула ўстановы (царквы, касцёла), якой належала пячатка. Традыцыйная сфрагістычная іканаграфія пратэстанцкіх устаноў хутчэй за ўсё мела выяву лацінскага крыжа і разгорнутай кнігі (Новага Запавету)[5]. Пячаткі мусульманскіх арганізацый Беларусі традыцыйна ўтрымлівалі ў якасці іконаграфічнага аздаблення выяву паўмесяца, а таксама некаторыя іншыя элементы[6].

Традыцыйная сфрагістычная лінгвістыка рэлігійных устаноў краін вышэйзгаданага рэгіёна ўяўляла сабой своеасаблівы моўны кангламерат. Для пячатак рымска-каталіцкіх устаноў традыцыйнай лічылася лацінская мова[7]. Таксама маюцца пэўныя падставы лічыць лацінскае лінгвістычнае афармленне традыцыйным і для сфрагістыкі пратэстанцкіх уста-

ноў Беларусі[8], хаця ў цэлым упэўненасці ў гэтым няма. Сфрагістыка праваслаўных устаноў здаўна ўжывала агульную для старажытных Беларусі, Русі і Украіны мову[9], якую прымяняльна для культавых арганізацый на тэрыторыі Беларусі больш карэктна называць старабеларускай. Таксама старабеларускай была традыцыйная мова пячатак уніяцкіх арганізацый нашай краіны[10]. У сфрагістыцы ісламскіх устаноў Беларусі традыцыйным можна лічыць арабскамоўнае лінгвістычнае афармленне[11], хаця і тут дадзеная інфармацыя не ёсць цалкам дакладнай.

Трансфармаваная форма візуальнага афармлення сфрагістычнай іконаграфіі і сфрагістычнай лінгвістыкі ўяўляе сабой своеасаблівы адыход ад традыцыйнай формы выяўленчых і моўных правіл у пячатках рэлігійных устаноў. Усе сфрагістычныя трансфармацыі адбываліся пад уздзеяннем розных прычын і не былі аднароднымі. Сярод важнейшых прычын, з-за якіх адбываліся змены ў сігілічных іканаграфіі і лінгвістыцы, можна выдзеліць вонкавую кан'юнктуру, якая магла скласціся ў пэўным месце і часе. Пры ёй сфрагістычныя трансфармацыі звычайна былі ініцыяваныя на мясцовым узроўні, не з'яўляліся абавязковымі для выканання, а таму не насілі татальнага характару і закраналі толькі некаторыя пячаткі. Падобныя змены маглі адбывацца ў поўным аб'ёме, калі трансфармацыі закраналі як іконаграфічнае, так і лінгвістычнае афармленне культавых сфрагістычных крыніц (пячатка па-дамініканскага рымска-каталіцкага касцёла ў Стоўбцах, ужывалася ў перыяд з 40-х гг. XIX ст. да 1868 г.)[12], а таксама ў частковым аб'ёме, калі змены закраналі, напрыклад, толькі сфрагістычную лінгвістыку (пячатка саборнай мячэці ў Слоніме, 1872 г.)[13]. Другой прычынай адыходу ад традыцыйных іканаграфіі і лінгвістыкі ў пячатках рэлігійных устаноў з'яўляліся змены ў дзяржаўнай нарматыўна-прававой базе. У якасці прыкладу можна прывесці Указ Урадавага Сената 1836 г., які ўнёсіў радыкальныя змены ў іконаграфічнае і лінгвістычнае афармленне пячатак праваслаўных цэркваў і манастыроў. У полі ўсіх царкоўных пячатак павінна была быць размешчана выява царквы «в древнем русском виде», а ў манастырскіх — выява дзяржаўнага герба Расійскай імперыі. Лінгвістыка згаданых пячатак характарызавалася наяўнасцю рускай мовы[14]. Дадзены від сігілічных трансфармацый адбываўся на дзяржаўным узроўні, быў абавязковым для выканнаня і таму насіў усеагульны характар. Сфрагістычныя змены гэтай групы пячатак адбываліся ў поўным аб'ёме.

Вывучэнне трансфармацый іконаграфічнай і лінгвістычнай характарыстык з'яўляецца вельмі важным у даследаванні сфрагістыкі рэлігійных устаноў. Ход, характар, ступень, а таксама прычыны гэтых трансфармацый складаюць своеасаблівы працэс, якому можна даць найменне «сфрагістычнага руху»[15].

Храналагічная характарыстыка сфрагістыкі рэлігійных устаноў, у адрозненне ад іконаграфічнай і лінгвістычнай, не ўяўляе сабой цэльнага даследчага прадмета. Пры яе разглядзе можна заўважыць, што сфрагістычная храналогія складаецца з двух адгалінаванняў. Першае — з'яўляецца чыста сфрагістычным па сваім паходжанні, мае назву «храналагічны элемент»[16] і ўяўляе сабой надпіс, звычайна ў легендзе пячаткі, з пазначэннем года. На сёння высветлена тры тыпы храналагічнага элемента ў сфрагістыцы рэлігійных устаноў. Першы самы распаўсюджаны — «крэатыўны». Дадзены тып змяшчаў інфармацыю аб годзе, ў якім была выраблена тая ці іншая пячатка (пячатка рымска-каталіцкага касцёла пад тытулам Унебаўзяцця Панны Марыі ў Коране, хр. эл. «1820», зафіксавана ў 1820 г.)[17]. Другі тып — «прэзентацыйны». Гэта надпіс з няпоўным пазначэннем года, напрыклад, пазначаліся толькі дзве першыя лічбы. Далей на вольным месцы асоба, якая прыціскала пячатку, мусіла дапісаць дзве апошнія лічбы года. Такім чынам пазначаўся (прэзентаваўся) храналагічны перыяд (год), калі гэта пячатка была прыціснута (пячатка рымска-каталіцкага касцёла пад тытулам Апекі Панны Марыі ў Каралішчавічах, хр. эл. «17»)[18]. Трэці тып храналагічнага элемента — «мемарыяльны». Тут надпіс года пазначаў важную падзею ў гісторыі рэлігійнай установы, напрыклад, год яе заснавання (пячатка рымска-каталіцкага касцёла кляштара Паненак Францішканак у Пінску, хр. эл. «1396», зафіксавана ў 1861 г.)[19]. Трэба зазначыць, што два апошнія тыпы храналагічнага элемента на сённяшні дзень трапіліся толькі па аднаму разу кожны.

Другое адгалінаванне храналагічнай характарыстыкі па паходжанні адносіцца да дыпламатычных крыніц. Прыцягненне апошніх да сфрагістычнага даследавання тлумачыцца неабходнасцю высвятлення пытання аб часе выкарыстання той ці іншай пячаткі. Храналагічны элемент, за выключэннем яго прэзентацыйнага тыпу, не вырашае гэтага пытання. Да таго ж абсалютная большасць пячатак рэлігійных устаноў не мае храналагічнага элемента ўвогуле. У дадзеным выпадку год, а таксама месяц і число, якімі датаваны дакумент, дадуць інфармацыю аб храналагічным перыядзе ўжывання пэўнай пячаткі. Пры гэтым дыпламатычныя крыніцы выконваюць у даследаванні выключна дапаможную функцыю.

Апошняя група крыніц, якая пры наяўнасці павінна быць абавязкова прыцягнута да сфрагістычнага даследавання, адносіцца да так званай «тэарэтычнай сфрагістыкі». Да яе належаць тыя дакументы, якія даюць пэўную інфармацыю аб пячатках рэлігійных устаноў, пры гэтым самі пячаткі ў гэтых дакументах адсутнічаюць («Справа аб забеспячэнні цэркваў новымі казёнными пячаткамі (1846 г.)»[20], «Справа аб забеспячэнні дэканаў дадатковымі пячаткамі з выявай дзяржаўнага герба (1878 г.)»[21]). Каштоўнасць крыніц

тэарэтычнай сфрагістыкі заключаецца ў тым, што яны могуць даць больш-менш канкрэтны адказ на пэўныя пытанні, якія ўзнікаюць падчас даследавання. Дадзеная група крыніц таксама адыгрывае дапаможную ролю.

1 Цітоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі. Мн., 1993; Сфрагістыка і геральдыка Беларусі. Мн., 1999.
2 Янин В. Л. Актовые печати древней Руси. 1970. Т. 2. С. 295—296.
3 Piekosiński F. Studya, rozprawy i materyały z dziedziny historyi polskiej i prawa polskiego. Kraków, 1899. S. 10—12.
4 Цітоў А. Пячаткі…С. 48
5 НГАБ. Ф. 319. Воп. 2. Спр. 1852. Л. 3.
6 Цітоў А. Сфрагістыка… С. 128.
7 Piekosiński F. Ibid. S. 10—12.
8 Цітоў А. Сфрагістыка… С. 125.
9 Болсуновский К. Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края. Киев, 1899. С. 3; Табл. I, № 9; Цітоў А. К. Пячаткі… С. 31; Янин В. Л. Указ. соч. С. 295—296.
10 Цітоў А. К. Пячаткі… С. 48.
11 НГАБ. Ф. 319. Воп. 2. Спр. 9. Л. 15.
12 Жаўняркевіч Р. Кляштар Айцоў Даміліканаў у Стоўбцах // Наша вера. 1999. № 2(8). С. 60.
13 Цітоў А. Сфрагістыка… С. 127.
14 Цітоў А. Пячаткі…С. 53.
15 Жолнеркевич Г. Сфрагистика православных учреждений Беларуси и сигилическое законодательство Российской империи (конец XVIII в. — 1839 г.) // Традиции и обычаи народов России и Беларуси. Международная конференция, г. Минск, Республика Беларусь, 23—25 мая 2001 г. Доклады и сообщения в 2 томах. Мн., 2001. Т. 1. С. 117.
16 Цітоў А. Сфрагістыка… С. 32.
17 НГАБ. Ф. 1781. Воп. 27. Спр. 475. Л. 500ад.
18 Там жа. Спр. 461. Л. 46.
19 Там жа. Воп. 47. Спр. 1. Л. 73.
20 Там жа. Ф. 2765. Воп. 3. Спр. 115.
21 Там жа. Ф. 295. Воп. 1. Спр. 3290.

З ГІСТОРЫІ ДЗЯРЖАЎНЫХ УСТАНОЎ

З. Л. Яцкевіч

ДА ПЫТАННЯ АРГАНІЗАЦЫЙНА-АДМІНІСТРАЦЫЙНАЙ СТРУКТУРЫ МАГІЛЁЎСКАГА МАГІСТРАТА Ў СЯРЭДЗІНЕ XVI—XVII ст.

Разгляду пытанняў арганізацыйна-адміністрацыйнай структуры, складу і функцый дзяржаўных устаноў ВКЛ у савецкай і сучаснай беларускай гістарыяграфіі не надавалася належнай увагі. Даследаванні, у якіх разглядаліся такія пытанні, часцей за ўсё носяць даволі агульны або павярхоўны характар[1]. Функцыі магістратаў ВКЛ і ягоных ураднікаў больш падрабязна былі разгледжаны ў 20-я гг. XX ст. беларускім даследчыкам В. Дружчыцам[2]. У параўнанні з савецкай і айчыннай у польскай гістарыяграфіі адзначаныя пытанні разглядаліся грунтоўна, выдадзена шэраг манаграфічных прац — Я. Ласоўскага, К. Скупенскага, З. Гуральскага і інш.[3]

Асобныя дакументы, якія дазваляюць разглядаць адзначаныя пытанні, былі надрукаваны ў зборніках дакументаў, выдадзеных у апошняй чвэрці XIX ст. — першай трэці XX ст.[4] Рукапісныя арыгіналы гэтых і іншых дакументаў знаходзяцца ў фондзе Магілёўскага магістрата[5]. Цікавейшы дакумент «Пункты да ардынацыі ў Магілёве 1633 г.» быў выяўлены намі ў «Архіве камеральным» Архіва старажытных актаў у Варшаве (далей AGAD). Фактычна гэта статут г. Магілёва, дзе падрабязна распісаны прынцып элекцыі (выбараў) магістрата, ягоны склад і функцыі войта, лентвойта, бурмістраў, радцаў, лаўнікаў і многія іншыя моманты жыцця і дзейнасці горада[6].

Першым войтам Магілёва[7], паводле прывілея караля Стэфана Баторыя на магдэбургскае права г. Магілёву ад 28 студзеня 1577 г., стаў пісар ВКЛ, падкаморы віленскі і дзяржаўца любашанскі Мікалай Войцахавіч Ясенскі герба «Ястрабец»[8]. Відавочна, што пасада войта ў XVI — сярэдзіне XVII ст. з'яўлялася ганаровай і даходнай пасадай. Паводле вышэйзгаданага прывілея, войт атрымліваў сядзібны пляц у Магілёве памерам у 12,5 грунтаў, 2 валокі зямлі ў гарадскіх межах, 2 сенакосныя моргі, якія вызваляліся ад падаткаў на «вечныя часы». Акрамя гэтага, ён атрымліваў трэцюю частку судовых прыбыткаў магістрата, так званы «трэці пенязь»[9].

У абавязкі войта ўваходзіла агульнае кіраванне судова-адміністрацыйнай і фінансавай дзейнасцю горада. Ён узначальваў войтаўска-лаўніцкі суд, які павінны быў разглядаць крымінальныя справы, а часам і аб'яднаны суд, які функцыяніраваў у Магілёве.

Пастаяннае знаходжанне ў горадзе войта, які займаў, акрамя гэтай, шэраг іншых, часам і больш значных пасад, было неабавязковым. Замест сябе

М. Ясенскі (як і іншыя войты) прызначаў выконваць службовыя абавязкі намесніка лентвойта (ляндвойта). В. Мялешка ў сваёй манаграфіі згадвае Харка Максімавіча, які, на ягоную думку, выконваў абавязкі магілёўскага войта з 1579 па 1584 г.[10] Да гэтага часу магілёўскі мешчанін Х. Максімавіч з 1577 па 1578 г. абіраўся лаўнікам. На падставе архіўных крыніц мы ўдакладнілі звесткі пра службовую дзейнасць Х. Максімавіча. Упершыню ў актавых кнігах Магілёўскага магістрата Х. Максімавіч, з прозвішчам Расёнак, згадваецца на пасадзе лентвойта 14.11.1578 г., апошні — 28.03.1588 г.

Вышэйпрыгаданыя факты даюць падставу сцвярджаць аб тым, што лентвойтам у ВКЛ мог быць мешчанін, які меў вопыт працы ў магістраце, як гэта бачна на прыкладзе з Х. Максімавічам, які перад прызначэннем яго войтам займаў пасаду лаўніка.

Пэўны перыяд, пачынаючы з 1578—1580 гг., у Магілёве адначасова мелася два лентвойты. Такая асаблівасць адміністрацыйнай структуры Магілёўскага магістрата мелася і падчас трымання пасады магілёўскага войта каралеўскім маршалкам, кашталянам менскім і віцебскім Марцінам Стравінскім герба «Суліма», што працягвалася з 1580 г. фармальна, відаць, да прызначэння ў 1597 г. войтам каралеўскага сакратара Яраша (Гераніма) Валовіча герба «Багорыя». Паводле магілёўскіх актаў, М. Стравінскі ўжо ў 1589 г. згадваецца як нябожчык, паводле Ю. Вольфа, ён памёр ў 1594 г.[11] Адсутнасць дакументаў магістрата за гэты перыяд не дае магчымасці ўстанавіць, хто кіраваў горадам у гэты перыяд. Але, бясспрэчна, што на працягу амаль трох гадоў горад застаецца без войта ці яго намесніка. Нам вядома некалькі мясцовых лентвойтаў на той час. Гэта — Франц Жалігоўскі (1588—1589), Павел Фёдаравіч, пра якога згадваецца ў архіўных крыніцах 3.09.1593, 25.05.1596 гг., Аляксей Раманавіч, зафіксаваны ў крыніцах 31.01.1594 г. і Васіль Леванавіч, пра якога згадваецца 27.07.1594 г., верагодна, яны з'яўляліся магілёўскімі мяшчанамі. Нельга выключыць магчымасць таго, што асобы, якія займалі пасаду войта, часова выконвалі і функцыі лентвойта, падчас адсутнасці апошняга. Як адзначана ў даследаванні В. Мялешкі, магілёўцы атрымалі права абіраць лентвойта[12]. Але варта заўважыць, што гэта працягвалася зусім нядоўга.

Новы этап у кіраванні горадам пачынаецца з прызначэннем на пасаду лентвойта магістрата Магілёва наваградскага войта і скарбніка ВКЛ Мікалая Бральніцкага, упершыню зафіксаваны 15.07.1596 г., якую ён займае больш за 10 год. Факт з'яўлення на пасадзе лентвойта, а тым больш войта шляхціча са сталіцы Наваградскага ваяводства, сведчыць аб павышэнні сацыяльна-эканамічнага статуса Магілёва.

Пазней, у першай палове XVII ст. магілёўскімі войтамі горада былі: Ян-Уладзіслаў Сангушка, Ян-Самуэль Пац і Уладзіслаў Валовіч. Падчас

маскоўскай акупацыі 1654—1661 гг. у архіўных крыніцах згадваецца войт Улас Казановіч. Сітуацыя кардынальна змянілася пасля атрымання 9.06.1661 г. Магілёвам набілітацыйнага прывілея ад караля Яна-Казіміра. Магілёўцы атрымалі права самім выбіраць войта[13]. Пасля гэтага пасаду войта пачалі займаць магілёўскія мяшчане, якія, у сувязі з гэтым, аўтаматычна атрымлівалі шляхецтва. Можна прыгадаць некалькі асноўных шляхецкіх родаў, прадстаўнікі якіх найбольш часта займалі гэту пасаду: Казановічы, Хамутоўскія, Карабанькі.

Функцыі магістрата (альбо — рады мескай) не былі выразна вызначаны паводле магдэбурскага прывілея 1577 г. У апошнім, акрамя пасады войта і лентвойта, згадваюцца толькі пасады бурмістра і радцы. Паводле ліста магілёўскага войта Аляксандра Людвіка Радзівіла 1634 г., урад быў падзелены на дзве часткі: войтаўска-лаўніцкі (лава) і бурмістраўска-радзецкі (рада)[14]. Пасля аб'яднання 18.08.1636 г. гэтых дзвюх частак войт Магілёва атрымліваў юргельту (ліст, які ўстанаўлівае аплату за пэўны ўклад) 2 тыс. зл. у год[15]. Лентвойт магілёўскі, які кіраваў аб'яднаным магістрацкім судом, адпаведна атрымліваў юргельту 400 зл. у год, кожны трэці грош ад судовых спраў, а таксама 2 валокі і сенажаці войтаўскія. Бурмістры, радцы і лаўнікі ў сваю чаргу атрымлівалі за сваю працу адпаведна $^2/_3$ ад судовых аплат[16]. Акрамя гэтага, паводле дэкрэта ад 18.08.1633 г. караля Уладзіслава IV, выдадзенага магілёўскім цэхам і магістрату, бурмістры, радцы, лаўнікі і пісар, абраныя на гэты год, вызваляліся ад падаткаў са сваіх дамоў, пляцаў і сенажацей[17].

Лава складалася з чатырох лаўнікаў, у ёй павінны былі разглядацца, у асноўным, крымінальныя справы. Пасяджэнні лавы павінны былі праходзіць пад кіраўніцтвам войта, але на практыцы часцей за ўсё іх праводзіў лентвойт. У раду ўваходзілі два бурмістры (звычайна кіравалі) і два радцы (пазней колькасць іх павялічвалася да трох, затым да чатырох), якія займаліся шырокім спектрам пытанняў гарадскога самакіравання ад адміністрацыйна-фінансавых да натарыяльна-судовых. На пасады бурмістраў, радцаў і лаўнікаў абіралі людзей аселых, не маладзей за 25 год.

Некаторыя вучоныя (В. І. Мялешка, З. Ю. Капыскі) лічаць, што рада абіралася з заможняй часткі мяшчан, вярхушкі гарадскога грамадства, пераважна з купецтва, у колькасці «водлуг потрэбы мескай»[18]. Безумоўна, бурмістрамі і радцамі павінны былі абірацца паважаныя і ганаровыя ў горадзе асобы.

У лісце надворнага маршалка ў ВКЛ і магілёўскага войта А. Л. Радзівіла ад 18.08.1636 г.[19], а таксама і ў вышэйзгаданым каралеўскім дэкрэце магілёўскім цэхам і магістратам звяртаецца ўвага на тое, каб на магістрацкія пасады былі дапушчаны людзі рымскага (каталіцкага) і уніяцкага веравызнан-

ня. Гэта сведчыць аб дамініраванні ў XVII ст. у Магілёўскім магістраце прадстаўнікоў грэцкай (праваслаўнай) веры. Апошняе не адпавядала палітычнай лініі, якую праводзілі прадстаўнікі вярхоўнай улады, што імкнуліся выпраўляць такое становішча. Пазней, у апошняй трэці XVII ст., квота каталікаў і праваслаўных была выраўнена (палова на палову) і гэта абавязкова адзначалася ў актах штогадовых элекцый, а часам і ў іншых дакументах.

В. Дружчыц, даследуючы пытанне структуры магістратаў у гарадах ВКЛ на падставе «Парадку судоў і спраў менскіх», лічыў, што ў гарадскі ўрад варта было абіраць людзей не вельмі багатых, а асоб сярэдняй заможнасці[20]. На карысць гэтай думкі сведчаць і падзеі 1580 і 1588 гг., калі паяўляюцца ўпаўнаважаныя — 60 чалавек паспольства, асноўная функцыя якіх — выбранне ўраднікаў магістрата (з 1661 г. — і войта), і ўзнікае кантрольна-дарадчы орган — 12 паспалітых. У абавязкі апошніх уваходзіла сачыць за слушным выкарыстаннем гарадскіх сродкаў, акрамя таго, прадстаўнікі гэтага органа разам з членамі рады павінны былі займацца вырашэннем разнастайных пытанняў мясцовага жыцця[21]. Радца, які адказваў за фінансавую справаздачнасць магістрата, ў крыніцах часта называецца — «радца скарбовы», іншы раз — «падскарбі».

Акрамя вышэйадзначаных пасад, пры Магілёўскім магістраце абіраліся чатыры шафары (два ад рады, два ад паспалітых), якія займаліся гарадскімі фінансамі, а ў канцы года павінны былі рабіць падрабязную справаздачу перад усім магістратам[22]. Былі ў Магілёўскім магістраце і слугі меские, якія пазней ператварыліся ў возных. Як вынікае з вышэйзгаданага ліста А. Л. Радзівіла за 1636 г., у 1589 г., паводле прывілея, падзел паміж радай і лавай быў ліквідаваны і да 1634 г. засядаў аб'яднаны суд[23].

Устанаўленне персанальнага складу ўраднікаў Магілёўскага магістрата мае даволі шмат цяжкасцей. Найперш — гэта фактычная адсутнасць захаваўшыхся актаў штогадовай элекцыі (выбараў) магістрата. Другое — гэта пастаяннае замяшчэнне аднаго з бурмістраў гэтага года іншым, які раней займаў гэтыя пасады. Адзначым таксама, што ў дачыненні да магістрацкіх ураднікаў дзейнічала існуючая ў ВКЛ традыцыя ўжывання ва ўсіх дакументах былой пасады той ці іншай асобы пажыццёва. Трэцяе — гэта захаванасць саміх магістрацкіх актавых кніг[24]. Толькі ў адным выпадку — на пачатку актавай кнігі за 1602—1603 гг. — маецца спіс прадстаўнікоў урада Магілёўскага магістрата. У прыватнасці, у ім пералічаны асобы пана Мікалая Бральніцкага — войта навагародскага і лентвойта магілёўскага, а таксама бурмістраў — паноў Васіля Рамановіча і Івана Тарасовіча, радцаў — паноў АнісЬкі Ісаковіча, Васіля Шыхолы і Цішкі Гапановіча, лаўнікаў Васіля Скаргі, Багдана Радзьковіча, Грышкі Зяньковіча і Васіля Якімовіча ды падскарбега Халімона Кузмініча[25].

Адметнай у магістраце была пасада пісара. Гэта пасада лічылася прысяжнай і не мела права голасу. Па лацінскай традыцыі пісараў называлі «натарыусамі». Пры існаванні войтаўска-лаўніцкага суда мелася пасада пісара судовага (альбо — войтаўскага)[26]. Прыкладам у Магілёве можа служыць Мікалай Жук, які ў 1610 г. працаваў пісарам магілёўскага войта Я. Валовіча. Як сведчаць крыніцы, найбольш распаўсюджанай у Магілёве была пасада пісара радзецкага (альбо — меская). Такія пісары былі абавязаны прысутнічаць на пасяджэннях (сесіях і судах), запісваць і перапісваць справы, ухвалы, дэкрэты, сачыць за адпаведнасцю іх статута, вількерам і іншым заканадаўчым актам. У гэтым ім дапамагалі падпіскі і пазней рэгенты. Пісары павінны добра ведаць беларускую, польскую, нямецкаю і лацінскую мовы.

Пісары з'яўляліся кіраўнікамі гарадской канцылярыі і архіва. Пад іх кіраўніцтвам вялося ўсё гарадское справаводства, актыкаваліся і выдаваліся дакументы. Вядомы наступныя імёны магістрацкіх пісараў Магілёва: Іван Пардневіч Шацкі (1572), Іван Багдановіч (1578), Ян Сабаноўскі (1578—1588), Ян Ляпшэўскі (1579), Нікадым Тапічэўскі (1588—1606).

За сваю працу пісары атрымлівалі па 4 тынфы на тыдзень. У справах канцылярыі і мясцовага архіва пісару дапамагаў адзін архівіст прысяглы, які атрымліваў за сваю працу па 3 тынфы на тыдзень, а таксама адзін з радцаў. У фінансавых справах ім за дазволам войта павінны быў дапамагаць адзін з бурмістраў[27].

Тут нельга не прыгадаць гарадскія архівы, якія былі структурнай адзінкай магістрата. Гэта былі ўстановы, у якіх захоўваліся і з якіх выкарыстоўваліся дакументы, утвораныя ў выніку функцыяніравання бурмістраўска-радзецкага, войтаўска-лаўніцкага і войтаўска-дамовага судоў, а таксама адміністрацыйна-гаспадарчай і фінансавай дзейнасці гарадскіх магістратаў. Традыцыйна дакументы захоўваліся пры тых установах, дзе яны ствараліся: дакументы войтаўска-дамовага суда — у доме войта, бурмістраўска-радзецкага і войтаўска-лаўніцкага альбо магістрацкія — у ратушы. У асобных выпадках скрыні з дакументамі і актавымі кнігамі захоўваліся ў скляпеннях храмаў, у Магілёве, прынамсі, у Богаяўленскай царкве. У 1686 г. у Магілёўскім магістраце быў складзены дэкрэт аб адхіленні ад пасады магілёўскага пісара Базыля Смыковіча за тое, што ён перанёс у дом свайго цесця магілёўскага бурмістра Максіма Купцэвіча шэраг бягучых і архіўных гарадскіх дакументаў і не жадаў іх вяртаць. У вялікіх гарадах архівы да XVII—XVIII стст. знаходзіліся ў асобных будынках. Магілёўскія акты называюць гэты будынак — «скарбец», а з другой паловы XVIII ст. уласна «архіў». Акрамя дакументаў, вельмі часта захоўваўся і гарадскі скарб.

Архіў уяўляў сабой мураваны будынак з вокнамі, падлога якога была вымашчана пліткай. У 1748 г. у магілёўскім архіве адбыўся рамонт скляпен-

няў. Інтэр'ер складаўся з шафаў, скрыняў, стала і зэдляў[28]. Аплата рамонтных і іншых работ сведчыць аб пастаянным клопаце ўлад за станам будынка і саміх дакументаў. Тое ж можна сказаць і аб захаванасці актавых кніг, рэестраў, звязак і інш. Як вядома, пагрозу для архіўных дакументаў уяўлялі і пацукі, таму істотнай стала барацьба з імі. Так, у 1772 г. у Магілёве за атруту для шчураў у мясцовым архіве заплацілі 1 зл 10 гр. Для лепшага захавання актавых і іншых дакументаў яны звязваліся ў плікі (звязкі), апячатваліся, складваліся ў спецыяльныя скрыні. Рахункавыя кнігі сведчаць аб рэгулярных аплатах за пераплёт кніг інтралігатарам, а таксама лаўнікам, рэгентам.

Структура гарадскіх архіваў выкрышталізоўвалася паступова. Спачатку архіў быў, мабыць, невялікім прыдаткам пры ўстанове і канцылярыі. Традыцыйна ім загадваў пісар, якому дапамагалі падпіскі і адзін радца ці лаўнік. З павелічэннем аб'ёму справаводства і дакументацыі з'яўляецца неабходнасць ускладнення структуры і расшырэння штатаў. Пункты да ардынацыі ў Магілёве, выдадзеныя ў адпаведным дэкрэце судоў задворных асэсарскіх ВКЛ у 1633 г., сведчаць, што ў дапамогу пісару, які за гэту працу атрымліваў 4 тынфы, і радцу архіўнаму, даваўся яшчэ адзін архівіст прысягглы, які атрымліваў па тры тынфы на тыдзень. Прынамсі, у Магілёве ён называўся райца, які загадвае кнігамі. Пазней, у другой пал. XVII ст., відаць, гэтыя функцыі выконвалі рэгенты і віцэ-рэгенты. На жаль, у іншых крыніцах знайсці ўпамінанне пра такую пасаду, як архівіст, не атрымалася. У 1695—1698 гг. ў Магілёве функцыі архівіста, відаць, выконваў Даніэль Саўрыцкі, які адшукваў і выпісваў справы з рэестра М. Казкевіча, за што атрымаў 40 асьмакаў у 1697 г.[29] У астатнія гады ён атрымліваў грошы за перапісванне рэестраў начыста. Можна выказаць меркаванне, што архівіст у магістраце перыядычна выконваў свае функцыі, а часам працаваў як падпісак і атрымліваў грошы за канкрэтную працу.

У Магілёве вельмі часта пасады пісара і рэгента сумяшчаліся ці замяшчаліся. Мірон Андзеразовіч адначасова з функцыямі рэгента неаднаразова абіраўся райцам. Грыгоры Каляноўскі сумяшчаў абавязкі лаўніка з пісарам, а Ян Хоміч — з абавязкамі рэгента.

Пісар, які загадваў канцылярыяй, звычайна накіроўваў у архіў разам з бруднапісамі і незапатрабаванымі дакументамі перапісаныя начыста актавыя кнігі, пратаколы, тэстаменты і іншыя дакументы, якія часам вяліся асобна, часам разам ці перапляталіся ў адну кнігу. Акрамя гэтага ў архіў здаваліся перапісаныя начыста падатковыя дакументы падымнага, папрутчыны, рахунковыя дакументы, якія пільнавалі райцы скарбовыя, у рэдкіх выпадках бурмістры. Да гэтых дакументаў таксама павінны былі складацца рэестры, інвентары, як асобныя, так і агульныя. На жаль, апошняе не заўсёды выконвалася з-за адсутнасці людзей, здольных і прыдатных, аб чым сведчаць пастановы сесій магістратаў, асобныя крыніцы[30] і факты адсутнасці рэестраў у шэрагу актавых кніг захаваўшыхся архіваў. У Магілёве, напрыклад, у канцы 50-х—60-я гг. XVII ст. на пасаду архіўнага райцы прызначалі вельмі старых людзей, якія паміралі нават не дабыўшы да канца свайго гадавога тэрміну[31].

Для лепшага карыстання архівам ствараўся даведачны апарат. Да ўсіх дакументаў і кніг павінны былі складацца рэестры, якія часам перапляталіся разам з кнігамі, часам захоўваліся асобна. Акрамя гэтага, складаліся агульныя інвентары да ўсяго архіва. Звычайна пошукам дакументаў займаліся падпіскі-канцылярысты, рэгенты і райцы архіўныя. У асобных выпадках яны атрымлівалі дадатковую аплату за пошукі асобных дакументаў.

Такім чынам, арганізацыйна-адміністрацыйная структура Магілёўскага магістрата адрознівалася спецыфічнымі момантамі ад той традыцыйнай структуры, якую мелі іншыя магістраты ў ВКЛ і ў Рэчы Паспалітай. З 1589 па 1634 і з 1636 па 1772 г. у гарадскім урадзе Магілёва існаваў адміністрацыйны орган, які аб'ядноўваў функцыі рады і лавы. У іншых гарадах, якія мелі самакіраванне, рада і лава дзейнічалі паасобна. Пачынаючы з 1661 і да 1772 г. магілёўскія мяшчане самі выбіралі свайго прадстаўніка на пасаду войта (да гэтага часу войт прызначаўся каралём), што за рэдкім выключэннем (Ворша, Гародня, Віцебск) адсутнічала ў адміністрацыйна-палітычным жыцці іншых гарадоў.

1 Мелешко В. И. Могилев в XVI — сер. XVII в. Мн., 1988; Грыцкевіч Анатоль. Магдэбургскае права: Магістрат // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мн., 1999. Т. 5; шэраг іншых артыкулаў у т. 1—6 «Энцыклапедыі гісторыі Беларусі».

2 Дружчыц В. Магістраты ў беларускіх местах з майдэборскім правам у XV—XVII стст. Запіскі аддзелу гуманітарных навук. Працы, клясы гісторыі. Кн. 8. Мн., 1929.

3 Goralski Z. Encyklopedia urzedow i godnosci w dawnej Polsce. Warszawa, 2000; Y. Losowski. Kancellaria miast szlacheckih woj. Lubelskiego. Lublin, 1996; Skupenski K. Notariat w dawnej Polsce. Lublin, 1996.

4 Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг Могилевской и Витебской губерний (ИЮМ). Витебск, 1876. Т. 7; 1877. Т. 8. Беларускі архіў. Т. 1. Мн., 1929.

5 НГАБ. Ф. 1817. Воп. 1. Спр. 11. Л. 1, 2, 527—528.

6 AGAD. «Архіў камеральны». II/128. Л. 375—381.

7 Як вядома, першы войт Магілёва Няфёд Іосіфавіч быў прызначаны каралём Жыгімонтам-Аўгустам падчас увядзення валочнай памеры ў 1561 г., але гэта быў не магдэбургскі войт. Гл.: Яцкевіч З. Аб чым сведчаць раскопкі Няфёдаўскай вуліцы. Кн. «Памяць». Магілёў. Мінск, 1998. С. 26.

8 Беларускі архіў. Т. 1. С. 32—34; Белорусский архив древних грамот. Гомель, 1824. С. 34.

9 Белорусский архив древних грамот. С. 21: «Прывілей Жыгімонта-Аўгуста Марціну Стравінскаму аб зліквідаванні судовай аплаты гаспадару».
10 Мялешка В. Магілёў… С.179.
11 Urzedniki I dignatory WKL XIV-XVIII w. Kórnik, 1994. C.136,212.
12 Мялешка В. Магілёў… С. 181.
13 Архіў Санкт-Пецярбургскага аддзялення Інстытута гісторыі Расейскай акадэміі навук, калекцыя № 114, ІІ, № 36 (арыгінал); НГАБ. КМФ-18. Спр. 134. Л. 117—119адв. (копія); Яцкевіч З. Набілітацыйныя прывілеі для гарадоў ВКЛ. Магчымасці і рэалізацыя на прыкладзе Магілёва // Białostocczyzna. 1—2/61—62/2002. Białystok, 2002. С. 153—166.
14 НГАБ. Ф. 1817. Воп. 1. Спр. 11. Л. 2.
15 Беларускі архіў. Т. 1. С. 142—143.
16 Там жа. С. 141—142, 160.
17 Там жа. С. 144.
18 Мялешка В. Магілёў… С. 178.
19 Беларускі архіў. С. 144.
20 Дружчыц В. Магістрат… С. 401.
21 ИЮМ. Т. 7. С. 320—321, 452—456, 474—476.
22 Мялешка В. Магілёў… С. 180.
23 НГАБ. Ф. 1817. Воп. 1. Спр. 11. Л. 2.
24 Там жа. Спр. 1—7.
25 Там жа. Спр. 7.
26 Mecherzynski K. O Magistratach miast Polskich. A w szczególnoṣti miasta Krakowa. Kraków, 1845. С. 216—217.
27 AGAD. «Архіў камеральны». II/128. Л. 377.
28 НГАБ. Ф. 1817. Воп. 1. Спр. 185. Л. 21—24.
29 ИЮМ. Т. 12. Витебск, 1881. С. 103.
30 Там же. Т. 15. Витебск, 1883. С. 340, 342, 375.
31 Там же. Т. 16. Витебск, 1886. С. 236, 240—241, 273—278, 473.

И. Н. Шпилевская

УКАЗ 1837 г. И НОВОЕ ОРГАНИЗАЦИОННОЕ УСТРОЙСТВО КАНЦЕЛЯРИЙ В РОССИИ

Очередной вехой в развитии делопроизводства России XIX в. следует выделить 3 июля 1837 г., когда был издан «Высочайший указ, данный Правительствующему Сенату» о введении нового губернского и уездного управления. В результате этого Указа с 1 января 1838 г. в канцеляриях губернских присутствий были впервые выделены структурные подразделения.

К началу XIX в. Минская губерния как административно-территориальная единица в числе 46 губерний России управлялась губернатором, который выполнял свои функции, опираясь на систему административных

учреждений: канцелярию губернатора, губернское правление, ряд комиссий, комитетов и присутствий. В канцелярии губернатора и в губернском присутствии не имелось структурных подразделений. Дела слушались и решались общим потоком без группировки по вопросно-тематическим признакам. Эффективность же управления напрямую связана с организацией делопроизводства, его рациональным построением. Появление структурных подразделений в губернских учреждениях — это новый и прогрессивный шаг в развитии делопроизводства органов исполнительной власти.

Следует отметить неторопливость прохождения «Высочайшего указа, данного Правительствующему Сенату» от 3 июля 1837 г. по инстанциям. Указ Правительствующего Сената вышел 24 августа 1837 г. Предписание Министерства внутренних дел о введении нового губернского и уездного управления вышло 2 декабря 1837 г., а минский губернатор это предписание препроводил Минскому губернскому правлению 18 декабря 1837 г.[1] Эти факты свидетельствуют о неповоротливости царской бюрократической машины: более пяти месяцев отделяют принятие указа от его исполнения.

Для оптимизации организации работы в административных учреждениях минский губернатор на основании предписания распорядился дела правления разделить на 4 отделения, которые охватывали 10 столов: по два в отделениях первом и втором, по три в отделениях третьем и четвертом. *Первое отделение возглавлялось вице-губернатором*.

Для определения порядка «производства» дела в губернских правлениях был дан пронумерованный перечень вопросов для каждого стола каждого отделения, по которому заводились дела. Для *первого стола первого отделения* такой перечень состоял из 27 номеров следующих вопросов: обнародование законов, Высочайших манифестов и повелений, указов Правительствующего Сената, распоряжений высшего и губернского начальства; представление ежемесячных отчетов Правительствующему Сенату о получении указов; издание газеты «Губернские ведомости»; решение всех кадровых вопросов, включая увольнение в отпуск, определение пенсий, представление к наградам, начисление жалования, выдачу послужных списков и справок чиновникам; сбор сведений по административным, полицейским, судебным вопросам; решение финансовых вопросов; изготовление бланков для присутствия и подведомственных ему учреждений; наблюдение за порядком регистратуры в канцелярии, архиве и типографии и другие организационные вопросы.

Для *второго стола первого отделения* (ревизионного) перечень вопросов состоял из 13 номеров: ежемесячный сбор сведений «о решенных и нерешенных делах и исполненных и неисполненных бумагах»[2]; контроль сроков исполнения документов; еженедельный сбор сведений

об арестованных; взыскание казенных недоимок; составление годовых отчетов правления и подведомственных ему мест; дела о людях духовного звания, исключенных из этого ведомства; запросы в Дворянское собрание о требуемых о дворянах справках; учет волостных голов и других сборщиков и отправление их книг на ревизию в казенную палату, утверждение справочных цен на провиант и другие вопросы.

Для *первого стола второго отделения* перечень вопросов, по которым заводились дела, состоял из 41 номера: содействие духовному начальству в охране веры православной; наблюдение за празднованием в губернии воскресных и других установленных торжественных дней; охранение порядка во время богослужений; выделение земли под строительство православных церквей; охрана свободы иноверных церквей, признанных правительством; определение магометанских духовных чинов; утверждение еврейских раввинов; наблюдение за нравственностью; изъятие запрещенных книг и эстампов; выдача разрешений на открытие частных типографий или литографий; содействие охране общественного порядка; «удаление крепостных дурного поведения»[3] по просьбам владельцев; меры для прекращения нищенства; розыск чинов военного звания, отлучившихся или исключенных из команд; выдача паспортов женам и дочерям умерших чиновников и не служащим дворянам; отправление молодых дворян в кадетские корпуса; содержание в исправности дорог, мостов и гатей; надзор за содержанием почт и почтовых станций; контроль за ценами на хлеб и торговлю хлебом; содействие свободной торговле скотом и другие вопросы.

Для *второго стола второго отделения* перечень вопросов, по которым заводились дела, состоял из 13 номеров: сбор сведений о числе «заграничных выходцев»; приведение к присяге иностранцев на подданство России; меры для пресечения заразных болезней; учреждение кладбищ; сыск людей, находящихся в ответственности перед судом; учреждение еврейских коробочных сборов; о реквизиционных деньгах, подлежащих к выдаче обывателям за взятые у них в 1812—1813 гг. продукты; жалобы родителей на детей; о незаконнорожденных и подкидышах; вся переписка по восстанию 1831 г. и др.

Для *первого стола третьего отделения* перечень вопросов, по которым заводились дела, состоял из 18 номеров: надзор за сроками и правильностью ведения судебных и следственных дел; наблюдение за действиями дворянских опек и сиротских судов и продажа имений малолетних с разрешения Правительствующего Сената; рассмотрение жалоб на городские и земские полицейские управления, на городские думы и городских голов, на нижние судебные места; наложение взысканий на членов дворянских опек и сиротских судов; исключение из службы канцелярских служащих за «нерадение и неспособность»; предание суду с исключением из должности чиновников, замеченных в противозаконных действиях; надзор за производством полицейских следствий разного рода; назначение особых, в случае надобности, следствий, рассмотрение следствий по должностным преступлениям и др.

Для *второго стола третьего отделения* перечень вопросов, по которым заводились дела, состоял из 20 номеров: исполнение приговоров по делам уголовным; рассмотрение жалоб арестантов; взыскание по требованию других губернских правлений в казну денег за выдаваемую пересылочным арестантам одежду, обувь, питание; функционирование тюрем и острогов, размещение арестантов, осмотр мест заключения; надзор за действиями тюремной полиции; отправление преступников, приговоренных к ссылке; учреждение и содержание этапов и больниц для ссыльных и конвойных; рассылка возвращающихся из крепостных работ людей; ежегодная отчетность Тобольскому приказу о ссыльных арестантах и др.

Для *третьего стола третьего отделения* перечень вопросов, по которым заводились дела, состоял из 16 номеров: удовлетворение кредиторов в их исках по векселям, контрактам и другим обязательствам; аукционы и продажа движимых и недвижимых имений по частным искам; дела о противозаконных процентах; вызов наследников и приведение в исполнение духовных завещаний; дела о задержании военных дезертиров и других беглых, если они наказаны денежными штрафами; о фальшивых монетах, ассигнациях, документах, штемпелях и других подлогах; пресечение контрабанды; рассмотрение жалоб обывателей на военных чинов; перепись бродяг, пойманных в уездах губернии, и др.

Для *первого стола четвертого отделения* перечень вопросов, по которым заводились дела, состоял из 35 номеров: общая народная перепись; сбор сведений о населении; меры по повышению народного благосостояния поощрением всех отраслей сельскохозяйственной торговли и промышленности; дела о евреях земледельцах; учреждение новых рынков; отвод мест под строение новых домов в городах; устройство гостиных дворов и трактиров; наблюдение за чистотой в городах и селениях; меры пожарной безопасности городов и селений; меры пожарной безопасности лесов и полей; содействие при постройке воинских зданий; дела о зданиях, поступающих в казну в виде дара; препровождение войск и размещение их на квартиры; наряд подвод для перевозки провианта и войск; содействие для закупки лошадей для войск; надзор за зданиями и заведениями, содержащимися за счет городских и земских повинностей; командирование губернских и земских землемеров по на-

добностям службы; сохранение найденных в губернии остатков древностей и донесение о том министру внутренних дел и др.

Для *второго стола четвертого отделения* перечень вопросов, по которым заводились дела, состоял из 35 номеров: рассмотрение и утверждение смет городских дум и ратуш; о городских доходах и расходах; распоряжения о городских выгонах; перевод крестьян в свободные хлебопашцы; содействие к переселению крестьян из малоземельных губерний в многоземельные; дела об иностранных колонистах; содействие приказам Общественного призрения по содержанию «заведений для призрения страждущих» и заведений учебных, воспитательных и исправительных; содействие к исправному сбору податей, взыскание пеней, денег за негербовую бумагу; учреждение казенного присмотра или администрации по взысканиям казенным или по государственным кредитным установлениям; совершение продаж движимого и недвижимого имущества по взысканиям казенным, кроме заложенных в государственных кредитных установлениях; вызов к торгам и подрядам для казны и земств; выдача разрешений на учреждение винокуренных заводов; наблюдение за продажей питей по изданным правилам и прекращение «корчемства», надзор за доходностью казны по питейному сбору[4].

Для *третьего стола четвертого отделения* перечень вопросов, по которым заводились дела, состоял из 35 номеров: требование почтового ведомства о взыскании за пересылку пакетов по просительским делам; о взыскании крепостных пошлин; дела по жалобам казенных и старостинских крестьян на угнетение; переписка о ежемесячном освидетельствовании в казначействах денежной казны и прочего казенного имущества; распоряжения по приему рекрут и прием денег, вносимых мелкопоместными владельцами вместо рекрут; исполнение рекрутской повинности евреями и приведение к присяге еврейских рекрут; заключение контрактов на снабжение рекрут полушубками; содействие по предоставлении людей для артиллерийских работ и работ по вырубке и доставке корабельных лесов; выдача из межевой канцелярии планов с взысканием пошлин и решение других вопросов межевания; постановление в натуре границ как внутренних, так и внешних и очистка пограничной черты, страховые общества; наложение и снятие запрещений на имения по казенным взысканиям.

Первое отделение возглавил вице-губернатор, вошедший в состав правления для его усиления[5], второе — советник Якубовский, третье — советник Мельников, четвертое — советник Фрибес. Первым секретарем правления был оставлен титулярный советник Амалицкий[6].

Столоначальникам было предписано тотчас «заняться передачею неразрешенных дел (неоконченных делопроизводством) по именным

описям, а решенные (оконченные делопроизводством) — передать в архив по описям, стараясь окончить дела до наступления нового года»[7]. Наблюдение за правильной передачей дел было возложено на секретаря правления Амалицкого.

Дела «нерешенные» были розданы в соответствующие отделения и столы. Отчет о передаче дел по столам был представлен начальнику губернии.

По постановлению Минского губернского правления от 16 сентября 1837 г.[8] казначеем правления были заказаны бланки на «регистры и книги» в типографии губернского правления. Через секретаря столоначальникам и регистраторам было приказано заводить «все регистры и формы» по новым образцам, данным в приложении к «Положению о порядке производства дел и полиции».

Предписывалось к 1 января 1838 г. все нерешенные дела, которые останутся в каждом столе, внести в отдельный по каждому столу регистр. Все неразрешенные бумаги были внесены в отдельные ведомости, которые должны были докладываться присутствию записками, так как докладные регистры, по новой форме, должны были заключать в себе бумаги, поступающие с 1 января.

Наблюдение за порядком исполнения документов возлагалось на членов правления, управляющих отделениями и секретаря. В отделениях губернского правления должны были быть особые печати, которые заказывал казначей за счет правления.

Для доставления срочных сведений было поручено секретарю правления составление табели, «долженствующей быть всегда на присутственном столе и выписок из оной по отделениям и столам, за которыми будут посылаться нарочные из Земских судов и Секретарей Городских полиций»[9].

Губернским и уездным предводителям дворянства, уездным, городским и земским полициям было предписано, чтобы первые на отношениях, а вторые на рапортах и конвертах отмечали, в какое отделение и стол должна поступить бумага, а на самой бумаге было изложено краткое, но ясное содержание. В современном делопроизводстве — это реквизит «заголовок к тексту». А указание в адресате номера стола, т. е. структурного подразделения, убыстряло и упорядочивало путь документа, что положительно влияло на совершенствование документооборота.

Таким образом, в результате этого указа с 1 января 1838 г. в делопроизводстве канцелярий губернаторов, губернских правлений впервые были выделены *структурные подразделения*, *установлены единые формы регистрационных книг, алфавитов, журналов (регистров и книг), которые предписано было заказывать в типографиях,*

введен реквизит «заголовок к тексту», предписывалось начинать регистрацию документов в журналах с 1 января текущего года, введены именные печати для структурных подразделений (отделений).

Следует отметить, что для системы делопроизводства центральных органов власти Российской империи в целом такое построение канцелярий и методов работы в них сложилось на протяжении нескольких веков с момента образования централизованного Русского государства. Например, структурные подразделения (части) возникли в Сенате в разное время в преддверии введения Петром I коллежского делопроизводства. Деление канцелярии на столы было принято тоже в Сенате: по Указу Сената от 27 марта 1711 г.[10]

Единые формы регистрационных книг, алфавитов, журналов, регистров определялись еще Генеральным регламентом, изданным 28 февраля 1720 г. Например, для общей регистрации всех дел Регламентом предписывалось вести «повседневную записку» (журнал), в котором по «алфавиту, числу и месяцу» записывалось содержание всех дел с указанием имен в них упоминаемых, а также кому и куда направлялись дела. Такая форма регистрации практиковалась в канцелярии минского губернатора с 1800 г.: в описи фонда сохранился «Алфавит дел канцелярии Минского губернатора за 1800—1831 гг.»[11].

Использование именных печатей с изображением государственного герба устанавливалось в специальной главе Генерального регламента. Для каждой коллегии вводилась печать с надписью «звания» коллегии, и приложение печати должно было производиться в присутствии двух свидетелей, одним из которых мог быть вахмистр (сторож при коллегии).

Порядок ведения делопроизводства, подробно прописанный в Генеральном регламенте и апробированный на практике в центральных органах власти, в главных чертах был введен в губернские учреждения Екатериной II реформой «Учреждения для управления губерний» от 7 ноября 1775 г.

В период «министерского делопроизводства», установленного реформой «Общее учреждение министерств» 25 июня 1811 г., была определена структура министерств: во главе министерства стоял министр с товарищем при нем, при министре была канцелярия и совет. Рабочий аппарат состоял из департаментов, которые делились на отделения, а отделения на столы. В основу организации министерств был положен принцип единоначалия.

Таким образом, анализ развития и совершенствования технологии делопроизводства в России в середине XIX в. позволяет утверждать, что принятие и исполнение Указа 1837 г. вывело делопроизводство местных органов исполнительной власти (губернских правлений) в России на

уровень организации делопроизводства центральных органов власти, причем формы организации его во многом сохранились до наших дней.

1 НИАБ. Ф. 295. Оп. 1. Д. 585. Л. 5—6.
2 Там же. Л. 8об.
3 Там же. Л. 9об.
4 Там же. Л. 13, 13об.
5 Ерошкин Н. П., Куликов Ю. В., Чернов А. В. История государственных учреждений России до Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1965. С. 175.
6 НИАБ. Ф. 295. Оп. 1. Д. 585. Л. 6об.
7 Там же.
8 Там же.
9 Там же. Л. 7.
10 Ерошкин Н. П., Куликов Ю. В., Чернов А. В. История государственных учреждений России до Великой Октябрьской социалистической революции. С. 84—85.
11 НИАБ. Ф. 295. Оп. 1. Д. 20.

А. Н. Михальченко

ИЗ ИСТОРИИ МИРОВЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ АГЕНТСТВ

Возникновение информационных агентств — важный этап в развитии средств массовой информации (СМИ). Изучая в исторической ретроспективе возникновение информационных агентств в Европе и США как одной из форм массовой коммуникации в условиях экономического развития капитализма, рассмотрим вначале самое основное — формообразующие особенности создания информации, ее политико-экономические аспекты.

Описание развития информагентств в статье сознательно ограничивается тремя крупнейшими информационными бюро: «Рейтер», «Havas» и Телеграфным бюро Вольфа. В Европе в XIX в. существовал и ряд других информационных бюро, однако они были несравнимо меньше по своим мощностям и не имели большого международного значения. Как правило, эти мелкие бюро зависели от одного их трех крупных бюро континента. Отметим, что и белорусские варианты развития информационных служб также имели свои особенности[1].

«Производство» газет может быть охарактеризовано как техническое размножение продукта умственного труда. Эта особенность такого производства обусловливает разделение производственного процесса на журналистскую и техническую области. Исходя из этой особенности, в условиях капиталистического способа производства создается противоречие, которое является следствием выделения из единого газетного предпри-

ятия информационного продукта и его использования на более крупных производственных мощностях. В то время как техническая сторона выпуска газет, т. е. в основном их набор и печать, выступает в качестве процесса массового производства материальных потребительских ценностей, журналистский труд является трудом умственным и как продукт духовных потребительских ценностей недоступен машинной рационализации.

Анализ развития информационных агентств позволяет выдвинуть в нем два главных противоречия: между материальным своеобразием создания информации как умственного труда и ее капиталистическим использованием; между производственными мощностями отдельных издательских капиталов и капиталистически сформированными общественными требованиями, предъявляемыми к созданию информации.

Исторически процесс «производства» информации осуществлялся в двух формах: в форме ограниченной кооперации двух или нескольких газет при сборе информации и в форме создания самостоятельных организаций, занимающихся «производством» информации, которая с помощью информационных служб продается большому количеству газет (информационных агентств).

В частности, ограничение непосредственной конкуренции определенными областями распространения открыло возможность кооперации для газет с разной зоной сбыта в сфере получения информации. Это происходило прежде всего путем обмена информационным материалом, взятым для газет из самых разных источников или из общей системы содержания корреспондентских пунктов. В качестве третьей возможности, которая, однако, не основывается на двусторонних договоренностях, следует упомянуть несанкционированное использование информационного материала из другой газеты, что характерно прежде всего для маленьких газет.

Однако эти формы совместного приобретения информации способны были лишь ограниченно компенсировать масштабные различия в редакционной области и потому исторически связаны с относительно низким уровнем аккумуляции и централизации капиталов. Дальнейшее обострение конкуренции потребовало более высокой формы обособления процесса «производства» информации, а конкретнее, его организации в форме самостоятельного производственного предприятия. В середине XIX в. в области «производства» прессы созрели условия для таких качественных изменений. Во-первых, стала ощутимой простая кооперация при приобретении информации, благодаря которой участвовавшие в ней газеты получали заметные преимущества, улучшая тем самым свое положение в конкурентной борьбе, например, за доступ к публикации объявлений, которые до этого были делом лишь государственных «газет

для интеллигенции»; фактор преимущества места выпуска газет в больших городах приобрел новую размерность, означавшую новое продвижение для обыденных усилий; малые газеты за счет введения в действие авторского права и «законов о прессе» получили возможность перепечатки материалов из крупных газет в полном объеме[2].

Во-вторых, развитие новых производственных сил в сфере передачи информации в форме телеграфа привело к чрезмерному повышению необходимых затрат на сбор информации. «Телеграфная служба передачи информации с первоначально незначительным, а вскоре и с постоянно возрастающим количеством передаваемой информации означает настолько интенсивное увеличение финансовых расходов на газеты, которые могут перенести весьма немногие предприятия, занятые выпуском газет. При этом в особенности в первое время после введения в действие телеграфной связи при первоначально очень высоких ценах за передачу информации по телеграфу в прессе возникла настоятельная потребность в организациях, которые могли бы предложить более дешевую передачу информации с помощью собственных служб»[3].

Использование для передачи информации телеграфа, который стал революционным шагом в области передачи информации, привело к тому, что уже начавшийся процесс разделения «производства» информации на отдельных предприятиях прессы на основе кооперации был прерван спонтанной дифференциацией производства в форме создания собственных предприятий по «производству» информации, так называемых «телеграфных информационных бюро».

Историческая особенность этих информационных бюро и отношение к предприятиям прессы основывалось на их технической базе: неимоверные расходы, связанные с использованием электрического телеграфа, требовали значительных расходов капитала, которые, опираясь лишь на издательское дело, оплатить было невозможно. Монтаж и демонтаж телеграфной сети и соответствующих заведений в форме телеграфных бюро осуществлялись, главным образом, за счет финансового обеспечения потребности в передаче торговой и биржевой информации. Ф. Фукс характеризовал подобное положение дел следующим образом: «Не могло быть больших издержек там, где под вопрос ставились значительные ценности. Для потребителей торгового мира более сдержанно, чем для газет, которые представляли интересы всего народа и приносили пользу всему народу, использовались денежные средства, но не в таких количествах, как для газет»[4].

Необходимость в оперативной и точной экономической информации сделала возможной быструю аккумуляцию капиталов телеграфного бюро, которые вскоре смогли предложить газетам информацион-

ную службу, по своей эффективности и качеству превосходившую самые крупные издательства. В сравнении с предприятиями прессы информационные бюро сумели занять столь серьезные позиции как раз на основе такого «скачка» производительности в комбинации с монополией на необходимые технические информационные связи. Последние основывались на вещественном характере формы, передачи информации по телеграфу и использовании минимума капитала для финансирования такой службы за счет самой прессы.

Стремительное развитие информационных бюро начиная с середины XX в. было бы невозможно без расширения капиталистической мировой торговли и растущей потребности в быстрой передаче экономической информации. К достижениям развивающейся буржуазии относилось ее желание не ограничивать использование новых технических коммуникационных средств лишь государственными и военными целями, а внедрять их в сферу общих деловых связей, постепенно удаляя феодальные ограничения распространения информации.

По этой причине расширение технической коммуникационной сети ориентировалось вначале на платежеспособный спрос, то есть на спрос банков и торговых организаций, и лишь постепенно эта сеть стала использоваться и прессой. Поэтому не удивительно, что основатели трех первых крупных европейских информационных агентств (Бернхард Вольф в Германии, Шарль Гавас во Франции и Юлиус Рейтер в Англии) имели познания как в области торговли и банковского дела, так и в области прессы и обмена информацией. Эти информационные бюро финансировали свою структуру в первую очередь за счет сделок, связанных с торговлей и биржевой информацией, и, опираясь на ставшую таким образом возможной аккумуляцию капиталов, были в состоянии предложить прессе информационный аппарат, превосходящий возможности даже самых крупных издательств. Эта зависимость особенно четко прослеживается в развитии информационных бюро Рейтер. Юлиус П. Рейтер начал с основания в 1849 г. бюро в Ахене, откуда он осуществлял передачу биржевой информации в Брюссель и обратно с помощью почтовых голубей. После того, как между этими двумя городами была проложена кабельная линия связи, в связи с чем Рейтер лишился соответствующих оснований для передачи информации, он перенес свой офис в Лондон, где вновь занялся торговлей биржевой информацией. Спустя 10 лет, в 1858 г., когда Рейтер уже располагал достаточно широкой сетью корреспондентских пунктов и информационных связей, он обратился к крупным городским газетам Лондона с предложением в течение 14 дней бесплатно предоставлять в их распоряжение на пробу «наиболее свежую, подробную, надежную и важнейшую информацию с континента», в сравнении

нежели с той, которую газеты способны были получить самостоятельно. В дальнейшем приобретение информации у Ю. П. Рейтера должно было обойтись газетам значительно дешевле, чем при получении ее в информационной службе, сотрудничавшей с ними.

После того как Ю. П. Рейтер один раз предоставил свои информационные материалы, ни одна из газет не смогла отказаться от сотрудничества с ним, не испытывая ощутимых потерь в рамках конкурентной борьбы. Самая крупная лондонская газета «Таймс», располагавшая собственным крупным информационным агентством, и единственная принявшая вызов Рейтера, через некоторое время была вынуждена капитулировать, абонировав услуги агентства Рейтер[5]. На этом примере ясно видно давление, которое оказывает централизация информационной службы на газетно-печатную сферу, находящуюся в состоянии конкурентной борьбы.

В какой степени действующее как самостоятельный капитал информационное бюро способно навязать газетному капиталу увеличение производительности в области сбора информации вопреки непосредственным интересам его использования, показало дальнейшее стремительное развитие бюро «Рейтер». Начиная с 1860 г. его развитие сконцентрировалось исключительно на строительстве кабельных линий связи. Поскольку запланированная прокладка кабелей из Англии в Норвегию выходила за рамки возможностей капиталовложений предприятия, «Рейтер» в 1865 г. трансформировал свое бюро в акционерное общество (АО). Наиболее крупным проектом бюро «Рейтер» было строительство кабельной линии в Восточную Индию, которая имела в то время серьезное значение для торговли. Чрезмерное расширение информационных связей АО «Рейтер» означало для газет почти десятикратное удорожание информации в течение нескольких лет. Ф. Фукс писал по этому поводу: «Большинство газет увидело с ненавистью доплаты, которые они должны были произвести в дополнение к предварительно оговоренным с «Рейтером» суммам, и они, вероятно, довольствовались бы лучше количеством первоначально полученных новостей… Однако они не могли себе ничем помочь, не объединившись»[6].

Предприятие «Рейтер» вскоре стало значительно крупнее обычного информационного агентства: уже в 1872 г. «Рейтер» создал на основе эксклюзивного договора с шахом банк Персии. Формально банковская сделка была трансформирована за счет новых филиалов в английских колониях, в частности в Австралии, в собственный филиал предприятия «Рейтер», а в 1913 г., наконец, в «Рейтер Банк, Лимитед», с формальным отделением от материнской фирмы «Рейтер Телеграмм К°, Лимитед». Ф. Фукс так описывает постепенное расширение объектов товарищества: «Банкирской деятельностью компания «Рейтер Телеграмм К°» занялась преиму-

щественно за счет того, что она наряду с передачей частных депеш занималась и переводом денег по телеграфу за рубеж и из-за рубежа. Образовавшиеся из этой коммерческой отрасли многочисленные связи с прессой привели затем к созданию отдела для печати объявлений и рекламы, а многоязычный режим работы предприятия служил также заключению сделок по переводам и по издательскому делу. Таким образом, предприятие «Рейтер Телеграмм К°» группировалось вокруг основного предприятия, информационной службы, из которой они выросли»[7].

После высоких дивидендов в 1910—1913 гг. предприятие попало после начала первой мировой войны в тяжелый финансовый кризис. Этот кризис был вызван не только последствиями войны, но проявлялся и в многочисленных трудностях, начиная с защитных мероприятий австралийских банков против проникновения зарубежных конкурентов и кончая сопротивлением использованию их информационной и рекламной монополии в собственной стране. Так как для бюро «Рейтер» речь шла об информационном аппарате, который характеризовался высокой степенью обобществления, то угроза для него из-за финансового ухудшения положения на предприятии была одновременно и угрозой для экономических и государственных интересов всей Англии. По этой причине все предприятие в конце 1916 г. по требованию английского правительства было скуплено банковским консорциумом. Ф. Фукс замечает: «Насколько в этом принимало участие английское правительство, заботит нас меньше, намного более важным и значительным остается тот факт, что в Англии ни одного мгновения не медлили с поддержкой такого предприятия, каким является бюро «Рейтер»[8].

Более связанным с прессой, нежели расширенная империя «Рейтер», было созданное в начале 40-х годов во Франции информационное бюро «Havas», которое начинало с корреспондентской службы для газет. Оно смогло расширить свое предприятие до крупного информационного бюро только за счет торговли биржевой информацией. Так же как и «Рейтер», информационное агентство «Havas» (пока кабельная сеть еще была неполной) организовало обмен сообщениями между Лондоном, Брюсселем и Парижем с помощью почтовых голубей.

Информационное бюро «Havas» одновременно снабжало информацией крупные провинциальные газеты, которым приходилось дорого платить за свои информационные службы и которые благодаря «Havas» получали заметное преимущество перед газетами-конкурентами, не пользующимися услугами информационного агентства «Havas».

Существенное расширение предприятий произошло за счет объединения с фирмой «Передача объявлений М. Бюлльера» в 1856 г. Теперь информационное агентство «Havas» сочетало свою информационную деятельность с деятельностью по централизованной передаче объявлений для менее платежеспособных газет, в качестве ответной услуги вместо оплаты наличными предоставлялось определенное место для объявлений. Через непродолжительный промежуток времени бюро «Havas» обслуживало подобным образом почти всю провинциальную французскую прессу. Благодаря своим хорошим отношением с французским правительством последнее объявило в середине 60-х годов XIX в. запрет на деятельность всех конкурирующих предприятий, так что для деятельности бюро «Havas» законом была обеспечена абсолютная монополия.

Созданная за счет объединения информационного и рекламного предприятий зависимость провинциальной прессы от обладающего солидным капиталом информационного предприятия «Havas» нашла свое выражение, наряду с высокими подписными ценами, и в централизации технического процесса выпуска газет: «Достигнутая за счет новых изобретений в области полиграфической техники дальнейшая экономия заключалась в том, что вместо рукописного материала в Париже стали изготавливаться готовые к печати форменные пластины подходящих форм, которые могли быть введены непосредственно в печатный пресс… Таким образом, стало возможным обслуживание провинциальных газет в радиусе 400 км вокруг Парижа»[9].

Аналогично «Рейтеру», хотя в данном случае и не в тех же размерах, информационное агентство «Havas» организовало в качестве важнейшей вспомогательной ветви систему передачи частных деловых телеграмм. По мере роста потребности в международных коммуникационных связях агентство смогло использовать свои знания и опыт в этой области с выгодой для себя. В 1879 г. предприятие было преобразовано в акционерное общество, которое также попало в затруднительное финансовое положение после начала первой мировой войны.

Развитие немецких и российских информационных бюро характеризовалось по сравнению с вышеописанными бюро некоторыми особенностями, которые основывались в основном на трех исторических фактах: на более позднем развитии капиталистического способа производства, более позднем объединении в единое государство с соответствующими транспортными отношениями и на «обделении» при колониальном разделе мира. Таким образом, информационные бюро здесь могли развиваться лишь весьма медленно и были затем подвержены действию конкуренции преимущественно со стороны более развитых предприятий «Рейтер» и «Havas».

Информационное бюро Вольфа, в отличие от «Рейтер» и «Havas», развивалось из информационной службы ведущей берлинской газеты «Национальцайтунг». Вначале газета была единственной в состоянии использовать

только что открывшуюся телеграфную линию Берлин—Ахен и благодаря этому предложить привлекательную «биржевую часть».

В результате давления прусской реакции на прогрессивное буржуазное издание и связанное с этим уменьшение круга подписчиков и покупателей Вольф был вынужден расширить базис созданной ранее информационной службы за пределы газеты «Национальцайтунг». Это произошло посредством основания самостоятельного предприятия, телеграфного корреспондентского бюро (Бернхард Вольф), позволившего увеличить круг абонентов за счет других берлинских газет и группы «лично заинтересованных лиц». Основная часть читателей возросла благодаря обслуживанию торговли и банков.

Однако лишь начиная с новой эпохи прусско-германского развития, бюро Вольфа испытало собственный подъем. Более интенсивное включение германского государства в мировую практику, в частности, в сфере колониального ангажемента вновь основанного германского рейха принесло бюро Вольфа повышенный спрос на информационный материал и благосклонную поддержку со стороны правительства. Тем не менее преимущества двух других бюро, «Рейтер» и «Havas», с которыми бюро Вольфа было вынуждено заключить договоры для получения зарубежной информации, компенсировать уже было невозможно.

В интересах расширения международного влияния в банковских и правительственных кругах большое значение придавалось сильному информационному бюро, и вскоре в связи с этим была отмечена массивная поддержка бюро Вольфа. Уже в мае 1865 г. предприятие выглядело отлично, о чем свидетельствует письмо прусского короля, адресованное Вольфу: «Относительно предоставленного мне плана обеспечения за счет акционерного общества расширения Вашего телеграфного я могу только поаплодировать и был бы весьма рад, если бы испытанные патриотически настроенные финансисты, такие, как господа фон Оппенфельд, фон Магнус и Бляйхредер, достигли бы соглашения относительно Ваших дел. Мне представляется весьма важным и необходимым, чтобы в Пруссии был создан подобный институт в противовес английскому. Вильгельм»[10].

Вновь созданное акционерное общество получило наименование «Континенталь Телеграфен-Компани» (Телеграфное бюро Вольфа) и могло надежно чувствовать себя в спорах, в конкурентной борьбе, в частности с бюро «Рейтер», ощущая полную поддержку правительства. Уже два года спустя телеграфное бюро Вольфа смогло успешно противостоять попытке «Рейтера» основать свой германский филиал, т. к. депеши Вольфа передавались преимущественно по решению правительства. Через три года бюро

«Рейтер» было вынуждено, испытывая серьезные финансовые потери, отступиться и заключить новый договор с телеграфным бюро Вольфа.

В начале XX в. телеграфное бюро Вольфа, снабжая информацией более 2000 газет по установленным тарифам для крупных и мелких газет, стало представлять интересы ООО «Коммерциал Телеграмм-бюро ГмбХ» и смогло таким образом организовать прибыльную экономическую и телеграфную службу. Но и для бюро Вольфа первая мировая война означала конец процветающего дела и появление значительных банковских долгов.

С началом первой мировой войны одновременно закончилось и время экономического расцвета агентств-основателей. Война принесла всем информационным бюро не только губительное отступление в деле развития производства. Из-за милитаристских интересов[11] ускоренно осуществлялись технические нововведения, ставившие под вопрос экономический базис прежнего предприятия: введение беспроволочного телеграфа привело к чрезвычайному упрощению и удешевлению процесса передачи информации. В отличие от распределения информации через проводную сеть количество принимающих пунктов не влияет на затраты по передаче информации. Теперь информационные службы были способны напрямую и одновременно распространять информацию для адресатов, минуя сложный путь через соответствующие проводные системы. После войны этот принцип был реализован посредством организованных государством экономических радиовещательных служб[12].

У телеграфных информационных бюро, для которых главный источник дохода заключался в передаче экономических депеш по кабелям, после таких информационно-технических преобразований была отнята основа для дальнейшего прогрессивного развития. Те же последствия имело и открытие возможности одновременного многократного использования кабеля за счет применения переменного тока и разных частот. Это также означало значительное удешевление проволочной телеграфной связи, а для информационных агентств — обесценивание их капитала.

Будучи отрезанными от важнейшего источника прибыли и опираясь только на службы прессы, приносившие из-за новой информационной техники незначительные доходы, информационные бюро оказались перед лицом еще более возросшей потребности общества в информации, удовлетворение которой зависело от наличия широкой корреспондентской сети. Таким образом, информационные агентства утратили свои качества выгодной сферы вложения капиталов. Эксплуатацией информационной службы занялись теперь те, кто действительно был заинтересован в ее сохранении: предприятия прессы и экономические или политические группы, обладающие определенной властью, как правило, само правительство.

В Германии так было всегда: телеграфное бюро Вольфа в результате особой ситуации, описанной выше, еще до начала собственного расцвета пользовалось поддержкой так называемых «отечественных кругов». После первой мировой войны телеграфное бюро Вольфа превратилось в чисто дотационное предприятие, поддерживаемое правительством в качестве инструмента ведомственной информационной политики. Неограниченное положение на германском рынке телеграфное бюро Вольфа потеряло в результате появления второго крупного агентства «Телеграфного союза», основанного в качестве рупора правых кругов тяжелой промышленности, которое, как составная часть концерна Хугенберга, имело существенное влияние на немецкие газеты. В 1934 г. оба агентства объединились в «Германское информационное бюро (ДНД)» и были подчинены Министерству пропаганды национал-социалистической партии.

Французское информационное агентство «Havas» смогло полностью реорганизовать свою работу лишь после оказания ему финансовой помощи французским правительством в 1931 г. Британское информационное агентство «Рейтер» получало финансовую поддержку как от правительства, так и от британских газет. «Пресс Ассошиэйн», объединение издателей провинциальных газет, которое ранее занимало подчиненное положение по отношению к информационному агентству «Рейтер», распространяя в сокращенном виде от него информацию среди малых газет страны, в 1925 г. приняло часть агентства. Позднее, в 1941 г. произошло новое распределение паев: объединение крупных лондонских газет получило 5% паев, газетные объединения Австралии, Новой Зеландии и Индии после второй мировой войны также выступили в качестве собственников. Таким образом, агентство, первоначально находившееся в частной собственности и сумевшее за счет капитала и использования конкурентной борьбы между газетными предприятиями получить львиную долю прибыли, превратилось в подобную товариществу организацию в руках издателей газет Великобритании и зоны ее влияния.

Организационное развитие информационных агентств в США имело свои особенности, зависящие в основном от перечисленных ниже факторов. США не являлись колониальной державой, здесь не было экономической и политической потребности в широкой международной коммуникационной сети. Для удовлетворения потребности в международной информации оказалось достаточно новостей, доставляемых кораблями из Старого света. Использование телеграфа для передачи информации из-за рубежа еще долгое время оставалось невозможным ввиду отсутствия межконтинентального телеграфного кабеля. Ограниченное поступление информации уже на ранней стадии вынудило газеты

прибегнуть к кооперации, поскольку конкуренция в этой области была бессмысленна. Газеты совместно арендовали парусные суда, которые подходили к прибывавшим трансатлантическим пароходам и принимали с них доставленную информацию. Таким образом, эта информация могла быть опубликована еще до прибытия самих пароходов.

Из-за отсутствия соответствующей связи с континентом телеграф имел определенное значение лишь внутри самой страны. Уже по этой причине и (по сравнению с Европой) из-за низкой потребности в торговой информации предпосылки для развития информационных бюро, подобных европейским, отсутствовали. Так как различные кабельные товарищества конкурировали друг с другом, то тарифы на оплату телеграфных депеш были настолько благоприятными, что даже газеты были в состоянии их оплачивать. Кроме того, большое количество многотиражных газет благодаря размерам страны предлагало значительно более серьезную базу для собственной информационной службы, чем это имело место в европейских странах.

Подобная ситуация привела к тому, что информационные агентства в США с самого начала развивались в качестве органов газетного капитала, как предприятия с общественным характером или как расширенные информационные службы крупных издательских концернов. Появление электрического телеграфа в США дало толчок к созданию организаций информационных служб, сходных с информационными агентствами. Возможность немедленной передачи свежих новостей из-за рубежа в газеты страны дала нью-йоркской прессе существенные финансовые преимущества: цена за предоставленные услуги могла быть установлена настолько высокой, что расходы на сбор информации практически покрывались полностью.

Защищаясь от давления нью-йоркской прессы, газеты из других частей США были вынуждены прибегнуть к созданию региональных объединений. В качестве первого шага «Нью Ингланд Ассошиэйтед Пресс» подписала с нью-йоркским объединением коллективный договор, заменивший прежние одиночные договоры с соответствующими газетами. Остальные регионы последовали этому примеру, и вскоре возникло общее объединение под названием «Ассошиэйтед Пресс», которое, однако, как и прежде, отдавало преимущество нью-йоркским газетам. В результате этого в 1882 г. произошел «откол» «Вестерн Ассошиэйтед Пресс», самого мощного регионального союза в рамках объединения. В завершение интенсивной борьбы между обоими товариществами в 1900 г. состоялось, наконец, основание общественно структурированной организации, чьи паи принадлежали газетам — членам организации.

Возникающие издержки делились с помощью особой системы между членами-организациями. Отдельные газеты предоставляли свою ло-

кально собранную информацию в распоряжение остальных членов организации и пользовались услугами, объем которых определялся индивидуальными потребностями. Важное положение устава «Ассошиэйтд Пресс» говорило о том, что вновь созданная газета может стать членом организации, если газеты — члены «Ассошиэйтед Пресс» находятся в том же городе. На основании этого положения многим газетам доступ в организацию был закрыт, поэтому в рамках второго учрежденного американского информационного агентства «Юнайтед Пресс» (ЮП) они с самого начала могли опираться на этот значительный круг интересов.

Агентство ЮП возникло из информационной службы газетного концерна «Скриппс Мак-Чэйн», который для снижения затрат снабжал информацией и другие газеты. В 1907 г. Скриппс купил еще одну, более мелкую информационную службу и основал ЮП в качестве акционерного общества, паи которого, однако, оставались в семействе Скриппс.

Еще одно информационное агентство произошло из концерна газетного короля Уильяма Рэндольфа Хэрста, который в 1909 г. продал свое информационное агентство, использовавшееся им для «газет сенсаций». С момента выхода за пределы США это агентство получило имя «Интернешнл Ньюз Сервис» (ИНС). В 1945 г. ИНС отделилось от материнского концерна, в 1958 г. слилось с «Юнайтед Пресс Интернешнл» (ЮПИ), так как было не в состоянии выдержать конкурентную борьбу.

Итак, создание и развитие информационных агентств определялось двумя противоречиями: во-первых, противоречием между материальным своеобразием информационной «продукции» и ее экономической формой в качестве капиталистического производства товаров и, во-вторых, противоречиями между общественной, определяемой целями использования капитала, потребностью в информации и журналистскими мощностями отдельных издательских капиталов.

В то время как первое противоречие образовало предпосылку для вычленения «производства» информации из отдельных газетных предприятий, во втором противоречии заключалась интервенция капиталистического государства и экономических кругов, не относящихся к прессе. Поскольку конкретные экономико-организационные формы развития информационных агентств зависели от соответствующей конъюнктуры этих сфер интересов, не было удивительным и то, что как регионально, так и в рамках всего исторического развития соответствующие формы информационных агентств сильно отличались друг от друга. В частности, история создания и деятельности агентств в трех наиболее развитых капиталистических странах с колониальными владениями (Англии, Франции и Германии) и в США, которые к моменту основания информационных агентств находились лишь на пороге превращения в великую экономическую и политическую державу, видны явные различия. Телеграфные информационные бюро появились в Европе в качестве индивидуальных предприятий, которые благодаря расцвету деловой активности занимались передачей экономической информации и, пользуясь государственной поддержкой, имели благоприятные условия для использования капитала, подчиняя своим интересам полиграфические предприятия. В США же информационные агентства с самого начала были более или менее общими органами газетного капитала.

В Германии (в отличие от Англии) не отмечалось влияния издательского капитала на информационные агентства. Последние стали, скорее, инструментом борющихся фракций в рамках обладателей капитала в пределах Веймарского государства, что нашло свое выражение в противостоянии верного правительству телеграфного бюро Вольфа и Хугенберского тредюниона. Прямой контроль за информационными агентствами со стороны государства и капитала имел место в Германии при фашистском государстве, когда оба существовавших предприятия были объединены в Германское информационное агентство; они действовали как основной орган национал-социалистического министерства пропаганды. После падения фашистского государства это информационное агенство было разрушено.

1 См.: Михальченко А. Н. И стих, и эпос телеграфной строкой. Мн., 1993.
2 Винклин Фридрих. Быстрый обмен информацией на службе прессы и экономики. Лейпциг, 1934. С. 21. (Указываемые сочинения изданы на немецком языке.)
3 Майер Арно. Организация информационной службы прессы. Либау, 1926. С. 63.
4 Фукс Фридрих. Телеграфные информационные бюро. Берлин, 1919. С. 45.
5 Там же. С. 54.
6 Там же. С. 59.
7 Там же. С. 61.
8 Там же. С. 69.
9 Там же. С. 24, и далее.
10 Там же. С. 81, и далее.
11 Зоппе Август. Введение радиовещания в Германии // «Аргумент». Спец. Т. 10 «Средства массовой информации». Карлсруэ, 1976. С. 119.
12 Там же. С. 125.

В. Н. Жук

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО СРЕДИ ПОЛЬСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО МЕНЬШИНСТВА В БССР В 1920-е ГОДЫ

После окончания польско-советской войны 1919—1920 гг. в шести уездах Советской Белоруссии проводились мероприятия по восстановле-

нию и реорганизации трудовой общеобразовательной школы. В соответствии с решением Первого Всероссийского партийного совещания по вопросам народного образования (декабрь 1920 г.) в основу системы народного образования в республике вместо девятилетней школы была положена семилетняя политехническая школа с двумя концентрами: первый — 4 года, охватывавший обучением детей в возрасте от 8 до 12 лет, и второй — 3 года для детей от 12 до 15 лет. Это была вынужденная мера, вызванная экономическими трудностями и нехваткой специалистов средней квалификации[1].

Из стационарных дошкольных учреждений в 1921 г. в ССРБ функционировало 6 польских детских домов, где проживало 217 подростков и работало 25 воспитателей, а также 6 польских детских садов с наличием 187 детей и 5 учителей. Количество таких учреждений на протяжении 1920-х годов изменялось не существенно. Так, в 1923 г. количество польских детских домов сократилось до 4, а детских садов — до 2[2]. Однако уже в 1929 г. в республике насчитывалось 6 польских детдомов, 2 детсада в Минске и 10 детских площадок, главным образом в сельской местности (в 1926 г. их было 6)[3]. По признанию представителей белорусских властей, самым слабым звеном соцвоса в БССР к концу 1920-х годов оставалось дошкольное воспитание, что объяснялось нехваткой материальных средств и отсутствием надлежащего педагогического персонала[4].

Значительное развитие в 1920-е годы в Советской Белоруссии получило польское школьное дело. Уже в 1921 г. в ССРБ было 79 польских школ, в которых преподавало 124 учителя и получали образование 3931 учащийся[5]. В связи с тяжелым экономическим положением в 1922/23 учебном году Наркомпрос республики ввел плату за обучение в школах и на курсах по ликвидации неграмотности. Содержание школ было передано на местный бюджет, что вызвало некоторое их сокращение[6]. Несмотря на это, в 1923/24 учебном году в шести уездах БССР действовало 98 польских школ. В них обучалось 25—30% польских детей школьного возраста; остальные подростки-поляки либо вовсе не ходили в школу, либо посещали так называемые смешанные школы, которых в БССР на то время имелось 37[7].

Необходимо отметить, что в восстановительный период на развитие сети польских школ в республике существенное влияние оказывали два тесно взаимосвязанных между собой фактора: религиозный и политический. Впервые об этом заговорили в январе 1923 г., когда на Всесоюзном совещании секретарей Польского бюро в Москве рассматривался вопрос политпросвещения. Согласно принятой резолюции, перед польскими партийными бюро на местах ставилась задача советизировать польское учительство посредством политического перевоспитания и привлечения его к общественно-культурной работе среди польского населения, более или менее говорящего по-польски. Вместе с тем в резолюции отмечалось, что в тех случаях, когда группа католиков, не говорящих в повседневной жизни по-польски, но связанных с костелом, ксендзами, под воздействием которых настойчиво потребует открытия польской школы, следует данную просьбу удовлетворить, в особенности в приграничной местности, где, как сказано в документе, «закордонная контрреволюция» могла значительно влиять на настроение населения[8].

Принятое решение имело больше политический контекст. Дело в том, что значительная часть католиков Белорусской ССР являлись по происхождению белорусами, разговорным языком которых был белорусский. Польский же язык применялся католическим духовенством при исполнении населением религиозных обрядов, в силу чего у более религиозно настроенной части католического населения имелось тяготение к польскому языку[9]. В начале 1920-х годов практика школьного строительства неоднократно показывала московскому руководству Польбюро, что попытки закрытия польских школ, а точнее реорганизация их в украинские и белорусские в соответствующих советских республиках, вызывали, как правило, взрыв антисоветской агитации и усиление влияния ксендзов. Под давлением верующих родителей, дети бросали реорганизованные школы и там, где имелась возможность, переходили в нелегальные католические школы. О каждом случае закрытия польской школы в УССР и БССР становилось известно в соседней Польше. Причем в газетах этой страны подобные факты преподносились как очередной пример национального угнетения поляков в советских республиках[10]. Это побудило партийное руководство в лице московского Польбюро принять решение, запрещающее замену польских школ в УССР и БССР на украинские и белорусские. И хотя распространенная на местах директива не везде встретила должное понимание (ряд украинских работников просвещения ею не руководствовались), тем не менее в целом решение Польбюро способствовало развитию и сохранению сети польских школ в указанных республиках[11]. В постановлении бюро ЦК КП(б)Б от 6 августа 1925 г. указывалось, что закрытие таких школ могло быть произведено только при согласии родителей учащихся[12].

С улучшением экономического положения в середине 1920-х годов в БССР усиливается работа по развитию народного образования. Увеличение денежных ассигнований на его нужды способствовало расширению сети школ, укреплению их учебно-материальной базы, росту числа обучавшихся. Все это в совокупности содействовало распространению грамотности среди подрастающего поколения и создавало условия для осуществления всеобщего, обязательного начального обучения. Это позволило ЦИК и СНК БССР принять 7 апреля 1926 г. совместное постановление

о введении в республике всеобщего, обязательного обучения детей в возрасте 8—11 лет не позднее 1934/35 учебного года. При этом основным видом трудовой школы было решено считать двухкомплектную (т. е. с двумя классами) четырехлетнюю школу. На каждые 20 комплектов четырехлетних школ предусматривалось открыть один комплект второго концентра семилетки. Что касается польских школ, то их предполагалось постепенно переводить из однокомплектных в двух-, трех- и четырехкомплектные. Ввиду «распыленности» польского сельского населения по хуторам, поселкам и деревням, некоторым польским школам намечалось придать статус районных, с обязательным условием нахождения возле них интернатов[13]. О развитии сети польских школ в БССР во второй половине 1920-х годов можно судить по нижеприведенным данным[14]:

Школы и комплекты	Количество польских школ в учебном году				
	1924/25	1925/26	1926/27	1927/28	1928/29
Школы четырехлетние, среди них:	94	91	122	127	138
с 1 учителем			97	100	114
с 2 учителями			20	22	20
с 3 учителями			3	2	2
с 4 учителями			2	3	2
Школы семилетние	5	7	10	11	12
Всего	99	98	132	138	150

При анализе данной таблицы обращает на себя внимание резкий всплеск роста школ в 1926/27 учебном году. Объясняется это тем, что в сумму общего числа, помимо основных данных по республике, включены также 21 польская школа Гомельской губернии, которая в декабре 1926 г. была выделена из РСФСР и вошла в состав БССР. Увеличение числа преимущественно однокомплектных четырехлетних школ объясняется главным образом разбросанностью польского населения по мелким населенным пунктам. Об этом, в частности, свидетельствует такой факт: если для открытия белорусской школы требовалось набрать, как минимум, 40 детей, то для открытия польской школы достаточно было 25[15].

Как видно из таблицы, темп роста семилетних школ по сравнению с четырехлетними был невысоким. Дело в том, что во второй половине 1920-х годов основное внимание органы народного образования уделяли развитию сети начальных школ, что было связано с проводимым курсом на всеобщее, обязательное начальное образование. Введение же

всеобщего семилетнего образования было делом перспективы, и такая задача на тот момент не ставилась.

Вместе с тем нельзя не отметить, что в пропорциональном отношении к общим школам польские школы выигрывали. Так, на 1000 жителей польской национальности в БССР в 1927/28 учебном году приходилось 1,4 польские школы, в 1928/29 г. — 1,5; в то же время на такое же число белорусов в 1927/28 учебном году приходилось 1,2 белорусские школы, в 1928/29 г. — 1,25. Четырехлетние польские школы по отношению ко всем четырехлетним школам БССР составляли в 1925 г. 2,3%, в 1926 г. — 2,3, в 1927 г. — 2,6, в 1928 г. — 2,3, в 1929 г. — 2,4%. Удельный вес польских семилеток достигал в 1925 г. 2%, в 1926 г. — 2,5, в 1927 г. — 3,8, в 1928 г. — 3,7, в 1929 г. — 3,5%. При этом удельный вес самого польского населения от общего числа сельских жителей республики, по данным переписи 1926 г., составлял 1,86%, а городских жителей — 2,32%[16].

Больше всего польских школ, по данным 1929 г., имелось в Минском округе (50). Затем по убывающей линии следовали Бобруйский (23), Гомельский (21), Мозырский (15), Могилевский и Витебский округа (по 14)… Из 12 школ-семилеток 10 располагались в городах и местечках. Только $^{1}/_{3}$ польских школ находилась в пределах польских национальных советов, остальные $^{2}/_{3}$ школ размещались в смешанных польско-белорусских деревнях[17].

Количество учащихся в сельских школах БССР во второй половине 1920-х годов постоянно возрастало. Так, в 1924/25 учебном году в них обучалось 6729 учеников, в 1925/26 г. — 7200, в 1926/27 г. — 8283, в 1927/28 г. — 8600, в 1928/29 г. — 9157. Приведенные цифры нельзя, однако, отождествлять с количеством учащихся польской национальности, так как наравне с детьми поляков в этих школах обучались дети белорусов, русских и других народностей. Причиной такого положения являлась разбросанность значительного числа польского населения среди жителей белорусской и иных национальностей.

Помимо собственно польских школ, в республике имелась сеть белорусских школ с преподаванием польского языка как предмета. Для создания такой школы необходимо было, чтобы в ней обучалось не менее 14 польских детей, а с 1929 г. — не менее 15[18]. В 1925 /26 учебном году таких школ насчитывалось 56, в 1926 /27 г. — 78, в 1927 /28 г. — 93, а в 1928 /29 учебном году — 73 школы[19].

В силу определенных обстоятельств (некомпактное проживание) детям поляков приходилось осваивать грамоту и в иных непольских школах. Так, по состоянию на октябрь 1928 г. в белорусско-русских школах начального обучения занималось 226 польских детей, а в русских школах — 176[20].

Вместе с тем в самих польских школах обучалась едва ли половина польских детей. Например, в 1926 /27 учебном году во всех четырехлетних школах БССР получали начальное образование 10 891 польских детей, из них только 5219 учащихся (48%) посещали польские четырехлетки; тогда же во всех семилетних школах находилось 3754 польских учеников, но лишь 1821 из них (почти 49%) получали знания в польских семилетках. Таким образом, в указанном учебном году во всех школьных заведениях проходили обучение 14 645 польских детей, из которых только 7040 непосредственно посещали польские школы[21].

Всего в четырехлетних и семилетних школах БССР в 1924/25 учебном году обучалось 10 184 ученика-поляка, в 1925/26 г. — 12 659, а в 1926/27 г. — 14 645[22] (по другим годам количество не установлено).

Российский историк И. И. Костюшко, касаясь социального состава учащихся-поляков, проживающих в БССР, приводит такие данные: в конце 1920-х годов среди школьников польской национальности дети рабочих составляли 30%, батраков, городской бедноты и воспитанники детдомов — 9%, крестьян-бедняков — 12,5%, середняков — 15%, зажиточных — 7,5%, служащих и пенсионеров — 17%, кустарей — 6%, прочих — 3%[23].

Немаловажное значение в системе школьного образования в 1920-е годы отводилось социальной защищенности учащихся. Помощь детям из малообеспеченных семей выражалась как в создании специальных фондов по школам, так и в организации интернатов. О развитии последних можно судить по таким данным: если в 1925/26 учебном году в БССР при польских школах было открыто 3 интерната, то в 1928/29 учебном году их число возросло до 13, причем 8 из них находилось при польских семилетках и 5 — при четырехлетних школах. Расширение сети интернатов облегчало посещение польских школ детьми низкооплачиваемых рабочих и бедняцко-середняцкой части крестьянства. Если вначале органы власти выделяли интернатам только помещения и дрова для отопления, то потом в них появились также освещение и столовые, и все это за счет бюджетных средств. Из специальных школьных фондов дети бедноты получали ежегодную стипендию в размере от 25 до 45 руб. на ученика[24].

Вместе с тем в системе школьного образования имелись и объективные трудности. В первой половине 1920-х годов сеть польских школ испытывала нехватку учебников и пособий. Те учебники, которые попали в школу во время польской оккупации, при Советской власти были изъяты из обращения, так как они не отвечали классовым установкам большевиков. Изданных на польском языке советских учебников явно недоставало. Причем из-за небольших тиражей они были в 2—3 раза дороже учебников, отпечатанных на русском и белорусском языках и поэтому малодоступны для населения. Не лучше обстояло дело и с классной мебелью, которой польские школы были обеспечены гораздо хуже, нежели белорусские школы[25].

Во второй половине 1920-х годов проблема обеспечения польских школ учебниками по-прежнему оставалась актуальной, что было связано с отсутствием некоторых учебников на польском языке вообще, несвоевременным выходом книг из печати и задержкой отправки их на места Госиздатом. Особенно чувствовался этот недостаток в сельских школах, где не хватало книг для чтения, по арифметике, краеведению и обществоведению[26].

Среди дисциплин, преподававшихся в польских школах БССР, больше всего часов отводилось на изучение арифметики (математики) и польского языка. Помимо этого, школьники получали знания на уроках географии, обществоведения, природоведения, не говоря о таких предметах, как рисование, пение, физкультура, труд. Характерно, что в польских школах БССР изучались также белорусский и русский языки[27]. В связи с проведением белорусизации пленум ЦК КП(б)Б 21 января 1925 г. рекомендовал преподавание белорусского языка во всех польских школах[28].

В то же время в отдельных белорусских школах изучался польский язык. Так, в однокомплектных белорусских начальных школах, с преподаванием польского языка, данный предмет вводился на последнем, т. е. четвертом, году обучения — по 3 часа в неделю для группы учащихся, родным языком которых являлся польский. В аналогичных двухкомплектных школах польский язык вводился на третьем году обучения и преподавался по 2 часа в неделю, а в четвертом классе — по 4 часа в неделю. Если же в двухкомплектной школе детей-поляков было больше 15, то польский язык начинали преподавать со второго класса по 2 часа в неделю[29].

Развитие народного образования требовало не только расширения сети школ и укрепления их учебно-материальной базы, но и подготовки учительских кадров. В начале 1920-х годов большинство учителей польских школ не имели специального образования. Свой профессиональный уровень им приходилось повышать в основном путем самообразования, а также посещением различных педагогических курсов[30].

Начиная с осени 1922 г. учителей для польских школ БССР стал готовить Польский педагогический техникум (ППТ) имени Бронислава Веселовского. Техникум имел собственное помещение, интернат, а впоследствии и экспериментальную семилетнюю школу. Курс обучения в техникуме первоначально был шестилетним, затем, по мере увеличения числа семилетних польских школ, пятилетним, а в 1927/28 учебном году это уже было четырехлетнее педагогическое заведение. Усиленный рост школьного строительства требовал быстрейшего обеспечения школ кад-

рами. В 1924/25 учебном году ППТ произвел первый (ускоренный) выпуск 12 учителей. Все они были направлены на работу в деревню. Позднее их сменили те, кто прошел полный курс обучения, а сами они возвратились в техникум для продолжения учебы[31].

Во второй половине 1920-х годов поступающие в ППТ должны были владеть знаниями в пределах семилетней школы. При этом кандидаты, закончившие польскую семилетку, принимались без экзаменов, в то время как выходцы из белорусских школ обязаны были сдавать экзамены по польскому языку. Поначалу учителей, владеющих польским языком, в техникуме явно не хватало. Это подтверждается тем фактом, что большинство предметов в ППТ стали преподавать на польском языке только с осени 1926 г. Наряду с этим имелись и другие трудности. Многие преподаватели работали сразу в нескольких учебных заведениях, что являлось причиной их частых опаздываний и пропусков лекций. В кабинетах техникума почти полностью отсутствовали наглядные пособия; не хватало книг на польском языке, в частности, по литературе, естественным наукам, математике. Самым болезненным вопросом в деятельности ППТ являлся недостаток стипендий, вследствие чего наблюдалась большая текучесть учащихся[32].

В связи с низкой квалификацией учителей, особенно в начале 1920-х годов, возникла острая потребность в переподготовке педагогических кадров. С 1922 г. в республике стали действовать каникулярные (летние) курсы дополнительного образования. Через эти курсы к концу 1920-х годов прошли все учителя польских школ, а некоторые побывали там даже по 2—3 раза. Также параллельно с ППТ в 1926/27 учебном году были введены в действие двухлетние педагогические курсы. Собственно говоря, это были сокращенные курсы педагогического техникума. Чтобы туда попасть, кандидатам необходимо было иметь семилетнее образование. Более старшая по возрасту молодежь направлялась на двухлетние курсы, а младшая — в ППТ. Два выпуска курсов (к лету 1929 г.) дали 46 учителей. В 1928/29 учебном году набор на двухлетние курсы был отменен. Вместо двухлетних курсов в ППТ открыли параллельный класс. Оставшиеся 25 человек, по другим данным — 26, пребывавшие на курсах на втором году обучения, стали последними их выпускниками[33].

За период с 1922 по 1929 г. включительно ППТ и двухлетние польские педагогические курсы подготовили около 140 учителей, которые были направлены работать преимущественно в сельскую местность. Лишь незначительная часть выпускников техникума с осени 1927 г. получила работу в городских школах (1 — заведующий семилеткой, 1 — зам. заведующего и 5 преподавателей)[34].

В 1920-е годы польские семилетние школы, будучи новым явлением в системе школьного образования, дающие знания на порядок выше, чем в четырехлетних школах, остро нуждались в учительских кадрах соответствующего уровня. С целью подготовки учителей с высшей квалификацией для польских школ второго концентра на педагогическом факультете БГУ была создана польская кафедра. Если в 1925/26 учебном году в БГУ обучалось всего лишь 9 студентов-поляков, то в 1927/28 учебном году их численность повысилась до 39, а в 1928/29 учебном году было уже 55. В составе вузовцев-ударников, получавших высшую стипендию за успеваемость и пользовавшихся большим вниманием со стороны профессуры, находилось и несколько студентов польской национальности. Среди преподавательско-профессорского персонала университета также имелись поляки, в частности 2 профессора, 1 доцент, 2 лектора и 2 ассистента[35].

Помимо обучения польской молодежи в БГУ, часть сельских учителей направлялась для повышения квалификации в польский сектор Института имени А. И. Герцена в Ленинграде и Коммунистическую академию имени Н. К. Крупской в Москве[36].

Создание и расширение сети средних и высших педагогических учебных заведений способствовали увеличению числа учительских кадров. Об этом, в частности, говорят следующие данные. В 1926/27 учебном году в польских школах БССР (без Гомельщины) учительствовали 221 человек, из них 129 в четырехлетках и 92 в семилетках˙ Через два года, в 1928/29 учебном году, в польских школах БССР уже преподавали 323 педагога, из числа которых 168 работали в четырехлетках, 151 — в семилетках и 4 — в польской школе Крестьянской молодежи[37]. Таким образом, за указанный период количество учителей в польских школах увеличилось на 102 человека, т. е. почти на $^{1}/_{3}$, с учетом учителей Гомельского округа, которых до 1927 г. не учитывали[38].

Наряду с подготовкой педагогических кадров в республике принимались меры и для обеспечения большего доступа польской рабочей и крестьянской молодежи в специальные средние учебные заведения.

Быстро растущая промышленность остро нуждалась в квалифицированных рабочих. В этой связи в Советской Белоруссии была создана сеть школ фабрично-заводского ученичества (ФЗУ), которые явились новым типом учебных заведений для рабочей молодежи. Готовя квалифицированного рабочего для промышленности, школы ФЗУ давали учащимся как общеобразовательные, специальные и общественно-политические знания, так и практические навыки по специальности[39]. Установлено, что в 1926/27 учебном году в БССР, включая Гомельщину, в школах данного типа обучалось 42 учащихся-поляка, в 1927/28 г. — 57, а в

1928/29 учебном году их число возросло до 71 человека. Известно также, что в 1926/27 учебном году в БССР обучались в общих профессиональных школах (исключая сельскохозяйственные) 79 поляков, в учебных мастерских — 29, в сельскохозяйственных профшколах — 25[40].

Проводимое социалистическое переустройство деревни, сопровождавшееся внедрением в сельское хозяйство техники и агрономической науки, требовало большого числа подготовленных специалистов. В этой связи в БССР с 1924 г. развернулась работа по созданию сети школ рабоче-крестьянской молодежи. Будучи общеобразовательными, эти школы проводили работу по соединению обучения с производственным трудом, общего образования с политической подготовкой[41]. Первая польская школа Крестьянской молодежи открылась осенью 1927 г. в Койдановском районе Минского округа. Татарщинская центральная польская школа Крестьянской молодежи имела четырехлетние курсы обучения. Поступать в нее имели право только дети батраков, бедноты и середняков по окончании четырехлетней школы. Общие знания ученики получали в пределах семилетней школы. Кроме того, они получали навыки культурной обработки сельского хозяйства, так как целью школы являлась подготовка сельскохозяйственных специалистов — будущих активистов кооперации и крестьянских сельскохозяйственных коллективов. Школа имела свои постройки, сельскохозяйственные машины, живой инвентарь, 70 десятин пахотной земли и луг. С осени 1928 г. там уже обучалось 120 учеников. Все учащиеся получали стипендию. Во время зимней подготовки к весеннему севу ученики школы выезжали на практику в сельскую местность и показывали крестьянам, каким образом следует обращаться с сельскохозяйственными машинами по очистке зерна. Ученики школы довольно быстро создали себе авторитет среди окрестных жителей. Вскоре о школе Крестьянской молодежи в Татарщине узнало все польское население БССР. У людей появилось стремление посылать своих детей на обучение в школы данного типа. Однако количество мест в польской школе Крестьянской молодежи было лимитировано. Чтобы хоть частично удовлетворить спрос крестьян-поляков, Народный комиссариат просвещения БССР принял решение ввести в действие в 1929/30 учебном году еще одну такую школу в Полоцком округе[42].

Среди многих проблем, которые приходилось решать органам народного образования, важное место отводилось борьбе с неграмотностью и малограмотностью. По данным Всесоюзной переписи населения 1926 г., в БССР среди 97 498 официально зарегистрированных поляков было 50,1% неграмотных (48 913 чел.). Наименее грамотным являлось сельское население: среди неграмотных поляков их удельный вес составлял 86,7% (42 431 чел.). Остальные 13,2% неграмотных (6482 чел.) приходились на

городское население[43]. Если взглянуть на шкалу грамотности, то польское нацменьшинство БССР уступало только латышам (74% грамотных), евреям (70%) и литовцам (61%); ниже поляков по грамотности находились русские (49%), украинцы (43%) и белорусы (36%)[44].

Наряду с вовлечением польской детворы в общеобразовательные школы в БССР принимались меры по организации обучения грамоте взрослых поляков. Важнейшей базой их обучения являлись национальные пункты ликвидации неграмотности, так называемые польские ликпункты. Как правило, польские ликпункты находились при польских школах. Работа учителей по обучению грамоте взрослых проводилась внепланово. Если в 1927/28 учебном году в республике польских ликпунктов насчитывалось 19 и там обучалось 483 человека, то уже через год, в 1928/29 учебном году, их количество возросло до 42, а число обучающихся в них — до 2400 человек. К середине 1929 г. свою неграмотность среди взрослого населения смогли ликвидировать 1747 лиц польской национальности (эти данные касаются 82 районов БССР из 101 имеющегося на тот момент)[45].

Перспективы социалистического строительства требовали повышения общеобразовательного уровня и тех людей, которые владели самыми простейшими навыками чтения и письма. Эту задачу среди польского национального меньшинства в БССР в первую очередь решали польские школы для малограмотных. В 1929 г. на территории республики имелось 19 таких школ против 6 в 1927/28 учебном году[46]. Кроме того, существовали специальные вечерние школы, которые охватывали собой как взрослое население, так и молодежь послешкольного возраста. По данным начала 1928 г., в БССР имелось 8 вечерних школ, обслуживающих поляков: четыре школы в сельской местности; четыре — в городах, из них одна рабочая вечерняя школа при стекольном заводе «Коминтерн» и одна повышенного типа в Витебске[47].

После подписания Рижского мирного договора 1921 г. Советская власть в Белоруссии по мере возможности старалась удовлетворить потребность народных масс в приобретении знаний и повышении культурного уровня. Вместе с тем развитие культуры тесно увязывалось с пропагандой социализма и идейно-политическим воспитанием трудящихся. Политико-просветительской работой среди взрослого населения занимались учреждения Главполитпросвета. Для национальных меньшинств создавались национальные культурно-просветительные учреждения[48]. Во второй половине 1920-х годов в городах Белорусской ССР на то время действовали два польских клуба — в Минске и Витебске и три польских секции при общих клубах — в Могилеве, Полоцке и Гомеле[49]. Работники клубов занимались политическим просвещением ра-

бочих: обсуждали вопросы текущей политики, организовывали лекции и доклады, проводили культурно-массовые мероприятия. Кроме того, они приобщали поляков к достижениям культуры, науки и техники, а также уделяли значительное внимание антирелигиозной пропаганде.

В сельской местности центрами культурно-просветительской работы среди польского национального меньшинства являлись избы-читальни. В них проводилась массовая работа, а именно велись беседы на злободневные темы, ставились постановки пьес, осуществлялись громкие читки важных материалов из газет, проводились собрания и общественно-политические мероприятия. Польские избы-читальни обслуживали различные кружки и общественные организации: в частности, кружки политические, антирелигиозные, драматические; из организаций — МОПР, Осоавиахим, Союз воинствующих безбожников. Женщины посещали кружки шитья, домашнего хозяйства, санитарный кружок. В польских избах-читальнях для крестьян функционировала юридическая консультация; читались лекции, доклады; обучалось грамоте взрослое население. Обслуживалось на родном языке польское национальное меньшинство и в некоторых белорусских избах-читальнях, в частности там, где имелись польские красные уголки[50].

На протяжении второй половины 1920-х годов число польских культурно-просветительных учреждений в сельской местности БССР неуклонно возрастало, что подтверждается данными нижеприведенной таблицы[51]:

Название культурно-просветительных учреждений	Годы			
	1925/26	1926/27	1927/28	1928/29
Польские городские клубы	2	2	2	2
Польские избы-читальни	8	21	24	39
Польские красные уголки	—	—	15	29

Подготовку кадров для польских культурно-просветительных учреждений осуществляла Могилевская советско-партийная школа, на польское отделение которой набирались как активисты-комсомольцы, так и рядовые коммунисты-поляки. Курс обучения был рассчитан на два года. Всего за 1925—1928 гг. на польском отделении Могилевской совпартшколы было подготовлено 43 абитуриента. В 1928/29 учебном году совпартшкола была реорганизована в политико-просветительный техникум с четырехгодичным сроком обучения. Техникум готовил заведующих народными домами, клубами и школами для малограмотных. В нем сохранилось польское отделение, где на каждом курсе обучалось в среднем по 25 слушателей[52].

Для национально-культурного развития польского нацменьшинства в БССР важное значение имело одно политическое событие. В феврале 1921 г. на сессии ЦИК ССРБ было подтверждено провозглашенное еще в

1919 г. правительством Литбела равноправие белорусского, русского, еврейского и польского языков, наиболее распространенных в Белоруссии. Все они получили статус государственного языка. Вслед за этим, в развитие принятого решения, республиканский Наркомпрос БССР издал постановления по вопросу просвещения, сохранения и развития национальных культур на родном языке трудящихся масс[53]. Тем самым был дан импульс для развития советской польской культуры в БССР.

Одним из средств культурного просвещения населения были массовые библиотеки. В 1920-е годы специально польских библиотек в БССР не существовало. Однако при многих общих библиотеках имелись польские отделения. Книги на польском языке хранились также в польских избах-читальнях, польских школах, в библиотеках народных домов (там, где проживало польское население), в окружных библиотеках. Знаменательным событием можно назвать тот факт, что в начале 1927 г. в Белорусской государственной библиотеке в Минске был открыт польский отдел, охватывающий несколько десятков тысяч книг на польском языке. Такой же отдел был создан и в библиотеке Института белорусской культуры, когда заведующим там был И. Середа. Уже в 1926 г. печатная продукция польского отдела библиотеки Инбелкульта подразделялась на шесть тематических секций: истории, славяноведения, языка, литературы, обществоведения и права. Широкое распространение во второй половине 1920-х годов получили передвижные библиотеки, которые посылались на определенное время непосредственно в польские деревни. Вся их работа проводилась силами активистов, которые без материального вознаграждения пропагандировали и несли книги в массы, создавали кружки друзей газет и книг[54].

Изданием литературы для польского населения занимались специальные польские издательства и польские отделы или редакции центральных и республиканских издательств. В ноябре 1921 г. Польбюро АПО в Москве образовало издательскую комиссию, при которой был учрежден издательский отдел, курировавший выпуск литературы на польском языке. С 1922 г. в Минске под контролем местного польбюро приступило к издательской деятельности книжное товарищество «Kultura». Несколькими годами позже, в 1925 г., книги на польском языке начал издавать польский отдел Госиздата БССР. Реорганизация издательской деятельности в конце 1920-х годов привела к централизации выпуска польских книг. Помимо снабжения БССР польско-язычной литературой, выпускаемой в республике, туда же частично направлялась аналогичная книжная продукция московских издательств — «Центрального издательства народов СССР при Президиуме ВЦИК» (Центриздат) и «Trybuna»[55].

Из книжной продукции, выходящей на польском языке, наибольшим спросом в БССР пользовались учебники. Кроме того, в республике распространялась литература по сельскому хозяйству, кооперации, политике, искусству. В то же время не хватало беллетристики. Отсутствовали книги по военной тематике, естественным наукам, не было юридической и методической литературы[56].

Годы	Издано польско-язычной литературы в БССР		
	количество названий	количество печатных листов	общий тираж (экз.)
1924/25	4	5	15 000
1925/26	10	48,5	42 050
1926/27	9	52,5	36 000
1927/28	14	46	33 000

Распространением польско-язычных книг в 1920-е годы в БССР занимались как республиканские издательства, так и кооперация. Первые обеспечивали книгами школы, польские избы-читальни и занимались розничной распродажей, главным образом, в окружных городах. Розничную торговлю в районах осуществляла кооперация, разветвленная сеть магазинов которой была разбросана по деревням[57].

Из печатной продукции большое значение придавалось также периодической прессе как важному средству информации и политического просвещения. В 1921 г. в Минске издавалась польско-язычная газета «Młot» («Молот»), выходившая 3 раза в неделю по 6 тыс. экземпляров. Предназначалась она главным образом для коммунистов и рабочих[58]. В 1926 г. на I Всебелорусском съезде крестьян-поляков было принято решение: с целью наибольшего приспособления польской прессы к потребностям крестьянских масс вместо газеты «Młot» выпускать еженедельник, предназначенный для польского сельского населения. В этой связи с марта 1926 г. газета стала издаваться под названием «Orka» («Пашня»). Уже с 1 января 1928 г. газета начала выходить два раза в неделю. С каждым годом ее тираж возрастал. Если в марте 1926 г. «Orka» выходила тиражом в 1200 экземпляров, то в марте 1927 г. она имела уже 2200 подписчиков, в марте 1928 г. — 4300, а в марте 1929 г. — 5350 подписчиков. Достижением редакции «Orki» являлось то, что к сотрудничеству с газетой в качестве постоянных корреспондентов привлекались крестьяне, рабочие, батраки. Если количество корреспондентов «Orki» в 1927/28 году было 269 человек, то в 1928/29 году их число увеличилось до 336 человек. На своих страницах «Orka» много места уделяла вопросам повседневной жизни села: давала советы по оказанию помощи беднякам и середнякам в подня-

тии их хозяйства; вместе с общественными активистами из некорреспондентов вела борьбу с бюрократизмом и «искривлениями классовой линии партии»; отстаивала интересы батраков; агитировала за создание сельскохозяйственных коллективов, которые нередко носили ее имя[59].

Для комсомольцев-поляков с 1923 г. в Минске издавалась еженедельная газета «Gwiazda Młodziezy» («Звезда молодежи»). Ее тираж в разное время составлял от 800 до 1200 экземпляров[60]. В связи с трудностями издания газета была заменена в конце 1920-х годов приложением в «Orce»[61].

Также в БССР распространялись польско-язычные газеты из других советских республик: «Sierp» («Серп»), «Trybuna Radziecka» («Советская трибуна»), «Kultura Mas» («Культура масс»)[62]. Для детей-поляков предназначался ежемесячный журнал «Bądz Gotów» («Будь готов»).

В конце 1920-х годов в БССР появилась плеяда молодых польских литераторов пролетарского направления. Первая попытка организоваться была предпринята в 1925 г.: при Польском педагогическом техникуме в Минске начала действовать литературная секция, состоящая исключительно из студентов ППТ. Вскоре, однако, созданный творческий коллектив распался. После некоторого перерыва в январе 1928 г. организация польских литераторов вновь возобновила свою деятельность. Приняв непосредственное участие в организации Белорусской ассоциации пролетарских писателей (БелАПП), объединение польских литераторов в ноябре 1928 г. вошло в состав БелАПП на правах национальной секции. Возглавил польскую секцию БелАПП Владимир Ковальский. Последующие полтора года деятельности польской литературной секции были периодом консолидации польских писателей БССР. Вместе с редакцией газеты «Orka» секция устраивала литературные конкурсы по сценическому искусству и прозе. Эти конкурсы притягивали к работе секции обособленных писателей, выявляли из них наиболее способных. К середине 1929 г. в рядах литературной секции насчитывалось уже 11 членов.

Во второй половине 1920-х годов периодически устраивались вечера сближения поэтов и писателей различных национальностей, в которых принимали участие и литераторы польской секции БелАПП. В 1929 г. в БССР вышел поэтический сборник «Idziemy» («Мы идем»), была выпущена «Jednodniowka Literacka» («Литературная однодневка»), готовился к печати сборник прозы. Для непосредственного сближения с «широкими рабочими массами» и ознакомления их с польской пролетарской литературой представители секций устраивали ряд массовых литературных вечеров не только в Минске, но и в Витебске, Могилеве, Шклове, Борисове и Слуцке. Члены польской секции БелАПП вели работу по ознакомлению польского населения с творчеством таких писателей пролетарского на-

правления, как Б. Ясенский, В. Вандурский, В. Броневский. Вместе с тем следует отметить, что так называемая пролетарская, революционная литература политических эмигрантов из Польши не имела большого спроса у польского населения в БССР[63].

В 1920-е годы в БССР сложились благополучные условия для развития польского театрального искусства. Начало этому было положено в 1923 г., когда при Польском педтехникуме в Минске образовался драматический кружок под названием «Sekcja milosnikow sceny» («Секция любителей сцены»)[64]. Официальная история профессионального польского театра в БССР началась в феврале 1927 г., когда на VI Всебелорусском съезде работников искусства была принята резолюция, где пункт 11, в частности, гласил: «Констатируя наличие в БССР трудящихся польской национальности и их запросов к своему национальному театру, съезд высказывается за необходимость оказания материальной поддержки в организации польского передвижного театра»[65]. Государственная польская театральная студия была организована в БССР в 1929 г. Находилась она в ведении Наркомпроса БССР и финансировалась по госбюджету. Коллектив театра состоял из слушателей театральных курсов при польском рабочем клубе имени Розы Люксембург в Минске. Первым руководителем коллектива стал бывший руководитель этих курсов Э. Багинский. Помимо руководителя художественного персонала, в состав коллектива театра входили также четырнадцать актеров. Театр имел задание обслуживать главным образом польские национальные советы, где ставились драмы на польском языке. Всего, с 1 мая 1929 г. по 1 января 1930 г., труппой было поставлено 27 спектаклей[66].

Культурно-национальное строительство, проводимое партийно-советским руководством БССР в 1920-е годы, благоприятно сказывалось на развитии науки. Структурные подразделения, занимающиеся вопросами изучения истории и культуры польского национального меньшинства БССР, первоначально образовались в составе Инбелкульта, позже вошли в Институт исторических наук БАН[67].

Итак, проводимая в 1920-е годы в Советской Белоруссии национальная политика среди польского нацменьшинства дала во многом положительные результаты. Особенно это было заметно в системе школьного образования. После того как польский язык стал одним из четырех государственных языков БССР, у детей поляков появилась реальная возможность свободно получать образование на своем родном языке, чего не было в предыдущую эпоху. При этом дети поляков могли обучаться не только в польских национальных школах, но также изучать свой родной язык в так называемых смешанных школах в тех местностях, где преобладало белорусское или русское население. Кроме того, в БССР велась работа по ликвидации

неграмотности и малограмотности среди взрослого польского населения, проводилась подготовка преподавателей для польских школ и работников для польских культурно-просветительных учреждений. Обучение польской молодежи в национальном техникуме и различных специальных средних и высших учебных заведениях предусматривало, помимо получения учащимися определенных знаний, воспитание их лояльности к существующему строю. В целях привлечения местных поляков на сторону Советской власти в рамках общепартийных мероприятий среди польского населения проводилась политико-идеологическая и культурно-просветительская работа. Руководство республики считало, что такая деятельность может быть наиболее успешной, если ее проводить на польском языке. Для этого во второй половине 1920-х годов в некоторых окружных городах республики были открыты польские клубы, а в сельской местности развивалась сеть польских изб-читален и красных уголков. Стационарные и передвижные библиотеки пополнялись польско-язычными советскими изданиями. Среди населения распространялись книги и газеты на польском языке. К концу 1920-х годов наряду с польскими самодеятельными драматическими кружками стал функционировать первый государственный польский передвижной театр в Минске. Тогда же появилась организация польских писателей пролетарского направления. В рамках Инбелкульта, позднее в структуре БАН были созданы польские отделения, которые занимались исследованиями в области польской проблематики. Все это в целом способствовало повышению культурного и политического уровня польского населения в БССР. Вместе с тем недостаток финансовых средств, отсутствие необходимого количества квалифицированных работников, классовая ограниченность в национальной политике и другие нюансы времени снижали эффективность проводимых властями БССР мероприятий в сфере культурно-национального строительства среди польского нацменьшинства в 1920-е годы.

1. Сафонова О. В. Великий Октябрь и культурное строительство в БССР. Мн., 1987. С. 13.
2. Костюшко И. И. Польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы). М., 2001. С. 40, 120—121.
3. НАРБ. Ф. 4-п. Оп. 3. Д. 32. Л. 44; Оп. 11. Д. 78. Л. 32; Ф. 701. Оп. 1. Д. 22. Л. 187.
4. Там же. Д. 92. Л. 187; Ф. 4-п. Оп. 11. Д. 78, Л. 32.
5. Костюшко И. И. Польское национальное меньшинство… С. 121.
6. Сафонова О. В. Великий Октябрь… С. 14.
7. НАРБ. Ф. 4-п. Оп. 11. Д. 8. Л. 47; Д. 11. Л. 10.
8. Там же. Д. 8. Л. 11.
9. Там же. Д. 7. Л. 222; Д. 11. Л. 30.

[10] Там же. Л. 10.
[11] Там же. Д. 7. Л. 218—220; Д. 11. Л. 10.
[12] Практычнае вырашэньне нацыянальнага пытаньня ў Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспубліцы. Ч. 1. Беларусізацыя. Мн., 1928. С. 11.
[13] НАРБ. Ф. 4-п. Оп. 11. Д. 76. Л. 185об.—186.
[14] Там же. Д. 125. Л. 167.
[15] Там же. Д. 78. Л. 30; Д. 125. Л. 167.
[16] Там же.
[17] Там же. Л. 57.
[18] Костюшко И. И. Польское национальное меньшинство… С. 123; НАРБ. Ф. 4-п. Оп. 11. Д. 125, 168. Л. 65а.
[19] НАРБ. Ф. 4-п. Оп. 3. Д. 32. Л. 44; Практическое разрешение национального вопроса в Белорусской Социалистической Советской Республике. Ч. 2. Работа среди национальных меньшинств в БССР. Мн., 1928. С. 85.
[20] НАРБ. Ф. 4-п. Оп. 11. Д. 76. Л. 183.
[21] Там же. Д. 125. Л. 168.
[22] Там же. Ф. 701. Оп. 1. Д. 33. Л. 60.
[23] Костюшко И. И. Польское национальное меньшинство… С. 123.
[24] НАРБ. Ф. 4-п. Оп. 11. Д. 76. Л. 184об.; Д. 78. Л. 30.
[25] Там же. Д. 9. Л. 290.
[26] Там же. Д. 76. Л. 184об.; Д. 78. Л. 31.
[27] Iwanow M. Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921—1939 / Red.:Andrzej Szubert. Warszawa, Wrocław: Panstwowe Wyd-wo Naukowe, 1991. S. 187—188.
[28] Практычнае вырашэньне… С. 99.
[29] НАРБ. Ф. 4-п. Оп. 11. Д. 76. Л. 185.
[30] Там же. Д. 125. Л. 170—171.
[31] Там же. Д. 9. Л. 291; Д. 125. Л. 170.
[32] Там же. Д. 76. Л. 122, 184об.; Д. 77. Л. 18; Д. 125. Л. 170.
[33] Там же. Оп. 11. Д. 76. Л. 184об.; Д. 125. Л. 170—171.
[34] Там же. Д. 76. Л. 122; Д. 125. Л. 170.
[35] Там же. Д. 77. Л. 18; Д. 125. Л. 171—173; Белорусская Советская Социалистическая Республика. Мн., 1927. С. 423; Практычнае вырашэньне… С. 51.
[36] НАРБ. Ф. 4-п. Оп. 11. Д. 125. Л. 171; Ф. 701. Оп. 1. Д. 92. Л. 187об.
[37] Там же. Ф. 4-п. Оп. 11. Д. 78. Л. 31; Д. 125. Л. 169.
[38] Костюшко И. И. Польское национальное меньшинство… С. 124.
[39] Сафонова О. В. Великий Октябрь… С. 26, 27.
[40] НАРБ. Ф. 4-п. Оп. 11. Д. 125. Л. 172. Практическое разрешение… С. 87.
[41] Сафонова О. В. Великий Октябрь… С. 25—27.
[42] НАРБ. Ф. 4-п. Оп. 11. Д. 125. Л. 173.
[43] Подсчитано по: Всесоюзная перепись населения 1926 года. Т. X. М., 1928. С. 9, 10, 12, 56.
[44] НАРБ. Ф. 4-п. Оп. 11. Д. 125. Л. 166.
[45] Там же. Ф. 701. Оп. 1. Д. 92. Л. 186; Ф. 4-п. Оп. 11. Д. 125. Л. 175.

[46] Там же. Ф. 701. Оп. 1. Д. 92. Л. 186.
[47] Там же. Ф. 4-п. Оп. 11. Д. 125. Л. 175; Костюшко И. И. Польское национальное меньшинство… С. 130.
[48] Коммунистическая партия Белоруссии в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. Т. 1. 1918—1927. Мн., 1983. С. 340—341; Костюшко И. И. Польское национальное меньшинство… С. 129.
[49] НАРБ. Ф. 4-п. Оп. 11. Д. 125. Л. 173.
[50] Там же. Л. 173—174.
[51] Там же. Ф. 701. Оп. 1. Д. 92. Л. 187об.; Ф. 4-п. Оп. 11. Д. 77. Л. 17.
[52] Московкина Е. В. Культурное строительство в белорусской деревне (1917—1941): Из опыта работы КПБ. Мн., 1983. С. 46; НАРБ. Ф. 4-п. Оп. 3. Д. 32. Л. 46; Оп. 11. Д. 76. Л. 121; Д. 78. Л. 17—18; Д. 125. Л. 174.
[53] Беларусь: Нарысы гісторыі, экономікі, культурнага і рэвалюцыйнага руху. Мн., 1924. С. 244.
[54] НАРБ. Ф. 4-п. Оп. 11. Д. 84. Л. 16об.; Д. 125. Л. 175; Ф. 701. Оп. 1. Д. 92. Л. 187об.; Інстытут беларускае культуры: Гісторыя ўзьнікненьня. Сучасная структура. Навукова-дасьледчая дзейнасьць. Мн., 1926. С. 97—98; Гісторыя Беларускай ССР: У 5 т. Т. 3. Мн., 1973. С. 315.
[55] НАРБ. Ф. 4-п. Оп. 11. Д. 125. Л. 180—181; Iwanow M. Pierwszy naród ukarany… S. 224—225.
[56] НАРБ. Ф. 4-п. Оп. 11. Д. 125. Л. 181; Оп. 3. Д. 32. Л. 45.
[57] Там же. Оп. 11. Д. 125. Л. 180.
[58] Костюшко И. И. Польское национальное меньшинство… С. 133.
[59] Iwanow M. Pierwszy naród ukarany… S. 227; Практическое разрешение… С. 88; НАРБ. Ф. 4-п. Оп. 11. Д. 125. Л. 177—178.
[60] Iwanow M. Pierwszy naród ukarany… S. 228.
[61] Практическое разрешение… С. 88; Костюшко И. И. Польское национальное меньшинство… С. 134.
[62] Iwanow. M. Pierwszy naród ukarany… S. 226; Костюшко И. И. Польское национальное меньшинство… С. 133, 134; НАРБ. Ф. 4-п. Оп. 11. Д. 125. Л. 178.
[63] Iwanow M. Pierwszy naród ukarany… S. 189, 190, 213; Навіцкі У. Развіццё культур нацыянальных меншасцей Беларусі ў 1920-я гг. // Нацыянальныя меншасці Беларусі: Тэматычны зб. навук. прац. Кн. 2. Брэст, Мінск, Віцебск, 1996. С. 50; НАРБ. Ф. 4-п. Оп. 11. Д. 125. Л. 178—179.
[64] Iwanow M. Pierwszy naród ukarany… S. 214.
[65] Мастацтва Савецкай Беларусі. Зб. дакум. і матэр.: У 2 т. Т. 1 (1917—1941 гг.). Мн., 1976. С. 38.
[66] НАРБ. Ф. 30. Оп. 3. Д. 1342. Л. 1—1об.; Iwanow M. Pierwszy naród ukarany…S. 215; Мастацтва Савецкай Беларусі…С. 359.
[67] СЗ БССР. 1929. № 5. Ст. 161. С. 7, 9.

Н. В. Нихамкина

ИНСТИТУТ УПОЛНОМОЧЕННЫХ СОВЕТА ПО ДЕЛАМ РУССКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ ПРИ СНК СССР ПО БЕЛОРУССКОЙ ССР

В годы Великой Отечественной войны существенно изменились отношения православной церкви и государства. В организационном плане это выразилось прежде всего в росте количества приходов и введении патриаршества. Изменение реального общественного статуса православной церкви актуализировало вопрос о создании государственной координирующей и контролирующей структуры, ответственной за контроль над деятельностью церковной организации и осуществлением ею религиозной практики. Такой орган был образован при Совете Народных Комиссаров (СНК) СССР согласно постановлению СНК СССР № 993 от 14 сентября 1943 г. «Об организации Совета по делам русской православной церкви»[1].

В соответствии с «Положением о Совете по делам русской православной церкви при Совете Народных Комиссаров СССР», утвержденном 7 октября 1943 г., основная задача Совета по делам русской православной церкви при СНК заключалась в том, чтобы «осуществлять связь между Правительством СССР и Патриархом Московским и всея Руси по вопросам русской православной церкви, требующим разрешения правительства СССР»[2] Совет состоял из председателя, его заместителя, двух членов и ответственного секретаря, утверждаемых СНК СССР, и подчинялся непосредственно Совнаркому.

На Совет по делам русской православной церкви при СНК СССР возлагались следующие задачи:

— предварительное рассмотрение вопросов, возбуждаемых Патриархом Московский и всея Руси и требующих разрешения правительством СССР;

— разработка проектов законодательных актов и постановлений по вопросам русской православной церкви, а также инструкций и других указаний по их применению и внесение их на рассмотрение СНК СССР;

— наблюдение за правильным и своевременным проведением в жизнь на всей территории СССР законов и постановлений правительства СССР, относящихся к русской православной церкви;

— представление в СНК СССР заключений по вопросам русской православной церкви;

— своевременное информирование правительства СССР о состоянии русской православной церкви в СССР и на местах;

— общий учет церквей и составление статистических сводок по данным, предоставляемым местными органами.

Для выполнения этих задач Совет по делам русской православной церкви при СНК СССР наделялся рядом полномочий. В соответствии с ними он мог:

— требовать от центральных и местных советских органов представления необходимых сведений и материалов по вопросам, связанным с русской православной церковью;

— образовывать комиссии для разработки отдельных вопросов, касающихся русской православной церкви;

— требовать от всех центральных учреждений и ведомств СССР предварительного согласования с Советом проводимых ими мероприятий, связанных с вопросами, относящимися к русской православной церкви.

Совет по делам русской православной церкви имел при СНК некоторых республик, областных и краевых исполкомах своих уполномоченных[3].

Согласно «Положению о Совете по делам русской православной церкви при Совете Народных Комиссаров СССР» и на основании постановления СНК СССР от 29 мая 1944 г. «Об образовании Совета по делам религиозных культов и Совета по делам русской православной церкви при СНК СССР и их уполномоченных на местах» был создан аппарат уполномоченных, непосредственно подчинявшихся Совету по делам русской православной церкви[4]. Должность уполномоченного вводилась при каждом областном и краевом исполкоме, а при СНК БССР и УССР — должность уполномоченного по республике.

Аппарат уполномоченного по БССР составляли заместитель уполномоченного, секретарь и машинистка[5]. По «Штату уполномоченных Совета по делам русской православной церкви при Совете Народных Комиссаров» от 18 декабря 1943 г. этому аппарату подчинялись соответствующие уполномоченные в десяти областях республики[6].

Должность уполномоченного по БССР до 1966 г. включалась в номенклатуру СНК СССР, а позже — Совета Министров БССР, а областных уполномоченных — в номенклатуру облисполкомов, на бюджете которых они находились.

Уполномоченные осуществляли наблюдение за правильным и своевременным проведением в жизнь на территории республики и ее областей законов и постановлений правительства СССР и БССР, относящихся к русской православной церкви; представление Совету по делам русской православной церкви заключений, предложений, текущей информации, статистических сводок и отчетов по вопросам ее деятельности; общий учет церквей, молитвенных домов и монастырей по республике.

В своей деятельности уполномоченный по республике (и областям) не принимал самостоятельных решений по вопросам, относительно которых не было указаний и разъяснений в союзных и республиканских законодательных актах и в инструкциях Совета по делам русской православной церкви, а запрашивал вышестоящую инстанцию, с разрешения которой принимались и реализовывались все принципиальные решения. В то же время все указания центральных властей по вопросам деятельности русской православной церкви досылались местным советским органам только после согласования с уполномоченным. В случаях необходимости дачи разъяснений по отдельным техническим вопросам, связанным с правильным проведением на местах законов и постановлений правительства, относящихся к русской православной церкви, и устранением каких-либо нарушений, уполномоченный по согласованию с руководством давал такие разъяснения.

Уполномоченный не имел права вмешиваться во внутреннюю жизнь церкви, заниматься вопросами благоустройства культовых сооружений, доходами приходов и духовенства, хозяйственной деятельностью и т. д. Однако он был обязан об этом представлять вышестоящим органам подробную информацию. К информации, подлежащей представлению, относились, в частности, сведения о сверхъестественных явлениях (чудесах). О лицах совершавших эти чудеса уполномоченный должен был сообщать в прокуратуру. Это же касалось фактов совершения обрядов незарегистрированными священниками.

Все поступавшие к уполномоченному сообщения о нарушениях религиозными организациями и духовенством существующего законодательства о церкви он был обязан предварительно проверять. На основании результатов проверки уполномоченный имел право снять с регистрации священников, допустивших то или иное нарушение, а материал о виновных в обязательном порядке направлялся в прокуратуру, о чем предварительно ставился в известность правящий епископ. При отсутствии в действиях священника состава уголовного преступления уполномоченный предлагал епископу принять меры по устранению нарушения или предотвращению соответствующих прецедентов в будущем. Наряду с контролем за религиозной жизнью, уполномоченный должен был сообщать руководящим органам обо всех случаях нарушения законодательства о церкви, допущенных представителями местных властей, и обеспечить устранение нарушений.

Уполномоченный был обязан систематически выезжать на места, знакомиться с состоянием и духовной жизнью религиозных общин, духовенства, монастырей. Обязательным было его присутствие на епархиальных съездах, заседаниях епархиального совета, совещаниях духовенства, заседаниях исполнительных церковных органов.

В круг обязанностей уполномоченного входило рассмотрение ходатайств, заявлений и жалоб, касающихся вопросов русской православной церкви. В некоторых случаях он вносил по ним свои заключения и предложения в Совмин БССР или соответствующий облисполком. В частности, заявления об отпуске строительных материалов, необходимых для ремонта церковных зданий, поступавшие из епархиального управления, уполномоченный со своим заключением направлял в республиканские и областные плановые органы. Им не рассматривались заявления и жалобы духовенства по личным вопросам — эти документы направлялись для рассмотрения в советские органы по принадлежности.

Важнейшим аспектом деятельности уполномоченного была регистрация церковных общин и духовенства. Общины и их исполнительные и ревизионные органы он регистрировал только после представления настоятелем храма протоколов общих собраний верующих об их избрании и анкет на избранных членов церковного совета. Им же проводилась регистрация духовенства на основании представленных ему указов правящего епископа о назначении священнослужителей на должности и их анкет. Уполномоченный имел право не регистрировать священников (например, в том случае, если органы милиции отказывали ему в прописке, или по иным мотивам).

Осуществляя учет всех действующих церквей и молитвенных домов, монастырей и зданий недействующих церквей, аппарат уполномоченного вел комплекс регистрационных дел, включавших подробную систематизированную информацию о предмете (объекте) регистрации. В регистрационном деле на церковь или общину должны были находиться следующие документы:

— ходатайство группы верующих об открытии церкви;

— список учредителей прихода;

— список членов церковного совета, ревизионной комиссии и их анкеты;

— анкеты настоятеля приходского храма и других священнослужителей;

— копии справок о регистрации прихода, его исполнительных органов и священнослужителей;

— экземпляр договора о передаче приходу в пользование здания церкви или копия договора об аренде помещения;

— акты о техническом, санитарном и противопожарном состоянии здания, предоставленного общине;

— экземпляр описи, переданного приходу культового имущества;

— документы об изменениях в составе общины, священнослужителей, в имущественном статусе и т. д.[7]

Одним из объектов учета, который вел уполномоченный, были недействующие церкви, т. е. здания и сооружения религиозного культа, не используемые или используемые не по первоначальному назначению. Они учитывались по отдельному списку, содержавшему подробную информацию об истории объектов, их архитектуре, декоре, внутреннем убранстве, перестройках и изменениях плана и др.

Аппарат уполномоченного вел довольно интенсивную переписку с Советом по делам русской православной церкви, республиканскими и местными советскими органами. В отдельные дела формировались ходатайства и заявления об открытии церквей и молитвенных домов, материалы епархиального управления, «материалы и переписка по монастырям», «материалы и переписка по духовным учебным заведениям». Велась картотека по учету церквей и духовенства.

Совет по делам русской православной церкви и соответственно институт его уполномоченных, прекратил свое существование 8 декабря 1965 г. в соответствии с постановлением Совета Министров СССР № 1043 «О преобразовании Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР и Совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР в Совет по делам религий при Совете Министров СССР»[8]. Фонды уполномоченного по республике и уполномоченных по областям отложились в НАРБ и в областных государственных архивах. Хранящиеся в них документы содержат весьма разнообразные и отличающиеся большой степенью полноты сведения по истории православной церкви в Беларуси и ее взаимоотношениях с государственными структурами в 1940—60-х годах.

1 Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. 6991. Оп. 2. Д. 1. Л. 2.
2 Там же. Л. 10.
3 Там же. Л. 12.
4 Государственный архив Минской области (ГАМО). Ф. 3196. Оп. 1. Л. 1.
5 ГАРФ. Ф. 6991. Оп. 2. Д. 1. Л. 29.
6 Там же. Л. 33.
7 ГАМО. Ф. 3196. Оп. 2. Д. 6. Л. 76—80.
8 НАРБ. Ф. 136. Оп. 1. Д. 1. Л. 1.

А. М. Сарокін

РЭАРГАНІЗАЦЫЯ ПРАВААХОЎНЫХ ОРГАНАЎ БЕЛАРУСІ (1953—1958)

Першыя спробы асэнсавання гэтай тэмы з'явіліся яшчэ ў 1950-я гады. У 1960—70-я гады пытанні развіцця органаў дзяржаўнай улады і кіравання знайшлі адлюстраванне ў абагульняючых працах: «Органы государственного управления Белорусской ССР (1919—1967 гг.)» (Мн., 1968); «Очерки истории государства и права БССР» (Вып. 2. Мн., 1969); «История государства и права Белорусской ССР» (Т. 2. Мн., 1976). У кнізе І. І. Марціновіч «История суда в Белорусской ССР (1917—1960 гг.)» (Мн., 1961) рэканструявана дзейнасць судовых органаў Беларускай ССР і ў 1950-я гады. У працах пры асэнсаванні зместу заканадаўчых актаў, прысвечаных змяненню сістэмы праваахоўных органаў і іх кампетэнцыі, праводзяцца назіранні, якія не заўсёды ўпісваюцца ў характэрную для савецкіх даследаванняў празмерную ідэалагізацыю. Што тычыцца работ апошняга дзесяцігоддзя, гэта значыць прац, напісаных у перыяд, калі ліквідавана манаполія марксісцка-ленінскай метадалогіі, то ў іх акрэсліваецца канцэптуальны падыход да вырашэння тэмы з новых пазіцый. У 1995 г. А. Ф. Вішнеўскі, М. І. Ільінскі і І. А. Саракавік апублікавалі падручнік па гісторыі беларускай міліцыі[1]. Гэтыя ж пытанні ўзнімаліся таксама ў выдадзеных А. Ф. Вішнеўскім, Л. К. Сокал і Я. А. Юхо дапаможніках па гісторыі дзяржавы і права Беларусі[2]. Гледзячы па ўсім, гэтага недастаткова для паглыбленага пазнання тэмы. У цэнтры нашай увагі асэнсаванне вопыту перабудовы праваахоўных органаў, змест іх дзейнасці.

Распачатыя вышэйшым кіраўніцтвам СССР на працягу сакавіка—чэрвеня 1953 г. акцыі у сувязі з пераходам да калектыўнага кіраўніцтва, ліквідацыяй некаторых злоўжыванняў уладай, у тым ліку пры пераглядзе некалькіх сфальсіфікаваных спраў, выявілі новыя рэаліі ў палітычным жыцці краіны. Гэтаму адпавядала і ўвага новага кіраўніцтва да ажыццяўлення дзяржаўнымі органамі праваахоўнай дзейнасці: унутраных спраў, дзяржаўнай бяспекі, суда і пракуратуры, органаў юстыцыі і інш. Ужо 17 красавіка 1953 г. Указам Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР у адпаведнасці з агульнасаюзным Законам ад 15 сакавіка таго ж года «Аб пераўтварэнні міністэрстваў СССР» Міністэрства дзяржаўнай бяспекі (МДБ) і Міністэрства ўнутраных спраў (МУС) рэспублікі аб'ядноўваецца ў адзінае Міністэрства ўнутраных спраў БССР[3].

З улікам рашэнняў ліпеньскага (1953) пленума ЦК КПСС сталі праводзіцца меры па ўмацаванні правапарадку і законнасці: аздараўляўся кадравы склад, змяняліся структура і кампетэнцыя МУС—

МДБ, змест дзейнасці органаў расследавання, пракуратуры і суда. Пачаўся дэмантаж ГУЛАГа. Яго структуры з падпарадкавання МУС былі перададзены Міністэрству юстыцыі і іншым міністэрствам. Новае кіраўніцтва імкнулася адмежавацца ад негатыўнага вопыту папярэднікаў, змякчыць правілы распарадку ў лагерах і калоніях.

Указам Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР ад 1 верасня 1953 г. быў адменены выключны (несудовы) парадак разгляду спраў, скасавана Асобая нарада пры міністры унутраных спраў СССР і іншыя неканстытуцыйныя органы МУС (насуперак арт. 102 Канстытуцыі СССР і арт. 80 Канстытуцыі БССР), якія акрамя суда разглядалі крымінальныя справы аб дзяржаўных злачынствах «без фармальнасцей» — гэта значыць пры спрошчаным працэсе следства. У выніку разгорнутая сетка ваенных трыбуналаў і ваенных пракуратур была скарочана, а кампетэнцыя іх — звужана. Устанаўлівалася, што справы аб контррэвалюцыйных і іншых злачынствах разглядаюцца ў звычайным працэсуальным парадку звычайнай юрыдычнай сістэмы (адпаведна кампетэнцыі яе састаўляючых). Вярхоўны суд атрымаў права пераглядаць рашэнні па справах спецпадсуднасці (былых «троек» НКУС, Асобай нарады НКУС—МДБ—МУС і калегій АДПУ), дзе адпаведна прынцыпу — «признание вины — царица доказательств» галоўным доказам было «выбітае» прызнанне «віны» падсудным. Тым самым у савецкім працэсуальна-крымінальным праве вызначалася тэндэнцыя ажыццяўлення прынцыпу правасуддзя толькі на падставе прыгавораў судоў, быў прадвызначаны пераход ад празмернай цэнтралізацыі судовага нагляду да пашырэння правоў пракурорскага нагляду. Пры гэтым справы аб найбольш цяжкіх дзяржаўных злачынствах (здрада Радзіме, тэрарыстычныя акты, дыверсіі), здзейсненыя неваеннаслужачымі, якія раней былі падсудны ваенным трыбуналам, перададзены ў сферу кампетэнцыі Вярхоўных судоў саюзных рэспублік[4]. Абмежаванне падсуднасці ваенных трыбуналаў пашырала паўнамоцтвы абласных і Вярхоўных судоў у разглядзе спраў аб дзяржаўных злачынствах.

На пазбаўленне якой-небудзь аўтаноміі механізму «дзяржаўнай бяспекі» было накіравана выдзяленне яго ў сакавіку 1954 г. з сістэмы МУС СССР і ўтварэнне КДБ пры Савеце Міністраў СССР (у рэспубліцы — на падставе Указа Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР ад 19 мая 1954 г.)[5]. Пры гэтым было праведзена значнае абнаўленне кадраў, уведзены пракурорскі нагляд за ўсёй службай дзяржбяспекі. У цэнтры, у рэспубліках і абласцях яна была пастаўлена пад пільны кантроль адпаведных партыйных камітэтаў (ЦК — яго Сакратарыята або бюро ЦК кампартый саюзных рэспублік, абкомаў, крайкомаў, гэта значыць пад кантроль партакратыі). Тым самым без санкцыі статутных партыйных органаў член партыі не мог быць асуджаны.

З улікам новых задач адбывалася перабудова ўсёй сістэмы судовых органаў. З мэтай узмацнення ролі мясцовых судоў у ажыццяўленні судовага нагляду Указам Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР ад 14 жніўня 1954 г. у складзе Вярхоўных судоў саюзных рэспублік, краявых і абласных судоў былі ўтвораны прэзідыумы. Яны маглі пераглядаць у парадку нагляду крымінальныя і грамадзянскія справы у сувязі з пратэстамі пракурораў (або іх намеснікаў) і старшыняў судоў (намеснікаў) на прыгаворы, рашэнні і вызначэнні судовых калегій Вярхоўнага суда рэспублікі, абласнога ці народнага судоў. Парадак дзейнасці прэзідыумаў абласных судоў і Вярхоўнага суда БССР, як і іншых савецкіх рэспублік, вызначаўся Указам Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР ад 25 красавіка 1955 г. Пастановы прэзідыума абласнога суда маглі быць апратэставаны пракурорам саюзнай рэспублікі, старшынёй Вярхоўнага суда рэспублікі і іх намеснікамі ў адпаведную судовую калегію Вярхоўнага суда саюзнай рэспублікі. Пастановы прэзідыума Вярхоўнага суда рэспублікі маглі быць апратэставаны Генеральным пракурорам СССР, старшынёй Вярхоўнага суда СССР (іх намеснікамі) у адпаведную калегію Вярхоўнага суда СССР (арт. 11)[6].

Чарговыя крокі ў звужэнні функцыі судовага нагляду Вярхоўнага суда СССР і пашырэнні наглядных паўнамоцтваў Вярхоўных судоў саюзных рэспублік былі замацаваны ў прынятым 12 лютага 1957 г. Вярхоўным Саветам СССР Палажэнні аб Вярхоўным судзе СССР[7]. У адрозненне ад ранейшай практыкі, Вярхоўны суд СССР стаў разглядаць у парадку нагляду справы, падсудныя судам саюзнай рэспублікі, толькі пры разглядзе іх вышэйшай наглядной інстанцыяй рэспублікі (пленумам Вярхоўнага суда), а вынесеныя ёю прыгаворы, рашэнні і пастановы супярэчылі агульнасаюзнаму заканадаўству або парушалі інтарэсы іншых саюзных рэспублік. Пастановы Вярхоўных судоў саюзных рэспублік маглі быць перагледжаны ў парадку нагляду па пратэсту Старшыні Вярхоўнага суда СССР або Генеральнага пракурора СССР толькі пленумам Вярхоўнага суда Саюза ССР. У выніку далейшага пашырэння правоў органаў правасуддзя саюзных рэспублік, паводле назіранняў І. І. Марціновіч, Вярхоўнаму суду БССР, як і іншых нацыянальных рэспублік, стала належаць, як правіла, апошняе і канчатковае слова па справам, падсудным судовым органам рэспублікі. Паказальна і тое, што старшыня Вярхоўнага суда саюзнай рэспублікі стаў уваходзіць у склад Вярхоўнага суда СССР па пасадзе (арт. 3). Тым самым, як сведчаць даследчыкі, дасягалася не толькі забеспячэнне правядзення адзінай судовай палітыкі, але і ўмацаванне штодзённай сувязі Вярхоўнага суда СССР з судовымі органамі саюзных рэспублік[8].

Праведзеная дэцэнтралізацыя жорсткага судовага нагляду, набліжэнне апошняга да народнага суда (у адмену норм Закона СССР «Аб судовым ладзе СССР, саюзных і аўтаномных рэспублік» ад 16 жніўня 1938 г.[9]) у спалучэнні з пашырэннем кола асоб, якія мелі права прыносіць пратэсты ў парадку нагляду спрыяла аператыўнай праверцы законнасці і абгрунтаванасці дзеючых судовых рашэнняў. Створаныя прэзідыумы судоў правялі значную работу па пераглядзе прыгавораў на асоб, асуджаных за дзяржаўныя злачынствы ў 1937—1938 гг.[10]

У сувязі з абмежаваннем падсуднасці ваенных трыбуналаў да кампетэнцыі абласных і Вярхоўных судоў саюзных рэспублік былі аднесены справы аб дзяржаўных злачынствах, акрамя спраў аб шпіянажы. Паводле скасавання (люты 1957 г.) транспартных судоў на народныя, абласныя і Вярхоўныя суды нацыянальных рэспублік адпаведна іх кампетэнцыі быў ускладзены разгляд спраў аб злачынствах, здзейсненых на транспарце[11].

Абмяжоўвалася і падсуднасць народнага суда ў вырашэнні некаторых катэгорый крымінальных і грамадзянскіх спраў. Так, паводле замены крымінальнай адказнасці за самавольнае пакіданне прадпрыемстваў і ўстаноў, неаднаразовы або працяглы прагул без уважлівай прычыны мерамі дысцыплінарнага або грамадскага ўздзеяння (красавік 1956 г.) народныя суды былі вызвалены ад разгляду гэтых спраў[12]. Трэба адзначыць, што гэтая мера не толькі звузіла кампетэнцыю народных судоў на карысць грамадскай самадзейнасці, але і сведчыла аб развіцці тэндэнцыі паслаблення рэпрэсіўнай палітыкі.

Праведзенае звужэнне залішне шырокай кампетэнцыі вышэйшага судовага органа краіны, зразумела, спрыяла ўзмацненню ролі мясцовых судовых органаў у ажыццяўленні судовага нагляду, пашырэнню іх паўнамоцтваў і ўмацаванню ўсёй сістэмы органаў правасуддзя рэспублікі.

Дабавім сюды той факт, што далейшаму вырашэнню задачы паляпшэння арганізацыі судовай сістэмы рэспублікі з улікам яе нацыянальных, адміністрацыйна-тэрытарыяльных і іншых асаблівасцяў адпавядаў Закон СССР ад 11 лютага 1957 г. «Аб аднясенні да кампетэнцыі саюзных рэспублік заканадаўства аб судовым ладзе, прыняцця грамадзянскага, крымінальнага і працэсуальнага кодэксаў» (абмежаванні былі замацаваны арт. 14 Канстытуцыі СССР 1936 г.)[13]. У сакавіку 1957 г. Вярхоўны Савет рэспублікі з мэтай замацавання гэтага права змяніў арт. 19 Канстытуцыі БССР 1937 г.[14] Да кампетэнцыі вышэйшых органаў улады і дзяржаўнага ўпраўлення рэспублікі стала адносіцца практычна ўсё, што тычылася адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення, вырашэння пытанняў кіраўніцтва дарожным будаўніцтвам, транспартам і прадпрыемствамі сувязі рэспубліканскага значэння, а таксама прыняцце заканадаўства аб судовым ладзе і судаводстве, грамадзянскага і крымінальнага заканадаўства.

У выніку ствараліся нармальныя ўмовы функцыяніравання народнагаспадарчага комплексу, для ўстаранення крайніх праяў тых негатыўных з'яў, якія мелі месца ў папярэднія гады. Да таго ж стымулявалася не толькі заканадаўчая дзейнасць Вярхоўнага Савета БССР, яго Прэзідыума, але і наладжванне актыўнай кадыфікацыі работы па галінам права, падрыхтоўка закона аб судовым ладзе рэспублікі. Апошняя стала асабліва інтэнсіўнай пасля зацвярджэння Вярхоўным Саветам СССР 25 сенжня 1958 г. «Асноў заканадаўства аб судовым ладзе Саюза ССР, саюзных і аўтаномных рэспублік». Асновы замацавалі адзіную трохзвёнавую судовую сістэму ў краіне, у тым ліку і рэспубліцы: народны, абласны і Вярхоўны суды. Пры гэтым быў уведзены адзіны раённы (гарадскі) народны суд (замест незалежных адзін ад другога ўчасткаў у адным адміністрацыйным раёне) як асноўнае звяно судовай сістэмы. Па-ранейшаму прадугледжвалася справаздачнасць народных суддзяў перад выбаршчыкамі, а судоў — перад адпаведнымі Саветамі. Быў замацаваны прынцып незалежнасці судовага корпусу і падпарадкаванне яго толькі закону (арт. 9). Асновы канчаткова заканадаўча замацавалі прынцыпы ажыццяўлення правасуддзя ў дакладнай адпаведнасці з законам (арт. 6), удзел у судзе грамадскасці (арт. 15, 19 і інш.)[15].

Прынцыповыя палажэнні агульнасаюзных Асноў былі закладзены ў рэспубліканскія законы аб судовым ладзе. У БССР такі Закон быў прыняты Вярхоўным Саветам у лістападзе 1959 г.[16] Яны не толькі замацавалі змены ў судовай сістэме пасля 1953 г., але і вызначылі перспектывы развіцця судовых органаў саюзных рэспублік на аснове агульнасаюзных прынцыпаў.

Законам СССР ад 25 снежня 1958 г. было зацверджана Палажэнне аб ваенных трыбуналах[17]. Уваходзячы ў адзіную сістэму судовых органаў краіны, кіруючыся адзінымі для ўсіх судоў прынцыпамі правасуддзя трыбуналы будаваліся ў адпаведнасці з арганізацыйнай структурай арміі.

Устараненню адмоўных з'яў у працэсуальным парадку вытворчасці спраў у судах адпавядала рэарганізацыя сістэмы пракурорскіх органаў, прыняцце загадаў па ўзмацненні пракурорскага нагляду ў забеспячэнні законнасці і правапарадку. Згодна з Палажэннем аб пракурорскім наглядзе ў СССР, прынятым Прэзідыумам Вярхоўнага Савета СССР 24 мая 1955 г., і загадам Генеральнага пракурора СССР у рэспубліцы на працягу кастрычніка—лістапада 1955 г. былі ўтвораны міжраённыя пракуратуры на тэрыторыі двух-трох адміністрацыйных раёнаў. Сярод найбольш важных задач пракуратуры Палажэнне вызначала (арт. 3) нагляд за захаваннем усімі органамі дазнання і папярэдняга следства ўстаноўленага законам парадку расследавання злачынстваў, а таксама абгрунтаваных прыгавораў, рашэнняў,

вызначэнняў і пастаноў, законнасцю іх выканання і ўтрымання вязняў у месцах пазбаўлення волі. Палажэнне абавязвала пракурораў асабліва ўважліва адносіцца да санкцыяніравання арышту. Вышэйшы нагляд за дакладным выкананнем законаў усімі дзяржаўнымі органамі і ўстановамі, асобнымі службовымі асобамі, а таксама грамадзянамі ўскладваўся на Генеральнага пракурора СССР[18]. Тым самым цалкам аднаўляўся нагляд пракуратуры за дзейнасцю органаў унутраных спраў і дзяржаўнай бяспекі, а паўнамоцтвы яе ў ажыццяўленні правасуддзя і ўмацавання правапарадку пашыраны. Адначасова было пакончана з практыкай выключнага, спрошчанага парадку расследавання і судовага разгляду спраў аб некаторых дзяржаўных злачынствах, якая ўжывалася ў савецкім крымінальным працэсе да 1956 г.[19]

Пасля прыняцця Прэзідыумам Вярхоўнага Савета СССР 24 мая 1955 г. Палажэння аб пракурорскім наглядзе ў СССР і Вярхоўным Саветам СССР 25 снежня 1958 г. Палажэння аб ваенных трыбуналах гаварыць аб канструяванні трыбуналаў як самастойнай і адасобленай карнай сістэмы мог толькі той, хто нічога не зразумеў у поступе новых рэалій ці адносіўся да катэгорыі яўных і тайных агентаў НКУС.

Такім чынам, прыведзеныя факты дазваляюць зрабіць выснову, што праведзеныя меры па ўмацаванні правапарадку і законнасці, гуманізацыі судовай сістэмы значна абмежавалі магчымасць для незаконных дзеянняў з боку органаў аховы грамадскага парадку, дзяржаўнай бяспекі і суддзяў, узмацнілі гарантыі асобы пры ажыццяўленні правасуддзя. На фоне агульнай дэмакратызацыі сацыяльна-эканамічнага і палітычнага жыцця папярэднія прынцыпы (шмат у чым спрошчаныя) функцыяніравання прававой сістэмы былі надламаны. Далейшае сваё развіццё і канкрэтызацыю яны знайшлі ў кадыфікацыі заканадаўства рэспублікі 1960-х — першай паловы 1980-х гадоў.

1 История милиции Беларуси (1917—1944 гг.). Учеб. Мн., 1995.
2 Вишневский А. Ф.Очерки истории государства и права Республики Беларусь. Мн., 1995; Юхо Я. А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі: У 2 ч. Мн., 2000.
3 Сборник законов Белорусской ССР и указов Президиума Верховного Совета Белорусской ССР. 1938—1955 гг. Мн., 1956. С. 59.
4 Очерки истории государства и права БССР. Вып. 2. Мн., 1969. С. 251; История государства и права Белорусской ССР (1937—1975 гг.): В 2 т. Т. 2. Мн., 1976. С. 366.
5 История Советской Конституции (в документах). 1917—1956. М., 1957. С. 888; Сборник законов Белорусской ССР и указов Президиума Верховного Совета Белорусской ССР. 1938—1955 гг. Мн., 1956. С. 66.
6 Ведомости Верховного Совета СССР. 1954. № 17. Ст. 360; 1955. № 7. Ст. 166; Мартинович И. И. История суда в Белорусской ССР (1917—

1960 гг.). Мн., 1961. С. 145; История государства и права Белорусской ССР. Т. 2. С. 366, 376.
7 Ведомости Верховного Совета СССР. 1957. № 4. Ст. 85.
8 Мартинович И. И. История суда в Белорусской ССР (1917—1960 гг.). С. 148; История государства и права Белорусской ССР. Т. 2. С. 367.
9 История Советской Конституции (в документах). 1917—1956. С. 791—803.
10 Мартинович И. И. История суда в Белорусской ССР (1917—1960 гг.). С. 146; Очерки истории государства и права БССР. Вып. 2. С. 214.
11 Ведомости Верховного Совета СССР. 1957. № 4. С. 86.
12 Там же. 1956. № 10. Ст. 203.
13 Там же. 1957. № 4. Ст. 63.
14 Четвертая сессия Верховного Совета Белорусской ССР. 2—15 марта 1957 г. Стенограф. отчет. Мн., 1957. С. 305—306.
15 Ведомости Верховного Совета СССР. 1959. № 1. Ст. 12.
16 Сборник законов Белорусской ССР и указов Президиума Верховного Совета Белорусской ССР. 1938—1967 гг.: В 2 т. Т. II. Мн., 1969. С. 115—129.
17 Ведомости Верховного Совета СССР. 1959. № 1. Ст. 14.
18 Там же. 1955. № 9. Ст. 222; История Советской Конституции (в документах). 1917—1956. С. 897—908.
19 Очерки истории государства и права БССР. Вып. 2. С. 255.

ПОСТАЦІ

Л. Л. Щавинская

НИКИТА ИВАНОВИЧ ГОРБАЧЕВСКИЙ (1804—1880)

(К 200-летию со дня рождения)

Имя Н. И. Горбачевского, одного из зачинателей белорусской архивистики, археографии и дипломатики, ныне не часто можно встретить даже на страницах специальных научных изданий. Вместе с тем его книгам суждена была долгая и плодотворная жизнь, без которой невозможно было бы написание множества трудов по истории и культуре народов Великого княжества Литовского, Речи Посполитой, Беларуси, Литвы, Молдовы, Польши, России, Украины. При жизни Н. И. Горбачевского его труды получили заслуженную оценку ученых. Едва ли не первым среди них следует назвать М. П. Погодина, которому Н. И. Горбачевский дарил некоторые свои книги с непременной надписью: «Его Превосходительству Михаилу Петровичу Погодину от составителя».

Приехавший в начале 1820-х г. в Вильну молодой украинский ученый, будущий знаменитый профессор И. Н. Лобойко был поражен обилием в здешних архивах памятников письменности и документов на старобелорусском языке. Не в силах скрыть свой восторг по поводу этих письменных богатств, он писал: «…я весьма удивлен был письменными памятниками белорусского наречия, но мое удивление еще более возросло, когда я увидел, что здешние архивы по большей части ими наполнены»[1].

Подобное положение объяснялось прежде всего тем, что Вильна — столица древнего Великого княжества Литовского, Русского и Жемойтского, где после 1569 г. (Люблинской унии) по крайней мере две трети населения составляли белорусы, а официальным языком был старобелорусский. Огромное число старинных актовых, документальных памятников, хранившихся столетиями во многих местах обширного ВКЛ, в том числе и в Вильне, жители которой в большинстве были славянами, преимущественно белорусами-православными, католиками или же униатами, в первой половине XIX в. не поддавалось даже самому первичному учету, не говоря уже хотя бы о поверхностном, предварительном их описании. Гигантскую и весьма важную работу эту еще предстояло сделать. А начать ее по-настоящему и в значительной степени завершить выпало на долю Н. И. Горбачевского, стоявшего у истоков многих гуманитарных знаний в Белоруссии, по сути, основателя белорусской научной архивистики, которой он посвятил свою жизнь[2].

Н. И. Горбачевский родился в 1804 г. в Могилевской губ. в семье православного священника. В своем губернском городе окончил духовную семинарию и поступил на учебу в Петербургскую духовную академию. После окончания академии в 1831 г. со званием старшего кандидата, т. е. имеющего право на получение магистерской степени через год, преподавал до 1840 г. русскую словесность и историю, греческий и еврейский языки в Дрогичинском дворянском училище. Затем Н. И. Горбачевский учительствует в Вильне в дворянском институте, губернской гимназии и раввинском училище. По мнению некоторых современников[3], именно он, Н. И. Горбачевский, был одним из инициаторов создания в Вильне «Центрального архива древних актовых книг». Он же стал и его первым архивариусом.

Это назначение Н. И. Горбачевского главным действующим лицом в «Центральном архиве древних актовых книг губерний: Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской» (далее — Архив.) состоялось 15 апреля 1853 г. Оно не было случайным. В ученых кругах Вильны Н. И. Горбачевский уже давно слыл редким знатоком многих древних и новых языков, специалистом в области истории документальных памятников и археографии. Подобному назначению способствовала и особая прилежность Н. И. Горбачевского, который мог в течение длительного времени, почти не отрываясь, вести кропотливую, порой изнуряющую монотонную работу по систематизации и описанию огромного числа самых различных актов, написанных труднейшими для прочтения почерками кириллицей и латиницей во множестве их вариантов на старобелорусском, латинском, польском и других языках. Отличали его и значительные административные способности. Собственно профессионально заниматься устройством Архива Н. И. Горбачевский начал еще за год до окончательного утверждения в новой должности. 15 марта 1852 г. он ушел с преподавательской службы и всецело стал работать над созданием Архива, который официально открылся 2 апреля 1852 г.

В основу «Центрального архива древних актовых книг губерний: Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской» было положено собрание архива Главного литовского трибунала, находившегося в Вильне. Этот архив в 1837—1840 гг. был значительно пополнен за счет перевезенных сюда различных документов, прежде всего трибунальских книг из Минска, а также поступления Скарбового трибунала и Трокского архива. После правительственного указа 1852 г. о создании в Вильне «Центрального архива древних актовых книг» в Архив стали поступать в огромных количествах самые разнообразные документы из учреждений Виленской, Гродненской, Минской, Ковенской и других губерний, а также и от частных лиц.

Центральный архив вскоре стал основным хранителем документов по истории Великого княжества Литовского до конца XVIII в. включительно. В нем сосредоточились миллионы древних актов, отражающих все стороны жизни белорусского, литовского, украинского, русского, польского и некоторых других народов за несколько веков их истории. В Архиве были представлены документы из сотен учреждений. Свозились они сюда зачастую совершенно не разобранными, перепутанными. Всю титаническую работу по созданию Архива и упорядочиванию материалов предстояло выполнить в течение десятилетий немногочисленным его сотрудникам во главе с Н. И. Горбачевским. Сейчас можно без преувеличения сказать, что задачу эту первый архивариус выполнил с честью. «Центральный архив древних актов», или Виленский центральный архив, стал его главным детищем, образцовым научно-практическим учреждением, столь много сделавшим не только для сохранения, но и для изучения памятников древней письменности, преимущественно деловой, актовой.

Все эти обстоятельства, а также чисто личные и деловые качества Н. И. Горбачевского способствовали тому, что он был «единственным реальным сотрудником»[4] образованной 17 апреля 1864 г. для издания документальных источников Виленской археографической комиссии. Именно на нем «в первые годы существования этого учреждения держалась вся работа»[5]. Дореволюционные историографы комиссии отмечали, что Н. И. Горбачевский являлся «наиболее понимающим и полезным работником за первые 15 лет существования комиссии»[6]. «Самым деятельным членом комиссии был Горбачевский. Всесторонне изучив дело археографии, он не только принимал деятельное участие во всех изданиях комиссии, но и сам лично издал несколько трудов, которые доставили ему значительную известность в ученом мире»[7].

Заслуги Н. И. Горбачевского в области архивистики и археографии были действительно очень высоки. Их можно подразделить на достижения ученого-архивиста практика, собственно научные достижения исследователя, результаты работы ученого-эдитора и издателя, а также ученого-учителя, создавшего собственную научную школу архивистики и археографии. По мнению такого знатока истории источниковедения Беларуси, как Н. Н. Улащик, «важнейшая работа, проделанная Горбачевским в архиве, заключалась в составлении каталога актовых книг, в предисловии к которому Горбачевский показал, какие суды имелись в ВКЛ, их функции и как велось в них делопроизводство, облегчив, таким образом, работу всех последующих работников как самого архива, так и членов комиссии. Знание архивных материалов дало возможность комиссии быстро укомплектовать первые тома Актов, а проделанную ранее Горбачевским

работу выдать за текущую работу этой комиссии»[8]. Н. Н. Улащику принадлежит и самая верная, на наш взгляд, оценка Н. И. Горбачевского как специалиста по вспомогательным историческим дисциплинам: «Без сомнения за все время существования комиссии Н. И. Горбачевский и Д. И. Довгялло были самыми большими знатоками палеографии, метрологии и хронологии Белоруссии и Литвы»[9]. Столь же высокого мнения был о Н. И. Горбачевском и известный польский ученый Р. Меницкий[10], упоминают о нем и нынешние зарубежные историки архивного дела[11].

Первым крупным печатным трудом Н. И. Горбачевского, на котором указано его имя, стали «Краткие таблицы, необходимые для истории, хронологии, вообще для всякого рода археологических исследований и в частности для разбора древних актов и грамот западного края России и Царства Польского» (Вильна, 1867). Труд этот в силу специфичности и универсальности до сих пор не потерял своего значения*. В результате кропотливой, многолетней работы его создателю удалось составить незаменимое справочное пособие, единственное в своем роде и сейчас.

Появление этого уникального справочника стало возможным благодаря удачному сочетанию в лице его автора блестящих способностей математика, знаний археографа и опытного источниковеда. Н. И. Горбачевскому удалось представить в виде единой стройной системы необходимую сумму сведений как по хронологии, так и по отдельным разделам других вспомогательных исторических дисциплин. Эти сведения излагаются автором в строжайшей взаимосвязи особенностей двух главнейших культурных традиций Европы — православной и католической, отчего справочник Н. И. Горбачевского и сейчас может служить незаменимым пособием не только для ученых, занимающихся изучением истории, культуры и литературы Беларуси, Литвы, Польши, Украины, России, но и других стран.

То особое место, которое занимают «Краткие таблицы…» Н. И. Горбачевского в истории вспомогательных дисциплин, уникальность и актуальность для специалистов наших дней, совершенно лишенных подобных пособий, заставляют нас подробнее остановиться на их рассмотрении. Изданные в 1867 г., они представляют собой комплексную систему таблиц для хронологических расчетов и вычислений при различного рода социогуманитарных исследованиях и изучении документов, связанных с историей ВКЛ. Особую ценность этим таблицам придает то, что они составлены археографом-практиком, который подготовил их исходя из конкрет-

* В 1991 г. Национальная библиотека Беларуси издала репринтным способом «Краткие таблицы…» Н. И. Горбачевского. — *Рэд.*

ных нужд исследователей исторических документов. Они являются ценнейшим инструментом для проведения хронологических расчетов. Основываясь на началах Пасхалии Православной Греко-Восточной церкви, Горбачевский подвел все начала Пасхалии Римско-Католической церкви под начала Православной Пасхалии. Древние документы были датированы неделями и днями от Пасхи и других подвижных праздников как по старому, так и по новому стилю. Это вызывало при датировке необходимость сложных математических и астрономических расчетов, что отнимало много времени, особенно если эти расчеты приходилось производить часто. Составленные Н. И. Горбачевским на основании математических и астрономических расчетов таблицы позволяют достаточно просто и быстро определять все необходимые данные.

В удобной табличной форме приведено все необходимое для определения датировки древних документов как по старому, так и по новому стилям, сведенное в 17 таблиц. Кроме таблиц приведен также алфавитный указатель главнейших названий недель, дней, подвижных и неподвижных праздников Западной церкви, с которыми соотносится время появления тех или иных древних актов и грамот. Свои таблицы Н. И. Горбачевский снабдил необходимыми пояснениями всех встречающихся терминов, описал подробный алгоритм поиска и расчетов по различным ключам при датировке древних документов, привел подробные примеры использования таблиц при проведении хронологических изысканий. В итоге даже человек не слишком подготовленный сможет достаточно легко разобраться в таблицах и определить по ним необходимые данные при проведении хронологических исследований.

В 1869 г. в Вильне выходит еще одна работа Н. И. Горбачевского по хронологии — «Археологический календарь на две тысячи лет (325—2324) по юлианскому счислению и на семьсот сорок два года (1583—2324) по григорианскому счислению». Как и таблицы, календарь Н. И. Горбачевского остается весьма полезным и поныне. Он позволяет переводить даты с латинских, польских, белорусских, украинских, немецких и других источников на юлианский календарь. Тогда же, в 1869 г., публикуется весьма важная, во многом итоговая, обширная статья «О Центральном архиве древних актовых книг губерний: Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской», сразу же увидевшая свет и в виде отдельной брошюры.

В 1872 г. в Вильне издается девятисотстраничный «Каталог древним актовым книгам губерний: Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской, также книгам некоторых судов губерний Могилевской и Смоленской, хранящимся ныне в Центральном архиве в Вильно» — итог двадцатилетней работы Н. И. Горбачевского в Архиве.

Необходимо заметить, что начиная с середины 1860-х годов многие важные работы, выполненные Н. И. Горбачевским единолично или почти единолично, публикуются в Вильне анонимно. Это прежде всего отдельные тома «Актов, издаваемых Виленской археографической комиссией для разбора и издания древних актов», «Ревизия пущ и переходов звериных в бывшем княжестве Литовском» (Вильно, 1867) и др.

В 1874 г. выходит в свет известный «Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского», за который Н. И. Горбачевский удостоен Академией наук Уваровской премии. «Словарь» этот был составлен Н. И. Горбачевским удивительно быстро — всего за три года. Однако материал для него ученый собирал по меньшей мере два десятилетия, в основном за годы работы в Архиве. «Словарь» Н. И. Горбачевского получил высокие оценки от видных ученых России и других стран. Будучи в своей основе терминологическим и историческим, он тем не менее стал значительным явлением и в истории филологической науки, а его автора и сейчас часто именуют заслуженным ученым-языковедом[12]. Высокую оценку «Словарю» Н. И. Горбачевского и всей его филологической деятельности дает известный белорусский языковед М. Г. Булахов: «В историю восточнославянского языкознания Горбачевский вошел как автор довольно большого лексикографического труда «Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского». Фактически это был первый в истории белорусского языкознания историко-терминологический словарь, сыгравший важную роль в разработке принципов лексикографии и в практическом изучении языка старой письменности. В предисловии к «Словарю» автор излагает не только методы толкования терминов, но и взгляды на строй белорусского языка XIV—XVII вв. Этот труд Горбачевского получил весьма высокую оценку в среде специалистов-лексикографов»[13].

Стоит подчеркнуть, что сам Н. И. Горбачевский оценивал этот свой труд гораздо скромнее. Он писал в предисловии к «Словарю»: «Издавая в свет этот опыт моего труда, первый можно сказать в этом роде, я слишком далек от мысли — считать его законченным и совершенно убежден в истине апофегмы одного из древних философов, который говорит: человек тогда начинает, когда оканчивает» (С. XVIII). Вместе с тем и этот труд Н. И. Горбачевского, где он порой кратко, а чаще весьма пространно объяснил сотни старобелорусских слов и выражений, а также свыше пяти тысяч латинских и польских, и по сей день остается незаменимым.

Сопряжение, сочетание в одном пособии, предназначенном для конкретных прагматических целей, сразу нескольких языковых стихий и главнейших культурных традиций Европы делают его абсолютно уникальным, вот уже более столетия не имеющим даже час-

тичных аналогов, прежде всего в латинско-польской части[14]. Совсем не случаен и тот интерес, который проявили к «Словарю» Н. И. Горбачевского крупнейшие представители русской и мировой науки[15].

За достижения в области архивистики и археографии Н. И. Горбачевский был в 1877 г. избран почетным членом Археологического общества во Львове. Наградной список его пополнился новыми наградами, общее число только орденов составило шесть: Св. Станислава 3-й степени, Св. Анны 3-й степени, Св. Владимира 4-й степени, Св. Станислава 2-й степени, Св. Станислава 2-й степени с императорской короной, Св. Анны 2-й степени[16].

В мае 1879 г. Н. И. Горбачевский вынужден был подать в отставку из-за болезни, а в ночь с 27 на 28 октября 1880 г. он скончался на 76 году жизни.

[1] Чтения в Обществе истории и древностей российских. 1864. Кн. 2. С. 45.
[2] Толкачева (Щавинская) Л. Л. Никита Иванович Горбачевский. Мн., 1991.
[3] Спрогис И. Я. Никита Иванович Горбачевский (некролог) // Литовские епархиальные ведомости. 1880. № 46. С. 401; Родосский А. С. Биографический словарь студентов XXVIII курсов С.-Петербургской духовной академии (к 100-летию С.-Петербургской духовной академии). СПб., 1907. С. 112—113.
[4] Улащик Н. Н. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. М., 1973. С. 86.
[5] Там же. С. 87.
[6] Пятидесятилетие Виленской комиссии для разбора и издания древних актов 1864—1914. Юбилейная записка. Вильна, 1914. С. 17—19.
[7] Турцевич А. О. Краткий исторический очерк Виленской комиссии для разбора и издания древних актов. 1864—1906 гг. Вильна, 1906. С. 28.
[8] Улащик Н. Н. Указ. соч. С. 87.
[9] Там же. С. 87—88.
[10] Mienicki R. Wileńska Komisja Archeograficzna. 1864—1915. Wilno, 1925. S. 36.
[11] Grimsted P. K. Archives and Manuscript Repositories in the URSS: Estonia, Lithuania, and Belorussia. Princeton, 1981. P. 300.
[12] Германовіч І. К., Гарбачэўскі М. І. // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі. Мн., 1985. Т. 2. С. 44.
[13] Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды. Мн., 1976. Т.1. С.44.
[14] Дефиниции старобелорусских терминов см. в новейшем многотомном издании: «Гістарычны слоўнік беларускай мовы». Мн., 1982. Вып. 1 (издание продолжается), а также в ряде работ историков, в том числе и литовских, в частности, в публикации известных литовских археографов В. Рауделюнаса и А. Балюлиса «Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo sprendimai (1583—1655)». Vilnius, 1988. P. 517—602.
[15] См. отклики на него И. И. Срезневского (Записки Академии наук. СПб., 1874. Т. 23. Кн. 2), Н. П. Барсова (Отчет о восемнадцатом присуждении наград графа С. С. Уварова. СПб., 1876) и др.
[16] Спрогис И. Я. Указ. соч. С. 402.

И. Б. Матяш

«ТРУДЫ И ДНИ» УКРАИНСКОГО ИССЛЕДОВАТЕЛЯ ПИНСКОГО ПОЛЕСЬЯ

Имена представителей семьи Грушевских, уничтоженной молохом тоталитаризма, в силу многоаспектности деятельности и значимости совершенного хорошо известны далеко за пределами Украины. Усилиями современных грушевсковедов снят ореол забвения, отброшены советские идеологические штампы в определениях, касающихся Михаила Сергеевича, Екатерины Михайловны, Александра Сергеевича Грушевских и др. В частности, возвращению украинской науке имени Александра Сергеевича Грушевского помогли труды С. И. Белоконя, И. Б. Гирича, Я. Г. Дашкевича, В. А. Качкана, Р. Я. Пирога, Л. Рудницкого и др.[1] Исследователи, как правило, стараются показать личность А. С. Грушевского через его отношение к старшему брату или «вывести из его тени», даже предполагают, что «если бы Александр Грушевский не был братом Михаила, то его имя в данное время было бы лучше известным»[2]. Последнее справедливо, ведь, несмотря на несколько ироничное отношение к нему В. А. Романовского[3], Н. Д. Полонской-Василенко и некоторых других современников, фигура Александра Грушевского в украинской науке самодостаточная, а его вклад в развитие архивоведения, источниковедения, историографии, исторической географии, истории украинской литературы сложно переоценить. Творческое наследие, научно-организационная и педагогическая деятельность, достижения в области архивного и библиотечного дела ученого продолжительное время не изучались, хотя многие его идеи не утратили и сегодня актуальности.

Александр Грушевский был третьим ребенком в семье известного педагога Сергея Федоровича Грушевского и Глафиры Захаровны Оппоковой, происходящих из духовных родов, родословное дерево которых восходило к концу XVII — началу XVIII в.[4] Семья, в которой подрастали сын Михаил и дочь Анна, переехав с Холма после назначения в 1869 г. Сергея Федоровича инспектором народных школ Терской области, проживала на Кавказе в г. Ставрополь. Здесь 12 августа 1877 г. родился Александр. 22 сентября мальчика окрестили в Кавказском Казанском кафедральном соборе (запись в метрической книге № 84). Его крестными стали инспектор Кавказской духовной семинарии Николай Алексеевич Цареградский и «жена статского советника Якима Поликарпова Грисчекова — Анастасия Ивановна»[5]. Через год после рождения Александра отец был переведен во Владикавказ, где в августе 1888 г. мальчик начал обучение в местной классической гимназии, вступив сразу во 2-й класс. Позже он вспоминал в автобиографии, что на-

чальное образование приобретал на дому с помощью отца и старшей сестры, которая подготовила его к вступлению в гимназию[6]. «Под влиянием отца, который заложил теплую привязанность ко всему украинскому — языку, песне, традиции»[7], у Александра рано возникло увлечение украинским фольклором, историей. Ограниченность круга общения с ровесниками побуждала юношу к чтению, развивала вдумчивость, рассудительность, самостоятельность мышления. В гимназические годы (1888—1895) он увлекался физикой и математикой, но вместе с тем интересовался историей и литературой, обнаруживая неординарные способности. И хоть учиться было нелегко («уже одного исключили и Егорова хотели, но оставили», — писал Саша брату[8]), он выгодно отличался от одноклассников и был «первым по успехам». Неординарные способности ученика были подмечены классным наставником Т. Кохидзе и неоднократно отмечены «наградой 1-й степени». Единственным предметом, который давался ему с определенными трудностями, был греческий язык, да и «грек ставил оценки скупо»[9]. Александра влекли предметы, которые требовали «не столько памяти, сколько умственного напряжения: связь исторических фактов, постепенное развитие в течение веков — идей, инстинктов, культурных наслоений, взаимовлияние и связь писателей и литературных школ, генезис идей в литературной деятельности писателя etc»[10]. Гимназический курс А. С. Грушевский завершил с золотой медалью.

Интерес семьи к гуманитарным наукам повлиял на определение научных приоритетов Александра, сформировал убеждение в том, «что знание истории необходимо каждому образованному человеку»[11]. Не без нерешительности из трех дорог, которые пленяли его воображение: на медицинский факультет, что «обещал деятельность, более богатую непосредственною пользою для общества», на юридический, что привлекал «науками общего характера — историею и энциклопедиею права, политическою экономиею», и на историко-филологический, он избрал последний. По окончании гимназии Александр становится студентом исторического отделения историко-филологического факультета Императорского университета св. Владимира в Киеве, где фамилия Грушевских была хорошо известна, в 1894 г. его старший брат Михаил, один с наиболее талантливых воспитанников В. Б. Антоновича, получил степень магистра истории, «оборонив» труд о Барском старостве[12]. Поступив в университет, юноша не оставил своих увлечений — на 1—2-м курсах слушал лекции на юридическом факультете, увлекался античной философией, посещал лекции профессора А. М. Гилярова, много читал. Книги, которых не мог обнаружить в Киеве (произведения Софокла, труды Бокля, Гизо), просил приобрести брата во Львове[13]. После окончательного определения «российской истории как предмета исследования» способный студент на двух последних курсах начинает посещать практические занятия по источниковедению в семинаре профессора В. Б. Антоновича, работая под руководством выдающегося ученого над историей Руси домонгольского периода. Здесь он приобщается к работе с первоисточниками, осознает значение архивных документов для исторических исследований, начинает исследование Пинского Полесья, опираясь на многоаспектную документальную историко-этнографическую базу и внимательно прислушиваясь к советам В. Б. Антоновича, М. С. Грушевского, В. С. Иконникова. Университетское обучение А. С. Грушевский закончил в 1899 г. с дипломом 1-й степени и золотой медалью за труд «Турово-Пинское княжество». Диплом о высшем образовании, выданный А. С. Грушевскому 11 июня 1899 г., удостоверял «весьма удовлетворительные» знания выпускника по российской истории, греческом и латинском языках, древней истории и истории средних веков, истории церкви, истории славянских народов и новой философии и предоставлял право «причисления к потомственному гражданству» и «поступления на гражданскую службу в чине X класса»[14]. По окончании университетского курса «магистрант русской истории Киевского университета» использовал любую возможность для работы в архивах. В апреле 1900 г. с этой целью он едет в Москву. Со временем получает научную командировку в Австрию и Германию, напряженно работает в музеях, библиотеках, архивах, углубляя свои знания по вопросам доисторического времени средней и восточной Европы, истории романского средневековья. А по возвращении выдает в 1901—1903 гг. серьезный исторический труд «Пинское Полесье: Исторические очерки (Ч. 1. XI—XIII вв.)», в котором освещает «отношения землевладельческие и экономическую организацию шляхетского и крестьянского хозяйства»[15].

В течение 1903—1904 гг. успешно выдерживает экзамены на степень магистра российской истории, о чем получает 6 сентября 1906 г. удостоверение № 73[16]. Много сил отдает молодой ученый-историк, член Научного общества имени Т. Шевченко (НТШ) с 1902 г., «защите украинства»: трудится вместе с братом над разработкой устава Украинского научного общества (УНТ) в Киеве, принимает участие в его заседаниях в апреле 1907 г., избирается вместе с М. С. Грушевским, А. И. Левицким, В. П. Науменко, В. И. Щербиной, И. М. Стешенко, Н. Ф. Беляшевским и Я. М. Шульгиным в состав первого «временного бюро для организации труда»[17], участвует в создании Украинского народного университета в Киеве. Такая линия поведения, умноженная на родственные отношения с «антигосударственником» М. С. Грушевским, вероятно, помешала защите Александром Сергеевичем магистерской диссертации, которой должен был стать второй том «Пинского Полесья». Стремясь помочь брату, М. С. Грушевский обратился к про-

фессору Казанского университета Н. Н. Фирсову с прошением о приеме к защите диссертации Александра и получил отказ, главным мотивом которого было «отсутствие в университете специалистов по ВКЛ»[18] .

Желание на определенное время оставить Киев и интерес к проблеме заселения Приднепровья привели А. С. Грушевского в Императорский Новороссийский университет. Научно-педагогическая деятельность на должности приват-доцента кафедры российской истории (январь 1907 г. — сентябрь 1908 г.) историко-филологического факультета стала важным этапом в его жизни. Молодой педагог читал курс по истории Киевской Руси, Литовско-русского государства и др.[19] Здесь он получил премию за высокий уровень преподавания спецкурса, посвященного эпохе Петра I, прочитанный на русском языке, и выговор за чтение лекций по истории Украины на украинском — «без надлежащего разрешения»[20]. Как известно, А. С. Грушевский первым начал в Новороссийском университете чтение специального курса по истории Украины, но скоро получил предупреждение от попечителя Одесского учебного округа, что «в случае повторения подобных ситуаций, он будет уволен из числа приват-доцентов университета»[21]. «Студенчество же встретило лекции на украинском языке с большим удовлетворением и даже восторгом. Негде поставить дополнительные стулья, как говорил смотритель университетского здания (на Преображенской улице)», — вспоминал ученый. Тематика лекций переносилась на семинары, проводились также практические занятия с небольшим кружком на дому или в зале одесской «Просвіти», председатель которой М. Ф. Комар приветствовал каждый реферат членов кружка. В конце ноября 1907 г. ученый избран действительным членом Историко-филологического общества при Новороссийском университете. Но уже в марте 1908 г. согласно приказу Министра народного образования приват-доценту А. С. Грушевскому (вместе с деканом исторического факультета Е. Р. фон Штерном, который высказывал удовлетворение по поводу интереса студентов к истории) был объявлен выговор за украинский язык и предложено немедленно перейти на «единый общегосударственный язык». Угрозы освободить от должности в случае повторения подобного оказались недалеки от реальности — Александр Сергеевич вынуждены был оставить стены этого учебного заведения.

В течение 1909—1917 гг. историк проживал за пределами Украины, храня верность своим мировоззренческим ценностям и научным вкусам, настойчиво трудясь в архивах. В Москву А. С. Грушевский отправился с молодой женой Ольгой Александровной Парфененко в скором времени после венчания 22 октября 1908 г. в Рождество-Богородицкой церкви с. Снегуровка Васильковского уезда[22]. В России он работал на должности приват-доцента историко-филологического факультета Московского (февраль

1909 г. — июнь 1910 г.) и Петербургского университетов (с начала 1910/11 до 1916/17 уч. г.), преподавал «малороссийскую» историю. Здесь, как и в Одессе, продолжая традиции своего весьма уважаемого учителя В. Б. Антоновича, Александр Сергеевич организовал источниковедческий семинар, проводил занятия «с небольшим кружком на дому». Участники семинара работали над архивными документами, писали рефераты и зачетные роботы. В кружке украиноведения разрабатывались проблемы, не связанные с курсами и семинаром. Среди студентов и кружковцев А. Грушевского этого периода были И. Крижановский, А. Баранович, А. Шульгин, Г. Голоскевич, Л. Чикаленко и др. В Петрограде, по совету А. А. Шахматова, А. С. Грушевский воспользовался возможностью обратиться к великому князю К. К. Романову с прошением о «высоком заступничестве» за брата Михаила, сосланного с семьей в Симбирск. Обращение помогло М. С. Грушевскому выбраться в Москву, ближе к архивам и библиотекам. Продолжал А. С. Грушевский и собственные литературоведческие, историко-биографические и источниковедческие исследования, сотрудничал с российскими научными журналами («Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук» (1906—1917), «Журнал Министерства народного просвещения»). В течение 1908—1911 гг. он создал галерею портретов выдающихся историков, фольклористов, этнографов (Н. И. Костомарова, М. А. Максимовича, М. Маркевича, И. Я. Франко, П. Кулиша). Занимался также организационной и популяризаторской работой. Комиссией Санкт-Петербургской академии наук по устройству выставки «Ломоносов и Елизаветинское время» (председатель — С. Ф. Ольденбург, секретарь — Б. Л. Модзалевский) А. С. Грушевскому была поручена организация «малороссийского отдела» выставки, с чем он успешно справился. С ноября 1913 г. Александр Грушевский — действительный член Императорского российского географического общества. Кроме научной и педагогической деятельности в высших учебных заведениях, Александру Сергеевичу пришлось попробовать себя и на иной роботе в сложной экономической ситуации 1917 г. Он работал преподавателем истории в женской гимназии Л. М. Турыгиной, коммерческом училище Невского общества образования и воспитания, служил помощником заведующего статистико-экономического отдела Центрального бюро по закупкам сахара и настоятельно искал возможность возвращения в Украину. Многочисленные ходатайства и справки о плохом состоянии здоровья помогли решению вопроса: в июне 1917 г. А. С. Грушевский допущен «к постоянному преподаванию в университете (св. Владимира в Киеве. — *И. М.)* в качестве приват-доцента по предмету русской истории»[23]. Из России он возвращался с важным научным «грузом», подготовленным на основании документов столичных архи-

вов, — трудом «Города Великого княжества Литовского в XIV—XVI вв.: Старина и борьба за старину».

Вернувшись в Киев почти одновременно с братом Михаилом, Александр окунулся в водоворот бурных событий революции. 1917—1921 гг. стали едва ли не самым активным периодом его жизни. Он занимался педагогической и организационной деятельностью, продуцировал идеи и старался по мере возможности их воплощать, принимал участие в создании и работе многочисленных обществ и организаций. Уже летом 1917 г. ученый принимал участие в учреждении первого Украинского народного университета — «величественного храма свободной украинской науки на свободной украинской земле». Именно Александр Сергеевич выступил с докладом об организации учебного заведения, которое было бы «народным по составу слушателей и вполне научным по лекционной системе»[24], на втором заседании «по делу образования университета». Он же разработал и один из вариантов учебного плана, утвержденного историко-филологической комиссией (Г. Г. Павлуцкий, А. М. Лобода, А. С. Грушевский, О. А. Грушевская, И. Свентицкий, И. И. Огиенко). Согласно этому плану, из трех лет обучения первый год посвящался «запрещенному» украиноведению. После открытия университета А. С. Грушевский работает в нем приват-доцентом (позднее — профессором), товарищем председателя президиума юридического факультета. Вместе с тем он возглавляет библиотечную комиссию университета, в налаживании деятельности которой ему помогает жена Ольга Александровна — библиотекарь этого учебного заведения. С 1 сентября 1917 г. приказом попечителя Киевского учебного округа В. П. Науменко А. С. Грушевский назначен директором Педагогического музея.

С этим периодом в основном связана и активная деятельность ученого в области архивного дела. С сентября 1917 г. А. С. Грушевский (член Украинской Центральной рады от Украинской трудовой партии) возглавил Библиотечно-архивный отдел, создание которого в структуре Департамента искусств Генерального секретариата образования Украинской Центральной рады (с 9 января 1918 г. — Народного министерства образования УНР) свидетельствовало о внимании правительства к бесценной сокровищнице памяти народа и государства — архивам, а также о понимании научного и общественного значения архивных документов. Приступая к этому нелегкому делу в сложных условиях революционного времени, А. С. Грушевский хорошо понимал ответственность перед будущим, а потому лично контролировал работу архивной и библиотечной секции, не прекращая руководства Педагогическим музеем. Прежде всего он стремился доказать общественности, что «архивы — это основа для развития исследований о прошлом украинского народа, ибо мало кто из исследователей прошлой украинской жизни может обойтись без архивних материалов в своих научных трудах»[25], призывая на страницах периодических изданий к сохранению архивных документов, газет, листовок для будущих исследователей. Он первым поставил вопрос о подготовке архивной реформы в Украине и сделал первые конкретные шаги к разработке такого проекта. Согласно этих планов, общее руководство, координацию теоретических исследований и практических работ в области архивного дела должен был осуществлять Библиотечно-архивный отдел, при котором бы создавались: а) Археографическая комиссия с архивным кружком для разработки теоретических проблем архивоведения и научной проработки архивных документов; б) научная библиотека с читальным залом для обслуживания исследователей; в) редакция специализированного журнала «Памятки» для публикации документов. Отделу должны были подчиняться Национальный архив, специализированные архивы (например, Музей-архив войны и революции) и районные архивы. В планах отдела было создание Украинского национального архива; поддержка существующих районных архивов и создание новых (при необходимости); научная разработка архивных документов; координация научных археографических работ, которые проводились архивными комиссиями (и открытие новых комиссий); создание реестра украинских документов, которые находятся в российских архивах, для возвращения их в Украину; издание специального археографического журнала «Памятки»; «спасение поврежденных частных архивов и архивов учреждений»[26]. При отделе планировалось основать библиографическую и археографическую комиссии для разработки теоретических и практических вопросов своей компетенции. Хоть не все планы нашли воплощение, но А. С. Грушевский прилагал максимальные усилия к материализации идеи спасения народного богатства — документальных памятников, обращал внимание широкой общественности на высокое научное значение архивных документов в статьях 1918—1919 гг. «Современное украинское архивоведение», «Наши научные потребности», «Стежки и дороги украинской науки»[27] и пр. Передав обязанности председателя Библиотечно-архивного отдела в мае 1918 г. в надежные руки В. Л. Модзалевского, которого он высоко ценил как научного работника и знатока архивов, А. С. Грушевский не прекратил работы в отделе и во время Гетманата, возглавляя библиотечную секцию. Занимая должность «специалиста VI кляси» Архивно-библиотечного отдела Главного управления по делам искусства и национальной культуры (ГУМНК), он читал лекции по древней и новейшей истории Украины и истории новейшего украинского писательства на курсах украинского техническо-агрономического товарищества «Труд», преподавал историю Украины и украиноведение в созданном осенью 1918 г. Экономико-административном инсти-

туте при Украинском обществе экономистов (с 1920 г. — Киевский институт социально-экономических наук), во 2-й Киевской украинской гимназии имени Кирилло-Мефодиевского братства, принимал участие в деятельности Временного комитета для учреждения Национальной библиотеки Украинского государства.

В течение первой половины 1920-х годов он управляющий историческим циклом Высшего института народного образования им. М. П. Драгоманова, член Научного совета института, руководитель секции истории украинского права при Юридическом обществе, член бюро УНТ в Киеве, директор Постоянной комиссии по составлению историко-географического словаря украинских земель (с марта 1919 г.), действительный член Научно-исследовательской кафедры истории Украины под руководством академика Н. П. Василенки (1922—1923), где он возглавлял секцию литовского периода и пр. В голодные годы тяжелого военного времени и разрухи А. С. Грушевский не только работает организационно и научно, но и поддерживает тесные контакты с братом, находящимся в эмиграции, выполняет его поручения. В конце 1921 г. под председательством М. С. Грушевского был создан венский «Комитет помощи голодным Украины», целью которого была материальная поддержка работников науки, литературы, искусства и культуры, а также широких кругов интеллигенции, рабочих и крестьян. Филиалы комитета были созданы в Киеве, Львове, Черновцах. Киевский филиал возглавил А. С. Грушевский, объединив вокруг себя людей, которых знал лично и доверял: А. В. Корчак-Чепурковский, Е. Г. Черняховский, Н. Д. Ткаченко, И. А. Маряненко, В. Г. Кричевский, А. А. Грушевский. Они принимали участие в распределении посылок, чтобы дошли по назначению. Такая деятельность не осталась незамеченной Киевским губернским отделом ГПУ: в сентябре 1923 г. на А. С. Грушевского было заведено дело как на участника петлюровского движения и националиста, который поддерживает связи с зарубежными учеными. Но на этот раз оснований для ареста не нашлось.

По возвращении с эмиграции М. С. Грушевского весной 1924 г. и организации им исторических учреждений Грушевский-младший возглавил секцию социально-политической и экономической истории научно-исследовательской кафедры истории Украины, стал действительным членом Археографической комиссии ВУАН, членом редколлегии журнала «Україна», «Записок историко-филологического отдела ВУАН», под его редакцией вышло 3 тома «Історично-географічного збірника ВУАН» и др.

В июне 1929 г. А. С. Грушевский избран в состав совета Исторической секции, куда, кроме него, входили М. С. Грушевский, О. Ю. Гермайзе, И. И. Щитковский, Ф. Я. Савченко, М. Г. Ткаченко, В. Д. Юркевич. Александр Сергеевич — директор Историко-географической комиссии, заместитель председателя Исторической секции, руководитель секции социальной и политической истории при научно-исследовательской кафедре истории Украины в Киеве. Он также сотрудничает в Комиссии районного исследования Левобережной Украины.

Активная научная, педагогическая и организационная деятельность национально сознательного ученого была насильственно прервана в августе 1933 г. Он освобожден от должности в ВУАН «за полный саботаж в научной работе», а 9 августа 1938 г. арестован как «один из руководящих участников антисоветской украинской националистической террористической организации». Осужденный в октябре 1939 г. на 5 лет ссылки, А. С. Грушевский отбывал «наказание» в Иртышском р-не Павлодарской обл. (Казахстан) и работал счетоводом. Он старался доказать власть имущим, что, как «историк и историк литературы, я буду весьма полезен как счетовод», с надеждой обращался за помощью: «Я прошу снять незаслуженное пятно. Я прошу вернуть меня в обычные условия к моей научной работе… Я прошу ускорить, потому что здоровье мое слабеет в непривычных условиях»[28]. На письмо не отвечали… Все старания со стороны Александра Сергеевича и его жены Ольги Александровны доказать абсурдность и несправедливость приговора были бесплодными. «Высланный Александр Грушевский», который с юношеских лет страдал на пенхоневроз, не мог выдержать ни психологических издевательств, ни тех условий существования, с которыми приходилось мириться. Весной 1943 г. трагически и бессмысленно он ушел из жизни. Сохранились неподтвержденные свидетельства о том, что он замерз по дороге из госпиталя до места заключения и даже место погребения его в связи с этим найти трудно. До сих пор наследие ученого недостаточно изучено, тогда как мысли и труд его заслуживают справедливого признания.

[1] См.: Гирич Ігор, Гирич Віра. Листи Михайла Грушевського до Олександра Грушевського (до проблеми взаємин двох братів) // Укр. історик. 1991. № 3/4 (110/111). Т. 28—29. С. 416—432; Пиріг Руслан. Рідний брат Михайла Грушевського // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. 1994. № 1. С. 89—93; Качкан В. А. З родоводу Грушевських (Олександр Грушевський — історик, етнограф, літературознавець) //Українське народознавство в іменах: У 2 ч. Ч. 2. Навч. посібник. К., Либідь, 1995. С. 160—171; Матяш Ірина. Перший голова Бібліотечно-архівного відділу (до 120-ліття від дня народження О. С. Грушевського) // Студії з арх. справи та документознавства. 1997. Т. 2. С. 104—110; Она же. Літературознавець, історик, архівіст Олександр Грушевський // Слово і час. 1998. № 8(452). С. 38 39; Рудницький Леонід. У тіні великого брата — літературознавчі праці Олександра Грушевського (спроба

аналізи) // 125 років Київської української академічної традиції 1861-1986: Зб. / Ред. М. Антонович. Нью-Йорк, 1993. С. 526.
2 Рудницький Леонід. У тіні великого брата … С. 321.
3 Полонська-Василенко Н. Д. Українська академія наук: Нарис історії. К., 1993.
4 Кучеренко Микола. Рід Грушевських: штрихи до портрета // Укр. історик. 1999. № 2 /4 (141 /143). С. 170 — 174.
5 Центральный государственный исторический архив Украины в Киеве (ЦГИАК). Ф. 1235. Оп. 1. Д. 1049. Л. 57.
6 Там же. Д. 1048. Л. 11.
7 Грушевський М. С. Автобіографія, 1906 р. // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. К., 1992. С. 198.
8 ЦГИАК. Ф. 1235. Оп. 1. Д. 277. Л. 78.
9 Там же. Л. 83об.
10 Там же. Д. 1048. Л. 10.
11 Там же. Л. 11.
12 Грушевський М. С. Автобіографія, 1906 р… С.201.
13 ЦГИАК. Ф. 1235. Оп. 1. Д. 278. Л. 321.
14 Там же. Д. 1048. Л. 16.
15 Гермайзе О. А. С. Грушевский. Города Великого Княжества Литовского в XIV—XVI вв. Старина и борьба за старину: [Рецензия] //Україна. 1924. Кн. 1—2. С. 191.
16 ГА Одесской области. Ф. 45. Оп. 4. Д. 1227. Л. 3.
17 Грушевський Ол. Українське Наукове Товариство в Київі та Історична Секція при Всеукраїнській Академії Наук // Україна. 1924. № 1 /2. С. 180.
18 Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики). М.—Брянск, 1997. С. 194.
19 ГА Одесской области. Ф. 45. Оп. 4. Д. 1227. Л. 2.
20 Там же. Л. 16.
21 Там же. Л 20об.
22 ЦГИАК. Ф. 1235. Оп. 1. Д. 1049. Л. 53.
23 Там же. Л. 37, 41.
24 Грушевський Олександр. Український народний університет… С. 323.
25 ЦГИАК. Ф. 1235. Оп. 1. Д. 1075. Л. 1.
26 ЦГАВО Украины. Ф. 2581, оп. 1. Д. 227. Л. 7.
27 Грушевський Олександр. Архивні справи // Відродження. К., 1918. № 204; Он же. Сучасне українське архівознавство // Україна. 1918. Кн. 1/2. С. 81—90.
28 ЦГИАК. Ф. 1235. Оп. 1. Д. 1070. Л. 2.

ДАКУМЕНТАЛЬНЫЯ ПУБЛІКАЦЫІ

ДАКУМЕНТЫ ПА ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ Ў КНІЗЕ МЕТРЫКІ ВКЛ 46

Публікуемыя дакументы з кнігі Метрыкі ВКЛ 46, якая сёння падрыхтавана да друку аўтарам публікацыі, значацца ў ёй пад № 2, 8, 10—11. Такія нумары ў кнізе дадзены ў адпаведнасці з наяўнымі архіўнымі аркушамі. Сярод дакументаў кнігі Метрыкі ВКЛ 46 да «беларускіх» (у якіх маюцца сведчанні пра асобы, населеныя пункты зямель Беларусі) бясспрэчна адносяцца пералічаныя дакументы, а таксама дак. № 1 кнігі Метрыкі ВКЛ 46 (у ім згадваецца вёска Турэйск). У публікуемым ў БАШ дак. № 1 маюцца звесткі, датычныя двух геаграфічных месцаў (маёнткаў Віжуны і Занагоры), якія сёння не ідэнтыфікуюцца як населеныя пункты РБ. Але трэці населены пункт — вёска Спяглаў — належыць да зямель Беларусі, што дазваляе разглядаць дакумент як «беларускі». Акрамя таго, на аркушы 19адв. гэтага акта прыгадваецца г. Мінск.

Пры лакалізацыі і ідэнтыфікацыі геаграфічных аб’ектаў, якія згадваюцца ў публікуемых дакументах, выкарыстоўваліся звесткі гэтых дакументаў як гістарычных крыніц, карта М. Ф. Спірыдонава па Беларусі (1993), якая апублікавана як дадатак да яго манаграфіі[1], і дадзеныя «Спісаў» Рапановіча[2]. Вынікі наступныя: згаданая ў дак. № 1 вёска Спяглаў Ашмянскага павета Віленскага ваяводства сёння знаходзіцца ў Іжскім с/с Вілейскага р-на Мінскай вобл.; вёска Турэйск Лідскага павета Трокскага ваяводства з дак. № 2 — у Арлянскім с /с Шчучынскага р-на Гродзенскай вобл.; вёска Залессе Кобрынскага староства і ваяводства з дак. № 3 — у Тэвельскім с/с Кобрынскага р-на Брэсцкай вобл.; г. Ліда Лідскага павета Віленскага ваяводства з дак. № 4 — райцэнтр Гродзенскай вобласці. Пэўную складанасць выклікала ідэнтыфікацыя вёскі Залессе, паколькі такую назву сёння маюць тры населеных пункты, якія блізка знаходзяцца.

Дак. № 1 — ліст вялікага князя Жыгімонта Аўгуста па судовай справе прадстаўнікоў шляхецкага саслоўя ВКЛ дазваляе разглядаць і ў пэўных аспектах асвятляць нормы права і асаблівасці прававых адносін у сярэдзіне XVI ст. у дзяржаве, у якой жылі нашыя продкі. У гэтым дакуменце адбіты не толькі практычныя моманты выконвання Статута ВКЛ 1529 г., а, мабыць, і пэўныя змены ў практыцы ажыццяўлення дзяржаўнага заканадаўства, якія могуць быць улічаны пры складанні Статута ВКЛ 1566 г. У дакуменце змешчана судовая справа старосты М. Цеханоўскага супраць старосты Ю. Осціка і яго брата, адкрытая па факце захопу Осцікамі маёнткаў. Справу вядзе падсудак ломжанскі М. Мяжынскі, з’яўляючыся прад-

стаўніком М. Цеханоўскага. Са зместу дакумента бачна, што Осцікі «марнуюць час» (адзін з іх, у прыватнасці, выстаўляецца хворым), каб адкласці разгляд справы ў судзе, каб, мабыць, за гэты час яшчэ парабаваць маёнткі. Вялікі князь прызначыў новы і дакладны тэрмін для разгляду гэтай справы ў сувязі з ваеннымі падзеямі

У дак. № 2 — прывілеі вялікага князя Жыгімонта Аўгуста замацоўваюць эканамічныя правы прыватнай асобы — пануючага сацыяльнага класа феадалаў. За службу вялікаму князю С. А. Давойну даецца права на валоданне зямлёй з пералічэннем сялян і ўдакладненнем, хто з іх на якой валоцы «сядзіць», і дадзеныя валодання. Права валодання зямлёй распаўсюджваецца на яго блізкіх і нашчадкаў. За гэта ён павінен працягваць несці ваенную службу ў вялікага князя.

У дак. № 3 — канфірмацыйным лісце вялікага князя Жыгімонта Аўгуста пацвярджаюцца правы прадстаўніка шляхецкага саслоўя ВКЛ на трыманне карчмы і на адпаведныя ёй землі. Па змесце гэты дакумент падобны на папярэдні. За канфірмацыю эканамічных правоў шляхціц (А. Д. Бобркіянін) павінен несці віжовую службу ў вялікага князя.

У дак. № 4 — вялікакняжацкім рашэнні па справе наследавання, аформленым у запісным лісце, паведамляецца пра тое, што шляхціц С. М. Трацяк адпісаў сваёй маладой жонцы $^2/_3$ бацькоўскага маёнтка і шмат грошаў (1000 залатых). У адпаведнасці з яго завяшчаннем нават калі яго жонка, стаўшы ўдавой, выйдзе замуж, то ўсё роўна яго сваякі не маюць права на валоданне адпісваемай нерухомасцю. Вялікі князь зацвярджае дадзенае права наследавання, а рашэнне караля ўносіцца ў кнігу велікакняжацкай канцылярыі.

Не закранаючы лінгвістычна-гістарычныя і філалагічныя аспекты выкарыстання публікуемых дакументаў, адзначым, што яны будуць карыснымі для тых гісторыкаў, якія вывучаюць гісторыю дзяржавы і права Беларусі XVI ст.

Археаграфічныя прыёмы публікацыі дакументаў тыя ж, якія ўжываліся аўтарам дадзенага артыкула разам з Ю. У. Несцяровічам у публікацыях у вып. 2—4 БАШ. Акрамя таго, у падрадковых заўвагах да тэкстаў дакументаў кустод (рэкламант) — апошняе падрадковае слова (часам некалькі слоў ці частка слова), напісанае ў правым ніжнім вугле кожнага папярэдняга аркуша, апускаецца. Паўторы яго — першае слова наступнага аркуша — праз увесь тэкст пазначаюцца лічбай адзін. Па гэтай прычыне нумарацыя спасылак ў справах кнігі пачынаецца з лічбы два.

1. 1564.12.05—09. Петрыкаў. — Прызначэнне новага тэрміну («зложенье року») каралём польскім, вялікім князем літоўскім Жыгімонтам Аўгустам для разгляду ў наступным, 1565 г., справы падчашага ВКЛ, старосты дарагіцкага, пана Мікалая Пятровіча Цеханоўскага Кішкі са старостам браслаўскім, ротмістрам гаспадарскім, панам Юрыем Юр'евічам Осцікам і дваранінам гаспадарскім, панам Рыгорам Юр'евічам Осцікам аб гвалтоўным нападзе і адабранні маёнткаў: Віжуны, Занагоры, Спяглаў.

Справа подчашого […] пана Миколая Петровича Техоновского Кишъки с паны Юремъ и Григоремъ Юревичи Остиками о найстье кгвалтомъ и выбитье з ыменья Вижуны, о шкоды и о речи, в нем побраные.

Лета Божего нароженья тисеча пятьсотъ шестьдесятъ четвертого, м(е)с(я)ца декабра пятого дня.

Г(о)с(по)д(а)ръ король его м(и)л(о)сть и великий княз Жикгимонт Августъ рачилъ росказати до книгъ его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)ръскихъ канъцлерейскихъ записати.

Постановивъшися перед его королевъскою м(и)л(о)стью очевисто подчаший его королевъское м(и)л(о)сти Великого Князства Литовъского, староста дорогицъкий, панъ Миколай Петрович Техоновъский Кишка жаловалъ его королевъское м(и)л(о)сти за листы манъдаты его м(и)л(о)ст г(о)с(по)д(а)ръскими на старосту браславъского, ротмистра г(о)с(по)д(а)ръского, пана Юря и на дворанина его кролевъское м(и)л(о)сти, пана Григоря Юревичовъ Остиковъ.

О томъ, ижъ, дей, они тыхъ недавно прошлыхъ часовъ в року теперешнемъ шестдесятъ четвертомъ, м(е)с(я)ца августа второго дня в небытъности самого п(а)на подчашого в ыйменьяхъ его, але будучи его м(и)л(о)сти в дорозе, едучи отъ г(о)с(по)д(а)ра короля его м(и)л(о)сти с Парцова, не ведати для которое причины, пропомъневъши звирхности г(о)с(по)д(а)ръское, собравъшися з многими слугами, бояры и подаными своими, и тежъ зъ жольнерми ездными и з драбами пешими, способивъшися з делы, з гаковъницами, з ручъницами и иными розными бронями, сами особами своими пришаньцовавъшися под двор его Вижуны, моцьно кгвалътомъ ворота до // *[16]* двора[1] его выбили и в дворе служебъниковъ его побили, поранили и зъ оног[о] именья выгнали, а врадника, дей, его тамошнего Валенътого Хотъковъского не ведати, где подели. И оно, дей, имене его[2] Вижуньское, которого, дей, онъ в спокойномъ держаньи и поживаньи яко властности

---

2 *Напісана над радком.*

своее былъ, з дворомъ и в дворе, золото, серебро, кони, зброи и все речи военъные, яко онъ г(о)с(по)д(а)ру королю его м(и)л(о)сти и речи посполитое служити виненъ, и с всимъ на все, што-колвекъ маетности чог[о][3] врадника и слугъ его в томъ дворе было, и яко ся тое именье само в собе мело, до рукъ и в моцъ свою кгвалътовне взяли и посели. Которое именье Вижуны они, в моцы своей и тепер деръжачи, шкоды немалые чинять, а его м(и)л(о)сти того именья, яко властности его, поступити не хочуть.

К тому тежъ за другимъ листом манъдатомъ его королевъское м(и)л(о)сти панъ подчаший г(о)с(по)д(а)ру королю его м(и)л(о)сти жаловалъ на пана Юря и на пана Григоря Юревичовъ Остиковъ. Ижъ они року теперешнего жъ шестьдесятъ четвертого, м(е)с(я)ца июля двадцать второго дня под часомъ военънымъ, таке жъ без бытьности его в ыйменьяхъ его, але будучи его м(и)л(о)сти при г(о)с(по)д(а)ри короли его м(и)л(о)сти на сойме корунъномъ в Парцове, пропомъневши звирхности г(о)с(по)д(а)ръское и покою посполитого, наславъши моцъно кгвалътом служебъника своего Яна Сулимовъского з ыными многими служебъниками, бояры, поддаными и помочъниками своими на именья его Занагоре а Спяглов, которыхъ, дей, онъ в покойномъ држанью и поживанью его яко властности своее былъ, врадника, дей, тамошнего Жикгимонъта Братишевъского з оныхъ имений прочь выбили, а именья со всимъ, яко ся в собе мають, и што-колвекъ в них маетности его и тежъ того врадника его было, кгвалътовъне на себе взяли и многие шкоды в тыхъ именьяхъ его м(и)л(о)сти починили. Яко жалоба его на тыхъ листехъ манъдатехъ его[2] г(о)с(по)д(а)ръскихъ есть описана.

По вычытанью // *[16адв.]* тыхъ листовъ манъдатовъ перед г(о)с(по)д(а)ремъ королемъ его м(и)л(о)стью, панъ Юри Остикъ, староста браславъский, ставъши перед его королевъскою м(и)л(о)стью, поведилъ. Ижъ онъ, яко послушный подданый и служебъникъ его королевъское м(и)л(о)сти перед г(о)с(по)д(а)ремъ королемъ его м(и)л(о)стью становиться, и, заховываючи собе обороны правные в томъ при моцы, на тотъ час без брата своего пана Григоря, яко восполокъ одными листы манъдаты его королевъское м(и)л(о)сти з нимъ позваного, поведилъ, ижъ не повиненъ одинъ самъ на тотъ час перед г(о)с(по)д(а)ремъ королемъ его м(и)л(о)стью пану подчашому на то отъказывать, ажъбы с нимъ братомъ своимъ восполокъ. А ижъ, дей, братъ мой панъ Григорей Остикъ з допущенья Божего на тотъ час вельми есть хор. Для которое хоробы своее тепер на тотъ рокъ, за листы манъдаты его королевское м(и)л(о)сти припалый, самъ перед его королевъскою м(и)-

[3] *Напісана над радком.*
[2] *Слова* «его» *закрэслена чарнілам.*

л(о)стью стати онъ не могъ. Которую, дей, хоробу свою врадови его королевъское м(и)л(о)сти двора Оникштеньского черезъ служебъника своего оповедалъ и перед вижомъ того враду оникъштеньского хоробу свою оказалъ. Который вижъ, тое хоробы его огледавъши, до книгъ тамошнихъ врадовыхъ то сознал, ижъ его хорого виделъ. Которого оповеданья и сознанья того вижа враду оникштеньского панъ Григорей Остикъ выпис с книгъ двора г(о)с(по)д(а)ръского Оникъштеньского черезъ служебъника своего наймя Яна Целиковского послалъ. Который служебъникъ его, стоячи при той справе при пану Юрю Остику, выпис с книгъ враду двора г(о)с(по)д(а)ръского Оникъштенского под печатью державъцы оникъштеньского, хоружого ошменьского, пана Павла Островицъкого перед г(о)с(по)д(а)ремъ его м(и)л(о)стью покладал // *[17]* [1-]и оказалъ,[-1] и именемъ пана Григоря Остика, пана своего, просилъ его королевъское м(и)л(о)сти, абы для тое причины хоробы его в той справе ихъ с паномъ подчашимъ на тотъ рокъ на инъший час казати преложити его королевъская м(и)л(о)сть рачилъ.

И именемъ пана подчашого за порученьемъ его м(и)л(о)сти подсудокъ ломъзеньский Мартинъ Межиньский на то перед г(о)с(по)д(а)ремъ королемъ его м(и)л(о)стью поведилъ, ижъ ся жадною причиною [2-]панове Остики, яко[-2] позваные листы, манъдаты его королевъское м(и)л(о)сти, вымовати не могут, абы тепер не были повинъни перед его королевъскою м(и)л(о)стью пану подчашому отъповедати с тыхъ причинъ: Первшая, ижъ то вжо тепер вторый рокъ отъ его королевъское м(и)л(о)сти той справе ихъ зложонъ, бо, дей, первшый рокъ, который за листомъ и манъдатомъ его королевъское м(и)л(о)сти перед королемъ его м(и)л(о)стью стати былъ зложонъ, едучи его королевъская м(и)л(о)сть до Петръкова а будучи г(о)с(по)д(а)ру королю его м(и)л(о)сти в дорозе у Любохне, ку той справе стати имъ перед королемъ его м(и)л(о)стью припалъ, тогды за писаньемъ до его королевъское м(и)л(о)сти пана воеводы троцъкого, гетьмана навышъшого Великого Князства Литовског[о], старосты мозырского, державъцы лидского и сомилишъского пана Миколая Юревича Радивила и за стараньемъ пановъ Остиковъ для службы его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)ръское и земъское его королевъская м(и)л(о)сть оный рокъ под тымъ жо манъдатомъ его королевъская м(и)л(о)сть отъложити и отрочити на певный час, то ест за шесть недель по роспущенью войска своего г(о)с(по)д(а)ръского рачилъ, который рок вжо отърочоный вторый туть тепер на том час имъ припалъ.

Другую причину ку помочи собе в томъ именемъ пана подчашого подле обычаю права посполитого и Статуту земъского Великого Князства Ли-

[2-2] *Падкрэслена.*

товъского року завитого, зложеного у права, стороны пи*л*новати мають и уфалу со*й*му ва*л*ного // *[17адв.]* виленьского, што на тотъ ча*с* по*д* во*й*ною есть уфаленъ, же листы маньдаты его королевъское м(и)л(о)*с*ти по таковыхъ, хто бы кому яки*й* кгвалтъ або наи*ш*тье домовое уделалъ, мають быти с канъц[е]лере*й* его м(и)л(о)*с*ти г(о)*с*(по)д(а)ръское даваны. И тому ку помочи съ стороны пана по*д*чашого беручи, поведилъ Межиньски*й* пере*д* его королевъскою м(и)л(о)*с*тью, же на то*й* уфале со*й*мово*й* не описано того, абы хто позваны*й* мелъ отъкла*д* оного року за маньдатомъ зложоного собе мети, и просилъ его королевъское м(и)л(о)*с*ти именемъ пана по*д*чашого о то, кгдыжъ тое о*т*роченье в то*й* справе его с паны Остики року пе*р*вшого за листомъ маньдатомъ его м(и)л(о)*с*ти г(о)*с*(по)д(а)ръскимъ зложоного [2-] чере*з* его королевъскую м(и)л(о)*с*ть в Любохъне есть вчинено[-2] и на выписе с книгъ его м(и)л(о)*с*ти г(о)*с*(по)д(а)ръскихъ его м(и)л(о)*с*ти даномъ то описано, же п(а)нове Остикове тутъ тепе*р* на томъ року пере*д* г(о)*с*(по)д(а)ремъ королемъ его м(и)л(о)*с*тью стати и о*т*казати, и росправу в томъ з нимъ приняти мають. А ижъ сполны*й* естъ маньдатъ за спо*л*нымъ кгвальтомъ и шкодою, отъ нихъ учинеными, с ка*н*цляре*й* его королевъское м(и)л(о)*с*ти ему по нихъ выданы*й*. Тогды, де*й*, тотъ, который*й* есть напере*д* и ста*р*ши*й* на томъ маньдате, яко панъ Ю*р*и Остикъ, в то*й* справе описанъ а тутъ пере*д* его королевъскою м(и)л(о)*с*тью очевисто стоитъ. Кгды*ж*, де*й*, тепе*р* [речь] не*й*детъ межи сторонами о грунъть именье Вижуны, которое пану по*д*чашому вжо есть за листомъ и двораниномъ его короле*в*ское м(и)л(о)*с*ти подано*й*, его м(и)*л*(ость) де*р*житъ его, о*д*но идетъ о кгвалтъ а о шкоды пана по*д*чашого, тамъ в томъ именьи отъ нихъ починеные.

И поведилъ Ма*р*тинъ Межиньски*й* пере*д* его кролевъскою м(и)л(о)*с*тью именемъ пана по*д*чашого, ижъ естъли панъ Григоре*й* Остикъ, яко ся хоробою объмовяе*т*, // *[18]* [1-]на тотъ[-1] ча*с* захоралъ, тогды бы могъ пану по*д*чашому, на то давъши отъ себе порученье пану Ю*р*ю, брату своему, або тежъ и чере*з* прокуратора умоцованого своего отъказати и усправе*д*ливитися. А тепере, ста*в*ши пану по*д*чашому на рокъ, и о шкоду и накла*д* его приправивъши, хоробою своею вымову собе в томъ чинить. Кгдыжъ, де*й*, пе*р*ве*й* мелъ бы пану по*д*чашому за часу во*д*ле права звыклого о хоробе свое*й* ведати дати, жебы о*н* на тотъ рокъ до его королевъское м(и)л(о)*с*ти не е*з*дилъ и для хоробы его на то*м* ча*с* не пильновалъ. Або бы, де*й*, тежъ его [3-] королевъская м(и)л(о)*с*ть[-3] листомъ свои*м* мелъ дати и ведати, и озна*й*мити хоробу свою, заховываючися во*д*ле Статуту земъского, где бы потомъ за

[2-2] *Паўтараецца.*
[3-3] *Так у ркп., трэба чытаць* королевъской м(и)л(о)*с*ти.

росказаньемъ его королевъское м(и)л(о)сти п(а)ну по*д*чашому, стороне поводово*й*, тотъ рокъ листомъ его королевъское м(и)л(о)*с*ти отърочонъ былъ, зачимъ бы панъ по*д*чаши*й* тепере шкоды и накладу того собе не принялъ. А ижъ сторона позваная, яко панъ Григоре*й* Остикъ, того собе не принялъ, не учинилъ и, до короля его м(и)л(о)*с*ти в ча*с* оповедаючи тое хоробы своее, не слалъ. Где, де*й*, и дата в томъ выписе с книгъ двора г(о)*с*(по)д(а)ръского Оникъштеньского чере*з* слугу его выше*й*помененого пере*д* его королевъскою м(и)*л*(остью) оного выпису положоного девети дне*й* ста*р*шая есть, нижъли панъ по*д*чаши*й* з дому своего тутъ на тотъ рокъ ку то*й* справе до его королевъское м(и)л(о)*с*ти еха*л* . А ку тому, ижъ вжо на местъцу у Петръкове при его королевъско*й* м(и)л(о)*с*ти мешкае*т* бо*л*шъ двухъ недель, яко тое справы на року пи*л*нуетъ и што и де*н* справе*д*ливости въ его королевъское м(и)л(о)*с*ти панъ по*д*чаши*й* просилъ. Причомъ бы*ва*лъ позваны*й* панъ Ю*р*и Остикъ, а о то*й* хоробе брата своего пана Григо*р*я о*н* ничо*г*[о] пере*д* королемъ его м(и)л(о)*с*тью не вспоминалъ, а ижъ тепере вжо по колькухъ неделяхъ тую хоробу брата своего оповедати поча*л*.

И поведилъ пере*д* его // *[18адв.]* кролевъскою м(и)л(о)*с*тью Ма*р*тинъ Межиньски*й* именемъ пана по*д*чашого. И*ж*, де*й*, панове Остики вжо не могли бы пану по*д*чашому в то*й* справе его проволоки большое тымъ делати, але бы мели в томъ во*д*ле жалобы его на листъ маньдатъ его кролевъское м(и)л(о)*с*ти отъказывать и усправе*д*ливити. Чого естъли бы они вчинити не хотели, тогды Ма*р*тинъ Межиньски*й* именемъ пана по*д*чашого просилъ его кролевъское м(и)л(о)*с*ти, абы г(о)*с*(по)д(а)ръ коро*л* его м(и)л(о)*с*ть з выроку своего за нестаньемъ пере*д* его кролевъскою м(и)л(о)*с*тью ку праву п(а)на Григо*р*я Остика кгвалтъ и шкоды его во*д*ле Статуту зе*м*ского сказати ему рачилъ.

Ино панъ Ю*р*и Остикъ пере*д* его королевъскою м(и)л(о)*с*тью на то поведилъ, ижъ тая причина кожъдого ч(е)л(о)в(е)ка хороба ко*ж*дая завъжды отъ кожъдого року вольнымъ чинить, кгдыжъ то и Статутомъ земъскимъ Великого Князства Литовъского объваровано. И мовилъ панъ Ю*р*и Остикъ, ижъ, де*й*, пе*р*вшое отъроченье в то*й* справе сталося не з нашое причины. Кгдыжъ я самъ и з братомъ своимъ ра*д* быхъ бы*л* за листомъ маньдатомъ его королевъское м(и)л(о)*с*ти пере*д* его м(и)л(о)*с*тью ку праву на рокъ намъ зложоны*й* сталъ[2], але на*с* его м(и)л(о)*с*ть панъ воевода тро*ц*ки*й*, гетьманъ нашъ навышъшы*й* Великого Князства Литовъского для слу*ж*бы его м(и)л(о)*с*ти г(о)*с*(по)д(а)ръское и земъское отъпустити з во*й*ска не хотелъ. А та*к* ижъ в томъ часе захоралъ братъ

[2] *Так у ркп.,трэба чытаць* стать.

мой, тогды про его хоробу я якомъ и первей поведилъ, не могу одинъ самъ в той речи яко сполной нашой пану подчашому отъповедати.

Ино его королевъская м(и)л(о)сть тую справу ихъ до дня четверга м(е)с(я)ца декабра семого дня и потомъ в четвергъ для иныхъ справъ его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)ръскихъ до суботы м(е)с(я)ца декабра // *[19]* девятого[1] дня отъложити на вырокъ свой г(о)с(по)д(а)ръский рачилъ.

А потомъ у суботу перед г(о)с(по)д(а)ремъ королемъ его м(и)л(о)стью именемъ пана подъчашог[о] Межиньский поведилъ, ижъ панъ Юри Остикъ обороны и вымовы брату своему пану Григорю Остику хоробу его перед г(о)с(по)д(а)ремъ королемъ его м(и)л(остью) делати не можетъ. Кгдыжъ ачъ и Статутъ земъский хоробою отъ року волнымъ позваного чинитъ, однакъ же и подле Статуту мелъ бы панъ Григорей в час его м(и)л(о)сти ознаймити хоробу свою, а ижъ онъ того перед рокомъ за часу не вчинилъ. Ино, не отъступуючи ничого отъ вышейпомененыхъ причин оборонъ своихъ правныхъ, которые перед его королевъскою м(и)л(о)стью мовил, Мартинъ Межиньский именемъ пана подчашого поведилъ и просилъ г(о)с(по)д(а)ра короля его м(и)л(о)сти, абы его королевъская м(и)л(о)сть в томъ его водле первшое прозбы его заховати и на панохъ Остикохъ декретомъ своимъ г(о)с(по)д(а)ръскимъ кгвалтъ и шкоды его м(и)л(ости) подле жалобы его сказати рачилъ.

А такъ г(о)с(по)д(а)ръ корол его м(и)л(о)сть, выслухавъши межи ними достаточъне жалобы и отпору ихъ обеюхъ сторонъ, рачилъ казати права писаные Статутъ Великого Князства Литовъского отъворыти, в которомъ ся то значитъ, ижъ хороба кожъдого, хто ся хоробою заложитъ, тогды отъ року вольнымъ чинит. Ведже на другомъ року ставъши, яко у Статуте земъскомъ описует, повиненъ будетъ присягу на томъ вчинити, ижъ на тотъ час справедливе былъ хор, кгды ему тотъ рокъ отърочонъ былъ.

Ино, с тое причины заховываючи его королевъская м(и)л(о)сть в томъ при // *[19адв.]* моцы обычай права посполитого и Статуту земъского, з выроку своего г(о)с(по)д(а)ръского такъ сказати и тую справа[2] пана подчашого с паны Остики на иный час преложити, и певный а завитый рокъ той справе ихъ зложити имъ г(о)с(по)д(а)ръ король его м(и)л(о)сть рачилъ. То естъ, по роспущеню войска его королевъское м(и)л(о)сти, которое ся тыми часы в Меньску збирати маетъ, отъ того часу и дня, яко войско его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)ръское отъ его м(и)л(о)сти пана воеводы троцъког[о], гетьмана навышъшого Великого Князства Литовъского в року пришломъ шестьдесятъ пятомъ напервей роспущоно будетъ за шесть недель. А на томъ вы-

[2] *Так у ркп., трэба чытаць* справу.

шейпомененомъ отъ короля его м(и)л(о)сти зложономъ року будетъ повиненъ и маетъ панъ Григорей Юревичъ Остикъ перед его королевъскою м(и)л(о)стю тамъ, где г(о)с(по)д(а)ръ король его м(и)л(о)сть на онъ час дворомъ его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)ръскимъ быть рачитъ, ку праву стати, никоторыми причинами, ани служъбою его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)ръскою не вымовляючися. И вжо на томъ року перед его королевъскою м(и)л(о)стью ставъши, наперед панъ Григорей Остикъ будетъ повиненъ и маетъ самъ подле Статуту земъского присягу на томъ вделати, яко правдиве онъ былъ не моцонъ и хор на тотъ час, коли ему тотъ рокъ тепере отъ его королевъское м(и)л(о)сти ку вcase справедливеню пану подчашому водле Статуту манъдату его королевъское м(и)л(о)сти и зложенья року и выпису с книгъ его королевъское м(и)л(о)сти канъцлерейскихъ стати былъ перед его королевъскою м(и)л(о)стью готовъ. А кгды онъ присягу на томъ, яко вышейпоменено вчинити, тогды в тотъ же час на тотъ рокъ, вышей меновите описаный, // *[20]* [1-]отъ г(о)с(по)д(а)ра[-1] короля его м(и)л(о)сти зложоный, панъ Юри и панъ Григорей Юревичи Остикове, потому жъ жадными причинами и служъбою его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)ръскою обадва они вымовы собе в томъ не делаючи, перед г(о)с(по)д(а)ремъ королемъ его м(и)л(о)стью стати и с паномъ подчашимъ водле листовъ манъдатовъ его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)ръскихъ и подле жалобы его м(и)л(о)сти в томъ скутечъную росправу, яко на року завитомъ приняти мают. Вжо того року, отъ его королевъское м(и)л(о)сти тепер имъ зложоного, вышей меновите описаного, ничимъ не збиваючи, ани на иный час его не отъкладаючи.

Што г(о)с(по)д(а)ръ король его м(и)л(о)сть для ведомости тое речи до книгъ его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)ръских канъцлярейскихъ записати то казати рачилъ. На што и выпис с книгъ его королевъское м(и)л(о)сти пану подчашому за росказаньемъ г(о)с(по)д(а)ръскимъ под печатью его королевъское м(и)л(о)сти естъ данъ.

Писанъ у Петръкове.

РДАСА. Ф. 389. Воп. 1. Адз. з. 46. Л. 15адв.—20. Копія канца XVI ст. Правапіс адаптаваны.

2. 1565.08.27. Гародня. — Прывілей Жыгімонта Аўгуста старосту пінскаму, кобрынскаму, дзяржаўцу шаўленскаму, мерацкаму, ушпальскаму, пянянскаму, даўгоўскаму, пералайскаму, астрынскаму, дабучынскаму, пану Станіславу Андрэевічу Давойну на вёску Турэйск (чатыры валокі зямлі з сялянамі) Мастоўскай воласці ў поўную ўласнасць на службе земскай ваеннай вялікаму князю.

Привилей старосте пинскому и кобрынскому, пану Станиславу Довойне на селцо Турейское у волости Мостовской вечностью.

Жикгимо*нт* Авгу*ст*, Бо*ж*ю м(и)л(о)*ст*ю коро*л* по*л*ски*й*, вели-ки*й* княз ли*т*(о)вски*й*, руски*й*, пруски*й*, жомо*й*тски*й*, мазове*ц*ки*й*, ифля*нт*ски*й* и иных.

Озна*й*муемъ симъ нашимъ листомъ, хто на него посмотрить або чтучи его услышить, нинешнимъ и напотомъ будучимъ, кому будеть потре*ба* того ведати.

Билъ намъ чоломъ староста пиньски*й* и кобрыньски*й*, де*р*жавца шовленьски*й*, мере*ч*ски*й*, ушпольски*й*, пеняньски*й*, довъкговъски*й*, перела*й*-ски*й*, остриньски*й* и добучиньски*й* панъ Станиславъ Анъдреевичъ Дово*й*на и просилъ на*с*, абыхъмо ласку нашу г(о)*с*(по)д(а)ръскую вчинили а ему се*л*-цо нашо Туре*й*ское у волости двора нашого Мостовъского навечность дали.

А в томъ, де*й*, се*л*цы Туре*й*ску земль вымероно волокъ чотыри. А люди, на ни*х* оселые, // *[32адв.]* на *й*мя: Ломанъ Глебовичъ а Тишко Савичъ — волока одна; Олехно Мискови*ч* а Наумъ Степановичъ — волока о*д*на; Васюкъ Толъковичъ, Мате*й* Бычъко, Сенюта а Занько — волока о*д*на; Максимъ Панюковичъ а Степанъ — волока о*д*на. А в застенъку и въ выпусте того сельца кгрунъту вымо*р*кгованого бо*л*ше*й* нетъ, одно мо*р*кговъ шесть и прутовъ два*д*цать.

Ино мы, г(о)*с*(по)д(а)ръ, маючи собе верные, пи*л*ные служъбы пана Станислава Анъдреевича Дово*й*на, старосты пиньского и кобриньского, которыми его м(и)л(о)*с*ть ласку нашу обе*ц*не при на*с* на дворе нашомъ ласку нашу з немалымъ накладомъ нашимъ и коштомъ своимъ мешкаючи, ласку нашу г(о)*с*(по)д(а)ръскую заслугуеть, з ласки нашое г(о)*с*(по)д(а)ръское на прозбу и на чоломъбитье его м(и)л(о)*с*ти то е*с*мо вчинили, тое сельцо у волости наш*ой* Мостовъск*ой* на *й*мя Туре*й*ск*ой* зо всими людми, тамъ оселыми, и зо всими кгрунъты и землями, яко выше*й*поменено и яко то с померы волочъное постановено и ограничоно есть, зъ слу*ж*бами тыхъ люде*й*, с платы и доходы своими и со всими пожитъки, которые тамъ приходять, его м(и)л(о)*с*ти дали е*с*мо и симъ листомъ нашимъ дае*м* навечность.

Маеть панъ Станиславъ Анъдреевичъ Дово*й*но самъ и его жона, дети и потомъки его м(и)л(о)*с*ти тое се*л*цо Туре*й*ско на себе де*р*жати и вживати вечъными часы. И воленъ его м(и)л(о)*с*ть тое сельцо Туре*й*ско отъдати и продати, и на костелъ записати, и, яко налепе*й* розумеючи, ку пожи*т*ку своему обе*р*нути. А намъ, г(о)*с*(по)д(а)ру, и потомъкомъ нашимъ, великимъ кн(я)земъ литовъскимъ, служъбу земъскую военъную служити они повинъни будуть.

И на то дали е*с*мо пану Станиславу Анъдреевичу Дово*й*ну, старосте пиньскому и кобриньскому, се*с* нашъ листъ з нашою печатью. // *[33]*

Писанъ у Горо*д*не, ле*т*(о) Бо*ж*(его) наро*ж*(енья) 1565, м(е)*с*(я)ца августа 27 дня.

По*д*пи*с* руки его королевское м(и)л(о)*с*ти.

Янъ Миколаевич Гайко, ма*р*шало*к* и писа*р*.

РДАСА. Ф. 389. Воп. 1. Адз. з. 46. Л. 32—33. Копія канца XVI ст. Правапіс адаптаваны.

3. 1565.05.28. Петрыкаў / 1565.08.29. Гародня. — Пацвярджэнне («ліст») Жыгімонта Аўгуста віжу гаспадарскаму кобрынскаму, зямяніну Кобрынскага павета Андрэю Дзягілевічу Бобркіяніну на карчму вольную ў вёсцы Залессе Кобрынскай воласці з трыма валокамі зямлі паводле «ліста-даніны» старосты пінскага і кобрынскага, пана Станіслава Андрэевіча Давойны за службу віжовую «навечность».

Листъ Анъдрею Дягилевичу, вижу, на ко*р*чму волную у волости замку Кобри*н*ского в селе Залескомъ.

Жикгимо*нт* Августъ, Бо*ж*ю м(и)л(о)*ст*ю коро*л* по*л*ски*й*, вели-ки*й* княз ли*т*(о)*в*ски*й*, руски*й*, пруски*й*, жомо*й*тъски*й*, мазовецъки*й*, лифля*нт*ски*й* и иныхъ.

Озна*й*муемъ симъ нашимъ листомъ.

Билъ намъ чоломъ земени*н* нашъ повету Кобриньского Анъдре*й* Дягилевичъ Бобръкиянинъ, который естъ вижомъ нашимъ обецъне отъ на*с* ку замъку нашому Кобриньскому прыданы*й*. И поведилъ онъ пере*д* нами, што жъ староста пиньски*й* и кобриньски*й*, де*р*жавъца шовъленьски*й*, меречъски*й*, ушпольски*й*, пеняньски*й*, довъкговъски*й*, перела*й*ски*й*, остриньски*й* и дубучиньски*й* панъ Станиславъ Анъдреевичъ Дово*й*на за прозбою е*г*[о] далъ и дозволилъ ему у волости замъку нашого Кобриньского въ старостве своемъ в селе Залескомъ на хлебоко*р*мленье ко*р*чму во*л*ную ме*ти* на трехъ волокахъ, которые онъ на то*й* служъбе наш*ой* вижов*ой* при // *[35адв.]* замъку нашомъ Кобриньскомъ отъ на*с* з ласки нашое де*р*жить, розумеючи его м(и)л(о)*с*ть, ижъ тая ко*р*чма не будеть на жа*д*н*ой* шкоде местамъ и ко*р*чмамъ нашимъ г(о)*с*(по)д(а)ръскимъ. На што онъ и листъ пана старосты пиньского и кобриньского и с по*д*писаньемъ руки его вла*с*ное в себе маеть.

Которы*й* листъ его пере*д* нами онъ показывалъ и билъ намъ онъ чоломъ, абыхъмо тую данину пана Станислава Анъдреевича Дово*й*на, на ко*р*чму в томъ селе нашомъ выше*й*мененомъ ему даного, листомъ нашимъ навечъность ему потве*р*дити казали.

А та*к* мы, пана Станислава Анъдреевича Дово*й*на огледавъши того ли*с*ту, казали его слово отъ слова в се*с* нашъ листъ уписати. Которы*й* та*к* ся в собе маеть:

«Станиславъ Анъдреевичъ Дово*й*на, староста пиньски*й* и кобриньски*й*, де*р*жавъца меречъски*й*, ушпо*л*ски*й*, остриньски*й*, пенянь-

ск*ий*, довъкговъск*ий*, перела*й*ск*ий*, обе*р*нацък*ий*, новодво*р*ск*ий*, добучиньск*ий* и обельск*ий* ознамую симъ моимъ листомъ.

Што *ж* билъ мне чоломъ служебъникъ мо*й* Анъдре*й* Дягилевичъ Бобръкиянинъ, ижъ быхъ ему у старостве моемъ Кобриньскомъ в селе Залескомъ на тыхъ трехъ волокахъ, на служъбе вижово*й*, ему отъ г(о)*с*(по)д(а)ра его м(и)л(о)*с*ти даныхъ, ко*р*чму во*л*ную мети дозволилъ.

Гдежъ я, розумеючи, ижъ в томъ ж*а*дная шкода и переказа у пожитъкохъ г(о)*с*(по)д(а)ра короля его м(и)л(о)*с*ти быти не можеть, и к тому, чинечи я того служебъника моего ку служъбамъ г(о)*с*(по)д(а)ръскимъ охотъного, ижъ бы о*н* пи*л*не, будучи вижомъ по*д*данымъ г(о)*с*(по)д(а)ръскимъ отъ посторо*н*цовъ, // *[36]* [1-]в долеглостяхъ[-1] ихъ справе*д*ливости доводилъ, и тежъ, дознавши я его ку служъбамъ моимъ бачъного и ве*р*ного, с тыхъ причинъ з ласки моее для хлебоко*р*мленья на томъ местъцу выше*й*помененомъ яки*й* шинкъ ко*р*чмою во*л*ною того е*с*ми служебъника моего Анъдрея Бобра опатри*л* и даровалъ вечъными часы ему самому, жоне и потомъкомъ его.

И на то е*с*ми ему далъ се*с* мо*й* листъ з моею печатью.

Писанъ у Петръкове, лета[2] Бож(его) наро*ж*(енья) тисеча пятьсотъ шестьдесятъ пятого, м(е)*с*(я)ца мая два*д*цать осмого дня.

Станиславъ Анъдреевичъ Дово*й*на, староста пиньск*ий* и кобриньск*ий*, рукою своею властъною».

Ино кгдыжъ в то*м* ж*а*дное шкоды и переказы местамъ и ко*р*чмамъ нашимъ г(о)*с*(по)д(а)ръскимъ нетъ, мы з ласки нашое г(о)*с*(по)д(а)ръское на чоломъбитье того Анъдрея Дягилевича то е*с*мо вчинили, тую данину пана старосты пиньско*г*[о], ку ведомости наш*ой* г(о)*с*(по)д(а)ръско*й* припустивъши, то ему листомъ наши*м* г(о)*с*(по)д(а)ръскимъ навечъность потве*р*жаемъ.

Маеть онъ самъ и его жона, дети и потомъки ихъ тую ко*р*чму выше*й*помененую у волости замъку нашого Кобриньского в селе Залескомъ на тыхъ трехъ волокахъ своихъ, которые онъ на служъбе наш*ой* вижово*й* отъ на*с* з ласки нашое де*р*житъ, кромъ даванья ж*а*дныхъ платовъ и капъщизнъ наши*х*, вечъными часы на себе де*р*жати и в не*й* пивомъ, медомъ и горе*л*кою доброво*л*но шинъковати, а ни*х*то в томъ ему никоторое переказы чинити не маеть, о*д*но жъ отъ того стеречи маеть, абы с тое ко*р*чмы его никоторыхъ збытъковъ и злочиньствъ не было делано.

И на то дали е*с*мо // *[36адв.]* ему се*с* нашъ листъ з нашою печатью.

Писанъ у Городне, ле*т*(о) Бо*ж*(его) наро*ж*(енья) 1565, м(е)*с*(я)ца авгу*ст* 29 дня.

2 *Літара* «а» *выпраўлена з* «ъ».

По*д*пи*с* руки его королевъское м(и)л(о)*с*ти.

Янъ Га*й*ко, ма*р*шало*к* и писа*р*.

РДАСА. Ф. 389. Воп. 1. Адз. з. 46. Л. 35—36адв. Копія канца XVI ст. Правапіс адаптаваны.

4. 1562.04.05. Вільня / 1565.09.02. Гародня. — Апавяданне («сознанье») перад Жыгімонтам Аўгустам і зачытанне «листа записного» харунжага земскага ВКЛ, дваранiна каралеўскага, пана Себасцяна Мікалаевіча Трацяка аб тым, што ён перадае пасля сваёй смерці дзве часткі бацькоўскіх маёнткаў у Лідзе і Бержах на суму ў тысячу залатых жонцы Альжбеце Ерданаўне.

Сознанье пана Миколая Третяка записанья дву*х* часте*й* имене*й* о*т*чызныхъ и материсты*х* ма*л*жо*н*це его пани Альжбете Е*р*дановне в суме п(е)н(е)зе*й*.

Ле*т*(о) Бо*ж*(его) наро*ж*(енья) 1565, м(е)*с*(я)ца се*нт*(ябра) 2 дня.

Г(о)*с*(по)д(а)ръ король его м(и)л(о)*с*ть и велики*й* кня*з* Жикгимо*нт* Августъ рачилъ казати до книгъ его м(и)л(о)*с*ти г(о)*с*(по)д(а)ръскихъ канъцлере*й*скихъ записати.

Ижъ прише*д*ши объличъне пере*д* его королевъскую м(и)л(о)*с*ть дворенинъ его короле*в*ское м(и)л(о)*с*ти, панъ Миколае*вич* Собе*стя*новичъ[2] Тре*тя*къ сознал ъ и поведилъ то пере*д* его королевъскою м(и)л(о)*с*тью. Ижъ онъ, узнавъши ку собе ве*р*ную м(и)л(о)*с*ть и на всемъ поволъное, цнотъливое в малъженьстве претивъ собе захова*н*е малъжонъки своее пани Альжъбеты Е*р*дановны, зъ закличимя, што онъ, хотечи е*й*, малъжонъце свое*й*, приязню своею нагородити и о*т*да*ти*, // *[37]* самъ[1] по свое*й* добро*й* воли записалъ е*й* по животе своемъ две части имене*й* своихъ отъчизныхъ и материстыхъ, то есть у Лиде и в Бе*р*ж*ах*, в певно*й* суме п(е)н(е)зе*й* в чотырохъсотъ копахъ гроше*й* личъбы литовъское. На што онъ и листъ сво*й* записны*й* по*д* печатью и с по*д*пи*с*ю руки своее, и тежъ по*д* печатьми никоторыхъ вра*д*никовъ его королевъское м(и)л(о)*с*ти дво*р*ныхъ преречоно*й* малъжонъце свое*й* далъ.

Которы*й* листъ о*н* пере*д* его королевъскою м(и)л(о)*с*тью показывалъ и просилъ короля его м(и)л(о)*с*ти, абы его королевъская м(и)л(о)*с*ть, припустивъши то ку ведомости свое*й* г(о)*с*(по)д(а)ръско*й* тое сознанье и оповеданье, и тотъ листъ его записны*й* до книгъ его м(и)л(о)*с*ти г(о)*с*(по)-

2 *У рукапісе ў слове* Собестяновичъ *апошнія пяць літар узяты ў дужкі, трэба чытаць* Собестян (*гл. ніжэй тэкст дакумента*).

д(а)ръскихъ канъцлерейскихъ росказать записати рачил. Который же листъ Собестяна Третяка слово отъ слова такъ ся в собе маеть:

«Я, Собестянъ Миколаевичъ Третякъ, хоружичъ земъский Великого Князства Литовъского, дворенинъ его королевъское м(и)л(о)сти, вызнаваю и чиню явно симъ моимъ листомъ, кому будеть потреба того ведати.

Ижъ есми дознавъши доброе, повольное, статочъное захованье в малъженьстве малъжонъки моее милое Алжъбеты Ердановъны, зъ закличимя и, хотечи тое вызнати и вперед поволнейшую, даю и симъ листомъ нашимъ записую по животе моемъ вперод менованой жоне моей, моей Алжъбете, две части именей своихъ отъчизныхъ и материстыхъ у Лиде и в Бержахъ, которые на мене з делу отъ братьи моей прийти мають, в певной суме п(е)н(е)зей в тисечу золотых, то есть в чотырохъсотъ копахъ грошей литовъскихъ, личечи в кожъдый // *[37адв.]* грошъ по десети п(е)н(е)зей.

Мает жона моя, Алжъбета, по животе моемъ две части оныхъ именей моихъ помененыхъ зъ землями пашными дворными, зъ сеножатьми, з бояры путъными, з людми тяглыми и ихъ земълями, и сеножатьми, з млыны, з реками, з озеры, зъ ставы у моць свою вземъши, зо всими пожитъки и владностью в той суме п(е)н(е)зей в чотырохъсотъ копахъ грошей держати и вживати до отъданья тое сумы п(е)н(е)зей отъ братьи и отъ близкихъ моихъ.

А братья и никоторые близкие мои у две части тыхъ именей моихъ, отъ мене ей записаныхъ, хотя бы она и замужъ пошла, не отъдавъши ей тое сумы п(е)н(е)зей, ничимъ ся уступовати и переказы жадное в держанью тыхъ двухъ частей чинити не мають. И кгды братья и близкие мои тую суму п(е)н(е)зей чотыриста копъ грошей спольна ей отдадуть и заплатять, тогды на онъ час повинъна она будеть две части тыхъ именей имъ поступити.

А для лепъшое твердости сего моего листу, заховываючи водле уфалы соймовое, оповедилъ и объявилъ то г(о)с(по)д(а)ру королю его м(и)л(о)сти и великому кн(я)зю Жикгимонъту Августу, пану нашому м(и)л(о)стивому. Которого сознанья и выпис с книгъ ей, жоне моей, данъ.

И на то есми далъ сес мой листъ под моею печатью и с подписю руки моее.

А при томъ были и того добре сведоми, и за прозбою моею печати свои к сему моему листу приложити рачили ихъ м(и)л(о)сть: панъ Остафей Воловичъ, маршалок дворный, подскарбий земъский, писар г(о)с(по)д(а)ръский, державца могилевъский; панъ Ян Шимъковичъ, маршалокъ и писар г(о)с(по)д(а)ръский, староста тыкотиньский; // *[38]* панъ[1] Янъ Миколаевичъ Гайко, писар г(о)с(по)д(а)ръский, конюший городеньский, дер(жавца) ошмяньский, утеньский и красносельский; а панъ Миколай Нарушевичъ, писаръ его королевъское м(и)л(о)сти, державца марковъский и мядельский.

Писан у Вильни, лет(о) Бож(его) нарож(енья) тисеча пятьсотъ шестьдесятъ второго, м(е)с(я)ца апрел пятого дня».

А такъ его королевъская м(и)л(о)сть того добровольно сознанья и оповеданья пана Себестяна Третяка и теж листу его записного выслухавъши, и ку ведомости своей г(о)с(по)д(а)ръской то припустивъши, рачилъ казати до книгъ его королевъское м(и)л(о)сти канъцлярейских записати. На што и выпис с книгъ под печатью его королевъское м(и)л(о)сти паней Собестяновой Третяковой, паней

Альжбете Ердановне естъ данъ.

Писанъ у Городне.

РДАСА. Ф. 389. Воп. 1. Адз. з. 46. Л. 36адв. — 38. Копія канца XVI ст. Правапіс адаптаваны.

[1] Спиридонов М. Ф. Карта: Беларусь в конце XVI в.: 1:1000000 // Ён жа. Закрепощение крестьянства Беларуси (XV—XVI вв.). Мн., 1993.

[2] Рапановіч Я. Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Брэсцкай вобласці. Мн., 1980. С. 55; Ён жа. Слоўнік назваў населеных пунктаў Мінскай вобласці. Мн., 1981. С. 248; Ён жа. Слоўнік назваў населеных пунктаў Гродзенскай вобласці. Мн. 1982. С. 138, 242.

Публікацыя В. С. Мянжынскага

МІНСКІ ПЕРЫЯД ЖЫЦЦЯ М. В. ДОЎНАР-ЗАПОЛЬСКАГА
(Паводле дзённіка Н. М. Доўнар-Запольскай)[*]

З дзённікам трэцяй жонкі М. В. Доўнар-Запольскага Надзеі Маркіянаўны аўтара гэтага артыкула пазнаёміў А. С. Ліс, да якога ён трапіў з сям'і ўнука Мітрафана Віктаравіча — Валерыя Савіцкага. Паводле слоў А. С. Ліса, існавала поўная версія дзённіка, якая складалася з агульных рукапісных сшыткаў колькасцю больш за дзесятак. Аднак у наша карыстанне трапіў скарочаны варыянт у адзін сшытак, перапісаны ў сярэдзіне 1960-х гадоў. Запісы ў ім ахопліваюць перыяд ад 1912 да 1936 г., прычым да жніўня 1921 г. яны, відавочна, паўтараюць першапачатковы варыянт рэгулярных запісаў, а пасля, па сведчанні самой аўтаркі, зроблены дапаўненні па памяці аж праз сорак гадоў. Апошнія абставіны парушаюць традыцыйную храналагічную пабудову дзённікавых запісаў, якія ствараюцца, як вядома, непасрэдна пасля падзей і надаюць дакументу элемент успамінаў. Чаму так адбылося, мы, на жаль, не высветлілі. Але паколькі

[*] Публікацыя падрыхтавана ў рамках праекта «Дакументальная біяграфія М. В. Доўнар-Запольскага» пры падтрымцы БФФД (дагавор Г03Р 002).

менавіта дадатак дзённіка звязаны з перыядам знаёмства і сумеснага жыцця аўтара з М. В. Доўнар-Запольскім, узнікае думка, што яго ўзнаўленне было нейкім чынам звязана са 100-гадовым юбілеем вучонага, які меўся быць у 1967 г.; не выключана магчымасць, што ён быў зроблены на замову. Нягледзячы на гэтыя абставіны, далей будзем аперыраваць тэрмінам «дзённік» у дачыненні да гэтай крыніцы.

Асноўная частка дзённіка апісвае юнацтва і маладосць самой аўтаркі да часу яе знаёмства з М. В. Доўнар-Запольскім, дае звесткі аб яе сям'і, адукацыі, асабістым жыцці. Пры гэтым запісы Надзеі Маркіянаўны дапаўняюць ужо вядомую серыю ўспамінаў аб М. В. Доўнар-Запольскім (Н. Палонскай-Васіленка, М. Улашчыка). Каштоўнасць дзённіка заключаецца ў тым, што, па-першае, ён апісвае значна большы у параўнанні з астатнімі мемуарнымі крыніцамі час жыцця вучонага, у тым ліку яго найменш вядомыя перыяды — крымскі, бакінскі, мінскі і апошні — маскоўскі. Па-другое, запісы дазваляюць уявіць атачэнне і асабістыя кантакты вучонага гэтым часам. Па-трэцяе, уражанні і характарыстыкі блізкага чалавека шмат даюць для разумення псіхалагічнага партрэта вучонага. Заўважым таксама, што дзённік з'яўляецца на сёння адзінай крыніцай, якая падае звесткі аб самой аўтарцы — трэцяй жонцы М. В. Доўнар-Запольскага, якая знаходзілася побач з ім у найбольш драматычныя часіны ягонага жыцця.

Фрагмент дзённіка, які друкуецца ніжэй, уяўляе для нас асобую цікаўнасць, хаця ў параўнанні з іншымі сюжэтамі ён найбольш кароткі — усяго некалькі старонак з сотні. Аднак заўвагі і факты, якія прыведзены тут, маюць вялікую каштоўнасць, бо ў супастаўленні з іншымі дакументальнымі крыніцамі (найперш з фондаў НАРБ, ЦНА НАНБ) дазваляюць даволі поўна аднавіць непрацяглы, але надзвычай важны для біяграфіі М. В. Доўнар-Запольскага перыяд яго знаходжання ў Мінску.

Для публікацыі адабраны запісы, якія датычаць непасрэдна тэмы, іншыя фрагменты апушчаны, што адзначана ў тэксце шматкроп'ем.

Даты занатовак пазначаны і выдзелены самой аўтаркай. Толькі ў асобных выпадках зафіксавана месца, дзе яны зроблены, — гэта дапоўнена ў квадратных дужках.

Асобай заўвагі патрабуе пералік асоб, змешчаны пад апошнім запісам. Бачна, што ў ім пазначаны цвет беларускай інтэлігенцыі 1920-х гадоў. Цяжка меркаваць сёння, ці збіралася Надзея Маркіянаўна даць нарысы характарыстык гэтых асоб, ці пералік зроблены толькі для памяці. Але менавіта ў такім выглядзе гэтыя прозвішчы ўпісаны збоку старонкі з чыста маскоўскім сюжэтам запісаў.

Аўтарскі стыль і арфаграфія захаваныя.

11 июля 1925. [Баку] …Кажется, вопрос о переезде в Минск решен окончательно.

14 сент. 1925 г. Баку. Хлопоты по переезду в Минск. Непрерывный стук молотка. Запечатывают в ящики книги. Все перевозит контора транспортная … Выеду 25-го, Лиля[1] на два дня раньше. Бакинская жизнь отходит в прошлое. Хороша ли она была, плоха ли, не знаю. Уезжаю с радостью…

7 окт. 25. Минск. В Минске все другое, как будто и люди другие. Когда я переезжала в Москве с одного вокзала на другой, в окно такси я рассматривала толпу. Какие у всех суровые, у некоторых даже злые лица. Нельзя и сравнить с Кавказом. Приехала я 25-го сент. Скоро уже две недели. Итак, Баку отошел в прошлое. Прожили мы там с 6 февр. 1922 по 22 сент. 1925 г. = 3 года 7 месяцев 2 недели.

14 дек. 25 [Мінск]. Вчера у нас собралась большая компания. Было шумно и непринужденно. А мне все новое интересно, интересны и новые знакомые и друзья.

1 янв. 1926 г. [Мінск]. Встретили Новый год очень весело, пили, пели, танцевали, много смеялись. Собирались все у А. А. Цвикевича.

6 марта 1926 [Мінск]. Увлекаюсь английским. Прекрасный преподаватель занимается с нами группой два раза в неделю. Беру уроки музыки у Семашко. Занимается она со мною по консерваторской программе. Помогаю много Мите…

13 марта 1926 [Мінск]. Книгу Мити не пропускает цензура[2]. Вероятно, придется возвращаться в Баку…

30.3.26 [Мінск]. Надо из Минска уезжать. Жизнь снова поменяется. В серьезные моменты жизни какими пустяками кажутся ее мелочи. И как обидно, что при спокойном течении жизни мы реагируем на них так сильно.

7.4.26 [Мінск]. Все это время живем одними нервами. На душе горько. Опять переезд. Я против переезда ничего не имею, не успела привыкнуть ни к людям, ни к климату. Мите же очень тяжело. Родина, на которую он так стремился, так хотел отдать ей все свои силы, и вдруг такое душевное одиночество. Итак, мы на распутье. Где очутимся, куда забросит судьба?

10.4.26 [Мінск]. Тоскливое, тревожное ожидание… Для Мити это все — трагедия. Боюсь за его душевное равновесие. Ответа из Баку нет. Не знаю, чего и желать. Как все в жизни делается помимо нас.

6.5.26 [Мінск]. В Баку возвращаться не придется. И это очень, по-моему, хорошо. Так странно стоять на перепутье и знать, что вопрос места нашей дальнейшей жизни решит, несомненно, какой-нибудь случай. Воз-

можно, даже пустой и малозначительный. Как случайная встреча Мити с проф. Урусовым в Харькове решила вопрос о переезде в Баку[3].

8 июня. 26 г. [Мінск]. Митя уехал в Ленинград и Москву. Положение все еще неопределенное. Катя[4] уговорила меня пойти к хироманту, приехавшему сюда откуда-то. Он сказал, что здесь у нас много неприятностей. Мы уедем, и на новом месте нам будет очень хорошо. Через 8 лет я овдовею и выйду опять замуж. В 46—47 лет опасно заболею, и жизнь будет в течение трех лет полна волнений и тревог.

Минск — 25.9.25—2.7.26.

11 ноября 26 г. Москва. Тверская. Гостиница «Пассаж». Митя уже на службе в Моссовете. Мне все здесь ново и интересно. Занимаюсь английским языком у преподавателя Тимофеева… Приехала в Москву 21 августа…

16 янв. 27 [Масква]. — …Очень, очень часто ходим в театр. В концерты и кино. Какое-то здесь чувство свободной, свободной песчинки. Никто не интересуется, где мы бываем, как проводим время. Какой все-таки провинциальный город Минск, и как мы там всегда были на виду. Минск не выдерживает сравнения с Баку, не говоря уже о Харькове…

[Без даты — кастрычнік 1927 г., Масква.]

Воспоминание о Минске:

1. Красковские. 2. Пенерджи. 3. Тремпович. 4. Цвикевич А. А. 5. Цвикевич И. И. 6. Довгялло. 7. Смолич. 8. Заяц. 9. Поллан. 10. Михайловский. 11. Купало — Колас. 12. Середа. 13. Лясковские. 14. Мелких. 15. Пичета. 16. Блох. 17. Мавродиади. 18. Титовы. 19. Гредингер. … 21. Вершук. 22. Харлампович. 23. Дыло. 24. Горошеня. 25. Семашко. 26. Мятелка (Мяделка). 27. Сербов. 28. Горецкий. 29. Мялешко. 30. Азбукин. 31. Щекацихин (Щекотихин). 32. Тир. 33. Гаусман. 34. Гершман.

1 Сямейнае імя дачкі М. В. Доўнар-Запольскага Ірыны.
2 «История Белоруссии».
3 Сустрэча з прафесарам Бакінскага універсітэта Урусавым адбылася ў Харкаве выпадкова, на вуліцы. Пасля заўвагі М. В. Доўнар-Запольскага аб тым. што па стане здароўя дактары раяць яму сухі і спякотны клімат, была зроблена прапанова пераехаць у Баку (з дзённікавага запісу, снежань 1921 г.).
4 Асоба не высветлена.

Публікацыя В. М. Лебедзевай

К ВОПРОСУ О ЧИСЛЕННОСТИ ПОЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В БССР В 1920-е ГОДЫ

Вопрос о численности поляков, проживающих в БССР в 1920-е годы, до сих пор остается одним из малоизученных. В советский период, вплоть до 1990 г., новационных исследований, которые бы содержали анализ демографических процессов среди польского национального меньшинства в БССР, не появлялось. Историки придерживались данных Всесоюзной переписи населения 1926 г. На закате перестройки устоявшееся мнение советских ученых попытался оспорить их бывший коллега кандидат исторических наук Н. Л. Иванов, к тому времени эмигрировавший в Польшу. В 1990 г. он издал во Вроцлаве монографию на польском языке «Поляки в Советском Союзе в 1921—1939 гг.». Касаясь вопроса переписи населения 1926 г., в отношении Белорусской ССР он писал: «… можем с уверенностью утверждать, что количество местного населения в Белоруссии, однозначно считающих себя поляками, не было меньше 300 тыс. чел.» [1, *72*]. По утверждению исследователя, таким же образом определяла результаты переписи директор Минского окружного статистического управления Титова [1, *78*].

Во втором издании своей монографии, вышедшей в 1991 г. в Варшаве, Н. Л. Иванов для подкрепления своих выводов опять сослался на уже известный архивный источник: «Что касается Белоруссии, то здесь мы имеем очень ценный документ, отмеченный в момент его составления надписью «секретно». Это отчет директора Минского окружного статистического управления Титовой под заглавием «Об искажениях во время всеобщей переписи 1926 г.» Автор его на основе скрупулезного анализа сущности несоответствия и отклонений, которые допускались во время переписи, пришла к выводу, что «в республике была проведена целенаправленная сознательная кампания по дискриминации польского населения, в результате которой численность поляков была занижена троекратно» [2, *81*].

Проведенные автором данного исследования изыскания в НАРБ позволили установить, что вывод, сделанный Н. Л. Ивановым, не только опровергается фактами, но и является следствием недобросовестного использования архивного источника.

Знакомство с исторической литературой по польской тематике дает основание заявить, что научный авторитет Н. Л. Иванова для некоторых исследователей оказал медвежью услугу. Возьмем, к примеру, польского демографа Петра Эберхардта. В своей книге «Демографическая ситуация в Белоруссии: 1897—1989», рассматривая национальную структуру населения в БССР по переписи населения 1926 г., он писал: «В соответствии с

документацией, которую собрал Николай Иванов, перепись значительно уменьшила число поляков. Он цитирует отчет директора Минского окружного статистического управления Титовой под названием: «Об искажениях во время всеобщей переписи 1926 года». Автор, скрупулезно проанализировав сущность искажений, которые были допущены во время переписи, пришла к выводу: «…что в республике была проведена целенаправленная, последовательная кампания дискриминации польского населения, в результате чего число поляков было занижено в три раза». Ссылаясь на этот документ, как и на многие другие, автор оценивает число поляков в Белорусской ССР в 1926 г. в 300 тыс.» [3, *127*]. Эти факты и цифры П. Эберхардт не оспаривает. Цитируя Н. Л. Иванова, тем самым он невольно популяризирует его ошибки и измышления, вводя научную и широкую общественность в заблуждение.

Более осторожно к заявлениям Н. Л. Иванова отнесся российский историк И. И. Костюшко. В своей монографии «Польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы)», изданной в Москве в 2001 г., он писал: «По мнению М. Иванова, при переписи число польского населения в БССР было уменьшено, по меньшей мере, примерно в 3 раза, … в БССР было не менее 300 тыс. … поляков. С этим, по-видимому, нельзя согласиться. При подобном масштабе искажения стало бы возможным сомнение в достоверности общей переписи (таких сведений не имеется)» [4, *15*]. И. И. Костюшко не работал в архивах Беларуси, тем не менее научная интуиция и знание документов российских архивов позволила ему критически отнестись к утверждениям Н. Л. Иванова.

Известно, что первая Всесоюзная перепись населения проводилась в СССР в конце 1926 г. В соответствии с постановлением ЦИК и СНК СССР критическим днем переписи, т. е. днем, к которому был приурочен счет населения, ЦСУ назначило 17 декабря 1926 г.; производилась она 7 дней в городах и 14 дней — в сельских местностях [5, *21*].

Большое значение придавалось вопросу выявления национальной принадлежности. По инструкции при оформлении графы «национальность» регистратор обязан был записать ту национальность, к какой народности причислял себя сам отвечающий. В случае затруднения ответа со стороны опрашиваемого предпочтение отдавалось народности матери. При этом запрещалось заменять народность религией. Ответ на вопрос о народности мог и не совпадать с ответом на вопрос о родном языке. Родным языком признавался тот, которым опрашиваемый лучше всего владел или на котором обыкновенно говорил [5, *90*].

Всесоюзная перепись населения 1926 г. показала, что в Белорусской ССР было 97 498 поляков обоего пола, из них 19 665 проживало в городских поселениях и 77 833 — в сельских местностях [6, *9*, *10*, *12*].

Анализ документов свидетельствует, что во время проведения переписи предписания инструкции без умысла или сознательно нарушались. Об этом говорят следующие факты. В деревне Логовище Житковичского района Мозырского округа из 60 человек только 14 было записано поляками. Население обжаловало неправильность переписи. Окрисполкомом была выделена комиссия для расследования, в результате проверки был учтен 51 поляк [7, *40*]. До переписи населения Шестаковский сельсовет был реорганизован в польский национальный совет (на его территории проживало 85% поляков). После проведения переписи все «стали» белорусами, тогда как в школе, как до, так и после переписи, более 90% учеников были записаны детьми поляков [8, *245*]. Перечисленные факты говорят о том, что в отдельных местах перепись проводили неподготовленные переписчики, делавшие ошибки несознательно, а иногда умышленно. В то же время в некоторых местах поляки боялись выявления своей национальности. К примеру, инструктор польбюро Борисовского округа С. Гурницкий, посетив в конце февраля 1927 г. хутор и околицу Чеботари, так характеризовал местных жителей: «Ранее считались поляками, но после того, как выселили 1—2 семьи (как бывших помещиков) и после проведенной обрезки земли, во время переписи (последней) население в значительной части причислило себя к белорусам» [9, *28*, *29*].

Все это не могло не повлиять на уменьшение количества польского населения БССР. В частности, в Ушацком районе во время переписи населения 1926 г. польскими было записано 160 хозяйств, тогда как по переписи 1925 г. их насчитывалось 423 [7, *40*]. Инструктор ЦИК СССР И. Ф. Акимов, отмечая ряд случаев искажения данных, полагал, что перепись в БССР недосчитывает «несколько тысяч поляков» [8, *245*].

Таким образом, демографическая перепись 1926 г. по отношению к польскому национальному меньшинству в БССР не выявила фактической картины. Ее данные были занижены. Об этом, в частности, говорит и такой факт. Летом 1924 г. работники Польбюро ЦК КП(б)Б провели опрос населения, намереваясь выяснить действительное количество поляков, проживающих в БССР. Результат был ошеломляющий: в республике насчитали 169 648 поляков. Притом в это число белорусы-католики не входили [10, *91*]. Означает ли это, что в 1926 г. в БССР проживало не менее 300 тыс. поляков, как об этом заявляет историк Н. Л. Иванов? Документы, которые имеются в нашем распоря-

жении, это не подтверждают. Рассмотрим вопрос относительно того, откуда могла взяться цифра 300 тыс. поляков.

В отчете Польбюро ЦК КП(б)Б за первое полугодие 1924 г. говорилось о том, что «статистика дореволюционного времени (царская) указывает количество польского населения на 10%…» [10, *68*; 11, *29*]. В докладе «О польской работе» во второй половине 1924 г. секретарь Польбюро ЦК КП(б)Б С. Пржедецкая писала: «Количество польского населения в Белоруссии трудно установить в виду неточных статистических данных. Царская статистика определила его на 10%…» [10, *200*]. В справке Польбюро ЦК КП(б)Б предположительно не позднее середины 1920-х годов писалось: «Царская статистика довоенного времени указывала цифру поляков в Минщине на 300 000…» [10, *188*; 11, *136*]. В отчете о деятельности Польбюро ЦК КП(б)Б за период с 1 апреля 1925 г. по 1 мая 1926 г. приводятся такие сведения: «… старая предвоенная статистика дает около 300 000 польского населения в Белоруссии. Эта цифра, однако, не может быть достоверной, ибо, согласно тех же данных, в 300 000 есть значительный процент белорусов-католиков. Можно утверждать, что число 200 000 более в приближении правильного подсчета численности польского населения…» [12, *74*].

По данным Минского губернского статистического комитета, на 1 января 1914 г. во всей Минской губернии числилось 2 992 443 человека [13, *5*, *5об.*]. Десять процентов от этого числа будет составлять 299 244 человека, или около 300 000. Таким образом, установлено, что в дореволюционное время (точнее в 1914 г.) на Минщине проживало около 300 тыс. поляков, или 10% от общего количества населения Минской губернии.

Минская губерния до начала первой мировой войны состояла из 9 уездов — Бобруйского, Борисовского, Игуменского, Минского, Мозырского, Новогрудского, Пинского, Речицкого, Слуцкого, включающих в себя 207 волостей. После Октябрьской социалистической революции 1917 г. в административно-территориальном устройстве Минской губернии произошли изменения. Весь Речицкий уезд был присоединен к Гомельской губернии РСФСР. По Рижскому мирному договору в 1921 г. к Польше полностью отошли Новогрудский и Пинский уезды, а также несколько десятков волостей из Борисовского, Минского, Слуцкого и Мозырского уездов [13, *5—6*]. В декабре 1921 г. в Польше проводилась перепись населения. Она показала, что на территории бывшей Минской губернии (Новогрудский, Барановичский, Несвижский, Столпецкий, Лунинецкий, Пинский поветы) проживало 237,7 тыс. поляков [3, *82*, *86*, *87*]. В то же время в 6 уездах Советской Белоруссии официальная статистика 1922—1923 гг. определяла численность поляков менее чем в 60 тыс. человек [13, *13—14об.*; 15, *16*, *17об.*; 16, *27*]. Таким образом, основная масса поляков, проживавшая ранее в пределах

Минской губернии, оказалась на территории Польши. Вместе с тем известно, что в 1924 и 1926 гг. значительная часть Витебской и Гомельской губерний РСФСР были присоединены к Советской Белоруссии, что, несомненно, должно было привести к увеличению численности поляков в БССР. Так оно и вышло. Однако говорить о том, что в первой четверти XX в. в Восточной Белоруссии находилось 240 тыс. поляков, не приходиться [6, *216—223*; 10, *91*]. Это не могут утверждать даже польские историки, которые имеют тенденцию к завышению численности польского населения за счет белорусов-католиков [3, *22*, *26—27*, *34*, *40—41*, *45*, *62*]. Следовательно, вывод Н. Л. Иванова о том, что количество местного населения в БССР, «однозначно считающих себя поляками, не было меньше 300 тыс. чел.», является ошибочным.

Что касается ссылки Н. Л. Иванова на «очень ценный документ» — отчет директора Минского окружного статистического управления Титовой, то здесь мы имеем дело с грубой фальсификацией. Документ, на который ссылается Н. Л. Иванов, хранится в НАРБ в ф. 701 — Национальная комиссия ЦИК БССР (Оп. 1, Д. 33, Л. 33—38). Его содержание совершенно не совпадает с тем, о чем говорится в монографии Н. Л. Иванова. Чтобы убедиться в этом, приведем несколько явных отличий.

Во-первых, начнем с того, что расследование о нарушениях регистраторов проводил заведующий Минским окружным статистическим бюро Титов [14, *32*, *33*], а не Титова, как об этом сказано в книгах Н. Л. Иванова [1, *78*; 2, *81*].

Во-вторых, документ, хотя и вышел с грифом «секретно», как писал Н. Л. Иванов, но в Национальную комиссию ЦИК БССР был направлен без какого-либо заглавия [14, *32*, *33*].

И, наконец, главное, Н. Л. Иванов приводит цитату будто бы из этого документа, где говорится о том, что «в республике была проведена целенаправленная сознательная кампания по дискриминации польского населения, в результате которой численность поляков была занижена троекратно» [2, *81*]. В оригинале документа ничего подобного нет. Произведенная проверка показала, что ни на указанном Ивановым листе (CPARP BSRR, 701/1—33, s. 34), ни вообще в самом документе таких заявлений никто не делал. Зато в документе имеется фраза, написанная Титовым, прямо-таки противоположная по смыслу выводам Иванова: «Неправильное определение народности католического населения при переписи в некоторых единичных случаях имели место» [14, *38*].

Публикуемые ниже документы представляют собой часть материалов дела о результатах проверки жалоб крестьян — католиков Смиловичского и Самохваловичского районов Минского округа на неправильное определе-

ние их национальности во время переписи населения 1926 г. В 1927 г. эти материалы были направлены в Национальную комиссию ЦИК БССР из ЦСУ БССР. Документы позволяют опровергнуть доводы о том, что в БССР в то время проживало более 300 тыс. поляков. Вместе с тем они показывают, что национальное самосознание католиков, проживающих в БССР в 1920-е годы, было слабым. Смешение у населения понятий «этнической» и «конфессиональной» принадлежности являлось основной причиной искажений результатов Всесоюзной переписи населения 1926 г.

Тексты документов приводятся по правилам современной орфографии с сохранением стилистических особенностей. В соответствии с современной пунктуацией проставляются необходимые по смыслу знаки препинания и прописные буквы. Имеющиеся в тексте резолюции выделены курсивом. Сокращенно написанные слова, если они не являются общепринятыми сокращениями, воспроизводятся полностью. Восстановленные части слов заключаются в квадратные скобки.

№ 1

Сопроводительная записка заместителя управляющего ЦСУ БССР к делу о нарушениях регистраторами инструкции по вопросу определения народности в некоторых польских населенных пунктах Минского округа во время Всесоюзной переписи населения 1926 г.

Секретно
В Национальную комиссию ЦИК БССР
На № 17 /с

21 февраля 1927 г.
№ 24 /с

На основании заявления 31 гражд. Смиловичского района и заметки регистратора переписи П. Рушковского о неправильностях, допущенных регистраторами при производстве переписи, ЦСУ предложило Минскому окрстатбюро произвести расследование затронутых вопросов на месте.

Расследование производил зав. минским окрстатбюро тов. Титов, доклад которого при сем прилагается.

Расследование выявило, что в Смиловичском районе действительно имело место нарушение некоторыми регистраторами инструкции о порядке регистрации народности, выразившееся в том, что регистратор отмечал народность, не всегда спрашивая население.

В результате вторичного опроса пришлось в 59 хозяйствах внести соответствующие исправления.

Ввиду того что расследование показало, что это нарушение не носило злого умысла, ЦСУ не считает возможным привлекать виновных к судебной ответственности.

Одновременно ЦСУ считает необходимым отметить, что при производстве такой большой работы, как перепись, где участвовало свыше 5000 человек, могли быть случаи как неправильного понимания, так и сознательного искажения инструкции.

Кроме того, при регистрации народности исключительно со слов спрашиваемого возможны случаи, когда лицо, показавшее себя при переписи принадлежащим к одной народности, затем под влиянием тех или других обстоятельств стремится изменить свое показание, чем отчасти и объясняются многие недоразумения.

Что же касается записи гр. Рушковского, то помимо того, что она противоречит другим его заявлениям, расследование показало, что никаких исправлений гр. Рушковский после приезда инструктора Лосицкого не вносил и не мог вносить, так как инкриминируемых т. Лосицкому указаний последний не делал.

Приложение: 1) доклад зав. Минским окрстатбюро, 2) заявление 31 гражд. Смолевичского района, 3) копия заявления Рушковского в газету «Звезда», 4) его же заявление в Окрстатбюро и 5) доклад инструктора Лосицкого*.

ЗАМ. УПРАВЛЯЮЩЕГО ЦСУ (*подпись неразборчива*)
ЗАВЕДУЮЩИЙ ОТДЕЛОМ
ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ СТАТИСТИКИ (*подпись неразборчива*)
ЗАВЕДУЮЩИЙ ОБЩИМ
ОТДЕЛОМ (*подпись неразборчива*)

НАРБ. Ф. 701. Оп. 1. Д. 33. Л. 32. *Машинопись. Подлинник.*

* Пп. 2 — 5 Приложения не печатаются.

№ 2

Доклад заведующего Минским окрстатбюро Титова о результатах расследования жалоб и заявлений граждан Смиловичского и Самохваловичского районов БССР на нарушения, допускаемые регистраторами во время Всесоюзной переписи населения 1926 г.

Секретно

Тов. Шостак
По чьему распоряжению делалось расследование
7/II 27 (подпись неразборчива)

[В] ЦЕНТРАЛЬНОЕ СТАТИСТИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ БЕЛ[ОРУССКОЙ ССР]

Тов. Киркевичу
Доложить
7/II 27 (подпись зам. управляющего ЦСУ)

[От] Заведующего Минским окружным статистическим бюро Титова

Согласно предписания ЦСУ от 18 января с. г. за № 4 (секр.) я 20 сего января выехал в Смиловичский район и Тростенецкий с/с Самохваловичского района для производства на месте расследования по существу: во 1-х, обращения 31 гражданина Смиловичского района в Смиловичский РИК и, во 2-х, заметки регистратора переписи по Тростенецкому с/с П. С. Рушковского в газету «Звезда».

Моя поездка продолжалась 6 дней, при чем я поставил целью выявить следующие моменты: 1) насколько были подготовлены к переписи и как подходили к разрешению вопроса о народности и родном языке регистраторы Смиловичского района, производившие перепись в населенных пунктах, откуда поступили жалобы; 2) как была проведена подготовительно-разъяснительная кампания по переписи среди населения; 3) объективно, в духе инструкции по переписи, выявить, к какой народности относят себя граждане упомянутых в заявлениях населенных пунктов и какой язык они считают своим обычным, по терминологии личной карточки «родным языком»; 4) то же самое и относительно существа заметки П. С. Рушковского.

<u>По существу обращения 31 гражд. Смиловичского района</u>

Мною были отысканы регистраторы 3 участков, из которых поступили жалобы, при чем ими оказались следующие лица: 1) Гр. дер. Ляды Драчковского с/с ЩЕРБАК Никифор Фомич, 36 лет, окончивший народное училище и выдержавший экзамен на первый классный чин, служивший сперва почтальоном, а затем заведующим Смиловичским почтово-тел[еграфным]. отделением и оставивший службу в 1923 г., после чего с 1924 по 1926 г. был секретарем Валевачского с/с, а в настоящее время состоит членом Драчковского с/с.

2) Гр. дер. Грива Драчковского с/с ЗЫГМУНТОВИЧ Прокофий Михайлович, 22 лет, не окончивший народную школу, нигде не служивший, занимавшийся и занимающийся своим собственным сельским хозяйством, в котором имеется 3 дес. пашни и 1 лошадь, коровы нет.

3) Гр. ПИКУЛИК Иван Викторович, 25 лет, учитель Петровичской 4-летки, окончивший Несвижскую учительскую семинарию.

Названные регистраторы показали нижеследующее:

<u>Гр. ЩЕРБАК.</u> «Меня инструктировал 2 дня в с. Петровичи, 13 и 14 декабря, участковый инструктор Дроздовский (прож[ивающий] в дер. Мерчея Валевачского с/с). Инструкцию усвоил хорошо. Необходимость писать ответы лишь со слов опрашиваемого и недопустимость навязывания предвзятых ответов я отлично сознавал и писал лишь то, что мне говорили сами граждане. Как правило, я старался заходить в каждый дом, но бывали случаи, что два-три соседних домохозяина сами заходили в ту хату, где я переписывал, и я тогда к соседу уже не заходил. При опросе населения по вопросу о народности я задавал вопрос: «Какой национальности Вы себя считаете — белоруской, польской или еврейской?» и писал лишь то, что мне говорил опрашиваемый. Навязывать кому-либо ответ «поляк» или «белорус» мне и в голову не приходило. Никаких протестов по поводу якобы неправильного заполнения вопроса о национальности я ни от кого не получал, и если бы кто заявил, что я записал неправильно, — я немедленно бы исправил. То же самое и относительно языка. Писал лишь так, как заявляли опрашиваемые. Инструктор Дроздовский нам объяснил, что в Белоруссии могут быть и русские, и поляки, и французы, и еще другие национальности, а не только белорусы, и как кто себя называет, так и надо писать».

<u>Гр. ЗЫГМУНТОВИЧ.</u> «Инструктор 4 участка т. Дроздовский при инструктировании нас в дер. Петровичи 13, 14 и 15 декабря относительно заполнения вопр[оса] [№] 4 о народности объяснил, что если опрашиваемый родился в Белоруссии, то и писать его «белорус», чего я и придерживался при опросе населения, причем протестов во время переписи ни от кого не получал. Многих господарей вследствие их отсутствия в день опроса в месте их проживания я опросить не мог, а составлял карточки со слов их жен, причем старался посетить каждую хату, и лишь в редких случаях ко мне приходили сами соседи и я их записывал в той хате, где я находился. Относительно языка я опрашивал население относительно инструкции, т. е. спрашивал: «На каком языке Вы обычно говорите?» и записывал так, как

отвечали сами граждане, т. е. на русском или белорусском. Считаю, что меня проинструктировали мало, так как я инструктировался вместе с учителями, которые заявили, что для них инструктироваться довольно, а я хотя и был слабее других и меня инструктор хотел было снять, но затем сказал, чтобы я участвовал в работе, а если будут ошибки, то мы их исправим».

Гр. ПИКУЛИК. «Мы инструктировались в течение 2 дней, 13 и 14 декабря, после чего была произведена пробная работа, по окончании которой мы разбирали наши работы и выясняли допущенные дефекты, после чего снова инструктировались. Дер. Узбороги была объектом пробной работы для регистраторов, но я лично пробную работу проводил в дер. Задворье (Ясень). Больше всего недоразумений у нас возникло по вопр[осу] [№] 12 о занятии, чему мы и посвятили наибольшее время, что же касается вопроса о народности и языке, то недоразумений ни при пробной работе, ни при дальнейшей не встречалось. По вопросу о народности и родном языке инструктором т. Дроздовским нам было ясно и определенно указано, что записывать ответы нужно было лишь так, как показывало и считало себя само население и какого-либо давления ни с его (инструктора) стороны на нас, ни тем более с нашей на опрашиваемых — не было. Различие понятий «католик», «православный», «поляк», «белорус» нами также было усвоено вполне, и я лично в этом вопросе никаких отступлений от требований инструкции не позволял и не допускал. Население я опрашивал, ходя по хатам, и никаких сходов и собраний не устраивал, также не писал со слов соседей, а опрашивал или самого домохозяина в его же доме или в его отсутствие — со слов домашних. Относительно способов опроса другими регистраторами ничего сказать не могу».

Наиболее характерным является заявление регистратора Зыгмунтовича о том, что его якобы инструктировали, что если опрашиваемый родился в Белоруссии, то и записывать его «белорус». Однако это опровергается категорически двумя другими регистраторами. Опросить по настоящему вопросу самого инструктора Дроздовского не удалось, так как он сам житель другого района, но из показаний опрошенных по переписи граждан явствует, что подобный подход все же имел место со стороны некоторых регистраторов. Так, из беседы с гражданами хуторов Перетоки выяснилось, что регистратор Щербак к вопросу о выявлении народности отнесся довольно поверхностно, заполняя ответ на этот вопрос так сказать «на лету», не ставя перед каждым из опрашиваемых ясно и четко вопроса о принадлежности к той или иной народности и не уясняя перед опрашиваемыми различия между народностью и религией, а задавая вопрос: «Где Вы родились?» и, как бы подсказывая, что «раз вы здесь родились, значит

и белорусы, хотя и католики», — записывал белорусами — с чего* опрашиваемые и сами соглашались. То же самое наблюдалось и на хут[оре] Кочин, где и само опрашиваемое население и регистратор к разрешению вопроса о народности подходили точно таким же образом, и обе стороны вместе рассуждали: «Ну, раз родились в Белоруссии, значит белорусы». Однако наблюдалось и иное явление. Из беседы с гражданами хут. Побратимовка выяснилось, что регистратор — учитель из Белолужской вновь открытой школы (фамилии не знаю, и я его не нашел) вопроса о народности не ставил, а записывал прямо «белорусами», и когда гражданин этих хуторов Иван Родкович спросил (сохраняю подлинное выражение Родковича): «Почему же Вы нас не спрашивали, как писать?» — на что он (регистратор) ответил: «А что писать?» Родкевич ответил: «Что я — поляк», — на это регистратор ничего не ответил и пошел дальше».

Рассказывали и про такие случаи, когда регистратор, опрашивая население на сходах, на которых присутствовали и православные, и католики, не выявляя народности последних, под общие показания собравшихся записывал их белорусами, не встречая, однако, со стороны присутствовавших католиков возражений. Но там, где само католическое население, как, напр[имер], в заст[енке] Уборки, отчетливо сознавало и сознает себя поляками и так показало себя регистратору, недоразумений между опрашиваемыми не было и последние, согласно их показаний, так и были зарегистрированы поляками. Что касается языка, на котором говорят подавшие заявления граждане, то и в самой заметке нет указаний на то, что их язык записан неправильно, да и сами они подтвердили (о чем скажу ниже) правильность записи их языка белорусским, за исключением польского населения деревни Узбороги, которое считает своим родным, обычным языком польский.

Разъяснительная кампания по вопросу о задачах переписи на местах была проведена весьма слабо, а то и совсем не проводилась. При этом среди польского населения, живущего преимущественно по застенкам и хуторам, проведение разъяснительной кампании затруднялось крайней разбросанностью этих поселений и невозможностью к определенному моменту собрать в один пункт домохозяев на собрание. Так, напр[имер], член с[ель]с[овета] по Драчковскому с/с т. Шабуневич, поляк, проживающий на хуторах Кочин, заявил, что обслуживаемый им как членом с/с участок, состоящий из 53 дворов (хуторов), разбросан на протяжении 15 верст, и он мог провести разъяснительную кампанию лишь среди ближайших своих соседей. Кроме того, и сама разъясни-

* Так в тексте. Правильно: «с чем».

тельная кампания, проводимая главным образом членами с/с, не посвященными в существо и детали переписи и совершенно неподготовленными для подобной работы, конечно, не дала и не могла дать надлежащих положительных результатов, что в отдельных случаях, как видим, и сказалось на итогах переписи по вопр[осу] об определении народности.

Вследствие просьбы самих граждан, подавших заявление, послужившее причиной моей поездки, прежде чем приступить к опросу относительно народности и обычного — родного их языка, я объяснил о целях и задачах переписи населения и самым детальным образом на конкретных примерах отдельных народностей, населяющих наш Союз, выяснил различие понятий «народности» и «религии» без всякого, разумеется, подсказа с моей стороны, к какой народности надлежит себя отнести опрашиваемым. И характерное явление — везде, где я ни побывал, как бы подробно и популярно ни излагал разницы между народностью и религией, я от первого опрашиваемого неизменно получал ответ: «Я католик» или «Мы белорусские католики». Опять начиналось собеседование на тему о том, что среди католиков есть и французы, и немцы, и поляки, и белорусы, и т. д., и на ребром поставленный вопрос, к какой же народности, в конце концов, относит себя опрашиваемый, я получал ответ: «К польской» или так: «Если нельзя записать католик, то пиши поляк», что я, разумеется, и делал.

Насколько, в конце концов, уже довольно сознательно относительно понятий народности и религии показывали себя опрашиваемые, свидетельствуют следующие факты, в особенности в семействах с различными вероисповеданиями. Так, католик, показавший себя поляком, женат на православной белоруске, перешедшей после замужества в католичество. Уже сам муж заявил, что его жена, хотя и католичка, но по народности белоруска, каковой и просил ее оставить. Еще один пример. Опрашиваемый гражданин (некто Лосицкий) сам православный, а мать католичка. Дед по отцу католик. Долго думал гр. Лосицкий: сам православный, женат на католичке, его отец православный, а мать католичка. Дед по отцу католик. Долго думал гр. Лосицкий, к какой народности себя отнести, и, несмотря на то что окружающие подбивали его назвать себя поляком, а я предложил ему опросить его наедине и, конечно, ответ оставить в полной тайне, он заявил, что окружающие нисколько его не стесняют и он лишь сам хочет подумать и правильно определить, к какой народности себя отнести. В конце концов, гр. Лосицкий назвал себя белорусом.

Все мною вышеизложенное показывает, что по вопр[осу] о национальном самоопределении католического до переписи должна была бы быть проделана специальная, глубокая и длительная работа, какую, конечно, нельзя было поручать нашим сельсоветчикам при

самом добросовестном с их стороны желании, не имеющим возможности с такой работой справиться.

Переходя к вопросу об обычном разговорном или по терминологии личной карточки «родном языке», на каком в повседневной жизни говорят опрошенные мною поляки, — все они, кроме гр[аждан] дер. Узбороги, подтвердили правильность первоначальной регистрации и заявили, что они постоянно как в семейном быту, так равно и на собраниях, а в большинстве случаев и с ксендзом разговаривают на «простом», по их выражению, белорусском языке, хотя понимают и польский язык, но пользуются последним гораздо реже. Грамотные среди них (т. е. умеющие читать и писать) показали себя таковыми на русском языке, по-польски же только читают и лишь в редких случаях пишут. Даже гр[аждане] дер. Узбороги, показавшие не только народность, но и свой обычный язык польским (что мною и записано), в действительности в повседневном обиходе говорят между собой, как и все прочие «католики» той местности, на «простом» белорусском языке, в чем я имел возможность убедиться, наблюдая их жизнь и разговоры между собой в течение суток, на собрании (только поляков), в домашней обстановке и на торжестве по случаю рождения дочери в одной бедной польской семье, куда меня упросили зайти после собрания и произведенного мною опроса.

Поводом для составления гражданами-поляками заявления к Смиловичскому РИКу послужило следующее обстоятельство. Гр[ажданин] заст[енка] Уборки Иван Бобровский и его сограждане-поляки давно добиваются устройства у них польской школы, в которой им отказывалось по малочисленности польского населения в их хуторах и застенках. Узнав, что при производстве переписи «католики» фигурирующих в заявлении хуторов записаны белорусами, следовательно, шансы на открытие польской школы еще более уменьшились, — он провел среди них кампанию за перерегистрацию их на поляков, результатом чего и явилось упомянутое заявление.

В результате моей поездки в Драчковский и Петровичский с/с Смиловичского района мною опрошены по пп. 4 и 5 личных карточек и соответствующим образом исправлены 59 хозяйств, из них по заст[енку] Узбороги — 11, хуторам Яски — 8, уроч[ищу] Перетоки — 12, хутор Кочин — 6, хут. Лучково — 1, хутор Побратимовка — 4 и заст. Задворье — 17.

<u>По заметке Рушковского</u>

Переходя к заметке гр. Рушковского, адресованной им в газету «Звезда», я должен прежде всего указать на то, что содержание ее находится в полном противоречии с его же заявлением, адресованным в Окрстатбюро

17 января с. г., в копии к сему прилагаемым.* В своем заявлении в «Звезду» П. С. Рушковский пишет, что «после распоряжения инструктора пришлось мне половину заполненных личных листков вытирать резинкой и писать «белорус», «белорусский». В заявлении же его от 17 января написано: «То же самое и в вопросе № 4 по запросу опрашиваемого, где отвечал, что он поляк, я писал ему «поляк», между прочим, инструктор Лосицкий говорил, что поляков нет, а [есть] белорусы, пришлось пару хозяйств исправить, но, в конце концов, [...] не считаясь с распоряжениями инструктора Лосицкого, я придерживался инструкции, ибо не мог заполнять, что он русский, если он говорил, что он поляк, произошли на эту тему споры». П. С. Рушковский заполнил 989 личных листков, половина составляет 494 — следовательно, «подтертыми» должно было оказаться около 500 листков, между тем он в заявлении своем в [Минское статистическое] бюро говорит, что пришлось исправить лишь «пару» хозяйств. Когда я лично проверил всю работу П. С. Рушковского, то подтертой по вопросу о народности обнаружил всего лишь одну карточку, и та оказалась на «немца» Миляшкевича. Таким образом, является совершенно непонятным, зачем П. С. Рушковский захотел опорочить свою же собственную работу. При личной же моей проверке в д. Малый Тростенец и на некоторых хуторах Тростенецкого с/с, где проводил работу т. Рушковский, я опять столкнулся с хорошо знакомым мне явлением по Смиловичскому району, когда на вопрос о народности поляки мне отвечали, что они «католики», и лишь после бесед со мною на эту тему я получал неуверенные ответы, что опрашиваемые — поляки, но обычный их разговор «русский». Таким образом, я убедился, что т. Рушковский поступал так, как он писал в своем заявлении в [Минское статистическое] бюро, и всех католиков записал поляками, не прибегая к подчистке карточек и не переделывая их на белорусов.

Насколько и в Тростенецком с/с католическое население не отдает себе полного отчета в вопросе о национальном самоопределении и легко себя относит то к польской, то к белорусской народности, показывает один случай, когда я, проверяя народность католиков в дер. Малый Тростенец, зашел к гр. Хвойницкой, назвавшей себя, как и все до нее, «католичкой», а затем, после моего собеседования, определившей свою народность польской, приходит во время моей беседы с ее семьей шурин (женатый на ее сестре) Сергей Карета, житель той же деревни, и начинает подтрунивать над ее заявлением, что она полька и старается убедить ее и меня, что она и слова то по-польски не знает, а является лишь «белорусской католичкой». Узнав, что

* Не печатается.

он белорус и православный, я попросил его не вмешиваться и не оказывать давления на своячeницу, но Хвойницкая без всяких споров стала на сторону своего шурина и согласилась с ним, что она белоруска и лишь исповедует католическую религию, и когда я опять спросил ее, кем же она себя все же считает, последняя заявила, что ей безразлично, но пусть останется как записано, т. е. полькою, если нельзя записать католичкой. То же самое подтвердили и другие опрошенные мною граждане Тростенецкого с/с, католики, пожелавшие чтобы их народностью была оставлена польская.

Что касается места в заявлении П. С. Рушковского, где он говорит, что «в половине переписи прибыл до меня в район инструктор Лосицкий по командировке зам. Окрстатбюро гр. Матюшина и выдал распоряжение, чтобы заполнить личные листки и писать всех белорусами, за исключением евреев, и что поляков на Белоруссии нет, точно так же и родной язык писать белорусский лишь, то дальше он сам же пишет: «Но на такое распоряжение я сомневался, ибо при подготовке к переписи говорилось в Окрстатбюро заполнить из ответов опрашиваемого».

В действительности, конечно, так и было, как сомневался П. С. Рушковский, т. е. ни окружной руководитель переписи т. Матюшин да и никто другой никогда никому не делал такого нелепого указания, что на Белоруссии есть только евреи да белорусы. Дело в том, что, как явствует из показания инструктора Лосицкого, в копии, при сем прилагаемой*, у П. С. Рушковского понятия «католик» и «поляк» были синонимами и вопреки указаниям инструкции по заполнению личного листка, по которой требовалось строго отличать народность от религии, подданства, гражданства или признака проживания на территории какой-либо республики, — регистратор П. С. Рушковский признак религии сделал основным при определении народности. Подобно некоторым регистраторам-белорусам, которые, не считаясь с тем, что опрашиваемые, заявляя себя католиками, не давали себе ясного отчета относительно народности, к которой они принадлежали, а единичные регистраторы, как видно из вышеизложенного, особенно и не старались их об этом расспрашивать, а просто писали «белорусами», так и тов. Рушковский перегнул палку в обратный конец и сделал католическую религию монопольной принадлежностью поляков, не считаясь с тем, что другие более существенные моменты, определяющие народность, как-то язык, нравы, быт, обычаи и т. д., не подтверждают объективно за всеми католиками права называть себя поляками. При правильной постановке вопроса, соответствующей разъяснительной кампании, объективном подходе

* Не печатается.

регистраторов, а также при отсутствии прочих посторонних влияний (вроде слухов о войне и связанных с ними всяких разговоров и кривотолков) результаты опроса католиков могли бы быть иными.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изложенное выше приводит к следующему заключению. Неправильное определение народности католического населения при переписи в некоторых единичных случаях имело место. Является оно результатом следующих причин. Во-первых, общей исторической причины — как результат вековой борьбы православия с католичеством в нашем крае, поселившей в умах католического населения полное смешение понятий народности и религии и приведшей к отождествлению понятия «поляк» с понятием «католик», как религии, исповедуемой в бывшей России, главным образом, поляками, хотя объективные признаки, характеризующие народность, как-то: язык, нравы, обычаи, быт, песни, танцы и проч., склоняют наблюдателя к признанию большинства католического населения виденных мною населенных пунктов — принадлежащими к белорусской народности.

2) Отсутствие предварительной глубокой работы среди католического населения по вопросу о национальном самоопределении, каковая [работа] помогла бы этому населению самому уяснить свою принадлежность к той или иной народности.

3) Недостаточная объективность и культурность некоторых регистраторов переписи в выявлении вопроса о народности и допущенный единичными регистраторами субъективизм при пассивном отношении самого католического населения, склонявшие в редких случаях: регистратора-белоруса к признанию католиков, говорящих обычно на русском и белорусском языках, — белорусами, а регистратора-поляка к признанию тех же католиков — поляками.

4) Ходившие среди населения указанных в докладе пунктов во время переписи темные слухи о том, что в случае войны поляков якобы будут переселять за пределы Белоруссии, однако на поляков, читающих газету «Орка», эти слухи устрашающего влияния не имели.

5) Объективные трудности, как-то: слишком большая разбросанность хуторов и застенков, населенных католиками, и, во-вторых, зимняя декабрьская погода с ее метелями и холодами, заставлявшие опрошенных регистраторов жалеть о том, что они взялись за эту работу, что вынуждало даже вполне культурных и добросовестных из них спешить с работой и вследствие этого избегать длительных бесед и разъяснений на такую сложную тему, как народность католического населения.

6) Отсутствие среди переписного персонала преднамеренного желания превратить поляков в белорусов, каковой момент я особенно старался выявить у самих опрошенных поляков. Последние сами мне подтвердили (и в дер. Узбороги, и в Перетоках), что в вопросе об определении народности они (т. е. опрашиваемые), за единичными исключениями, сами же соглашались с регистратором, что их народность белорусская, там же, где они отчетливо сознавали себя поляками, — последние поляками и зарегистрированы. Жалоба же 31 гражд. является результатом агитации гр[ажданина] заст[енка] Уборки Ивана Бобровского […].

ПРИЛОЖЕНИЕ: заявление 31 гражд. Смиловичского района, копия заявления Рушковского в газету «Звезда» и его же заявление в Окрстатбюро, доклад инструктора Лосицкого, список граждан хуторов Кочин, Лучково, Побратимовка, Задворье с отметками по народности, родному языку и грамотности*.

Исправление ответов по вопросам о народности и родном языке жителей заст. Узбороги, Яски и Перетоки мною сделано на личных листках и поселенных списках домохозяев, которые имелись со мной при поездке.

Зав. Окрстатбюро (Титов)

[…]

2 февраля 1927 г.

НАРБ. Ф. 701. Оп. 1. Д. 33. Л. 33—38об. *Машинопись. Подлинник.*

Литература и источники

1. Iwanow M. Polacy w Związku Radzieckim w latach 1921—1939. Wrocław, 1990.
2. Iwanow M. Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim. 1921—1939. Warszawa—Wrocław, 1991.
3. Эберхардт П. Дэмаграфічная сітуацыя на Беларусі: 1897—1989. Мн., 1997.
4. Костюшко И. И. Польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы). М., 2001.
5. Воробьев Н. Я. Всесоюзная перепись населения 1926 г. М., 1957.
6. Всесоюзная перепись населения 1926 года. Т. X. М., 1928.
7. НАРБ. Ф. 4-п. Оп. 11. Д. 78.
8. Там же. Ф. 701. Оп. 1. Д. 62.
9. Там же. Ф. 4-п. Оп. 11. Д. 70.
10. Там же. Оп. 7. Д. 273.
11. Там же. Оп. 11. Д. 3.
12. Там же. Д. 60.
13. Там же. Ф. 30. Оп. 1. Д. 4325.

* Приложение не печатается.

14. Там же. Ф. 701. Оп. 1. Д. 33.
15. Там же. Ф. 4-п. Оп. 1. Д. 598.
16. Там же. Ф. 30. Оп. 4. Д. 107.

Публикация В. Н. Жука

СУДЬБА ЧЕЛОВЕКА НА ВОЙНЕ

(Документы военврача Л. А. Атанасяна)

Публикуемые ниже документы не требуют особых пояснений: их автор объясняет все сам. В них речь идет о судьбе одного из многих, попавших в первые дни войны в фашистский плен и прошедших настоящие дантовы круги ада. Ему повезло: он уцелел, оказался в партизанском отряде на Полесье, откуда был вывезен на Большую Землю и сразу же взят «в разработку» ведомством Л. Цанавы.

Как явствует заключительный документ из публикуемых здесь, на допросе Л. А. Атанасян «признался» во всех смертных грехах. Следователю, который допрашивал его в Москве, вероятно, не составляло особого труда получить это «признание», тем более что еще в партизанском отряде (док. 1) Атанасян давал показания, которые вполне могли быть квалифицированы как «антисоветская деятельность»: «имел возможность читать всю антисоветскую литературу», «я являюсь живым свидетелем вербовки этих добровольцев» и т. п.

Вероятно, честный, но как и большинство представителей самой гуманной профессии, политически наивный человек, он полагал, что открывает глаза тем, от кого зависело принятие решений, говоря о причинах записи военнопленных во вражеские формирования и предлагая активизировать советскую контрпропаганду среди них. Сам того не ведая, Атанасян говорил крайне неприятные вещи, о которых не желало слышать высшее политическое и военное руководство СССР. Он, таким образом, вольно или невольно ставил под сомнение печально известное изречение Верховного главнокомандующего о том, что «у нас нет пленных, а есть изменники Родины».

Несколько слов об основном публикуемом ниже документе. Мы вслед за автором назвали его «брошюрой», хотя в сопроводительном письме И. Д. Ветрова к этому документу (док. 4) он именуется «дневником». Конечно же, это не дневник, а скорее воспоминания, предназначавшиеся для публикации в форме брошюры. Писал их Атанасян в течение примерно двух месяцев (в конце текста стоит дата 14 июля 1943 г. и подпись автора). Очевидно, письмо Атанасяна Козыреву так и не попало в руки адресата; оно вместе с брошюрой было переслано И. Д. Ветровым в конце сентября 1943 г. П. К. Пономаренко, а тот передал корреспонденцию возглавлявшему Комиссию по истории Отечественной войны при ЦК КП(б)Б Т. С. Горбунову. Так брошюра Атанасяна и сопровождавшие ее документы, равно как и протокол его допроса, произведенный летом 1943 г. в партизанском отряде, оказались в фонде Комиссии по истории Отечественной войны при ЦК КП(б)Б[1].

Как сложилась последующая судьба Л. А. Атанасяна? Мы располагаем лишь косвенными данными, свидетельствующими о том, что он, проведя 20 месяцев в нацистских лагерях для военнопленных, получил затем 8 лет сталинских; в конце 1940-х годов был реабилитирован, жил в Москве.

В марте 1969 г. известный белорусский краевед, директор Кричевского музея М. Ф. Мельников (кстати, тоже хлебнувший лиха в сталинских лагерях) писал в Партийный архив Института истории партии при ЦК КПБ, что по свидетельствам очевидцев Л. А. Атанасян очень достойно вел себя в Кричевском и Бобруйском лагерях для военнопленных. «Только недавно, — отмечал он, — из письма медсестры, бывшей узницы Бобруйского лагеря, в Военно-медицинский архив (*правильно* музей. — *М. Ш.*) после войны мы узнали, что в этом лагере Атанасян также проявил себя настоящим патриотом»[2] . Далее директор музея сообщал, что из беседы лет пять тому назад с бывшим в годы войны секретарем Полесского подпольного обкома комсомола М. Л. Пинязиком он узнал о судьбе Л. А. Атанасяна, обвиненного в «шпионаже», отсидевшего 8 лет в лагерях, а затем оправданного. М. Ф. Мельников, не называя источника, сообщал, что «сейчас Атанасян — один из видных советских врачей, редактор отдела Советской медицинской энциклопедии». Последнее утверждение не находит подтверждения: Л. А. Атанасян не значится ни как редактор отдела, ни как сотрудник Медицинской энциклопедии. Не смогли мы, к сожалению, подтвердить и сообщаемые Мельниковым факты связей Атанасяна с антифашистским подпольем (директор писал, что врач спас от угона в Германию двух кричевских девушек-подпольщиц, а с помощью бобруйских патриоток бежал из лагеря). В хранящихся в Национальном архиве Республики Беларусь документах подпольных организаций Кричева и Бобруйска, равно как и в материалах самого Атанасяна, сведений об этом не имеется.

Документы публикуются на языке оригинала. Сделанные пропуски обозначены отточиями. Отсутствующие и восстановленные по смыслу слова и части слов заключены в квадратные скобки.

№ 1

Из протокола допроса Л. А. Атанасяна в Полесском партизанском соединении

Не позднее 8 июля 1943 г.*

Отвечаю на поставленные мне вопросы при допросе.

С 4 октября 1941 г. и по 11 мая 1943 г. я находился в плену у немцев. 18 месяцев я работал в лазаретах для военнопленных в качестве хирурга, а 2 последних месяца, будучи отпущен из лагеря, жил на частной квартире в Бобруйске. Работал сначала в городской больнице, а позднее в особом лазарете. За все это время я имел возможность [наблюдать] ту огромную работу, которую немцы проделали по консолидации всех антисоветских средств и сил, начиная с ранней осени 1941 года и по май 1943 года.

Я видел все, что было сделано: от первых попыток создания украинских сотен и до организации «Русской освободительной армии», от первых антисоветских выступлений рядового красноармейца и до открытого письма генерала Власова, от первой маленькой газеты-листка и до издания ряда газет, книг, журналов. Имея возможность читать всю антисоветскую литературу, издаваемую немцами, и наблюдая и беседуя с сотнями наших военнопленных и лиц, живущих на занятой немцами территории нашего Союза, я считаю нужным отметить, что немцами проделана огромная работа, с которой нельзя не считаться как с реальной силой. Помимо борьбы на идеологическом фронте по воспитанию умов при помощи радио, организации так наз. народных собраний, церкви, издания многочисленных газет, журналов, антисоветских брошюр, немцы с первых дней войны приступили к организации вооруженных и невооруженных частей из бывших военнопленных и при участии добровольцев. В настоящее время на стороне германской армии действуют огромные контингенты бывшей нашей военной молодежи всех национальностей. Эти контингенты немцы используют с большой для себя пользой на фронте, в борьбе против партизан и в тылу в качестве боевых, технических, хозяйственных, дорожных и прочих частей. Я не могу знать точно численного состава этих многочисленных военных частей, но знаю структуру их организации, характер выполняемой ими работы, политически-воспитательную работу, проводимую среди них, и знаю отчасти настроение этих бывших военнопленных…

* Датируется по времени направления командиром партизанского соединения Минской обл. И. А. Бельским копии протокола в адрес секретаря ЦК КП(б)Б П. К. Пономаренко.

Кто эти в основном молодые люди, которые родились после Октября 1917 г. и получили воспитание в советское время? Почему они изменили Родине, нации, присяге? Вопрос этот имеет не только лишь теоретическое или этико-моральное значение, но в настоящее время, главным образом, практическую важность. Ведь речь идет не о единицах и не о тысячах. Немецкая пропаганда захватывает сотни тысяч человек. Я являюсь живым свидетелем вербовки этих «добровольцев» из военнопленных в сотни и отряды в Рославльском лагере в декабре 1941 г., в Кричевском лагере летом 1942 г. и в Бобруйском лагере в феврале 1943 г.

С полной ответственностью заявляю, что не менее 95% этих добровольцев записались в эти сотни и отряды накануне своей неизбежной голодной смерти в лагерях для военнопленных и только таким путем спаслись от смерти. Я думаю, что многие из них, прежде чем пойти на этот шаг, провели не одну бессонную ночь. Не знаю, много ли нашлось бы людей, даже самых честных, высоконравственных и морально стойких, которые предпочли бы смерть этому шагу. Немцы хорошо знали что они делали! Тот, кто видел этих погибающих от голода людей, не осмелится бросить в них камень…

НАРБ. Ф. 750. Оп. 1. Д. 128. Л. 13—14. Машинописная копия.

№ 2

Из предисловия к брошюре «Правда о немцах»

Только тот, кто побывал в плену у немцев, может с полным правом сказать, что он действительно познал предел человеческого страдания, предел тех физических, моральных и душевных мук, которые в силах вынести человек. Для людей, воспитанных советской действительностью, для людей, воспитанных на высоких идеалах и понятиях о человеческом, национальном, культурном достоинстве и гордости человека, фашистский плен представляет трагедию.

Все ужасы карательных экспедиций 1905 г., Ленский расстрел 1912 г., подавление царским правительством национально-освободительного движения народностей на окраинах бывшей России кажутся бледной и слабой затеей жестоких, но в сущности маленьких детей, когда сравниваешь их с тем, что творят над военнопленными и населением части Советского Союза, находящейся под сапогом немецкого солдата, гитлеровские захватчики. Все слои населения независимо от возраста, национальности, профессии и вероисповедания испытывают на себе одинаковый гнет. Находишься ли ты за проволокой или нет, сидишь ли ты в лагере для военнопленных или в трудовых лагерях, живешь ли ты в

деревне или в городе — всюду, где находится советский человек, он испытывает одно и то же, никогда не покидающее его чувство гнета.

Я бы мог назвать десятки и сотни лиц юношей и девушек, женщин и мужчин, молодых и пожилых, с которыми я беседовал откровенно. Все они чувствуют и болеют одинаково. По вполне понятным причинам назвать фамилии и имена этих лиц я не могу, т. к. часть из них сидит за проволокой, а другая, находясь в такой же неволе, живет вне проволоки на занятой немцами территории нашего Союза. Назвать имена этих лиц — значит погубить их, т. к. за малейшее проявление симпатии к советскому, за неосторожно сказанное слово, за ничтожный упрек по адресу немцев и так называемого «нового порядка» человека ожидает расстрел. Это касается всех, решительно всех, независимо от возраста и пола.

4 октября 1941 г. весь наш госпиталь вместе с ранеными и почти всем персоналом попал в плен к немцам. В этот день мы в последний раз вздохнули полной грудью, в последний раз видели солнце, небо и всю окружающую нас природу. Мы в последний раз чувствовали себя свободными, веселыми, энергичными и полезными людьми. В 5 часов вечера этого памятного дня мы потеряли все, чем дышали и жили до тех пор. Мы потеряли Родину, семью, работу, друзей, одним словом, все.

Мы стали военнопленными, иначе говоря, ничем. Я не могу сказать — никем, т. к. нас, русских военнопленных, немцы за людей не считали. С этого дня и в течение всех последующих тяжелых, томительных 20 месяцев пребывания в плену у немцев человека, привыкшего уважать себя, не покидает чувство необыкновенного гнета, унижения, чувство крайней подавленности, почти отчаяния. Много нужно было силы воли, упорства, терпения и настойчивости, чтобы шаг за шагом, очень медленно дисциплинировать себя и, не теряя человеческого достоинства, заставить себя жить и работать в плену.

Все это время я работал в качестве хирурга в лазаретах для военнопленных. Лично я прошел сквозь все ужасы Юхнова, Рославля, Кричева и Бобруйска. Для читателей может быть это только лишь названия городов, географические понятия, но для пленных, прошедших эти этапы, они обозначают своеобразную школу жизни, правда, школу кошмарную, школу холодную, жестокую и кровавую, окончившуюся для многих печально, но все же школу, которая дала нам, оставшимся в живых, возможность узнать, что принесли с собой нашей земле и нашему народу немцы.

Я говорю об оставшихся в живых, т. к. подавляющее большинство военнопленных погибло в результате планомерного, систематического физического истребления русских германским военным командованием.

Достаточно сказать, что с 15 ноября 1941 г. и по 1 февраля 1942 г. в Рославльском лагере для военнопленных (Дулаг 130) погибло 28 000 человек. Едва ли $^{1}/_{25}$ часть из них падает на тяжелораненых и больных. Погибали люди от голода, холода, расстрелов и побоев. Недаром лагерь этот вполне заслуженно назывался «лагерем смерти». Примерно такими же были и остальные лагеря, находившиеся в Брянске, Орле, Гжатске, Вязьме, Дорогобуже, Кричеве, Бобруйске, Борисове, Гомеле и Минске. Я называю только лишь эти города, т. к. я видел своими глазами военнопленных из лагерей этих городов, мог говорить с ними и как врач мог констатировать состояние здоровья этих несчастных.

Все сведения, которые привожу я ниже, являются результатом моих наблюдений над тем, что прошло передо мной, результатом того, что видел, слышал и пережил я лично. Сведения эти я тщательно собирал и заносил условными цифрами и знаками в маленький блокнот, т. к. вести в лагере настоящий дневник было невозможно. О неприкосновенности военнопленного не могло быть и речи. В любую минуту дня и ночи переводчики и лагерная полиция могли войти к вам в помещение, учинить обыск и взять из ваших вещей все, что им понравится. От этого насилия не были избавлены даже военнопленные врачи в лазаретах.

Я не позволил себе добавить чего-либо, что не было мной проверено и выяснено с предельной точностью. Я не добавил ни одного лишнего слова, не сгустил красок с целью усилить впечатление того, о чем пишу. Я излагаю все честно, объективно и беспристрастно. Злодеяния, совершенные и совершаемые немцами, настолько чудовищны, что вряд ли нуждаются в преувеличении.

Трагическая гибель сотен тысяч военнопленных красноармейцев и командиров, замученные, избитые и в конце концов расстрелянные гражданские жертвы гестапо, невинная кровь наших братьев и сестер, матерей и детей взывает о мщении.

С ноября месяца 1941 г. я стал думать о побеге из лагеря и решил, что если только мне удастся выбраться живым из фашистского плена, то я постараюсь сделать достоянием советской общественности все то, чему печальным свидетелем довелось быть мне. Желанный час настал! Я бежал из плена, нахожусь среди партизан Белоруссии и выполняю свой долг советского гражданина и врача.

Кандидат медицинских наук Л. А. Атанасян.

НАРБ. Ф. 750. Оп. 1. Д. 135. Л. 5—6. Рукописный автограф.

№ 3

Письмо Л. А. Атанасяна работнику НКИД СССР Козыреву

20 июля 1943 г.

Уважаемый тов. Козырев!

Пишет Вам это письмо бывший хирург-консультант санчасти НКИД Левон Ашотович Атанасян. Вы должны помнить меня, т. к. в феврале 1941 г. Вы были у меня в санчасти на приеме, а позднее я посещал Вас на дому, на Б. Калужской, после того, как Вы, катаясь за городом на лыжах, упали и получили перелом ребер.

Со дня нашей последней встречи утекло немало воды. С начала войны я работал в Москве в госпитале, на Канатчиковой Даче, а 1 сентября 1941 г. выехал на фронт. 4 октября 1941 г. во время прорыва нашего фронта на Десне я попал в плен к немцам.

С октября 1941 г. и по май 1943 г. я находился в плену, работал за проволокой в лазаретах для военнопленных. В мае месяце с. г. я бежал из Бобруйска и сейчас нахожусь среди партизан Полесской обл. В плену через мои руки прошло много тысяч раненых красноармейцев и командиров. Ужасы, творимые немцами в лагерях для военнопленных, побудили меня написать присылаемую Вам с этим письмом брошюру.

Мое врачебное звание и выполняемая мной работа хирурга в лазаретах для военнопленных дали мне возможность видеть то, что проходит незаметно для рядового военнопленного. Писал я эту брошюру главным образом для нашей военной молодежи, считая, что появление в настоящее время в печати подобных документов будет вполне своевременным.

О том, можно ли будет использовать приводимые мной факты и цифры в другом месте и с иной целью, Вам судить легче.

В августе 1942 г., находясь в Кричевском лагере, я готовил побег. Тогда я думал перейти фронт и, вернувшись вновь в армию, выступать в наших госпиталях и воинских частях и рассказывать правдиво и честно о том, что ждет каждого красноармейца и командира в плену у немцев. Однако в лазарете нашлись люди, которые сообщили о готовившемся побеге в комендатуру лагеря. Меня перевели в общий лагерь, а затем на этап — на запад. Таким образом, я попал в Бобруйск, откуда я решил бежать любой ценой.

Побег удался, но возможность вернуться в армию отдалилась и поэтому я решил изложить все пережитое в виде брошюры. Я уверен, что написанное мной не может не иметь ошибок. Если бы я был в Москве, то я смог бы найти нужные пути и нужных лиц для консультации и совета, но здесь я никого не имею и поэтому решил обратиться к Вам. Не откажите в любезности прочитать до конца всю брошюру. Мне кажется, что она написана интересно и, главное, честно, а это ведь особенно важно.

Оформлял ее я сам. Бумага, как видите, разного качества и формата, но и эту я нашел с трудом. Должен честно сказать, что заниматься литературной деятельностью в моих условиях не легко. Я пытался сделать все возможное.

Помимо приводимых здесь данных я располагаю ценными сведениями для Санитарного управления Красной Армии, для нашего Красного Креста, но до сих пор еще я не имел ни одного письма от товарищей, которым написал письма уже отсюда.

Считаю долгом сказать Вам, что некоторые главы из этой брошюры я в начале июня с. г. отправил в Москву в Главный штаб партизанского движения в Белоруссии. Ответа я пока не имею. Быть может там издание этой брошюры и невозможно. Я не знаю этого и поэтому обращаюсь за Вашей помощью. Быть может, связавшись по телефону с ЦК КП(б) Белоруссии, Вы смогли бы узнать, получили ли они высланное мной им.

Адрес, по которому можно писать мне, следующий: Москва, Комсомольский пер., д. 1, ЦК КП(б) Белоруссии, Полесское соединение, тов. Бакуну* для военврача Атанасяна Л. А.

Простите за беспокойство, искренно уважающий Вас Л. Атанасян.

НАРБ. Ф. 750. Оп. 1. Д. 135. Л. 3—4. Рукописный автограф.

№ 4

Письмо секретаря Полесского обкома КП(б)Б И. Д. Ветрова секретарю ЦК КП(б)Б П. К. Пономаренко

23 сентября 1943 г.

Направляю дневник кандидата медицинских наук Л. А. Атанасяна. Этот дневник как литературное произведение не представляет ценности, но факты, изложенные в дневнике, частью могут быть использованы как показывающие зверства немцев с русскими военнопленными. Атанасян эвакуирован в г. Москву и разрабатывается т. Цанава**.

Приложение: упомянутое.

Секретарь Полесского ОК КП(б)Б И. Ветров.

НАРБ. Ф. 750, Оп. 1. Д. 135. Л. 2. Рукописный автограф на бланке ОК КП(б)Б.

---

* Имеется в виду командир партизанского соединения Полесской обл. К. М. Бакун.

** Имеется в виду нарком госбезопасности БССР Л. Ф. Цанава.

№ 5

Справка НКГБ БССР по следственному делу № 7 по обвинению Атанасяна Леона Ашотовича в совершении преступлений, предусмотренных ст. 58-1 «б» УК РСФСР*

16 ноября 1943 г.
Совершенно секретно

Атанасян Леон Ашотович, 1906 года рождения, уроженец гор. Тбилиси, армянин, гражданин СССР, происходит из семьи служащего, беспартийный, с высшим образованием, по профессии врач-хирург, кандидат медицинских наук, до Отечественной войны и призыва в Красную Армию работал в Москве в качестве ординатора Боткинской больницы, с октября 1941 года до сентября 1943 года проживал в тылу у немцев. До ареста в течение 3 месяцев находился в партизанском отряде, действовавшем на территории Белоруссии, имеет военное звание — военврач III ранга.

Арестован 17 сентября 1943 г. по подозрению в пособничестве немецким оккупационным властям.

На предварительном следствии Атанасян в предъявленном ему обвинении виновным себя признал и показал, что состоя на службе в действующей Красной Армии в качестве врача-хирурга 636-го полевого госпиталя, он в октябре 1941 года попал в окружение немецко-фашистских войск и, не приняв мер к переходу на сторону Красной Армии, преднамеренно сдался немцам в плен.

Находясь в плену у немцев, Атанасян систематически проводил среди военнопленных антисоветскую агитацию, высказывал пораженческие настроения и распространял клеветнические измышления о Советском Союзе.

Став на путь предательства, Атанасян по заданию немецкого командования проводил среди военнопленных врачебную экспертизу с целью выявления лиц еврейской национальности для применения к ним репрессий, а также обучал немецких врачей методам хирургии, передавая им свой опыт, приобретенный в советских медицинских учреждениях.

В июне 1942 г. Атанасян присутствовал на совещании немецких переводчиков, где принял задание информировать немецкое командование о политнастроениях военнопленных. Войдя в доверие к немецким военным властям, Атанасян из лагеря военнопленных был освобожден и 20 февраля 1943 г. поступил на службу к немцам в качестве врача Бобруйской городской больницы, одновременно по совместительству являлся консультантом-хирургом особого немецкого лазарета, в котором он оказывал медицинскую помощь полицейским, добровольцам военных контрреволюционных формирований и другим изменникам Родины.

* Резолюция на документе: «Лично. Секретарю ЦК КП(б) Белоруссии тов. Малину. Л. Цанава. 16/XI 43 г.» Далее помета: «17/XI 43. Малин».

За проводимую предательскую работу в пользу немцев Атанасян получал от последних ежемесячное вознаграждение в сумме одной тысячи рублей.

Следствие закончено и дело по обвинению Атанасяна Леона Ашотовича направляется на рассмотрение Особого совещания при Народном комиссаре внутренних дел Союза ССР.

Зам. начальника следчасти НКГБ БССР подполковник государственной безопасности Воронович.

НАРБ. Ф. 4. Оп. 33а. Д. 400. Л. 340—342. Машинописный автограф.

[1] НАРБ. Ф. 750. Оп. 1. Д. 128, 135

[2] НАРБ. Ф. 511. Оп. 7. Д. 1162. Л. 92—94.

Публикация М. Ф. Шумейки

РЭЦЭНЗІІ

ЧАРГОВАЯ ПУБЛІКАЦЫЯ КНІГІ МЕТРЫКІ ВКЛ В. С. МЯНЖЫНСКІМ

Чарговая публікацыя кнігі Метрыкі ВКЛ 43, здзейсненая адным з выдучых сучасных айчынных археографаў В. С. Мянжынскім[1], сведчыць пра пад'ём і новы поспех практычнай археаграфіі ў РБ. На першую кнігу Метрыкі ВКЛ 28 на сённяшні час з'явілася ў дзяржаўным і замежным друку не меней 12 рэцэнзій[2], што падкрэслівае цікавасць да яе выхаду спецыялістаў, а таксама значнасць для развіцця беларускай археаграфіі.

У кнізе Метрыкі ВКЛ 43 змешчана 68 дакументаў, улічваючы 17 уключаных актаў у 51-м дакуменце. Як указвае складальнік публікацыі ва «Уводзінах»: «Змест дакументаў разнастайны. Галоўным чынам гэта прывілеі, якімі вялікі князь афармляў дараванні на трыманне пасад, зямель, сялян, будаўніцтва і карыстанне корчмамі, розныя крыніцы даходаў і іх пацвярджэнні». Так абстаіць справа, калі далучаць да прывілеяў дакументы з саманазвай «лист». Як лічыць аўтар: «Матэрыялы кнігі праліваюць святло на дзейнасць канцылярыі ВКЛ і могуць быць выкарыстаны пры вывучэнні гістарычнага дакументазнаўства, дыпламатыкі, кадыкалогіі, праблем гістарычнай геаграфіі. Аднак большасць дакументаў тычыцца зямельнай уласнасці. Яны даюць магчымасць прасачыць развіццё прыватнаўласніцкага і дзяржаўнага землеўладання, дапоўніць звесткі па генеалогіі шляхецкага роду», г. зн. яшчэ могуць быць выкарыстаны пры распрацоўцы праблем і пытанняў эканамічнай гісторыі, гісторыі права.

Падкрэслім наступны момант — дадзеная публікацыя Метрыкі ВКЛ адпавядае міжнародным стандартам публікацыі падобных кніг. Гэта праяўляецца ў тым, што асноўныя пазіцыі «Уводзін» і «Зместа» выдання дубліруюцца на англійскай мове. Такога прынцыпу афармлення даведачнай структуры кніг Метрыкі ВКЛ прытрымліваюцца літоўскія археографы. І гэта мэтазгодна, паколькі дакументы Метрыкі закранаюць гісторыю розных еўрапейскіх краін. З ужываннем гэтага прынцыпу, безумоўна, вынікае, што складальнік лічыць публікацыю кніг Метрыкі ВКЛ справай міжнароднай.

Складальнік значна пашырае храналагічныя межы кнігі Метрыкі 43, акрэсліваючы ніжэйшую мяжу — 1523 г. за кошт уключаных (упісаных) у дакументы кнігі актаў як самастойных дакументаў, што з'яўляецца наватарскім падыходам у «метрычнай» археаграфіі. У публікацыях аднаго з пачынальнікаў айчыннай археаграфіі Д. І. Даўгялы не ўзнікала неабходнасць падобнага пашырэння храналагічных рамак выдання не толькі таму, што публікуемыя ім у зборніках уключаныя акты не выходзілі сваімі датамі за храналагічныя межы публікацыі, а таму, што храналагічныя межы публікацыі акрэсліваліся ім не гадамі, а стагоддзямі (маем на ўвазе т. 1 і 3 «Беларускага архіва»).

Публікацыя здзейснена В. С. Мянжынскім на высокім археаграфічным узроўні. Спраўны тэкст дакументаў з кнігі Метрыкі ВКЛ 43 дазваляе працаваць з ёю як гістарычнай крыніцай. Навукова-даведачны апарат выдання складаецца з «Уводзін» (дарэчы, незразумела, чаму ў «Змесце» «Уводзіны» не аднесены да навукова-даведачнага апарату), падрадковых заўваг да тэкстаў дакументаў, спіса скарачэнняў, імяннога, геаграфічнага і прадметнага паказальнікаў (апошні здзейснены ў форме паказальніка-слоўніка), спіса ілюстрацый, 4 табліц — «Храналагічны спіс дакументаў», «Суадносіны новых і старых шрыфтоў рукапісу», «Фармат і змест надпісаў ярлыкоў спінкі кнігі копіі», «Пералік публікацый дакументаў», пераліку разнавіднасцей дакументаў (далей — ПРД), храналагічнага пераліку дакументаў (ХПД). Раздзел кнігі «Змест» узноўлены чатыры разы на розных мовах — на рускай, англійскай, літоўскай і беларускай. Прычым калі словам «змест» на рускай, англійскай і літоўскай мовах азагалаўлены змест кнігі, то на беларускай — змест кнігі разам з рэдакцыйнымі загалоўкамі да яе дакументаў (дарэчы, рэдакцыйныя загалоўкі адносяцца да такога аспекту археаграфічнай працы, як археаграфічнае афармленне, і таму няправільна адносіць іх да навукова-даведачнага апарату, як гэта робіцца ў беларускамоўным «Змесце»).

«Уводзіны» размеркаваны на 5 частак: у 1-й дадзена інфармацыя пра кнігу Метрыкі ВКЛ 43, заўвагі па датоўцы дакументаў, па іх храналогіі; у 2-й апісаны знешнія прыкметы рукапісу; у 3-й падрабязна — філіграні кнігі; у 4-й паведамляюцца прынцыпы перадачы тэксту і навукова-даведачны аппарат тома; у 5-й больш падрабязна тлумачыцца апошні. Адразу заўважым, што прынцыпы складання загалоўкаў да дакументаў ва «Уводзінах» не выкладзены, хаця іншыя аспекты археаграфічнай працы (прынцыпы перадачы тэксту, вонкавыя прыкметы дакументаў і інш.) і важнейшыя моманты падрыхтоўкі рукапісу да друку складальнікам паведамляюцца. Выкласці іх належала б абавязкова, улічваючы тое, што устанавіць іх, вывучаючы ПРД, ХПД, «Змест» і тэксты, даволі складана. Асабліва гэта датычыцца прынцыпу ўстанаўлення разнавіднасці дакументаў.

Вылучэнне да апублікаванай В. С. Мянжынскім кнігі Метрыкі ВКЛ разам з рэдакцыйнымі (іншы раз выражаюцца — «аўтарскімі») загалоўкамі ў «Змесце» (які дадзены даволі разгорнута) таксама ПРД і ХПД значна палягчае даследчыкам пошук патрэбных ім у кнізе дакументаў, улічваючы наяўнасць у ёй уключаных актаў. Разам з тым элементы складання В. С. Мянжынскім ПРД, ХПД, рэдакцыйных загалоўкаў не уніфікаваныя ў дастатковай ступені; акрамя таго, у іх маецца шэраг упушчэнняў. Так,

дак. № 7, 9, 48 у ПРД увогуле не значацца. Безумоўна, падобная уніфікацыя і падыходы да вызначэння разнавіднасці дакументаў патрэбны спецыялістам-археографам, а даследчыкаў-гісторыкаў пры іх працы больш зацікавяць інфармацыя пра кнігу Метрыкі, апісанне знешніх прыкмет рукапісу. Мабыць, складальнік палічыў, што для чытача (даследчыка) найбольш важна тое, чаго нельга ўбачыць у друкаванай кнізе.

Дакументы, разнавіднасць якіх вызначана як «тестамент» (завяшчанне), значацца ў ПРД пад № 11а, 20а, 41а (г. зн. толькі тры дакументы), хаця ва «Уводзінах» да кнігі ўказваецца, што такіх дакументаў 5 (дак. № 3, 11, 20, 24, 41). Але аказалася (пры зверцы з аўтэнтыкамі, а таксама са «Зместам»), што дак. № 3 з'яўляецца спавяданнем, дак. № 11, 20, 41 — пацвярджэннем «тестамента», дак. № 24 — пацвярджэннем «листа». У ХПД літары «а» і «б» далучаюцца, акрамя таго, да іншыў нумароў дакументаў, у прыватнасці да № 14, 40, 45. Такая неадпаведнасць выклікана тым, што ў кнізе Метрыкі маюцца ўключаныя акты, сярод якіх наяўныя і тэстаменты. Прыведзеныя ў ПРД дакументы, вызначаныя як «тэстамет» (завяшчанне) — класічныя тэстаменты, астатнія — некласічныя, г. зн. і па змесце, і па саманазве яны не з'яўляюцца выключна юрыдычнымі завяшчаннямі і таму, мабыць, не прыводзяцца ў ПРД.

Пэўна, дакументы Метрыкі вызначаюцца складальнікам у розных раздзелах публікацыі — ПРД, ХПД і «Змесце» амаль ідэнтычна, але акрамя ўключаных актаў, паколькі ім даюцца вызначэнні як самастойным дакументам. Уключаныя акты пазначаюцца ў ХПД праз літару «а», калі ў гістарычным дакуменце маецца адзін такі дакумент, і праз літару «б», калі з дакумента вылучаецца другі ўключаны акт (дак. № 40 ад 24.03.1558 г., напісаны ў Вільні, уключае два акты, напісаныя ў Навагрудку 25.11.1557 г.). Да ўключаных актаў складзены загалоўкі як да самастойных дакументаў у ХПД, што патрабуе пэўнай працы, паколькі некаторыя з уключаных актаў не маюць саманазвы. Прысутнасць уключаных актаў кнігі Метрыкі ВКЛ 43 у «Змесце» не абазначана яўна, для іх не выдзелены асобныя рэдакцыйныя загалоўкі, як гэта робіцца для астатніх дакументаў. Тым не менш з рэдакцыйных загалоўкаў «Зместа» чытач можа ў пераважнай большасці выпадкаў даведацца пра такія акты (напр., загаловак дак. № 40 сфармуляваны як пацвярджэнне «дароўнага» «листа» ад 25.11. 1557 г.).

У «Методических рекомендациях по изданию и описанию книг Литовской Метрики» (Вільнюс. 1985), складзеных Г. В. Харашкевіч і М. С. Каштанавым, не агавораны ўсе моманты, звязаныя са складаннем рэдакцыйных загалоўкаў. Археографы-публікатары кніг Метрыкі ВКЛ уносяць у іх пэўныя карэктывы або прытрымліваюцца іншы раз некаторых сваіх метадычных пазіцый. Пры вызначэнні разнавіднасці

дакументаў В. С. Мянжынскім у ПРД вылучаны новыя (якія не сустракаюцца ў археаграфіі дакументаў беларускага паходжання) разнавіднасці дакументаў — прызнанне, спавяданне, перанясенне. Яны датычацца вызначэння такой групы справаводчай дакументацыі, як судовыя. Гэтымі дакументамі абслугоўваліся судовыя сесіі, на якіх вялікі князь разам з Панамі рады разбіраў судовыя справы.

Дак. № 1 з саманазвай «лист» значыцца ў двух раздзелах пераліку — да раздзела «лист» (прывілей) і да раздзела «потверженье» (пацвярджэнне). Гэта выклікана, пэўна, тым, што ён мае шматпланавы змест. У ХПД дак. № 1 пазначаецца двойчы. Ён вызначаемы як «лист», уключаны ў яго акт вызначаемы як «рашэнне суда «лист», у «Змесце» — толькі як «лист», без паведамлення пра ўключаны акт. Сама назва яго — лист (г. зн. без двукосся), а саманазва ўключанага акта — «лист судовы господарски». Дак. № 2 у тэксце значыцца як «лист», у ПРД — як «лист» (прывілей), у ХПД і ў «Змесце» — як загад. Справа ў тым, што рэдакцыйны загаловак дакумента даецца складальнікам паводле яго зместу. Аднак дакумент Метрыкі ВКЛ, які мае саманазву «лист», можа быць вызначаны паводле яго зместу і як «прывілей», і як «пацвярджэнне» (у пэўных выпадках маецца да 7 розных вызначэнняў, якія адпавядаюць зместу дакумента), што ўскладняе складанне рэдакцыйных загалоўкаў. Той жа дак.№ 2 нясе змест, які адпавядае вызначэнню дакумента як «загада», разам з тым, асабліва калі ўлічваць першапачатковую форму фармуляра, яго мэтазгодна вызначаць праз найменне «прывілей». Акрамя дак. № 1, у кнізе Метрыкі маюцца і іншыя са шматпланавым зместам, але толькі ён прыводзіцца ў ПРД двойчы. Адсюль вынікае, што найбольшую складанасць пры вызначэнні разнавіднасці дакументаў прадстаўляў для складальніка менавіта гэты дакумент.

Пры вывучэнні загалоўкаў да дакументаў кнігі Метрыкі ВКЛ 43 становіцца відавочным, што В. С. Мянжынскі імкнуўся аптымізаваць разыходжанне паміж аўтэнтычнымі назвамі дакументаў і вызначэннямі іх разнавіднасці ў адпаведнасці з сучаснымі патрабаваннямі археаграфіі дакументаў беларускага паходжання. Належыць заўважыць, што В. С. Мянжынскі беражліва адносіцца як да аўтэнтычных назваў дакументаў, наяўных у кнігах Метрыкі ВКЛ, так і да наяўных у іх вызначэннях разнавіднасцяў дакументаў.

Дастасаванне паміж саманазвамі, рэдакцыйнымі назвамі дакументаў (у «Змесце») і вызначэннем разнавіднасці дакументаў (у ПРД) недастатковае. Складальнік паслядоўна азначае дакументы з саманазвай «лист» у «Змесце» праз найменне «лист» у двукосси. Гэта цалкам мэтазгодна, улічваючы тое, што саманазву «лист» маюць шматпланавыя дакументы (і ў такіх выпадках узнаўленне (паўтарэнне) назвы апраўдана). Але ў ПРД гэтыя ж дакументы

ён вызначе ўжо як «лист» (прывілей), г. зн. што складальнік вызначыўся наконт разнавіднасці дакумента, нягледзячы на яго шматзначнасць.

У ПРД як «привилей» (прывілей) значыцца дак. № 6, хаця ён мае саманазву «потвержене», а ў «Змесце» значыцца як «пацвярджэнне». У 3-м раздзеле ПРД — «лист» (прывілей), з пазначаных ў ім сямі дакументаў толькі адзін адпавядае формуле раздзела.

Дак. № 2 мае саманазву «лист», у «Змесце» вызначаецца як загад, а ў ПРД — як «лист» (прывілей). Дак. № 4 мае саманазву «вызнане», у «Змесце» пазначаецца як прызнанне, а ў ПРД — як «вызнане» (прызнанне), г. зн. што ў дадзеным выпадку маецца поўная адпаведнасць паміж вызначэннем дакумента ў ПРД з саманазвай аўтэнтыка і з вызначэннем у «Змесце». Але такая адпаведнасць рэдкая. Дак. № 9, 10 з саманазвамі «лист» і «привилей» (без двукосся) у «Змесце» бяруцца ў двукоссе, а ў пераліку ў двукоссе бяруцца ўжо не найменні, якія ўстанаўліваюцца для дакументаў складальнікам, а гэтыя саманазвы. Дак. № 15 у ПРД аднесены да раздзела — «сознанье» (спавяданне), але ў «Змесце» азначаецца як аб’яўленне і ўнясенне ў кнігі. Дак. № 16 мае саманазву «лист», у «Змесце» мае двайное азначэнне — загад («лист»), а ў ПРД аднесены да раздзела — «лист» (прывілей). Падобная неадпаведнасць паміж вызначэннем дакумента ў ПРД з саманазвай аўтэнтыка і з вызначэннем дакументаў у «Змесце» сустракаецца і далей.

Гэтая неадпаведнасць у дадзенай працы вынікае з прынцыпаў, узятых В. С. Мянжынскім пры складанні ПРД, ХПД і «Зместа». Пры складанні ПРД В. С. Мянжынскі ў першым слупку прыводзіць аўтэнтычную назву дакумента, або вызначэнне разнавіднасці дакумента паводле аўтэнтыка, у другім слупку — вызначэнне разнавіднасці дакумента ў адпаведнасці з сучаснымі патрабаваннямі археаграфіі. Пры складанні ХПД В. С. Мянжынскі прарабіў тое, пра што не клапаціліся пісары — даць у храналогіі разам са звычайна пададзенымі і ўключаныя акты. Пры складанні рэдакцыйных загалоўкаў В. С. Мянжынскі прытрымліваецца падыходу, паводле якога загаловак павінен быць аптымальным па аб’ёме, добра перадаваць змест дакумента, мець літаратурны стыль і пры гэтым улічваць тагачасную назву дакумента. Часам апошняе супадае з вызначэннем дакумента складальнікам. У такіх выпадках праводзілася аптымізацыя афармлення загалоўка. Напрыклад, калі прывілей супадае з вызначэннем яго складальнікам як прывілея, то немэтазгодна паўтараць найменне.

У заключэнне пажадаем В. С. Мянжынскаму (як і іншым айчынным археографам, якія рыхтуюць дакументы Метрыкі ВКЛ да друку) далейшых поспехаў у плённай і руплівай працы.

[1] Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 43 (1523—1560): Кн. запісаў 43 (Коп. канца XVI ст.) / Падрыхт. В. С. Мянжынскі. Мн., 2003.

[2] На друкаваную версію кн. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 28 (1522—1552): Кн. запісаў 28 / Падрыхт. тэкстаў да друку і навук. апарат: В. Мянжынскі, У. Свяжынскі. Мн., 2000. (Калекцыя «Помнікі». Т. 1).

Рэцэнзіі:

Олег Дернович. Возобновление издания Метрики в Беларуси // Новости Литовской Метрики. Вильнюс, 2000. № 4. С. 11—12;

Анатоль Фурс. Доўгачаканае выданне // Книжный мир. № 21 (60). Мн., 25 мая 2000 г. С. 1—2;

Алег Дзярновіч. Вяртанне Метрыкі // Наша Слова. № 24 (461). 21 чэрв. 2000 г. С. 2;

Міхаіл Спірыдонаў. Чарговая кніга Метрыкі ВКЛ // БГА. Т. 7. Сш. 1 (12). Мн., чэрв. 2000 г. С. 191—199;

Ганна Харашкевіч. Праблемы выдання Літоўскай Метрыкі і першая беларуская публікацыя // БГА. Т. 7. Сш. 2 (13). Мн., снеж. 2000 г. С. 509—524;

Світлана Амбросимова. Відроджэння археографічних традицій у парині метриканістики // Гуманітарний журнал. № 2 (6). Дніпропетровськ, 2000 (весна). С. 123—126;

Генадзь Семянчук. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 28 (1522—1552): Кн. запісаў 28 // Białoruskie Zeszyty Historyczne. № 14. Białystok, 2000. S. 242—244.

Jacek Wijaczka. Metryka Vialikaha Kniastva Litouskaha (1522—1552). Kniha zapisaŭ 28 // Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung. № 49. 2000. H. 4. S. 611;

Світлана Амбросимова. Археографічний «Ренесанс» Метрики Великого Князівства Литовського // Metriciana: Дослед. і матэр. Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. Т. 1. Мн., 2001. С. 163—166;

Володимир Поліщук. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 28 (1522—1552). Кніга запісаў 28. Українській гуманітарний огляд. Вип. 6. К., 2001. С. 250—252.

Compact Disk «Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 28 (1522—1552)» // Падрыхт. тэкстаў да друку і нав. апарат. В. Мянжынскі, У. Свяжынскі. Мн., 2000. (Калекцыя «Помнікі», Т. 1) (36,3 д. а. — 12,5 MB).

На электронную версію кнігі:

Алег Дзярновіч. Ля пачаткаў стварэння электроннага архіву Метрыкі ВКЛ // Наша Слова. № 43 (480), 7 ліст. 2000 г. С. 2; Ён жа. Кніга № 28 Метрыкі ВКЛ на кампакт-дыску // Metriciana: Даслед. і матэр. Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. Т. 1. Мн., 2001. С. 176—180.

Ю. У. Несцяровіч

ЭНЦИКЛОПЕДИЯ АРХИВНОЙ ВИТЕБЩИНЫ

Витебщина архивная: история, фонды, персоналии (сер. XIX—XX вв.) / Сост. М. В. Пищуленок и др.; Науч. ред. М. Ф. Шумейко. Мн.: БелНИИДАД. 2002. — 213 с.

В этом году* коллеги из Белорусского научно-исследовательского института документоведения и архивного дела сделали нам** весьма ценный подарок — объемный фолиант «Витебщина архивная: история, фонды, персоналии (середина XIX — XX вв.)». Книга была подготовлена группой видных витебских (М. В. Пищуленком, В. В. Шарендо, В. П. Коханко, А. В. Долговой, О. В. Пашкевич и др.) и минских (М. Ф. Шумейко, А. К. Голубович, Л. М. Лисовой и др.) архивистов. Без преувеличения — это уникальное издание, аналогов которому пока, пожалуй, не существует не только в Беларуси, но и других странах. По сути, это своего рода энциклопедия, заключающая в себе богатейший справочный и познавательный материал, ценный для различных слоев читателей: от научных работников, преподавателей вузов и учителей школ до самих школьников. Прежде всего привлекает основной замысел книги — показать архивные богатства Витебщины, дать общие сведения о документах, с ней связанных, хранящихся не только в самой области, но в целой Беларуси; рассказать об истории архивного дела и выдающихся архивистах северо-востока республики. Конечно же особое место занимает в издании очерк о знаменитом Витебском центральном архиве древних актовых книг и его, увы, драматической судьбе. Ликвидированный 100 лет назад, в 1903 г., он оказался вывезенным в Вильно, где был слит с Виленским центральным архивом древних актовых книг, на собрания которого сильно повлияли трагические события XX в. Ценнейшей частью, наряду с историческим разделом книги, являются занимающие добрую ее половину «обзоры фондов и перечни документов» о Витебщине, сберегающиеся в «государственных архивах Беларуси». Это Национальный исторический архив Беларуси, где находится большая часть древнейших материалов, Национальный исторический архив Беларуси в г. Гродно, Национальный архив Республики Беларусь, Белорусский государственный архив-музей литературы и искусства, Белорусский государственный архив кинофотофонодокументов, Белорусский архив научно-технической документации и, конечно же, государственные архивы Витебской области, в том числе областной Государственный архив, насчитывающий более одного миллиона единиц хранения за 1917—2000 гг. С большой любовью к своим предшественникам в заключительном, третьем, разделе книги («Архивисты и время») написаны биографические очерки о людях, посвятивших свою жизнь становлению и развитию архивного дела на Витебщине. Среди многих имен есть как широко ныне известные (А. М. Сазонов, А. П. Сапунов, Д. И. Довгялло, М. В. Мелешко, А. О. Шлюбский и др.), так и те, чьи имена будут увековечены благодаря работе современных исследователей-архивистов, рассказавших о них. Завершается издание серией различных хроникальных, документальных и различного рода справочных приложений, что еще более придает ему своеобразный энциклопедический вид. Стоит добавить, что книга полиграфически очень неплохо издана, особенно выигрышно выглядит обложка, на которой воспроизведены старинные открытки с видами Витебска. А вот тираж этого интереснейшего и удачного во всех отношениях издания, подготовленного с большой тщательностью, невероятно мал — всего 200 экземпляров*.

Ю. А. Лабынцев, Л. Л. Щавинская

* 2003 г. — *Рэд.*

** Супрацоўнікам Інстытута славяназнаўства РАН. — *Рэд.*

ВАЖКІ НАБЫТАК БЕЛАРУСКАЙ ГРАМАДСКАСЦІ

***Янка Купала**. Поўны збор твораў у дзевяці тамах. Т. I—IX. Мн.: Маст. літ., 1995—2003.*

Закладзеныя на пачатку 20-х гадоў мінулага стагоддзя традыцыі выдання спадчыны класікаў беларускай літаратуры працягваюць развівацца і ўзбагачацца. Сказанае можна пацвердзіць шматлікімі прыкладамі выпушчаных у свет збораў твораў выдатных майстроў нацыянальнага прыгожага пісьменства. Нагадаем некаторыя з іх: Багдановіч М. Творы: У 2 т. (1927—1928), Зб тв.: У 2 т. (1968), Поўны зб. тв.: У 3 т. (1992—1995), Колас Я. Зб. тв.: У 12 т. (1961—1964), Зб. тв.: У 14 т. (1972—1978), Чорны К. Зб. тв.: У 6 т. (1954—1955), Зб. тв.: У 8 т. (1972—1975), Мележ І. Зб. тв.: У 6 т. (1969—1971), Зб. тв.: У 10 т. (1979—1985). Пералік можна працягваць, назваўшы выдадзеныя зборы твораў П. Труса, Цёткі, В. Дуніна-Марцінкевіча, П. Броўкі, З. Бядулі, М. Гарэцкага, К. Крапівы, У. Караткевіча…

Істотнае месца ў гісторыі айчыннай археаграфіі і тэксталогіі складае падрыхтоўка і выданне збораў твораў Я. Купалы. За пяцьдзесят гадоў тэкстолагамі Інстытута літаратуры НАН Беларусі ажыццёўлена чатыры выданні. Першыя два выйшлі ў шасці тамах (1952—1954; 1961—1963), трэ-

* Быў дадатковы тыраж (гл. с. 310). — *Рэд.*

цяе — у сямі (1972—1976), чацвёртае — у дзевяці (1995—2003). Апошняе з іх — *Поўны збор твораў народнага паэта*, які стаў каштоўным падарункам да 120-годдзя з дня нараджэння пісьменніка і прадстаўніча завяршыў паўвекавы перыяд выдання творчай спадчыны Я. Купалы.

Поўны збор твораў класіка беларускай літаратуры — гэта працяг працы тэкстолагаў-папярэднікаў на больш высокім навуковым узроўні. Пра новы дасягнуты ўзровень выдання сведчаць многія паказчыкі. Перш за ўсё — паўната. Упершыню ў беларускім літаратуразнаўстве ажыццёўлена выданне, дзе змешчана ўсё вядомае на дадзены момант, што напісана рукой Я. Купалы, у тым ліку тое выяўленае за час падрыхтоўкі Поўнага збору твораў.

Корпус новага выдання ўзбагачаны больш чым васьмідзесяццю вершаванымі творамі, якія публікаваліся ў розных друкаваных крыніцах пры жыцці паэта і пасля яго смерці, аднак па розных прычынах у названыя вышэй зборы твораў Я. Купалы не ўваходзілі. Да іх ліку адносяцца: «Папросту», «Забраны край», «Над Нёманам», «Сярод раз'юшаных сатрапаў»,»Чужым», «Беларушчына», «На рынку», «У чужой старонцы», «Чараўнік», «Вялікдзень», «За пасвячэнне вершык харошы», «Лямант пана Кавалюка», «Нашы дэпутаты», «Прыяцелі», «На дзяды», «На куццю» і інш… Верш «Не плюй у карытца» друкуецца наогул упершыню.

Колькасць публіцыстычных артыкулаў у Поўным зборы твораў павялічылася амаль на палову і склала сто сорак чатыры адзінкі. Тое ж можна сказаць пра эпісталярную спадчыну, якая ўключае лісты да ста дваццаці шасці адрасатаў. *Упершыню* ў навукова-каменціраванае выданне ўключаны *празаічныя пераклады* Я. Купалы (з украінскай мовы — П. Панча «Зямля», А. Любчанкі «Пастух», «№ 2002», «Ціхі хутар»), *дарчыя надпісы* (адрасаваны больш як васьмідзесяці асобам; сто сорак тры адзінкі), *калектыўныя творы* (семдзесят дзевяць адзінак), *службовыя і асабістыя дакументы* (семдзесят адна адзінка), *назвы кніг з уласнаручным подпісам паэта* з яго асабістай бібліятэкі (8 адзінак), а таксама «*Расійска-беларускі слоўнік*», у падрыхтоўцы якога прымаў актыўны ўдзел Я. Купала.

Адным з паказчыкаў высокага ўзроўню выдання з'яўляецца тое, што ў Поўным зборы твораў тэксты друкуюцца ў адпаведнасці з апошняй воляй пісьменніка: яны пазбаўлены цэнзарскіх купюр, скажэнняў, якія мелі месца ў папярэдніх выданнях. На аснове аналітычнай зверкі крыніц тэксту ўзноўлены асобныя радкі, строфы ў такіх вершах, як «З песень нядолі», «Мой пагляд і мэта», «Шчаслівасць», «Сядзь тут, пад крыжам», «Кругаварот», «Прыстаў я жыць», «Над Нёманам», «Новы год», «Па Даўгінаўскім гасцінцы», «Паўстань» і інш.

На падставе вывучэння гісторыі тэкстаў складальнікам удалося вырашыць шматлікія тэксталагічныя праблемы: узнаўленне кананічнага тэксту, атрыбуцыі, кампазіцыі, датавання. У новым выданні ўдакладнены даты напісання многіх вершаў, што, безумоўна, закранула ранейшы парадак іх чарговасці, а тым самым і перыядызацыю творчасці Я. Купалы.

Змешчаныя каментарыі ў параўнанні з папярэднімі выданнямі маюць шэраг новаўвядзенняў. Акрамя таго, што яны значна пашыраны, дапоўнены новымі звесткамі, зменена структура самога каментарыя: рознавычытанні тэксту вынесены ў асобны раздзел — «Іншыя рэдакцыі і варыянты» і змешчаны ў асноўным корпусе выдання. Гэта істотна павышае статус усяго, што напісана рукой Я. Купалы, дае магчымасць чытачу самастойна вызначыць прычыны і характар перапрацовак тэксту, асэнсаваць працэс ідэйна-мастацкай эвалюцыі пісьменніка.

Істотныя змены ўнесены ў кампазіцыю Поўнага збору твораў у цэлым. Пэўныя набыткі мае раздзел Dubia, па-новаму падаюцца польскамоўныя вершы Я. Купалы. Абноўлены кожны з раздзелаў Поўнага збору твораў.

Неабходна засяродзіць увагу на апошнім (дзевятым) томе выдання. Ён выйшаў у двух кнігах. Адметнасць іх у вялікай колькасці новых матэрыялаў у раздзелах, дзе змешчаны дарчыя надпісы, асабістыя і службовыя дакументы. «Летапіс жыцця і творчасці» пісьменніка, падрыхтаваны Я. Саламевічам. Жыццяпіс дапоўнены дакументальнымі матэрыяламі з НАРБ. У навукова-каменціраваных выданнях беларускіх пісьменнікаў гэта практыкуецца ўпершыню. Яны падаюцца ў «Дадатку».

Выданне Поўнага збору твораў Я. Купалы ў дзевяці тамах — значная культурная падзея. Важкасць такога набытку для Беларусі становіцца яшчэ больш відавочнай, калі ўлічыць, што ў эдыцыйнай практыцы нашых бліжэйшых суседзяў: Расіі, Украіны, Польшчы існуе даволі працяглая традыцыя выдання Поўных збораў твораў, а колькасць выданняў такога тыпу (навукова-каменціраваных) падлічваецца не адным дзесяткам.

Акрамя Інстытута літаратуры НАН Беларусі і НАРБ Поўны збор твораў рыхтавалі: Дзяржаўны літаратурны музей Я. Купалы і выдавецтва «Мастацкая літаратура». Праца ажыццяўлялася пад кіраўніцтвам членакарэспандэнта НАН Беларусі М. Мушынскага. Складальнікамі тамоў з'яўляюцца А. Гесь, Т. Голуб, С. Забродская, Э. Золава, К. Казыра, Л. Мазанік, В. Рагойша, В. Селяменеў, В. Скалабан, Т. Строева, А. Шамякіна, Г. Якаўлева, Я. Янушкевіч. Прадмова да выдання напісана акадэмікам НАН Беларусі У. Гніламёдавым. Ён, а таксама М. Мушынскі, П. Васючэнка, В. Рагойша, В. Скалабан, І. Багдановіч, Э. Золава з'яўляліся рэдактарамі Поўнага збору твораў народнага паэта Беларусі Я. Купалы.

Т. С. Голуб

ПУБЛІКАЦЫЯ СТАРАЖЫТНЫХ СЛАВЯНСКІХ ПЕРАКЛАДАЎ БІБЛЕЙНАЙ КНІГІ «ПЕСНЯ ПЕСНЯМ»

Алексеев А. А. *«Песнь Песней» в древней славяно-русской письменности. СПб.: Дмитрий Буланин, 2002. 236 с.*

Выданне ўяўляе сабой каменціраваную публікацыю 10 перакладаў біблейнай кнігі «Песня Песням», зробленых на царкоўнаславянскую і старабеларускую мовы ў розныя эпохі, пачынаючы ад першых славянскіх перакладаў кірыла-мяфодзьеўскай пары да XVI ст., часу першых выхадаў у друку. У полі зроку даследчыка апынулася практычна ўся рукапісная традыцыя кнігі, што існавала сярод праваслаўных славян у часы сярэднявечча ці, прынамсі, з'яўлялася тады ў славянскім пісьме (кірыліцай або глаголіцай).

Біблейная кніга «Песня Песням» з прычыны свайго своеасаблівага зместу (лірычная кахальна-вясельная паэма з элементамі эратызму) заўжды прыцягвала ўвагу чытачоў, як і выклікала сумненне ў сваёй набожнасці і магчымасцях тэалагічнага тлумачэння. Таму ніводная з біблейных кніг не мела ў эпоху сярэднявечча такой колькасці перакладаў ці рэдагаванняў і тлумачэнняў, як «Песня Песням». Але пераклад іх наогул не быў справай сінгулярнай, гэта быў працяглы працэс, які ўключаў супастаўленні і рэдактуры, узгадненне з адным ці некалькімі арыгіналамі і новыя пераклады. І толькі параўнальна невялікі аб'ём кнігі «Песні Песням» палягчае дэталёвае вывучэнне ўсёй яе перакладчыцкай традыцыі на царкоўнаславянскай і ўсходнеславянскай глебе, вынікам чаго і з'яўляецца публікацыя А. А. Аляксеева.

Над гэтым даследаваннем А. А. Аляксееў працаваў яшчэ ў 1970-я гг., тады ім жа быў падрыхтаваны падбор славянскіх версій, але з неспрыяльных эдыцыйных умоў савецкага часу публікацыя не была ажыццёўлена[1]. І толькі ў новым стагоддзі з'явілася магчымасць для выпуску каменціраванай публікацыі. Яе здзейсніла выдавецтва «Дмитрий Буланин», вядомае выданнямі старажытных славянскіх тэкстаў.

Праца А. А. Аляксеева складаецца з уводзін, 8 раздзелаў і 2 дадаткаў. Ва ўводзінах даецца агляд гісторыі існавання гэтага твора ў яўрэйскім, грэчаскім і лацінскім пісьменстве, а таксама выкладаюцца кароткія звесткі пра паходжанне славянскага пісьменства і функцыянальныя віды біблейных тэкстаў у праваслаўных славян. У дадатку публікуюцца тэксты, якія служылі арыгіналамі для перакладаў: яўрэйскі (масарэцкі тэкст), грэчаскі (Септуагінта), лацінскі (Вульгата) і старачэшскі пераклад (паводле венецыянскага выдання 1506 г.). У якасці дадатку змешчаны таксама мастацтвазнаўчы артыкул В. Белабровай, дзе разглядаецца адлюстраванне матываў і сюжэтаў

«Песні Песням» у паэзіі і мастацтве Масковіі XVI—XVIII стст. (аўтарка канстатуе, што яно адбывалася выключна пад заходнімі ўплывамі).

Кожны з раздзелаў кнігі прысвечаны аднаму ці двум тыпалагічна блізкім перакладам твора і звычайна складаецца з некалькіх частак. Напачатку ў раздзеле падаецца археаграфія перакладу (спіс рукапісаў з указаннем іх месцазнаходжання і зместу), калі ён прадстаўлены ў рукапіснай традыцыі, затым разглядаюцца тэксталогія (захаванне тэксту ў перакладзе і наяўнасць рознаачытанняў) або склад тэксту, напрыканцы даследчык аналізуе пераклад (лексіку і граматыку) ці яго мову з мэтай вызначыць паходжанне (час і краіну), дакладнасць і тэхніку перакладу. Раздзел завяршаецца публікацыяй тэксту перакладу паводле канкрэтнага рукапісу ці ў рэканструяваным выглядзе. Для набору гэтых тэкстаў у кнізе выкарыстоўваюцца розныя царкоўнаславянскія шрыфты, што робіць публікацыю менш манатоннай; у некаторых тэкстах асобныя фрагменты, важныя для структуры тэксту, надрукаваны чырвонай фарбай (калі гэта мела месца ў арыгінале).

Усяго даследчык вылучыў 10 перакладаў «Песні Песням», якія цалкам (наколькі гэта дазваляў наяўны тэкставы матэрыял) апублікаваны ў кнізе: 1) старажытны, які даследчык прыпісвае архібіскупу Мяфодзію, асветніку славян (21 рукапіс), надрукаваны ў рэканструяваным выглядзе на базе ранейшай публікацыі аўтара; 2) глагалічны, яго рукапісная традыцыя засталася нявывучанай, таму публікацыя здзейснена ў азнаямленчых мэтах паводле выпадкова абранага старажытнага спіса; 3) тлумачальны (30 рукапісаў), які апублікаваны з катэнамі, г. зн. тлумачэннямі візантыйскіх экзегетаў да кожнага верша ці групы вершаў; 4) цытаты з твора ў розных царкоўнаславянскіх помніках, якія нярэдка выступаюць ва ўласным перакладзе; 5) царкоўнаславянскі пераклад з яўрэйскага арыгінала (1 спіс); 6) старабеларускі пераклад таксама з яўрэйскага арыгінала (1 спіс); 7) пераклад паводле тлумачэнняў візантыйца Феадарыта Кірскага, які быў выкананы на мяжы XIV—XV стст. Канстанцінам Касцянецкім (8 спісаў), публікацыя здзейснена без суправаджэння тлумачэнняў; 8) старабеларускі пераклад, выкананы з чэшскай версіі (1 спіс); 9) пераклад Францішка Скарыны, які быў выкананы паводле чэшскай версіі і апублікаваны ў 1518 г.; 10) пераклад, змешчаны ў Астрожскай біблії 1580 г.

З пералічанага відаць, што старажытныя пераклады «Песні Песням» (1, 2, 3, 7) маюць значную рукапісную традыцыю, у складзе якой даследчык вызначае цэлыя рэдакцыі, тады як пераклады твора ў больш познія часы (XIV—XVI стст.) прадстаўлены альбо адзінкавымі рукапісамі (5, 6, 8) альбо наогул выданнямі (9, 10). Гэта адлюстроўвае гістарычныя змены як у характары перакладчыцкай працы (ад царкоўна-манаскай дзейнасці да ін-

дывідуальнай справы), так і ў функцыяніраванні перакладаў (ад царкоўнага выкарыстання да пазацаркоўнага, прыватнага ўжытку).

Практычна ўсе вызначаныя А. А. Аляксеевым пераклады паходзяць або з Балкан (1, 2, 7), або з рэгіёна, названага ў кнізе «Заходняй Руссю» (5, 6, 8, 9). Толькі ў дачыненні да тлумачальнага перакладу (3) і перакладу яго катэн даследчык абмяркоўвае магчымасць паходжання з Кіеўскай Русі (С. 48—51, 59—61), хаця іншыя вучоныя лічаць яго ўсходнеславянскай апрацоўкай балканскага арыгінала[2], што названы ў А. А. Аляксеева «мяфодзьеўскім» (1). Дарэчы, пераклад Канстанціна Касцянецкага (7) таксама можа лічыцца апрацоўкай мяфодзьеўскага перакладу. У выніку, калі не ўлічваць даных цытат (4), то можна вызначыць два пераклады, што з'явіліся на Балканах: старажытны пераклад (1), які прадстаўлены ва ўсходнеславянскай (3) і сербскай (7) рэдакцыях, затым глагалічны пераклад (2) і пяць перакладаў, што ўзніклі ў арэале сучасных Беларусі і Украіны (5, 6, 8, 9, 10).

Цікавым раздзелам у даследаванні А. А. Аляксеева з'яўляецца аналіз цытат з «Песні Песням», прадстаўленых у розных царкоўнаславянскіх помніках. Вывучэнне цытат вельмі важнае для гісторыі любога біблейнага твора, паколькі іх выкарыстанне, з аднаго боку, сведчыць пра стан біблейнага тэксту ў даўнюю эпоху, ад якой часта не дайшлі спраўныя рукапісы, а з другога, адлюстроўвае адносіны аўтараў да гэтага тэксту і іх тэалагічную адукаванасць (С. 123—125). Нават біблейныя цытаты не заўжды апазнаваліся перакладчыкамі ў тэксце іншых твораў, але калі і апазнаваліся, то, звычайна, не запазычваліся з ужо існуючага перакладу, а перакладаліся нанова. Матэрыял, сабраны А. А. Аляксеевым, наглядным чынам пацвярджае гэта.

Праца А. А. Аляксеева каштоўная для беларускіх даследчыкаў перш за ўсё прысутнасцю ў ёй перакладу Ф. Скарыны. Паколькі даследчык падае тэксталагічную гісторыю «Песні Песням», то гэта стварае магчымасць для аналізу Скарынавага перакладу гэтай біблейнай кнігі на фоне ўсёй перакладчыцкай традыцыі праваслаўных славян[3]. Трэба спадзявацца, што выданнне А. А. Аляксеева з публікацыяй арыгіналаў у дадатку будзе скарыстана скарыназнаўцамі Беларусі і паслужыць крыніцай для вывучэння перакладчыцкай тэхнікі беларускага асветніка.

Заўваг патрабуюць лінгвонімы, якія выкарыстоўвае даследчык пры кваліфікацыі мовы і паходжання перакладаў. У загалоўку і тэксце сваёй працы пераклады ён называе «славяна-рускімі», аб'ядноўваючы такім чынам царкоўнаславянскія пераклады балканскага і ўсходнеславянскага паходжання. Рукапісы ўсходнеславянскага паходжання ў працы рэгулярна называюцца «рускімі». Нарэшце, пераклады беларускага паходжання — «заходнерускімі», а сама старабеларуская мова звычайна называецца «заходнерускай мовай» (хаця часам аўтар называе яе старабеларускай (С. 140, 164), а ў

анатацыі выдання — ужо ўкраінскай мовай). Падобныя недакладныя найменні былі прыняты ў савецкіх вучоных (і захоўваюцца яшчэ і зараз у асобных расійскіх), якія пераняліх іх у спадчыну ад сваіх калег Расійскай імперыі, але прызнаць іх карэктнымі ў наш час не выпадае. Гэтыя тэрміны вядуць да ўспрымання ўсходнеславянскай культуры праз прызму адной толькі рускай. Такі недыферэнцыраваны падыход не толькі ігнаруе прысутнасць у культурным працэсе беларусаў і ўкраінцаў, але і скажае яго рэальны кірунак. Міжволі ў чытача складваецца ўражанне, што менавіта рускія спрычыніліся да паўстання значнай часткі з разгледжаных А. А. Аляксеевым перакладаў, хаця, як вынікае з яго даследавання, ініцыятыва па перакладзе «Песні Песням» на працягу некалькіх стагоддзяў зыходзіла з Балкан і беларуска-ўкраінскага арэала (нават Астрожская біблія была падрыхтавана і выдадзена на Валыні), тады як у Масковіі не з'явілася нічога.

Праца А. А. Аляксеева з'яўляецца першым манаграфічным апісаннем перакладчыцкай традыцыі «Песні Песням» у праваслаўных славян. Яна таксама можа служыць добрым прыкладам каменціраванай публікацыі. Дэталёвы аналіз, праведзены даследчыкам, раскрывае тэксталагічную і перакладчыцкую працу паўднёва- і ўсходнеславянскіх кніжнікаў эпохі сярэднявечча. Усё гэта робіць кнігу А. А. Аляксеева карыснай і цікавай працай па тэксталогіі і крыніцазнаўстве.

[1] Тады ўбачыла свет толькі праца: Алексеев А. А. «Песнь Песней» в древней славяно-русской письменности. Ч. 1—2 // Предварительные публикации Института русского языка АН СССР: Проблемная группа по экспериментальной и прикладной лингвистике. М., 1980. Вып. 133, 134. Некаторыя часткі даследавання пазней былі апублікаваны ў розных крыніцах: Алексеев А. А. «Песнь Песней» по русскому списку XVI в. в переводе с древнееврейского оригинала // Палестинский сборник. Л., 1981. Т. 27. С. 63—79; Ён жа. К опрелению объема литературного наследия Мефодия (четий перевод «Песни Песней») // ТОДРЛ. Л., 1983. Т. 37. С. 229—255; Ён жа. «Песнь Песней» в Чешской библии и восточнославянские переводы XV—XVI вв. // Slavia. 1983. Roč. 52. Seš. 2. S. 283—289; Ён жа. Цитаты из «Песни Песней» в славянской письменности: (Цитаты и текстология) // Старобългарска литература. 1985. № 18. С. 74—92.

[2] Гл.: Lant H. G. The OCS Song of Songs: One translation or two? // Die Welt der Slaven. 1985. Bd. 30. S. 279—316.

[3] У свой час такія задачы сабраць і абагульніць усю папярэднюю перакладчыцкую традыцыю (прынамсі, на славянскай глебе) тых ці іншых біблейных кніг ставіліся перад скарыназнаўствам некаторымі даследчыкамі, гл.: Дышыневіч В. Н. Аб крыніцазнаўчым аналізе спадчыны Ф. Скарыны // Весці АН БССР: Серыя грамадскіх навук. 1985. № 3. С. 95—96; Яна ж. Пытанне не зусім простае… // ЛіМ. 24 жн. 1987 г.; Чамярыцкі В. А. Літаратурныя крыні-

цы скарынаўскіх прадмоў // Спадчына Скарыны: Зб. матэр. першых скарынаўскіх чытанняў (1986 г.). Мн., 1989. С. 113—123; С. 117, 122.

І. П. Клімаў

НОВЫЯ АРХЕАГРАФІЧНЫЯ ПРАЦЫ Я. Я. ЯНУШКЕВІЧА

Язэп Янушкевіч. *Дыярыюш з ХІХ стагоддзя: Дзённікі Міхала Галубовіча як гістарычная крыніца. Мн.: Выдавец В. Хурсік, 2003. 350 с.*

У нашым недалёкім мінулым — у савецкі час сярод прадстаўнікоў гістарычнай навукі ніхто нават не мог і марыць, каб апублікаваць артыкул пра святара-праваслаўнага, каталіцкага, уніята, тым больш выдаць яго кнігу, ды яшчэ напісаную на польскай мове. Сёння такую кнігу падрыхтаваў Я. Я. Янушкевіч. Найперш належыць адзначыць, што выданне гэтага працаёмкага даследавання, якое складаецца з тэксталагічнай падрыхтоўкі польскага арыгінала, перакладу, археаграфічнай апрацоўкі, запланавана як частка мерапрыемстваў да 200-годдзя з дня нараджэння класіка нашай літаратуры Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча (1808—1884), якое будзе адзначацца ў нашай краіне ў 2008 г. Кніга выйшла пад грыфам БелНДІДАС, Археаграфічнай камісіі Белкамархіва, Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі. Ёю распачынаецца серыя публікацый наратыўных гістарычных крыніц — «Літаратура ХІХ стагоддзя».

Язэп Янушкевіч, добра ведаючы польскую мову, старанна (літаратурна) пераклаў на беларускую мову дзённікі мінскага архіепіскага (з 1853 г.), доктара багаслоў'я і царкоўнага права, праваслаўнага царкоўнага дзеяча Міхала Галубовіча (1800—1881), занатаваныя ім у 1858—1860 гг. З агульнага аб'ёму кнігі (350 старонак друкарскага тэксту) «Дыярыюш» займае 258 старонак ($^5/_7$ аб'ёму).

Даследчык Рамуальд Зямкевіч у кнізе «Стары Мінск у беларускіх успамінах» (1919—1920) гэтак пісаў пра аўтара «Дыярыюша»: «Міхаіл Галубовіч — мінскі, шчыры і добры беларус».

Праз падрабязныя, амаль штодзённыя нататкі-запісы ў «Дыярыюшы» М. Галубовіч паўстае як рознабакова адукаваны чалавек, з шырокімі культурнымі інтарэсамі і шматлікімі асабістымі сувязямі.

На старонках «Дзённіка» перад намі праплываюць цікавыя постаці другой паловы ХІХ ст.: расійскі імператар Аляксандр II; папскі прэлат Д. Антанэлі; беларускі абшарнік А. Аскерка; апошні мінскі маршалак дваранін Ігнат Багдашэўскі; легендарны беларускі паэт-самавук, па прафесіі каваль Паўлюк Багрым (1812 — каля 1891). П. Багрыму для кабінета мінскага генерал-губернатара Э. Г. Келера архірэй М. Галубовіч заказаў два французскія замкі з засаўкамі для дзвярэй, кожны па 15 руб., стары з дарobленай засаўкай за 3 руб. і 3 сцізорыкі; рэктар Мінска-Магілёўскай каталіцкай семінарыі А. Вайткевіч; вядомы памешчык Эдвард Ваньковіч; кіраўнік палаты дзяржаўных скарбаў Д. В. Гатоўцаў; археолаг, краязнавец М.-Л. Гаусман; уладальнік маёнтка Прылукі Антон Горват, мінскі генерал-губернатар граф Э. Г. Келер; мінскі віцэ-губернатар А. В. Лучынскі; маршалак Мінскага павета Р. С. Пішчала (падрадчык-будаўнічы Мінскага турэмнага замка (1825) (цяпер турма ў Мінску па вул. Валадарскага); праваслаўныя святары браты І. і М. Прорвічы; сям'я Прушынскіх; сям'я Пушчыных; англійскі барон Рутлянд; шляхціц з в. Віцкаўшчына Сікорскі; мінскі маршалак Л. А. Слатвінскі; царкоўны дзеяч, праваслаўны мітрапаліт Я. Сямашка; сям'я Тышкевічаў; вядомы нумізмат, бібліяфіл, калекцыянер, дзяржаўны дзеяч граф Эмерык фон Гутэн-Чапскі (1828—1896); графы Цеханавецкія; генерал-лейтэнат І. Я. Штадэ; выконваючы абавязкі паліцмайстра А. М. Якабсон; паўстанец, рэвалюцыянер, асветнік Н. Яленскі; пратаіерэй катэдральнага сабора ў Мінску, член Мінскай духоўнай кансісторыі П. Р. Яліноўскі; «столоначальник штатного отделения казенной палаты», сын пісьменніка Плакіда Янкоўскага К. П. Янкоўскі; майстар з Гродна Янушкевіч; удзельнік рэвалюцыйнага руху Фэлікс Ястрэмбскі, эмігрыраваў у 1831 г. ў г. Брусель, найбліжэйшы паплечнік Іяхіма Левеля і яго «душапрыказчык», у свой час слынны фартэпіянны фабрыкант (як занатавала адна энцыклапедыя: «Яго піяніна шукаюць па ўсёй Еўропе») і многія інш., усяго звыш 650 прозвішчаў-персаналій.

У «Дыярыюшы» ўпамянуты звыш 200 гарадоў, мястэчак, вёсак, фальваркаў, засценкаў, амаль ва ўсіх іх быў М. Галубовіч, а ў некаторых з іх па некалькі разоў. Да гэтых населеных пунктаў добрае тлумачэнне даў Я. Янушкевіч.

Кніга атрымалася грунтоўная і таму, што Я. Я. Янушкевіч напісаў да яе прадмову «Люстрадзён эпохі Багрыма і Дуніна-Марцінкевіча», змясціў каментарый на 47 спасылак па тэксце «Дыярыюша», «Паказальнік імёнаў», «Геаграфічны паказальнік», «Гласар».

У канцы кнігі змешчаны «Гласар» — тлумачальны слоўнік малавядомых і састарэлых беларускіх і рускіх слоў, іншых слоў і тэрмінаў, разлічаных і на польскамоўнага чытача.

Я ўпэўнены, што гэтая кніга будзе карыснай для гісторыкаў, краязнаўцаў, філолагаў, мастацтвазнаўцаў, усіх тых, хто цікавіцца гісторыяй Беларусі.

Вацлаў Ластоўскі*. Кароткая энцыклапедыя старасьвеччыны / Укл. Язэп Янушкевіч. Мн.: Выдавец В. Хурсік, 2003. 226 с.*

Імя Вацлава Юстынавіча Ластоўскага (1883—1938) у 20—30-я гады ХХ ст. было добра вядома на Беларусі: грамадска-палітычны дзеяч,

гісторык, філолаг, этнограф, публіцыст, пісьменнік, літаратуразнавец, акадэмік Акадэміі навук Беларусі (1928). Ён удзельнічаў у абвяшчэнні 25 сакавіка 1918 г. незалежнасці Беларускай Народнай Рэспублікі (БНР). Калі ў снежні 1919 г. была створана Народная рада БНР, В. Ю. Ластоўскі ўзначаліў Кабінет Міністраў. Акрамя гэтага, у савецкі час В. Ластоўскі займаў пасады дырэктара Беларускага дзяржаўнага музея, загадчыка кафедры этнаграфіі пры Інбелькульце, неадменнага сакратара Беларускай акадэміі навук (1928—1930) і інш.

Першы раз ён быў арыштаваны 21 ліпеня 1930 г. па справе «Саюза вызвалення Беларусі». Паўторна арыштаваны 20 жніўня 1937 г. Ваеннай калегіяй Вярхоўнага суда СССР 23 студзеня 1938 г. «як агент польскай разведкі і ўдзельнік нацыянал-фашысцкай арганізацыі». Усе яго кнігі ў свой час былі забаронены.

Хочацца адзначыць, што ў нашай краіне працягваюць шанаваць памяць выдатнага грамадскага дзеяча і навукоўцы. У 2003 г. (да 120-годдзя з дня нараджэння В. Ластоўскага) у Мінску ў прыватным выдавецтве «Выдавец В. Хурсік» пад грыфам Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы НАН Беларусі і Археаграфічнай камісіі Белкамархіва выйшла ягоная кніга «Кароткая энцыклапедыя старасьвеччыны». Укладальнік, аўтар каментара і рэдактар яе — беларускі пісьменнік, археограф, архівіст Язэп Янушкевіч.

У кнігу ўвайшло 85 артыкулаў з тлумачэннямі энцыклапедычных тэрмінаў: «Арыстакратыя», «Баяры», «Ваявода», «Возніч», «Войт», «Гарадні-чы», «Дваране», «Канцлер», «Канюшы», «Каштэлян», «Ключнік», «Князь», «Купцы», «Маршалак», «Мяшчане», «Пасаднікі і Цівуны», «Пісар», «Земскія суды», «Копныя суды», «Гарадзельская унія», «Хлебаробства на Беларусі», «Якога мы роду-племені», «Кроніка Вялікага Княства Літоўскага», «Жыды ў Беларусі», «Слуцкія паясы», «Беларусь пад Расеяй», «Кальвінскія зборы на Беларусі», «Аб славянстве маскалёў» і інш.

Усе гэтыя і іншыя артыкулы з тлумачэннямі тэрмінаў, знітаваныя ў адно цэлае, даюць стройнае ўяўленне пра гісторыю Беларусі ад старажытных часоў да пачатку XX ст., асвятляюць значныя дзяржаўныя, палітычныя, рэлігійныя і культурныя падзеі. У дадатку да гэтай кнігі далучаны шэраг артыкулаў, якія былі надрукаваны В. Ластоўскім у 1912—1926 гг. у газеце «Наша ніва», часопісах «Лучынка», «Крывіч», у «Беларускім календары «Сваяк» на 1919 год» і іншых беларускіх выданнях.

Ва «Уступе» Я. Янушкевіч ацэньвае В. Ластоўскага як навукоўца, даўшы загаловак «Наш Глогер: Вацлаў Ластоўскі — энцыклапедыст», параўноўваючы В. Ластоўскага з вядомым польскім археолагам, этнографам, стваральнікам «Старапольскай энцыклапедыі» ў 4 тамах (1900—1903) Зыгмунтам Глогерам (1845—1910).

Вельмі пажадана было б увесці ў шырокі ўжытак наш багаты ілюстравана-іканаграфічны матэрыял, які, несумненна, аздобіў бы гэтае каштоўнае выданне, надаўшы яму не толькі навуковы змест, але і «прыгожай мастацкай формаю» годны ўзровень, пацвердзіўшы адно з галоўных слоў кнігі — «Энцыклапедыя» з вялікай літары.

На прыкладзе дадзенай кнігі бачна, як непажадана, калі і ўкладальнік і рэдактар сумяшчаліся ў адной асобе. Пажадана, каб падрыхтаваны да друку тэкст карэкціравала «свежае вока».

У кнізе сустракаюцца недакладнасці і памылкі друку: напрыклад, належыць выкладаць: дырэктар выдавецтва «Беларусь» — Яўген Малашэвіч, а не Я. Малашкевіч; прозвішча галоўнага рэдактара выдавецтва А. І. Законнікавай дадзена без ініцыялаў; Збор твораў у 8 т. Уладзіміра Караткевіча, а не Уладзімера.

Нягледзячы на гэтыя і некаторыя іншыя недакладнасці ды памылкі друку, якія ёсць у тэксце кнігі, Я. Я. Янушкевічам падрыхтаваны карысны дапаможнік для вывучэння гісторыі Беларусі.

А. І. Валахановіч

ХРОНІКА. ІНФАРМАЦЫЯ

ДЗЕЙНАСЦЬ БЮРО АРХЕАГРАФІЧНАЙ КАМІСІІ БЕЛКАМАРХІВА
(ліпень 2003 г. — май 2004 г.)

У № 2 часопіса «Наша вера» за 2003 г. з’явіўся артыкул намесніка старшыні АК Я. Я. Янушкевіча «На сустрэчу з мінулым», у якім змешчаны матэрыялы пра каталіцкіх святароў Беларусі.

15—21 жніўня Я. Я. Янушкевіч прымаў удзел у дзейнасці XIII Міжнароднага з’езда славістаў у Любляне. Даклад «Славянскія рэмінісцэнцыі ў творчасці В. Дуніна-Марцінкевіча», прачытаны ім на з’ездзе, апублікаваны ў кнігах: «Мовазнаўства. Літаратура. Культуралогія. Фальклярыстыка: XIII Міжнародны з’езд славістаў» (Любляна, 2003); «Даклад бедарускай дэлегацыі» (Мн., 2003).

У т. 9 навуковага выдання «Студії з архівної справи та документознавства» апублікаваны артыкул намесніка старшыні АК М. Ф. Шумейкі «Беларуські архіви та краєзнавство». У т. 10 «Студій» апублікаваны артыкул вучонага сакратара АК Ю. У. Несцяровіча «Діяльність Археографічної комісії Белкомархіву» і рэцэнзія на кнігу Я. Я. Янушкевіча «За архіўным парогам» (Мн., 2002) Расціслава Раманоўскага «Архівні подорожі» Язэпа Янушкевіча».

18—19 верасня ў г. Рэчыца адбыліся 4-я Міжнародныя Доўнараўскія чытанні, на якія былі прадстаўлены даклады М. Ф. Шумейкі і дырэктара БелНДІДАС У. В. Фядосава і паведамленне Ю. У. Несцяровіча.

25 верасня АК правяла пасяджэнне «круглага стала» па актуальных праблемах методыкі археаграфіі. Інфармацыя пра яго была змешчана М. Ф. Шумейкам у № 6 часопіса «Архівы і справаводства».

У кастрычніку выйшаў з друку вып. 4 БАШ. Бюро АК прапанавала рэдакцыйна-выдавецкаму аддзелу БелНДІДАС павялічыць тыраж чарговых выпускаў БАШ.

У пачатку лістапада выйшла з друку кніга Вацлава Ластоўскага «Кароткая энцыклапедыя старасьвеччыны». Укладальнік Язэп Янушкевіч. 11 лістапада ў памяшканні Дома літаратараў адбылася вечарына, прысвечаная 120-годдзю з дня нараджэння В. Ластоўскага. Адным з арганізатараў яе з’явілася АК Белкамархіва. Вёў вечарыну Я. Я. Янушкевіч.

У кн. 2 т. 6 «Энцыклапедыі гісторыі Беларусі» змешчаны артыкулы «Археаграфічная камісія Камітэта па архівах і справаводстве» і «Усенародная барацьба ў Беларусі супраць нямецка-фашысцкіх захопнікаў у гады Вялікай Айчыннай вайны» былога старшыні АК Р. П. Платонава; «Архивное дело», «Усебеларускія архіўна-археаграфічныя канферэнцыі» і «Усенародны партызанскі рух у Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны (чэрвень 1941 — ліпень 1944)» М. Ф. Шумейкі; «Беларускі археаграфічны штогоднік» намесніка дырэктара БелНДІДАС С. У. Жумара.

10—11 кастрычніка ў Мінску адбылася IV Агульная канферэнцыя Еўразійскага рэгіянальнага аддзялення (ЕВРАЗИКА) Міжнароднага савета архіваў. Ад РБ у ёй прынялі ўдзел старшыня Белкамархіва У. І. Адамушка, супрацоўнік бюро АК В. Д. Селяменеў і У. В. Фядосаў. 11—12 кастрычніка адбылася навукова-практычная канферэнцыя «Архівы і грамадства сёння». З дакладамі на ёй выступілі М. Ф. Шумейка і У. В. Фядосаў. Матэрыялы канферэнцыі былі апублікаваны БелНДІДАС (гл.: Архивы и общество сегодня: Материалы Международной научно-практической конференции (Минск, 11—12 ноября 2003 г.). Мн., 2004.

У верасні выйшаў з друку даведнік «Документы по истории Великой Отечественной войны в государственных архивах Республики Беларусь» (Дрезден—Минск—Грац). У складзе яго рэдкалегіі В. Д. Селяменеў і С. У. Жумар.

11 кастрычніка ў Інстытуце гісторыі НАН Беларусі адбылася міжнародная навукова-практычная канферэнцыя «Актуальныя пытанні вывучэння і выдання Метрыкі ВКЛ». На ёй былі прадстаўлены даклады Ю. У. Несцяровіча «Да пытання вызначэння гістарычных дакументаў беларускага паходжання як прывілеяў» і М. Ф. Шумейкі «О публикации документов Литовской метрики в Беларуси в XX в.».

У снежні Я. Я. Янушкевічам разам з былой супрацоўніцай аддзела археаграфіі БелНДІДАС І. М. Тамільчык складзены электронны даведнік «Чыноўнікі Мінскай губерні XIX ст.» на падставе «Памятной книги Минской губернии за 1860 год».

18 снежня адбылося чарговае пасяджэнне бюро АК, на якім былі разгледжаны вынікі дзейнасці АК у 2003 г., зацверджаны планы дзейнасці АК і бюро АК на 2004 г., абмеркаваны пытанні, звязаныя з падрыхтоўкай вып. 5 БАШ.

У снежні на старонку АК у сайце архіваў РБ у Інтэрнеце (archivts.gov.by.) разам з электроннымі копіямі вып. 3 і 4 БАШ змешчана і электронная версія праграмы публікацыі матэрыялаў НАФ РБ установамі архіўнай галіны РБ «Архіўная беларусіка», якая складаецца з трох раздзелаў: 1. «Сучасны стан археаграфічнай базы па гісторыі Беларусі» (з падраздзеламі: «Пералік зборнікаў дакументальных матэрыялаў, выдадзеных на Беларусі», «Пералік расійскіх, савецкіх і постсавецкіх публікацый дакументальных матэрыялаў па гісторыі Беларусі», «Пералік польскіх каталогаў і інвентароў па гісторыі Беларусі»); 2. «Прыярытэтныя накірункі археаграфічнай распрацоўкі дакументаў і матэрыялаў НАФ РБ установамі архіўнай галіны РБ»; 3. «Перспектыўны план археаграфічных выданняў устаноў архіўнай галіны РБ на 2004—2008 гг.»

3 лютага абдылося чарговае пасяджэнне бюро АК, на якім былі абмеркаваны пытанні, звязаныя з падрыхтоўкай агульнага сходу АК і выкананнем плана публікацый дакументаў НАФ РБ установамі архіўнай галіны РБ у 2004 г. Акрамя таго, М. Ф. Шумейка, В. Д. Селяменеў і Ю. У. Несцяровіч правялі экспертызу зборнікаў дакументаў і матэрыялаў: «2-я Северо-западная конференция РСДРП», «Восстановление и развитие народного хозяйства БССР (1943—1950)», «На защите западных рубежей Советской Республики: 16-я армия в боях за Литву и Белоруссию», падрыхтаваных, але не выдадзеных у савецкі час, рукапісы якіх захоўваюцца ў бібліятэцы БелНДІДАС. Члены бюро АК палічылі мэтазгодным не толькі электроннае ўзнаўленне, але і апублікаванне (поўнасцю ці часткова) рукапісу апошняга зборніка, улічваючы, што ў яго ўключаны карысныя для распрацоўкі ваеннай і палітычнай гісторыі Беларусі XX ст. крыніцы (у прыватнасці, дадзеныя пра ваенныя дзеянні Чырвонай Арміі супраць рускай народнай добраахвотніцкай арміі Булак-Балаховіча), апускаючы (або перарабіўшы) кан’юнктурна напісаную гістарычную частку прадмовы з тэндэнцыйным асвятленнем падзей мінулага і прапагандысцкую назву.

У падрыхтаваны супрацоўнікамі Цэнтральнага дзяржархіва Савецкай Арміі ў Маскве, Галоўархіва БССР, Інстытута гісторыі партыі пры ЦК КПБ і Інстытута ваеннай гісторыі Міністэрства абароны СССР зборнік акрамя 172 дакументаль-

ных матэрыялаў (дырэктывы, загады, разведзводкі, журналы баявых дзеянняў 16-й арміі Заходняга фронту Савецкай рэспублікі і інш.) былі ўключаны спісы дывізій, кіруючага складу, байцоў і камандзіраў 16-й арміі, якія былі ўзнагароджаны ордэнам Чырвонай Зоркі.

19 лютага ў НАРБ адбылася прэзентацыя даведніка «Лагеря советских военнопленных в Беларуси 1941—1944 гг.» (Мн., 2003) і зборніка дакументаў «Лагерь смерти Тростенец» (Мн., 2003), якую адкрыў В. Д. Селяменеў, які з'яўляецца адным са складальнікаў і рэдактараў гэтых выданняў.

4 сакавіка 2004 г. адбыўся агульны сход АК, 18 сакавіка — пасяджэнне бюро АК, на якім былі рэкамендаваны да друку матэрыялы вып. 5 БАШ, абмеркаваны праект «II Літоўскі статут (раннія спісы)», уведзены ў склад рэдкалегіі БАШ У. М. Міхнюк і І. В. Саверчанка, вырашана хадайнічаць перад кіраўніцтвам БелНДІДАС аб правядзенні з апошнім у 2005 г. сумеснай навуковай канферэнцыі па праблемах археаграфіі і сацыяльна-палітычнай гісторыі Беларусі, прысвечанай 75-годдзю з дня нараджэння Р. П. Платонава.

У красавіку выдадзена кніга: «21 век: Актуальные проблемы исторической науки. Материалы Международной научной конференции, посвященной 70-летию исторического факультета БГУ 15—16 апреля 2004 г.» (Мн., 2004). У ёй змешчаны даклад удзельніка канферэнцыі М. Ф. Шумейкі «От терминологических споров об «архивном источниковедении» к обоснованию спецкурса». У № 2 часопіса «Архівы і справаводства» апублікаваны артыкул М. Ф. Шумейкі «У истоков белорусской археографии», прысвечаны да 250-годдзя з дня нараджэння графа М. П. Румянцава, 180-годдзю выхаду ў свет «Белорусского архива древних грамот», 140-годдзю стварэння Віленскай археаграфічнай камісіі. Ім жа ў гэтым нумары змешчана інфармацыя пра агульны сход АК Белкамархіва, які адбыўся 4 сакавіка 2004 г.

25 мая АК разам з БелНДІДАС правялі пасяджэнне «круглага стала» па тэме «Крыніцазнаўчыя, архівазнаўчыя і гістарыяграфічныя пытанні распрацоўкі гісторыі Вялікай Айчыннай вайны», якое было прысвечана 60-годдзю вызвалення Беларусі ад нямецка-фашысцкіх акупантаў. У пасяджэнні прыняло ўдзел 16 супрацоўнікаў Белкамархіва, БелНДІДАС, НАРБ, дзяржархіваў РБ, Інстытута гісторыі НАН Беларусі і Ваеннай акадэміі РБ. З прывітальнымі словамі да ўдзельнікаў пасяджэння звярнуліся У. В. Фядосаў і намеснік старшыні АК У. П. Крук. Вёў пасяджэнне М. Ф. Шумейка; ён жа падвёў яго вынікі.

На пасяджэнні асвятляліся і аналізаваліся нераспрацаваныя і малавыкарыстаныя ў навуковым ужытку групы дакументальных матэрыялаў, якія з'яўляюцца крыніцамі для вывучэння пытанняў гісторыі Вялікай Айчыннай вайны (ВАВ) — франтавыя пісьмы, баявыя характарыстыкі чырвонаармейцаў, дзённікі ўдзельнікаў вайны і інш., узнімаліся і абмяркоўваліся пытанні ацэнкі савецкай і постсавецкай гістарыяграфіі партызанскай вайна 1941—1944 гг. на Беларусі, праяў маральнасці ва ўмовах вайны, распрацоўкі гісторыі штодзённасці, камплектавання архіваў Беларусі матэрыяламі ўдзельнікаў ВАВ, скажэння і нераўнамернасці ў камплектаванні архіўных фондаў у выніку дзейнасці цэнзурных устаноў, пашырэння тэматыкі даследаванняў і навуковай тэрміналогіі даследаванняў па ваеннай гісторыі, перш за ўсё гісторыі ВАВ.

М. Ф. Шумейка адзначыў, што ў апошні час пры распрацоўцы пытанняў гісторыі ВАВ адбываецца перамяшчэнне акцэнта з выкарыстання афіцыйных крыніц да выкарыстання крыніц асабістага паходжання. А. М. Ліцвін выказаў канцэптуальную заўвагу, датычную навуковага тлумачэння гісторыі ВАВ на Беларусі: паколькі да часу прыходу Савецкай Арміі на Беларусь 60% тэрыторыі БССР была ўжо вызвалена партызанамі, то адэкватным будзе сцвярджаць не пра вызваленне Беларусі часцямі Савецкай Арміі, а пра злучэнне партызанскіх фарміраванняў і войск Савецкай Арміі пры вызваленні Беларусі.

Інфармацыя пра пасяджэнне змешчана ў № 4 часопіса «Архівы і справаводства». Матэрыялы «круглала стала» будуць выдадзены БелНДІДАС і АК.

Матэрыял падрыхтаваны Ю.У.Несцяровічам

ІНФАРМАЦЫЯ ПРА АГУЛЬНЫ СХОД АРХЕАГРАФІЧНАЙ КАМІСІІ БЕЛКАМАРХІВА

На чарговым агульным сходзе АК Белкамархіва 4 сакавіка 2004 г., пасяджэнне якога традыцыйна адбылося ў актавай зале НГАБ, прысутнічала 26 вучоных і архівістаў, 23 з якіх з'яўляюцца членамі АК (усяго сёння АК налічвае ў сваім складзе 40 членаў): кіраўнікі Белкамархіва, БелНДІДАС, НГАБ, БелНІЦЭД, БДАМЛІМ, гарадскога архіва ў г. Віцебску, гістарычнага факультэта БДУ; супрацоўнікі Белкамархіва, БелНДІДАС, НГАБ, НАРБ, БДАККФД, дзяржархіваў Гродзенскай і Віцебскай абласцей, занальнага архіва ў г. Маладзечна, БІП, Інстытута гісторыі НАН Беларусі, Нацыянальнай бібліятэкі РБ. Звяртае на сабе ўвагу той факт, што з дзесяці вучоных НАН Беларусі, прадстаўленых у АК, ніводны на пасяджэнні не прысутнічаў.

Першым на сходзе з інфармацыяй пра стан працы над выкананнем плана публікацыі матэрыялаў НАФ РБ архіўнымі ўстановамі РБ выступіў намеснік старшыні АК У. П. Крук. Ён звярнуў увагу прысутных на тое, што выкананне $^1/_3$ часткі запланаваных публікацый прыходзіцца на бягучы год. Другім на сходзе з інфармацыяй пра дзейнасць Гродзенскага аддзялення АК выступіў яго старшыня праф. Д. У. Караў. Увага прысутных была скіравана ім на розныя аспекты і моманты арганізацыі і практычнай дзейнасці аддзялення, у прыватнасці, на тое, што адсутнасць юрыдычнага статуса АК уносіць перашкоды ў яе дзейнасць. Трэцім на сходзе з дакладам пра новыя задачы дзейнасці АК выступіў М. Ф. Шумейка (публікуецца ў раздзеле «Археаграфія» дадзенага выпуску БАШ).

Дэкан гістарычнага факультэта БДУ С. М. Ходзін падтрымаў ідэі дакладчыка аб правядзенні археаграфічных экспедыцый для студэнтаў і стварэнні Інтэрнэт-сайтаў, на якіх будуць размяшчацца крыніцы па гісторыі Беларусі. Дырэктар БелНІЦЭД В. Л. Насевіч адзначыў, што падобныя Інтэрнэт-сайты існуюць і пры складанні новых сайтаў АК варта ўлічваць іх напрацоўкі. Ю. У. Несцяровіч заўважыў, што на бюро АК разглядалася пытанне пра мэтазгоднасць праходжання студэнтамі археаграфічнай практыкі не толькі у форме ўдзелу іх у археаграфічных экспедыцыях, а і ў форме працы з гістарычнымі дакументамі ў архівах. Дырэктар БДАМЛІМ Г. В. Запартыка паведаміла, што супрацоўнікі архіва-музея кожны год праводзяць археаграфічныя экспедыцыі; па іх выніках архіў прымае да 10 тыс. дакументаў у год.

Галоўны архіварыус НГАБ З. Л. Яцкевіч закрануў моманты актывізацыі археаграфічнай працы ў апошні час у краіне, звярнуў увагу на дзейнасць гродзенскіх вучоных, якія шырока займаюцца палявой археаграфіяй, выдаюць зборнік «Герольд», уключаючы ў яго не толькі дакументальныя публікацыі і геральдыка-генеалагічныя артыкулы, але і вопісы дакументаў, якія захоўваюцца ў сховішчах беларускіх музеяў, цэркваў, а таксама за мяжой. Адзначыў актуальнасць і перспектыўнасць правядзення археаграфічных экспедыцый. Прапанаваў прысвойваць ганаровыя прэміі найбольш плённа працуючым археографам і архівістам архіўнай галіны.

Старшыня Белкамархіва У. І. Адамушка ў сваім выступленні надаў новы імпульс дзейнасці АК. Ён заклікаў членаў АК пашыраць кантакты з замежнымі археаграфічнымі ўстановамі, шырэй выкарыстоўваць сучасныя тэхнічныя электронныя сродкі, распрацоўваць электронныя праекты публікацыі архіўных дакументаў і іх вопісаў; падвёў некаторыя вынікі і зрабіў ацэнку дзейнасці АК у мінулым годзе; адзначыў, што наданне юрыдычнага статуса АК мае не толькі свае плюсы, але і мінусы.

Я. Я. Янушкевіч, які вёў сход, у заключным слове падтрымаў ідэі і прапановы, зробленыя У. І. Адамушкам.

Пастанова агульнага сходу АК:

1. Прыняць да ведама інфармацыю дакладчыкаў.
2. Прыняць асноўныя накірункі дзейнасці АК на бліжэйшыя гады:

а) выкананне плана публікацый дакументаў НАФ РБ архіўнымі ўстановамі РБ на 2004—2008 гг.;

б) пашырэнне сеткі аддзяленняў АК: стварэнне Гомельскага аддзялення АК;

в) прыцягненне студэнтаў гістарычных факультэтаў ВНУ РБ да выканання археаграфічных праектаў АК;

г) пашырэнне супрацоўніцтва з установамі замежных краін, якія вядуць археаграфічную дзейнасць;

д) распрацоўка археаграфічных праектаў сумесна са згуртаваннем «Гісторыкі-архівісты»;

е) удасканаленне арганізацыйна-метадычнай дзейнасці АК.

3. Увесці ў склад бюро АК праф. Д. У. Карава і праф. В. А. Космача.

Матэрыял падрыхтаваны Ю. У. Несцяровічам

ИНФОРМАЦИЯ О РАБОТЕ ВИТЕБСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ АРХЕОГРАФИЧЕСКОЙ КОМИССИИ БЕЛКОМАРХИВА ЗА 2003 г. И О ПЛАНЕ РАБОТЫ НА 2004 г.

Первое документальное издание, осуществленное Витебским отделением Археографической комиссии Белкомархива, «Витебщина архивная: история, фонды, персоналии (сер. XIX—XX вв.)» получило широкий резонанс среди ученых, краеведов, архивных и музейных сотрудников, работников образования. 4 февраля состоялась его презентация в Государственном архиве Витебской области. Рецензия на книгу российских ученых Ю. Лабынцева и Л. Щавинской публикуется в данном выпуске БАШ в разделе «Рецензии» (см. с. 6).

Поскольку тираж сборника составил всего 200 экземпляров, Управление образования Витебского облисполкома профинансировало 2-е дополнительное издание «Витебщины архивной…» тиражом в 500 экземпляров, чтобы этим сборником материалов и документов могли пользоваться учителя практически в каждой школе.

На состоявшемся областном семинаре-практикуме «Горрайархивы: реальность и перспективы» 29 октября 2003 г. управляющие делами горрайисполкомов получили сборник «Витебщина архивная…», чтобы каждый район области имел в пользовании такое издание.

Таким образом, Витебское отделение АК высоким признанием своей работы со стороны специалистов и широких слоев общественности получило хороший заряд на дальнейшую работу по издательской деятельности.

В 2003 г. подготовлен электронный вариант сборника документов «История Витебского художественного училища в документах Государственного архива Витебской области (сентябрь 1918 г. — сентябрь 1923 г.)». В сборник включено 210 документов на 194 номера, подготовлено предисловие, составлен НСА (64 комментария, списки, указатели, перечни и др.). Рукопись получила положительную рецензию ведущего научного сотрудника отдела современного белорусского искусства Национального художественного музея РБ Л. Д. Наливайко и специалистов отдела публикации документов НАРБ.

В течение 2003 г. проведена большая работа по подготовке материалов для научно-популярного издания-сборника документов «Судьба православной церкви на Витебщине в XX столетии» объемом в 20 печатных листов.

В структуре сборника предусмотрены следующие разделы: историческое предисловие; документы по истории православной церкви на Витебщине в XX в. из фондов НИАБ, ГАВО, ЗГА в г. Полоцке, Орше, Глубоком; перечень неопубликованных документов, содержащих сведения о церквях и священнослужителях по регионам Витебщины; хроника развития православной церкви на Витебщине.

В 2003 г. проведены выявление, отбор и археографическая обработка документов. В 2004 г. планируется формирование разделов сборника, окончательный отбор документов, составление примечаний по содержанию документов и вся другая работа для подготовки электронного варианта издания.

В процессе работы над сборником к картотеке, составленной по выявленным документам, постоянно обращаются сотрудники архива при исполнении тематических запросов, исследователи, работающие в читальном зале архива. Тема весьма актуальная, вызывает интерес краеведов, священнослужителей, историков и др.

На перспективу планируется подготовка архивного справочного издания «Органы государственной власти Витебской области»: ведется выявление документов и написание исторических справок.

30—31 октября 2003 г. в ВГУ состоялась международная научно-теоретическая конференция «История и культура Европы в контексте становления и развития региональных цивилизаций и культур: актуальные проблемы из исторического прошлого и современности», на которой с сообщением выступил научный сотрудник Госархива Витебской области В. П. Коханко, член Витебского

отделения АК по теме «Передача дореволюционных фондов Госархива Витебской области в Центральный государственный исторический архив БССР».

В течение нескольких лет налажена тесная связь и сотрудничество работников Госархива с органами образования: проводятся совместные семинары, практикумы, в рамках экспедиции «Наш край» ведется поисковая работа по выявлению архивных документов из истории школ, местечек Витебщины, жизни известных людей для пополнения школьных музеев.

Представители Витебского областного государственного института повышения квалификации и переподготовки руководящих работников и специалистов образования и Витебского областного объединения по организации внешкольной работы с детьми и подростками, учителя-краеведы являются членами Витебского отделения АК.

В результате такого сотрудничества в 2003 г. проведено выявление документов к 100-летию репрессированного белорусского поэта Ф. Ф. Кляшторного, уроженца Лепельского района, планируется издание книги.

В связи с подготовкой к 60-летию освобождения Беларуси от немецко-фашистских захватчиков в 2004 г. будет подготовлена тематическая подборка документов из фонда ГАВО для учителей истории «Великая Отечественная война на Витебщине».

В 2004 г. члены Витебского отделения АК примут участие в подготовке Витебским облисполкомом справочно-представительского издания «Витебская область», для которого будут подготовлены исторический очерк «Витебщина — исконная славянская земля» и хронология величайших событий в истории Витебщины.

Постоянно проводится работа по пополнению фонда пользования Госархива Витебской области копиями документов из архивных, библиотечных, музейных фондов Республики Беларусь, особенно при подготовке материалов к изданиям. Считаем, что эту работу нужно проводить более целенаправленно и продуктивно в рамках программы деятельности АК Белкомархива.

Материал подготовлен В. В. Шарендо

ІНФАРМАЦЫЯ ПРА ДЗЕЙНАСЦЬ ГРОДЗЕНСКАГА АДДЗЯЛЕННЯ АРХЕАГРАФІЧНАЙ КАМІСІІ Ў 2004 г.

4 сакавіка 2004 г. у Мінску адбыўся агульны сход Археаграфічнай камісіі Белкамархіва, на якім была заслухана справаздача старшыні Гродзенскага аддзялення АК прафесара, дырэктара Гуманітарнага цэнтра даследаванняў Усходняй Еўропы Д. У. Карава, які расказаў пра дзейнасць аддзялення ў 2002—2003 гг. і планах на бягучы год.

Д. У. Караў паведаміў, што ў верасні 2004 г. намечана правесці беларуска-польскі «круглы стол» па гісторыі паўстання 1863—1864 гг., затым на базе Цэнтра, НГАБ у г. Гродна, Гродзенскага аддзялення АК выдаць матэрыялы канферэнцыі і зборнік дакументаў пра паўстанцкі рух Гродзенскай губ. у 1863—1864 гг. Акрамя таго, плануецца выдаць пад грыфам Цэнтра, Гродзенскага аддзялення АК і Гродзенскай абласной навуковай бібліятэкі імя Я. Ф. Карскага даведнік «Гродзенская губерня ў бібліяграфічных крыніцах XIX — пач. XX ст.».

У 2004 г. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродна і дзяржаўныя архівы Гродзенскай вобласці вядуць інтэнсіўную працу па падрыхтоўцы і выданні архіўных крыніц.

НГАБ у г. Гродна падрыхтаваны і здадзены ў набор у Слонімскую друкарню зборнік «Гродзенская губерня ў заканадаўчых актах Расійскай імперыі (1801—1913 гг.)». Выданне будзе надрукавана пад рубрыкай «Да 60-годдзя Гродзенскай вобласці», спонсарам яго з'яўляецца Гродзенскі абласны выканаўчы камітэт.

Пад кіраўніцтвам загадчыка аддзела па архівах і справаводстве Гродзенскага аблвыканкама Я. М. Жэбруна ў пачатку 2004 г. зданы ў друк даведнік «Архівісты Гродзеншчыны», у падрыхтоўцы якога прынялі ўдзел НГАБ у г. Гродна і дзяржаўныя архівы Гродзенскай вобласці.

Дзяржаўны архіў Гродзенскай вобласці працягвае весці падрыхтоўку зборніка дакументаў пасляваеннага перыяду па гісторыі Гродзенскай вобласці, прысвечанага 60-годдзю з дня яе ўтварэння.

У студзені 2004 г. аддзелам па архівах і справаводстве, і інфармацыі Гродзенскага аблвыканкама здзейснены ў камп'ютэрным наборы праект «Дакументы пра Вялікую Айчынную вайну ў дзяржаўных архівах Гродзеншчыны», прысвечаны 60-годдзю вызвалення Беларусі ад нямецка-фашысцкай акупацыі.

Гродзенскім абласным архівам падрыхтаваны даведнік «Пералік фондаў па гісторыі Вялікай Айчыннай вайны і ўспамінаў удзельнікаў яе».

Матэрыял падрыхтаваны М. М. Сачок

ІНФАРМАЦЫЯ ПРА ПАСЯДЖЭННЕ «КРУГЛАГА СТАЛА» ПА ПРАБЛЕМАХ МЕТАДЫКІ АРХЕАГРАФІІ

25 верасня 2003 г. у актавай зале НГАБ (вул. Крапоткіна, 55) адбылося пасяджэнне «круглага стала» па актуальных праблемах методыкі археаграфіі. Яно мела наступную павестку дня:

1. Пра нарматыўна-метадычную базу па археаграфіі ў Рэспубліцы Беларусь.
2. Праблема уніфікацыі тэрміналогіі археаграфічных публікацый.
3. Пытанне аб прымальнасці розных падыходаў да археаграфічнай апрацоўкі дакументальных матэрыялаў (археаграфічнага афармлення, перадачы тэксту і г. д.).

У пасяджэнні прыняло ўдзел 17 архівістаў і навукоўцаў: прадстаўнікі БелНДІДАС, НГАБ, НАРБ (В. Д. Селяменеў, В. У. Скалабан, Г. Д. Кнацько); БДАМЛІМ (Г. В. Запартыка), Дзяржархіва Гомельскай вобласці (А. Д. Карасёў), Інстытута гісторыі НАН Беларусі (В. С. Мянжынскі) і інш.

Пасяджэнне правёў М. Ф. Шумейка. Першым выступаў Ю. У. Несцяровіч, які адзначыў, што пасля працяглага перыяду, калі не ўдзялялася ўвага айчыннай археаграфіі, пачынаючы з канца 1990-х гг. зноў стала распрацоўвацца. Тут асабліва належыць адзначыць метадычную распрацоўку А. І. Грушы — «Метадычныя рэкамендацыі па публікацыі рукапісных актавых кірылічных крыніц у Беларусі (XIII — XVIII стст., перыяд ВКЛ)». У дадзены момант рыхтуюцца рэкамендацыі па публікацыі іншых перыядаў гісторыі, тэкстаў на лацінскай мове. Напрыканцы мінулага года

Вучоны савет БелНДІДАС палічыў мэтазгодным адмовіцца ў дадзены момант ад складання агульных правіл гістарычных дакументаў у Беларусі. Але, на наш погляд, адсутнасць такіх агульных правіл, улічваючы тое, што розныя метадысты-археографы могуць прапаноўваць розныя рэкамендацыі па розных аспектах археаграфічнай працы без узаемнага дастасавання іх рэкамендацый, можа прывесці не толькі да неаптымальных і неуніфікаваных момантаў у публікацыях, але і да свавольства археографаў-практыкаў. Пра тое, што стварэнне агульных правіл не перастала быць актуальнай задачай айчыннай археаграфіі, ускосна сведчыць цікавасць да іх архівістаў, якія звыклі карыстацца падобнымі правіламі (маюцца на ўвазе «Правила издания исторических документов в СССР» (М., 1969, 1990). Некаторыя айчынныя археографы, як метадысты, так і практыкі, лічаць, што складанне агульных правіл неабавязкова; дастаткова будзе абыходзіцца рэкамендацыямі. Адна з мэт складання агульных правіл — уніфікацыя асноўных момантаў археаграфічнай працы, якой належыць прытрымлівацца ўсім публікатарам дакументаў у навуковых мэтах.

Некаторыя айчынныя публікатары гістарычных дакументаў, не аддаючы значнай увагі археаграфічнай апрацоўцы дакументаў (іншы раз увогуле не апрацоўваючы пэўныя аспекты публікацыі ў адпаведнасці з патрабаваннямі археаграфіі), дазваляюць у сваіх публікацыях значныя адхіленні ад дзейнічаючых правіл і рэкамендацый. На ўказванне першых з пералічаных недахопаў маецца, зразумела, археаграфічная крытыка. А для пераадолення другіх зноў жа патрэбныя агульныя правілы, з якімі павінен будзе лічыцца публікатар дакументаў, калі ён рыхтуе археаграфічную публікацыю для даследчыкаў (г. зн. павінен і ўжываць строгія прынцыпы і дакладныя метады публікацыі). Некаторымі архівістамі выказваецца думка, што агульныя правілы патрэбны, аднак на сённяшні час у нас у краіне адсутнічае патэнцыяльны калектыў аўтараў, які б здолеў іх падрыхтаваць.

М. Ф. Шумейка паведаміў прысутным пра сустрэчу вядомага расійскага археографа Г. В. Харашкевіч са студэнтамі і выкладчыкамі БДУ, якая адбылася ў верасні 2003 г. У прыватнасці, на ёй вучоная канстатавала тое, што РНА страціла сваю манаполію на археаграфічныя публікацыі, што асноўная маса археаграфічнай прадукцыі ў Расіі сёння рыхтуецца супрацоўнікамі архіўных устаноў. Падобны стан спраў мае месца і ў Беларусі. Нездарма прадстаўнікі НАН Беларусі не праяўляюць вялікай зацікаўленасці археаграфічнымі справамі ў краіне. Разглядаючы пытанне, ці могуць рэкамендацыі замяніць агульныя правілы, М. Ф. Шумейка адзначыў, што рэгламентацыя парадку выдання гістарычных дакументаў, якая прадугледжваецца агульнымі правіламі, адмоўна ўплывае на ўзровень працы публікатараў іх, паколькі нельга прадугледзець усе моманты і праблемы археаграфічнай працы. Вопыт выкарыстання падобных правіл у савецкі час паказвае, што яны адмоўна паўплывалі на практычную археаграфію. Таму ён негатыўна ставіцца да стварэння асноўных правіл. Разам з тым сучасны вопыт украінскіх калег паказвае, што метадычныя распрацоўкі неагульнага характару вельмі патрэбныя, паколькі сёння ў публікацыях гістарычных дакументаў назіраецца вельмі шмат суб'ектывісцкіх момантаў, якія значна зніжаюць узровень падрыхтаваных публікацый. У прыватнасці, у іх выданнях намецілася абарачэнне да буквалісцкага спосабу выдання, незалежна

ад часу стварэння дакумента. На наш погляд, буквалісцкі падыход зусім немэтазгодны пры публікацыі гістарычных дакументаў, якія не з'яўляюцца старажытнымі.

Супрацоўнік НГАБ З. Л. Яцкевіч адзначыў, што выдаваемыя метадычныя рэкамендацыі маюць розную практычную прымянімасць. Маюцца метадычныя распрацоўкі, прымяненне якіх на практыцы вельмі праблематычна з прычыны вялікага аб'ёму іх і перанасычанасці тэрміналогіяй. Гэта адносіцца і да выдадзеных «Метадычных рэкамендацый...» А. І. Грушы. Агульныя правілы публікацыі гістарычных дакументаў у РБ патрэбныя і менавіта сёння, на гэта паказвае і нізкі ўзровень выданняў, у якіх друкуюцца гістарычныя дакументы. Прамоўца адзначае, што вопыт практычнай археаграфіі ў нашай краіне яскрава сведчыць пра негатыўныя моманты, якія звязаны з адсутнасцю нарматыўна-метадычных распрацовак па публікацыі гістарычных дакументаў беларускага паходжання; такія моманты, напрыклад, наяўныя ў дакументальных публікацыях у кнізе «Памяць». І таму лічыць, што нейкія агульныя правілы сёння павінны быць. Наконт праблемы уніфікацыі тэрміналогіі З. Л. Яцкевіч заўважыў, што строга распрацаваная тэрміналогія па археаграфіі Беларусі (як, дарэчы, і па гісторыі Беларусі) на сённяшні момант увогуле адсутнічае. Перш чым прыступаць да распрацоўкі тэрміналогіі, трэба выдаць у належным аб'ёме гістарычныя слоўнікі. Слоўнік Гарбачэўскага сёння, безумоўна, не можа цалкам задаволіць даследчыкаў. Лічыць бясспрэчным неабходнасць уніфікацыі тэрміналогіі, якой бы прытрымліваліся ўсе публікатары. У прыватнасці, неабходна уніфікацыя разнавіднасці дакументаў беларускага паходжання XIII — XVIII стст. Патрэбна таксама звяртаць увагу на той момант, што падыход да археаграфічнай распрацоўкі дакументаў залежыць ад таго, ці выдаецца зборнік дакумкентаў або некалькі дакументаў, ці гэта навуковае выданне або папулярнае.

Супрацоўнік НГАБ А. М. Латушкін заўважыў, што традыцыйная метадычная база па публікацыі дакументаў перыяду ВКЛ была закладзена яшчэ дарэвалюцыйнымі вучонымі, пераважна расійскімі, і з тых пор кардынальна не перапрацоўвалася, г. зн. у методыцы археаграфіі не ўлічаны тэхнічныя дасягненні апошняга часу. А яны дазваляюць у значнай ступені скараціць пэўныя і метадычныя, і практычныя аспекты археаграфіі.

В. У. Скалабан, адзначыўшы, што сённяшняя наша размова патрэбная для справы беларускай археграфіі, удакладніў, што размова ідзе пра культуру археаграфічных выданняў, г. зн. пра тое, пра што належыць не толькі гаварыць, а чым трэба сур'ёзна займацца. Прамоўца канстатаваў, што археаграфічная непісьменасць у айчынных гісторыкаў яшчэ не зжыта. З 1990-х гг. пачаўся этап т. зв. «ксеракснай археаграфіі». Паявілася новая разнавіднасць выкарыстання гістарычных дакументаў — праз Інтэрнет. Але не толькі дакументы, змешчаныя ў Інтэрнеце, але і дакументы, якія друкуюцца новымі выдавецтвамі, уяўляюць сабой жахлівае відовішча з пункту гледжання археаграфіі. Сёння мы пераходзім да этапу публікацый дакументаў, у якіх апошнія апрацоўваюцца ў адпаведнасці з патрабаваннямі археаграфіі, з наяўнасцю аналітычнай працы. Хаця нярэдка сустракаюцца вялізныя прадмовы да археаграфічных публікацый, што зусім немэтазгодна. А прадмова павінна быць кароткай.

М. Ф. Шумейка пагаджаецца з В. У. Скалабанам наконт яго заўваг пра ступені крыніцазнаўчай крытыкі, лічачы, што археограф не павінен замяняць

сабой даследчыка, удакладняючы, што, на яго погляд, прадмова павінна быць не кароткай, а цікавай, каштоўнай для даследчыка.

Я. Я. Янушкевіч адзначыў, што для айчынных публікатараў патрэбныя і асноўныя правілы, і метадычныя рэкамендацыі, але на сённяшні момант мы не маем ні таго, ні іншага. Асноўныя правілы маглі б быць карыснымі не толькі для архівістаў, але і для пачынаючых гісторыкаў. Археаграфічная культура выдання дакументаў — першачарговы аспект публікацыі іх. Належыць карыстацца агульнапрынятымі археаграфічнымі формуламі.

У дыскусіі, якая адбылася на пасяджэнні, прымаў удзел супрацоўнік НГАБ Г. М. Брэгер, які выказаўся за мэтазгоднасць стварэння агульных правіл, заўважыўшы таксама, што ў археаграфічных публікацыях на тыя тэмы, у якіх гістарычныя праблемы дастаткова не распрацаваны, не выдадзена ніводнай манаграфіі, мэтазгодна рабіць вялікія прадмовы, ажыццяўляючы, такім чынам, сінтэз археаграфічнага і гістарычнага выданняў.

Андрэй Радаван звярнуў увагу прысутных на наяўнасць у архівах каштоўных, але неапублікаваных рукапісных спісаў Статута ВКЛ 1566 г. (пералік іх дадаецца) і на неабходнасць іх хутчэйшай публікацыі. Апаніруючы некаторым айчынным вучоным, ён заўважыў, што пры навуковым падыходзе публікацыя не можа быць выданнем, якое б адначасова мела і навуковую, і навукова-папулярную мэты.

Пералік рукапісных спісаў Статута ВКЛ 1566 г., якія захоўваюцца ў архівах і кнігазборах Еўропы

На старабеларускай мове

1. Курніцкі спіс.

Biblioteka Kornicka Polskiej Akademii Nauk, Kornik k. Poznania (BK; Bkor) = Бібліятэка Польскай акадэміі навук у Курніку (БПАН у Курніку).

Rkps. № 818 [BK — 818]. Statut Litewski 1566 r. (rus.) (microfilm w BN).

2. Чудаўскі спіс.

Государственный исторический музей в Москве. Отдел письменных источников (РО).

Чуд. № 364 [62]. —
Арк. 1 — … Статут 1566 г.;
Арк. 200. — 20.VII.1566 г. Поправы Берестейского сойма;
Арк. 205. — VIII.1568 г. Рецесс Городенского сойма.
(Гл.: Карский Е. Ф. Белорусы. Т. 1. 1903. С. 119—126).

3. Луцкі спіс.

Цэнтральная навуковая бібліятэка Акадэміі навук Украіны.
РО. Мел. М. П/120.

4. Спіс Васіля Усовіча (Румянцаўскі спіс).

Румянцевский список (Список Василия Усовича). *Друкаваўся двойчы*.

Российская государственная библиотека (РГБ) = Расійская дзяржаўная бібліятэка (РДБ).

Отдел рукописей.

Фонд 256. № 412. Статут Великого Knязства Литовского 1566 г.

5. Спіс Адама Залускага.

Львоўскі музей украінскага мастацтва.
Ркп. 977.

6. Спіс Яна Хоцімскага (няпоўны).

Российская национальная библиотека (СПб.).
РО. F. П. (11). 34.

7. Пачаеўскі спіс.

Львоўская навуковая бібліятэка імя В. Стэфаніка АН Украіны.
РО. Ф. 9 (б/н). № 15/59.

8. Спіс Яблонскіса (фрагмент).

Lietuvos Mokslu Akademijos Biblioteka (LMAB). Rankrasciu skyrius = Бібліятэка Акадэміі навук Літвы (БАН Літвы). Аддзел рукапісаў.

RS. F. 29. Nr. 31.

Матэрыял падрыхтаваны Ю. У. Несцяровічам

ІНФАРМАЦЫЯ ПРА ВЕЧАРЫНУ, ПРЫСВЕЧАНУЮ ЎГОДКАМ В. ЛАСТОЎСКАГА

11 лістапада 2003 г. у вялікай зале Дома літаратара адбылася вечарына, прысвечаная 120-годдзю з дня нараджэння Вацлава Ластоўскага (1883—1938) — пісьменніка (празаіка і паэта), публіцыста, гісторыка-археографа, фалькларыста-этнографа, педагога, даследчыка-энцыклапедыста, філолага-мовазнаўцы, перакладчыка, бібліёграфа — чалавека, постаць якога была адной з цэнтральнай у нашай нацыянальнай гісторыі першай трэці мінулага XX ст.

Вечарына была арганізавана Саюзам пісьменнікаў Беларусі і Археаграфічнай камісіяй Белкамархіва. У ёй прынялі ўдзел: доктар гістарычных навук, кіраўнік Згуртавання беларусаў свету «Бацькаўшчына» прафесар Анатоль Грыцкевіч; доктар філалагічных навук Арсен Ліс; народны паэт Беларусі Ніл Гілевіч і паэт Леанід Дранько-Майсюк; старшыня саюза пісьменнікаў Беларусі доктар філалагічных навук Алесь Пашкевіч; колішні міністар замежных спраў кандыдат гістарычнх навук Пятро Краўчанка; прадстаўнік Дзяржаўнага камітэта архіваў Украіны, дырэктар Украінскага навукова-даследчага інстытута архіўнай справы і дакументазнаўства доктар гістарычных навук Ірына Мацяш; публіцыст Анатоль Сідарэвіч. Выдавец Віктар Хурсік расказаў пра стварэнне «Кароткай энцыклапедыі старасьвеччыны» В. Ластоўскага, выхад якой асобным выданнем быў прымеркаваны да 120-годдзя з дня нараджэння выдатнага сына зямлі беларускай.

Усе выступоўцы адзначалі, што, разам з прыкметнымі і важкімі здабыткамі ў вывучэнні Ластоўскіяны на працягу апошняга дзесяцігоддзя, шмат што яшчэ належыць зрабіць для выдання агромністай спадчыны аднаго з ідэолагаў беларускага адраджэння XX ст. Сабранае ўсё разам, што напісаў Вацлаў Лас-

тоўскі, складзе не адзін змястоўны том — надзейны падмурак, закладзены верным сынам Бацькаўшчыны дзеля незалежнасці радзімы.

Матэрыял падрыхтаваны Язэпам Янушкевічам

ПЕРШЫ СХОД АРХЕАГРАФІЧНАЙ КАМІСІІ БЕЛКАМАРХІВА

Падаем рэтраінфармацыю пра першы агульны сход АК Белкамархіва (на час яго правядзення — Дзяржкамархіва) паводле пратакола. Інфармацыя пра гэты сход ужо сцісла давалася Р. П. Платонавым і М. Ф. Шумейкам у вып. 1 БАШ і часопісе «Архівы і справаводства», № 3 за 2000 г.

Першы агульны сход адбыўся ў актавай зале НГАБ 27 сакавіка 2000 г. (вул. Крапоткіна, 55). На ім прысутнічалі 31 чалавек: вучоныя, архівісты і дзеячы культуры, 27 з іх — члены АК; замест двух членаў АК прысутнічалі іх намеснікі па месцы працы. З інфармацыяй «Аб працы АК за перыяд з лістапада 1999 г. па сакавік 2000 г.» у форме даклада выступіў старшыня АК Р. П. Платонаў.

Р. П. Платонаў азнаёміў прысутных з зацверджаным Дзяржкамархівам «Палажэннем пра Археаграфічную камісію Дзяржкамархіва», з тэматычнай структурай друкаванага органа АК і БелНДІДАС — БАШ, падрыхтоўку якога АК будзе весці разам з БелНДІДАС. Выступоўца праанalізаваў становішча, якое склалася ў РБ у галіне навуковай публікацыі гістарычных крыніц пра мінулае Беларусі. Адзначыў, што большасць зборнікаў дакументаў і матэрыялаў, выдадзеных у РБ на працягу 1990-х гг., з пункту гледжання патрабаванняў методыкі археаграфіі маюць недахопы. Пры публікацыі гістарычных дакументаў у часопісах і газетах відавочна рэдактарскае самавольства; звычайнай справай з’яўляецца зняцце архіўнага шыфру дакументаў, робяцца купюры без паведамлення аўтарам і іншыя негатыўныя моманты. Дакладчык зрабіў выснову, што руплівая праца складальнікаў павінна падмацоўвацца высокай адказнасцю навуковых рэдактараў археаграфічных выданняў і заклікаў прысутных спрыяць павышэнню ўзроўню археаграфічных публікацый у РБ. Паведаміў пра дзейнасць бюро АК, якая сёння носіць арганізацыйны характар. Першачарговай задачай працы АК Р. П. Платонаў вызначыў распрацоўку праграмы публікацыі дакументальных матэрыялаў НАФ РБ пад назвай «Архіўная беларусіка».

Для абмеркавання момантаў, звязаных з утварэннем і працай АК, першым слова ўзяў А. І. Мальдзіс. Ён прывітаў аднаўленне на Беларусі традыцыі навуковай публікацыі гістарычных крыніц пра мінулае Беларусі, закладзенай вучонымі Інбелкульта ў другой палове 20-х гадоў. Адзначыў, што як АК Дзяржкамархіва, так і навукова-асветны Цэнтр імя Ф. Скарыны правамоцна лічыць спадкаемцамі Інбелкульта. Нагадаў, што ў 70-я гады беларускія вучоныя, у першую чаргу М. М. Улашчык, прадпрымалі крокі да аднаўлення АК Беларусі, аднак іх ініцыятыву ўсяляк гасіла тагачаснае кіраўніцтва АН БССР. Сваю асабістую задачу ў складзе камісіі А. І. Мальдзіс акрэсліў вывучэннем і апісаннем архіўнай і рукапіснай спадчыны, якая захоўваецца за межамі краіны.

В. Л. Насевіч паведаміў, што на сайце архіваў Беларусі ў Інтэрнэце, ёсць старонка АК Дзяржкамархіва, на якую ім рэгулярна ўводзіцца інфармацыя пра

дзейнасць камісіі. І. В. Саверчанка адзначыў, што камісія рухаецца ў правільным напрамку, акрэсліваючы «праблемнае ядро» сваёй дзейнасці распрацоўкай навуковых праграм публікацыі крыніц пра мінулае Беларусі і фарміраваннем часовых навуковых калектываў для іх выканання. Ён заўважыў, што заканадаўства па развіцці навукі ў нашай краіне глыбокае, і палічыў, што АК, працуючы над выкананнем сваіх праграм і прытрымліваючыся дзейнічаючых у ёй нарматыўных актаў, у адпаведнасці з імі можа звяртацца ва ўстаноўленым парадку да дзяржустаноў (у прыватнасці, да Камітэта па навуцы і тэхналогіях) за фінансавай падтрымкай. І. В. Саверчанка мяркуе, што адным з прыярытэтных накірункаў праграмы «Архіўная беларусіка» павінна стаць распрацоўка помнікаў беларускага пісьменства XV—XVI стст., што сёння беларусазнаўцы плённа працуюць у гэтым накірунку, у прыватнасці, ім рыхтуецца да публікацыі твор І. Пацея «Вунія». Я. Я. Янушкевіч падтрымаў папярэдняга прамоўцу. Ён упэўнены, што ўрад РБ не можа не прыняць і не прафінансаваць карысныя для навуковых даследаванняў і каштоўныя для развіцця беларускай культуры праграмы, у тым ліку і праграму, распрацаваную АК; яны ж не замежныя, а нашыя, нацыянальныя праграмы.

Г. Я. Галенчанка давёў да ведама прысутных, што вучоныя НАН Беларусі, у прыватнасці вучоныя аддзела спецыяльных гістарычных дысцыплін Інстытута гісторыі, вітаюць аднаўленне АК і яе першыя крокі. Адзначыў, што задуманы камісіяй зборнік навуковых прац БАШ — прэстыжнае выданне, вакол якога належыць канцэнтравацца лепшым даследчыкам беларускай і архіўнай мінуўшчыны. Прадставіў прысутным нядаўна выдадзеную кнігу Метрыкі ВКЛ 28, падрыхтаваную да друку супрацоўнікам узначальваемага ім аддзела спецыяльных гістарычных дысцыплін В. С. Мянжынскім. Звярнуў увагу на тое, што ў апошнія гады ў Літве, у адрозненні ад Беларусі, актыўна ажыццяўляецца публікацыя матэрыялаў Метрыкі ВКЛ. Ён упэўнены, што беларускім вучоным належыць ажыццяўляць серыйнае выданне кніг Метрыкі. А. К. Галубовіч паведаміла, што ў НГАБ, які яна ўзначальвае, пэўны час ляжыць, чакаючы выдання, падрыхтаваная да публікацыі супрацоўнікам архіва А. І. Грушам кніга Метрыкі ВКЛ 44.

М. Ф. Шумейка паведаміў, што інфармацыяй пра дакументальныя публікацыі беларускіх аўтараў цікавяцца па-за межамі краіны, у прыватнасці ў АК Расійскай АН. У. І. Навіцкі звярнуў увагу прысутных на неабходнасць каардынацыі археаграфічнай працы ў межах праграмы, задуманай АК, на больш цесную кааперацыю вучоных, архівістаў і дзеячаў культуры ў рамках археаграфічнай распрацоўкі гісторыі Беларусі.

В. У. Скалабан адзначыў слушнасць сцвярджэнняў усіх папярэдніх прамоўцаў. Ён лічыць, што АК, маючы ў сваім складзе вопытных археографаў (у прыватнасці, класіка беларускай археаграфіі Г. В. Кісялёва, які падрыхтаваў нядаўна да публікацыі матэрыялы пра К. Каліноўскага для выдавецтва «Беларускі кнігазбор»), можа вырашаць любыя складаныя задачы, звязаныя з публікацыяй гістарычных дакументаў. Ён упэўнены, што статус археаграфічнай працы сёння павінен быць узняты, што той час, калі «галоўным археографам» выступала машыністка (а гэта факт гісторыі навукі), ужо скончыўся.

У. І. Адамушка адзначыў, што беларускія вучоныя разам з дзеячамі культуры і архівістамі дэманструюць неабыякавасць і значную зацікаўленасць да ар-

хеаграфічнай распрацоўкі крыніц пра мінулае Беларусі. Ён запэўніў прысутных, што кіраўніцтва Дзяржкамархіва зробіць усё, што ад яго залежыць (у матэрыяльным плане), для паспяховага ажыццяўлення планаў АК, выканання праграмы «Архіўная беларусіка». Ён удакладніў, што ў канцэпцыі археаграфічнай працы ў РБ, якой прытрымліваецца кіраўніцтва Дзяржкамархіва, ведамасная АК разглядаецца як этап у стварэнні падобнай установы, якая будзе мець рэспубліканскі статус. Акрамя таго, ён выказаўся за тое, каб выданне падрыхтаваных беларускімі археографамі кніг Метрыкі ВКЛ было серыйным.

Пастанова агульнага сходу АК:

1. Інфармацыю старшыні АК Р. П. Платонава прыняць да ведама.

2. Ухваліць першачарговымі задачамі АК і бюро АК падрыхтоўку і выданне «Беларускага археаграфічнага штогодніка», распрацоўку праграмы публікацыі дакументаў НАФ РБ, распрацоўку Правіл публікацыі гістарычных дакументаў у РБ.

Матэрыял падрыхтаваны Ю. У. Несцяровічам

РЭЗЮМЕ

Шумейка Міхаіл Фёдаравіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт БДУ — «О новых задачах Археографической комиссии Белкомархива».

У артыкуле закранаюцца шматлікія аспекты сучаснага становішча і арганізацыі археаграфічнай справы ў РБ, разглядаюцца пытанні методыкі публікацыі гістарычных дакументаў.

Несцяровіч Юрый Уладзіміравіч, кандыдат гістарычных навук, старшы навуковы супрацоўнік БелНДІДАС — «Тэрміналогія і дэфініцыя паняцця археаграфіі».

Эксплікуюцца паняцці археаграфіі як сферы грамадскай дзейнасці і як феномена культуры, археаграфіі як навуковай дысцыпліны, археаграфічнай дзейнасці. Устанаўліваюцца аптымальныя значэнні базавых тэрмінаў тэорыі археаграфіі.

Іванова Вольга Сяргееўна, вядучы архівіст БДАМЛІМ — «Находка» третьей части «Белорусского архива древних грамот» в БГАМЛИ».

Прасочваюцца этапы працы над ч. 1—2 «Беларускага архіва старажытных грамат» І. І. Грыгаровіча. Аналізуюцца матэрыялы калекцыі Грыгаровіча ў БДАМЛІМ, якія з'яўляюцца крыніцамі для даследавання гісторыі Беларусі. Робіцца выснова, што сярод гэтых матэрыялаў ёсць дакументы, ідэнтычныя дакументам, якія І. І. Грыгаровіч меркаваў уключыць у склад ч. 3 «Архіва». Усяго маецца больш за $^{4}/_{5}$ дакументаў, ідэнтычных дакументам ч. 3.

Новікаў Сяргей Яўгенавіч, кандыдат гістарычных навук, загадчык кафедры беларусазнаўства БГЛУ — «Неабходнасць археаграфічнай распрацоўкі дакументальных матэрыялаў фонду «Wi Stab Ost».

Упершыню ў айчынным крыніцазнаўстве праводзіцца аналіз дакументальных матэрыялаў фонду «Wi Stab Ost», якія дазваляюць асвятляць гаспадарчую палітыку акупантаў на Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны. Робіцца выснова пра неабходнасць археаграфічнай распрацоўкі такіх матэрыялаў.

Брэгер Герман Максімавіч, галоўны архівіст НГАБ; **Лінская Ларыса Антонаўна**, старшы навуковы супрацоўнік НМГІКБ — «Фрагмент архіва Слуцкага Трайчанскага Свята-Траецкага манастыра ў фондах НМГІКБ».

Апісваюцца 86 дакументаў за 1517—1649 гг.(сярод якіх маюцца і копіі больш ранніх дакументаў) архіва Слуцкага Трайчанскага Св.-Траецкага манастыра.

Буевіч Таццяна Уладзіміраўна, намеснік дырэктара Дзяржаўнага архіва Віцебскай вобласці — «Принципы комплектования архивов областных комитетов КПБ документами по учету личного состава».

Аналізуецца партыйнае справаводства ў БССР, разглядаюцца пытанні складу дакументаў абласных арганізацый КПБ па ўліку асабістага складу, прынцыпы камплектавання імі партархіваў.

Фядосаў Уладзімір Васільевіч, кандыдат эканамічных навук, дырэктар БелНДІДАС — «Некоторые вопросы экономики научно-исследовательской работы учреждений архивной отрасли (на примере БелНИИДАД)».

Разглядаюцца пытанні і праблемы планавання і пашырэння навукова-даследчай працы ўстаноў архіўнай галіны РБ, фінансавання даследаванняў і размеркавання бюджэтных сродкаў, адпаведнасці тэматыкі і працоўных рэсурсаў і іншыя пытанні, датычныя эканамічных аспектаў навуковай працы.

Віцязь Сяргей Пятровіч, кандыдат гістарычных навук — «Звесткі пісьмовых крыніц аб пражыванні яцвягаў на тэрыторыі Беларусі».

У паведамленні абагульнены і сістэматызаваны звесткі (прамыя і ўскосныя) пісьмовых гістарычных крыніц па тэме пражывання яцвягаў на тэрыторыі Беларусі (агульны перыяд XIII—XIX стст.). Зроблены высновы, што ў 1264 г. значная частка

яцвяжскіх зямель была ўключана ў склад Вялікага княства Літоўскага і з 2-й паловы XIII ст. яцвягі перасяляліся з Польскага Падляшша ў рэгіён Заходняй Беларусі, дзе ў далейшым захавалі пастаяннае пражыванне.

Сагановіч Генадзь Мікалаевіч, кандыдат гістарычных навук, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі НАН Беларусі — «Дзённік Конрада Кібурга 1397 г.: вяртанне да фальшыўкі».

Разглядаюцца абставіны публікацыі дзённіка пасольства Нямецкага ордэна да Вітаўта ў 1397 г. і гісторыя выкрывання яго падробленасці. Устанаўліваецца таксама пытанне аўтарства фальшыўкі, якая некаторымі гісторыкамі ў Беларусі да гэтага часу выкарыстоўваецца як аўтэнтычная.

Стэфановіч Аляксандр Віктаравіч, загадчык аддзела рэдкіх кніг і рукапісаў ЦНБ НАН Беларусі — «Записи-пометы на книгах библиотеки Несвижской ординации Радзивиллов».

Асвятляюцца рукапісныя паметы, зробленыя на кнігах Нясвіжскай ардынацыі Радзівілаў калекцыі 1940 г. ЦНБ НАНБ. Робіцца выснова пра каштоўнасць выкарыстання такога роду пазнак у якасці гістарычнай крыніцы.

Насытка Яўген Пятровіч, навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі НАН Беларусі — «Крыніцы па дэмаграфічнай гісторыі Беларусі XIX — пачатку XX ст.».

Прыведзены ўсе выяўленыя архіўныя і апублікаваныя крыніцы па народанасельніцтву Беларусі па даследуемым перыядзе; дадзена іх класіфікацыя, герменеўтычны аналіз. Зроблена выснова, што не ўсе крыніцы ў аднолькавай ступені выкарыстаны даследчыкамі-гісторыкамі і дэмографамі.

Кісялёў Генадзь Васільевіч, доктар філалагічных навук, галоўны навуковы супрацоўнік Інстытута літаратуры НАН Беларусі — «Над загадкамі Скарыны («Феодосий… учитель великий греческаго языка»)».

Ацэньваецца ўклад Ф. Скарыны ў тэксталогію. Асвятляецца яго праца над біблейскімі першакрыніцамі, у прыватнасці выкарыстанне ім грэчаскай версіі перакладчыка II ст. н. э. Феадатыёна, якога Скарына называў «Феодосием».

Клімаў Ігар Паўлавіч, кандыдат філалагічных навук, дацэнт БДУК — «Даследаванне перакладаў Новага Запавету Сымонам Будным».

Аналізуюцца погляды Сымона Буднага (выкладзеныя ім у прадмовах да перакладзеных твораў) на пераклад сакральных тэкстаў. Разглядаецца, як крытыка Сымона Буднага сканцэнтравана па 4 пунктах: паказ хібаў у тэксце Св. Пісання і крыніц іх з'яўлення, вылучэнне найбольш схібленай версіі Новага Запавету, вызначэнне шляхоў эмендацый.

Ялінская Марына Міхайлаўна, галоўны спецыяліст Белкамархіва — «Родовая геральдика белорусского дворянства западноевропейского происхождения».

Праведзены аналіз архіўных дакументаў, якія ўтрымліваюць сведчанні пра гербы дваран іншаземнага паходжання, якія пражывалі на землях Беларусі з канца XVIII да пачатку XX ст. Пададзены апісанні некаторых гербаў. У залежнасці ад іх паходжання і ў адпаведнасці з існуючай геральдычнай традыцыяй вылучаюцца тры катэгорыі гербаў дваран-іншаземцаў.

Жаўняркевіч Рыгор Сцяпанавіч, галоўны спецыяліст Белкамархіва — «Сфрагістыка рэлігійных устаноў як крыніца па гісторыі канфесій Беларусі».

Разглядаюцца сфрагістычныя характарыстыкі, якія дазваляюць даследаваць сфрагістыку рэлігійных устаноў у якасці крыніцы па гісторыі канфесій Беларусі. Аналізуюцца асноўныя характарыстыкі пячатак; апісваюцца дапаможныя групы крыніц т. зв. «тэарэтычнай сфрагістыкі».

Яцкевіч Зміцер Лявонцьевіч, вядучы архівіст НГАБ — «Да пытання арганізацыйна-адміністрацыйнай структуры Магілёўскага магістрата ў сярэдзіне XVI—XVII ст.».

На падставе архіўных і друкаваных крыніц высвятляюцца адміністрацыйная структура, функцыі, персанальны склад Магілёўскага магістрата. Робіцца выснова пра спецыфічныя моманты ў арганізацыі дзейнасці Магілёўскага магістрата, пра існаванне пэўны час урадавага органа, які выконваў функцыі і рады, і лавы.

Шпілеўская Ірына Мікалаеўна, навуковы супрацоўнік БелНДІДАС — «Указ 1837 г. и новое организационное устройство канцелярий в России».

Апісваецца механізм функцыяніравання справаводства ў адміністрацыйных установах Мінскай губерні пасля прыняцця Указа 3 ліпеня 1837 г. пра ўвядзенне новага губернскага і павятовага кіравання. Робіцца выснова, што выкананне Указа надало мясцовым органам выканаўчай улады царскай Расіі такі ж высокі ўзровень арганізацыі справаводства, які быў уласцівы цэнтральным органам улады.

Міхальчанка Аляксандр Мікалаевіч, кандыдат гістарычных навук, вядучы навуковы супрацоўнік БелНДІДАС — «Из истории мировых информационных агентств».

Упершыню ў айчыннай гістарыяграфіі даследуецца гісторыя станаўлення сусветнага інфармацыйнага агенцтва «Рэйтэр». У сувязі са зменай форм уласнасці аналізуюцца не толькі кадравыя змены, але і тэматычнае поле дзейнасці гэтага агенцтва.

Жук Віталь Мікалаевіч, малодшы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі НАН Беларусі — «Национально-культурное строительство среди польского национального меньшинства в БССР в 1920-е годы».

Прыводзяцца малавядомыя і невядомыя факты пра развіццё нацыянальнай культуры польскай нацменшасці ў БССР. Робіцца выснова, што палітыка, якая вялася ў БССР у 1920-я гг. адносна польскай нацменшасці, спрыяла яе культурнаму развіццю.

Ніхамкіна Наталля Уладзіміраўна, навуковы супрацоўнік Дзяржаўнага архіва Віцебскай вобласці — «Институт уполномоченных Совета по делам русской православной церкви при СНК СССР по Белорусской ССР».

Асвятляюцца мэты стварэння, структура і асноўныя функцыі Інстытута ўпаўнаважаных па справах рускай праваслаўнай царквы пры СНК БССР, які існаваў з 1943 па 1965 г.

Сарокін Анатоль Мікалаевіч, доктар гістарычных навук, прафесар Беларускага інстытута правазнаўства — «Рэарганізацыя праваахоўных органаў Беларусі (1953—1958)».

Дадзены аналіз заканадаўчых актаў, датычных рэарганізацыі праваахоўных органаў Беларусі ў першае «паслясталінскае» пяцігоддзе. Робіцца выснова пра тое, што прынятыя ўладамі меры па ўзмацненні правапарадку і законнасці абмежавалі магчымасці для незаконных дзеянняў з боку праваахоўных органаў.

Шчавінская Ларыса Леанідаўна, кандыдат філалагічных навук, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута славяназнаўства РАН — «Никита Иванович Горбачевский (1804—1880)».

Асвятляюцца асноўныя этапы навуковай дзейнасці М. І. Гарбачэўскага, падаецца кароткі аналіз яго асноўных прац, прыводзяцца водгукі на іх.

Мацяш Ірына Барысаўна, доктар гістарычных навук, дырэктар УНДІАСД — «Труды и дни» украинского исследователя Пинского Полесья».

Асвятляюцца асноўныя вехі і моманты жыцця і дзейнасці ўкраінскага гісторыка, архівазнаўцы, гісторыка літаратуры А. С. Грушэўскага.

Мянжынскі Валерый Станіслававіч, кандыдат гістарычных навук, навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі НАН Беларусі — «Дакументы па гісторыі Беларусі ў кнізе Метрыкі ВКЛ 46».

Упершыню друкуюцца 4 дакументы з кнігі Метрыкі ВКЛ 46, якія дазваляюць асвятліць падзеі, сацыяльныя і эканамічныя адносіны на землях Беларусі ў другой па-

лове XVI ст. Паказваецца каштоўнасць гэтых дакументаў для даследавання гісторыі права Беларусі XVI ст.

Лебедзева Валянціна Міхайлаўна, старшы выкладчык Гомельскага дзяржуніверсітэта імя Ф. Скарыны — «Мінскі перыяд жыцця М. В. Доўнар-Запольскага (паводле дзённіка Н. М. Доўнар-Запольскай)».

Публікуецца фрагмент дзённіка жонкі М. В. Доўнар-Запольскага Н. М. Доўнар-Запольскай, у якім асвятляюцца падзеі з «мінскага перыяду» (1925—1926) жыцця вучонага.

Жук Віталь Мікалаевіч, малодшы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі НАН Беларусі — «К вопросу о численности польского населения в БССР в 1920-е годы».

Друкуюцца дакументы, якія дазваляюць абвяргаць пункт гледжання, паводле якога ў 1920-я гг. у БССР пражывала 300 тыс. палякаў. Патлумачваецца, што даследчыкі, якія адстойваюць такі пункт гледжання, неадэкватна інтэрпрэтуюць даныя архіўных крыніц. Адной з падстаў для абгрунтавання такога пункту гледжання з'яўляецца залічэнне да палякаў беларусаў-католікаў.

Шумейка Міхаіл Фёдаравіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт БДУ — «Судьба человека на войне».

Публікуюцца дакументы, датычныя лёсу савецкага ўрача, былога ваеннапалоннага Л. А. Атанясяна. Яны даюць уяўленне пра тыповыя лёсавыя падзеі, якія здараліся са звычайнымі савецкімі грамадзянамі ў гады Вялікай Айчыннай вайны.

SUMMARY

Michail Shumeika discloses new tasks in the activity of Belkomarchive Archaeography Committee.

Juri Nesterovich analyses various concepts encompassed by the term «Archaeography».

Olga Ivanova informs that in the Grigorovich collection of the Belarusian State Archive-museum, there are materials identical to the ones which Ivan Grigorovich planned to include into Part three of the «Belarusian archive of ancient scripts» collection.

Sergei Novikov analyses the documents of the «Ost» economic headquarters fund of the German Federal Military Archive.

In their article Sergei Vityaz provide data (direct and indirect) of written historical sources on a theme of residing of jatvingious in lands of Belarus (for period XIII—XIX cc.) are generalized and systematized in the publication. There made a conclusion that since 2 half of XIII c. the jatvingious had moved from Polish Podlashje into region of Western Belarus and have kept constant residing there.

Gennadi Saganovich discusses historiografic diplomatic and source analysis aspects of Konrad Kibur's «Diary» 1397.

Alexander Stefanovich throws light on the handwritten notes found in the books of the Nesvizh branch of the Radzivils.

Yevgeni Nasytko analyses sources pertaining to the demographic history of Belarus of the 19th — beginning of the 20th century.

Gennadi Kiselev describes the personality of Pheodotion, the translator of the Biblical texts who lived in the 2nd century and whose translations were used by Francisk Skaryna.

Igor Klimov analyses the views of Simeon Budnyi, a Polish-Belarsian reformer, on the translation and critics of Biblical texts.

Marina Elinskaya analyses archival documents containing information on the coat-of-arms' of foreign nobility who lived in Belarus at the end of the 18th — beginnning of the 19th centuries.

Grigori Zholnerkevich touches upon sphragistics of religious establishments of Belarus as a source of information about the history of confessions in Belarus.

Some economic issues of the research activity of the archive institutions in Belarus are discussed in the article by the Director of the Institute of Documentation and Archive Studies Vladimir Fedosov.

Tatiana Buevich analyses the archive study aspects of using the archives of the Communist Party of Byelorussia.

German Breger and Larisa Linskaya provide a description of the 16th — mid-17th century documents stored in the archive of the Sluck Troichansk Holy Trinity monastery.

Larisa Schavinskaya presents the major stages of the scientific career of Nikita Gorbachevsky.

Irina Matyash, Director of the Institute of Documentation and Archive Studies of Ukraine, devotes her article to the biography and scientific activity of M. Grushevsky.

Zmitser Yatskevich discusses the organizational-administrative structure of the Mogilev magistrate in the 16—18th cc.

Vitali Zhuk describes the national-cultural development of the Polish minority in BSSR in the 1920ies.

Irina Shpilevskaya analyses the mechanisms of the functioning of clerical work in the administrative bodies of Minsk gubernia in mid 19th century.

Natalia Nihamkina speaks about the tasks, the mandate and the major activities of the Institute of commissioners in the issues of the Orthodox Church , part of the Soviet Peoples' Kommissars of the BSSR

Alexander Mihalchenko studies the history of the development of international information agencies.

Anatoly Sorokin analyses the re-organization of the BSSR law protection bodies (justice) in the mid 1950s.

Valeri Menzhinsky publishes documents from the Great Dutchy of Lithuania Metrics 46.

Michail Shumeiko offers documents describing the fate of a Soviet POW during the Great Patriotic War.

Vitali Zhuk provides documents disclosing the violations that took place during the 1926 census in the BSSR.

Valentina Lebedeva publishes an abstract from the diary of the wife of the classic of Belarusian historical science M. Dovnar-Zapolsky.

There are also reviews of the GDL Metrics 28 book, of the 9 volumes' complete works by Yanka Kupala, of the translation of the Song of Songs, etc as well as information on the activity of the Archaeography committee of the Belkomarchive and its departments in 2003—2004, on general meetings of the committee and other activities.

ЗМЕСТ

Адказнасць за дакладнасць перадачы тэксту дакументаў, цытат і спасылак нясуць аўтары артыкулаў і публікацый.

Навуковае выданне

Беларускі археаграфічны штогоднік

Выпуск 5

Рэдактары *Т. М. Мальцава, В. М. Хлебавец*
Карэктар *З. Я. Губашына*
Камп'ютэрная вёрстка *П. А. Рэзванава*

Падпісана да друку 20.10.2004. Фармат 60×84 1 /16. Гарнітура Times.
Друк афсетны. Ум. друк. арк. 18,5. Улік.-выд. арк. 15,0.
Тыраж 100 экз. Заказ № 89.

Беларускі навукова-даследчы інстытут дакументазнаўства і архіўнай справы
(БелНДІДАС). 220002, г. Мінск, вул. Крапоткіна, 55.
Ліцэнзія ЛВ № 02330/0133094 от 30.04.2004.
Надрукавана99 на НВС БелНДІДАС.